זאב וילנאי

ירושלים

בירת ישראל

ירושלים - בירת ישראל

העיר החדשה

מאת

ד"ר זאב וילנאי

366 תמונות וציורים

הוצאת אחיעבר — ירושלים

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2026

כל הזכויות שמורות

Copyright — 1960.
Ahiever, Jerusalem

Printed in Israel

נדפס בישראל
דפוס התחיה, בע"מ
י ר ו ש ל י ם

במרומי ההרים שוכנת לה עיר הנצח ירושלים, לב האומה הישראלית, מולדת יצירתה הדתית-לאומית מדורות קדומים, בירת מלכיה הגדולים, מעצבי דמותה ההיסטורית, הר החזון של נביאיה, אשר השמיעו ממנו באומץ ובכנות דברי אלוהים חיים, שהיו אור לגוים בעולם כולו. כאשר הוגלו ממנה בניה אל גולה דוויה, זכור זכרוה מטרחקים, ואליה פנו בתפילותיהם עם כל לבם ונפשם ובעיני רוחם חזו את תפארתה באחרית הימים ובוא המשיח אליה.

בכל מועד ושמחה נשמעת ברטט של קדושה בכל ירכתי תבל הקריאה: 'בשנה הבאה בירושלים'! לשמע שמה מתעוררים רחשי געגועים אליה במעמקי הנשמה היהודית. מתוך הווה מחפיר בגולה מעליבה זכרו את עברה המזהיר של עיר-אלוהים בחיי אבות על אדמה יקרה.

רבים בתפוצות הגולה שמו את נפשם בכפם, הפקירו עצמם לטילטולים ויסורים, עלו אליה והתישבו בה. למרות סבליהם החומריים, הרגישו עצמם מאושרים לחיות בעיר הערים, פאר היקום. אחרים באו לבקרה, להסתופף במקומותיה הקדושים ולהשתטח על קבריה הנערצים. יש וציוו לפני מותם לעלות את עצמותיהם אליה, ליהנות מרגביה המתוקים ולזכות להיות בין הראשונים ביום הגדול של תחית המתים, אשר תהיה בירושלים הקדושה באחרית הימים...

בכל הדורות התקיים ישוב יהודי בירושלים. ואם נהרס בידי כובשים קנאים, מיד אחרי מפלתם חזרו אליה יהודים לחיות בה, וליהנות מזיו עברה הגדול. במאמצים נפשיים רבים התגברו על מכשולים שונים ואדיר חפצם היה להגדיל את ישובה היהודי ולהגבירו. הגולה הנאמנה לעיר האבות נתנה יד אחים לתמיכת הישוב ולחיזוקו בציון. לפני מאה שנה מצאו עוז בנפשם אחדים מתושביה היהודים לצאת מחומותיה ולהניח יסוד לעיר החדשה, אשר גדלה והתרחבה עם ריבוי העולים אליה.

עם ראשית התחיה הלאומית, אשר נקראה על שמה של ציון, היתה ירושלים משאת נפשם הנשגבה של רבים מחלוציה הראשונים. עולים מתפוצות הגולה התישבו בה ועם בואם אליה התרחבה העיר, שכונות ומוסדות רבו בה. היא שימשה 'בירה' למפעלי התחיה הציונית בארץ. במלחמת השיחרור עמדו בניה בגבורה רבה וחרפו נפשם להגנתה, ולמרות שהיו מעטים אל מול רבים חמושים היטב, הם התגברו על אויביהם מתוך שבועת אמונים לעירם הקדושה והיקרה.

זמן קצר אחרי קום המדינה הפך חזון דורות למציאות חיה וחלום מני קדם התגשם: ירושלים היתה לבירת ישראל החדשה!

תוכן העניינים:

הקדמה

ירושלים — בירת ישראל . . . . . 9—10

האקלים בירושלים . . . . . 11—12

שטחה של ירושלים . . . . . 13—19

הצמחיה בירושלים . . . . . 20—26

שמות ירושלים וכינוייה . . . . . 27—48

ירושלים במרכז העולם . . . . . 49—53

תולדות ירושלים . . . . . 54—110

פעולת המחתרת בירושלים . . . . . 111—115

המערכה לשיחרור ירושלים . . . . . 116—140

מצבות לגיבורי ירושלים . . . . . 141—142

הספקת־המים בהווה ובעבר . . . . . 143—158

התחבורה העירונית . . . . . 158—159

כבישים ומסילות־ברזל . . . . . 160—170

הדואר בירושלים . . . . . 171—173

האוכלוסיה היהודית . . . . . 174—205

ציורי ירושלים בספרות העברית . . . . 206—211

שכונות בירושלים . . . . . 212—243

גנים ציבוריים . . . . . 243—246

שמות רחובות . . . . . 247—281

התפילה ובתי־הכנסת . . . . . 282—296

בניני ישיבות . . . . . 296—299

קרית־האוניברסיטה . . . . . 300—301

הנוצרים בירושלים . . . . . 302—317

קבר דוד המלך . . . . . 318—334

מערת קברי הסנהדרין . . . . . 335—336

מערת הורדוס . . . . . 337—338

החפירות ברמת־רחל . . . . . 338—340

מערת־יזון ומצד רומאי . . . . . 341—342

רגמים קודמים 342

בית־הנכות הארכיאולוגי . . . . . 343—363

גבולות עירית ירושלים . . . . . 364—365

השטח הישראלי בהר הצופים 366

ירושלים—בירת ישראל

ירושלים היא בירת ישראל ובה מושב הממשלה ומוסדותיה הראשיים, הכנסת לנבחרי העם, בית־הנשיא ומעון ראש־הממשלה, בית־המשפט העליון והרבנות הראשית. בה גם משכן הסוכנות היהודית וההסתדרות הציונית העולמית עם קרנותיה הלאומיות: הקרן הקיימת וקרן היסוד, שתי הזרועות החשובות ביותר בבנין הארץ. ירושלים היא בירת התרבות העברית בעולם ובה האוניברסיטה העברית, הספריה הלאומית והאקדמיה ללשון העברית.

זמן קצר אחרי קום מדינת ישראל הוכרזה ירושלים לבירתה, ובה כ־80.000 תושבים. מאז הוכפל מספר תושביה וברובם עולים יוצאי גלויות רבות ושונות. שטחה גדל בהרבה ועליו נבנו שיכונים נרחבים, בעיקר בצדה המערבי־דרומי. בירושלים הוקמו גם מפעלי תעשיה וכלכלה רבים, המהווים מקור פרנסה לתושביה. בה נבנית 'הקריה'—מכלול בנינים למוסדות הממשלה ולמשרדיה השונים. העיריה הנבחרת ע"י המוני תושביה פועלת רבות בפיתוחה המהיר של העיר ובשיכלול מוסדותיה הציבוריים השונים. בסביבתה ההררית נוסדו בשנים האחרונות ישובים חקלאים רבים, בעיקר בידי עולים חדשים. הם מהווים משענת כלכלית ובטחונית חשובה לבירה המתפתחת.

בירושלים מבדילים בין העיר העתיקה, המוקפת חומה והיא בת אלפים בשנים, ובין העיר החדשה המשתרעת בעיקר מערבה־צפונה לה, והיא בת מאה שנה. בתחומי העיר העתיקה ובסביבתה, שהוד קדומים מרחף על פניה, נמצאים מקומותיה ההיסטוריים והקדושים ביותר במסורת ישראל: מקום המקדש, הכותל המערבי והר הזיתים.

ירושלים של ימינו מחולקת לשתי רשויות נפרדות. כמעט כל העיר החדשה נמצאת בתחום מדינת ישראל ומשמשת בירתה. העיר העתיקה וחלק קטן מהעיר החדשה צפונה לה הם בשלטון הירדן. הגבול בין ישראל וירדן עובר בחוצות ירושלים, בכיוון צפון־דרום, בין רחובות מסוימים ועם קו החומה המערבית של העיר העתיקה.

בירושלים הישראלית ישנם בקירוב 160.000 תושבים כמעט כולם יהודים, ומעוטם, כ־1000 נפש, הם מוסלמים ונוצרים. רוב המוסלמים גרים בפרבר כפרי בחלקה הדרומי. הנוצרים הם בני כנסיות שונות וברובם נזירים החיים במנזריהם, הנמצאים בתחומי העיר ובפרבריה.

בירושלים הירדנית חיים בקירוב 50.000 תושבים. רובם מוסלמים ומעוטם נוצרים בני כתות וכנסיות רבות ושונות. בירושלים העתיקה וסביבה, נמצאים רוב מקומותיהם הנערצים ביותר בעולם הנוצרי. רוב האוכלוסיה מרוכזת בתחומי העיר העתיקה בתוך חומותיה, ומעוטה מחוץ לחומה, צפונה בשכונות הבנויות במעלה הר הצופים, הנשקף יפה על פני ירושלים כולה.

בתחומי ירושלים הירדנית ישנה מובלעת ישראלית במרומי הר הצופים, המכילה את בניני האוניברסיטה ובית־החולים 'הדסה', בפיקוח שליחי האומות המאוחדות (האו"מ), שמעונם העיקרי בירושלים, פועלת תחבורה פעם בשבועיים בין ירושלים הישראלית, דרך שטח ירדני, אל המובלעת הזאת. התחבורה נועדת רק להובלת אנשי משמר, מלוויהם ומצרכי מזון להם.

כיום אין כל קשר בין שני חלקי ירושלים, ואין כל מגע בין תושביהם היהודים מישראל והערבים מירדן. רק בנקודה אחת ב'מעבר שמעון' (מנדלבוים), רשות המעבר לאנשי המשמר היהודי אל המובלעת בהר הצופים, למפקחי האומות המאוחדות, לקונסולים נציגי מדינות שונות, לעולי־רגל נוצרים ולאזרחים נוצרים או שומרונים החיים בישראל ורוצים לחוג את חגיהם במקומותיהם הקדושים, הנמצאים בשטחי שלטון הירדן.

אמנם בהסכם שביתת הנשק שנחתם בין ישראל וירדן, ביום ד' בניסן תש"ט (3 אפריל 1949), בראשות מועצת האומות המאוחדות ובאחריותה, ישנו סעיף (8) המבטיח לישראל: „חופש תנועה בדרכים חיוניות... חידוש עבודתם הסדירה של המוסדות התרבותיים וההומניטאריים שעל הר הצופים וגישה חופשית אליהם. גישה חופשית אל המקומות הקדושים ואל מוסדות תרבות והשימוש בבית־הקברות שעל הר הזיתים"...

לדאבוננו עד היום, עשר שנים אחרי חתימת הסכם זה, טרם התגשמו ההבטחות.

אם-אשכחך ירושלם תשכח ימיני:
תדבק לשוני לחכי אם-לא אזכרכי,
אם-לא אעלה את-ירושלם על ראש שמחתי:

(תהלים קלז, ה—ו)

למען ציון לא אחשה ולמען ירושלם לא אשקוט
עד-יצא כנגה צדקה וישועתה כלפיד יבער...
על-חומתיך ירושלם הפקדתי שומרים
כל-היום וכל-הלילה תמיד לא יחשו...
ואל תתנו דמי לו עד-יכונן
ועד-ישים את-ירושלם תהלה בארץ.

(ישעיהו טב, א—ז)

האקלים בירושלים

אקלים ירושלים הוא הררי, נעים ומבריא. בימות החורף יורדים בה גשמים בשפע, וביחוד בחדשי נובמבר—מארס. הכמות הממוצעת תגיע ל־665 מ״מ. כמות הגשמים הגדולה ביותר הידועה לנו היתה בחורף תר״פ—20־1919, שהגיעה ל־1018 מ״מ. כמות הגשמים הקטנה ביותר היתה 248 מ״מ. מעוט גשמים בשנות בצורת גורם סבל רב לתושבים. ביחוד היה הסבל גדול בדורות קודמים, כאשר מקורות המים באו בעיקר מבורות שבהן אגרו את מי הגשמים לצרכי התושבים.

במשך מאה שנה של מדידות גשמים בירושלים היו:

250—300 מ״מ	2 שנים בכמות
300—400	6
400—500	15
500—600	22
600—700	22
700—800	16
800—900	6
900—1000	7
יותר מ־1000	3

חלוקת הגשמים בשנה רגילה היא כלהלן:

חודש	כמות במ״מ	מספר ימי הגשמים	כמות יומית
אוקטובר	13	2	6.5
נובמבר	63	6	10.5
דצמבר	144	9	16.1
ינואר	161	13	12.4
פברואר	144	12	12.0
מארס	93	8	11.5
אפריל	40	4	10.0
מאי	5	2	2.5
לשנה	663	56	

בחורף שורר בירושלים קור, ביחוד בחדשי ינואר—פברואר. לפעמים תרד הטמפרטורה עד 5 מעלות צלסיוס מתחת לאפס. בחורף תרס״ה, 1905, היה הקור הגדול ביותר הידוע לנו. גם בעונה הקרה יש ימים של מזג־אויר נעים ואביבי.

בימות החורף נושבות לפרקים בירושלים רוחות חזקות וקרות. רבי עובדיה מברטנורה מספר, בשנת רמ״ח (1488): „וכל הרוחות שבעולם באות ונושבות בירושלים. ואומרים כי כל רוח בטרם תלך אל המקום אשר תרצה ללכת שמה, באה מקודם להשתחוות לה׳ בירושלים. וברוך היודע האמת״.

ה ש ל ג בירושלים אינו חזיון נדיר. הוא יורד בדרך כלל במזג־אויר קר מאד, כשהטמפרטורה קרובה לאפס. רוב השלגים שנרשמו בירושלים ירדו בחודש פברואר, ולפעמים בינואר. יש והוא ירד במארס, כפי שהיה גם בתש״ג (1943־1944). היו מקרים ושלג ירד באפריל, כמו בחורף תר״ס (1870) ובחורף תש״ט (1949). במשך השנים 1846—1882, היינו 36 שנה, נרשמו בירושלים 24 שנים שבהן

ירדו שלגים. במשך שנות 1897—1914, היינו 17 שנים, נרשמו 16 שבהן ירדו שלגים. גם בשנים האחרונות היו רבות שבהן ירד שלג, ולפעמים די כבד. השלג הכבד ביותר שנרשם בחמשים השנים האחרונות ירד ביום 9 בפברואר 1920. גובהו הגיע כמעט למטר אחד.

מסופר על שמעיה ואבטליון חכמי ירושלים המפורסמים, בראשית המאה הראשונה לסה"נ, שמצאו פעם את חדר לימודם חשוך, אמר שמעיה: „אבטליון אחי! בכל יום הבית מאיר—והיום אפל. שמא יום מעונן הוא?—הציצו עיניהם וראו דמות אדם בארובה. עלו ומצאו עליו רום שלוש אמות שלג"![1].

בימות הקיץ האקלים ממוזג בדרך כלל ויש הבדל בטמפרטורות של היום והלילה. לרוב נושבות על פני ירושלים רוחות־ים קרירות ומרעננות, אך יש ובאות מהמדבר רוחות שרב חמות מאוד, הידועות בשמן הערבי—חמסין. החודש החם ביותר הוא אוגוסט. אולם יש והחום מקדים בהרבה. היום החם ביותר הידוע לנו היה ב־10 במאי 1941, והגיע עד 41 מעלות צלסיוס. הראות בירושלים מצויינת. אוירה נקי וצח ואפשר להשקיף ממנה למרחק רב.

התצפיות באקלימה של ירושלים החלו בראשית המאה התשע־עשרה. הראשונים היו בעיקר רופאים מיסיונרים שחיו בירושלים. על־יד בית החולים האנגלי, בהתחלה בעיר העתיקה ואחר־כך גם בעיר החדשה, היתה קיימת עוד משנת 1845 תחנת תצפית קטנה לרישום כמות הגשמים ולמדידת הטמפרטורה. תחנה זו פעלה עד 1913. במרוץ הזמן נוספו תחנות חדשות. המחלקה למטרואולוגיה באוניברסיטה העברית הפועלת משנת 1930, עושה רבות במחקר האקלים, ומנהלה פרופ' ד. אשבל פירסם עבודות חשובות בשדה זה.

---

1 בבלי, יומא לה, ב.

שטחה של ירושלים

הרים, נחלים, בקעות, מעינות ויצירות גיאולוגיות

ירושלים בנויה במרומי ההרים, במורדותיהם ובבקעות המשתרעות ביניהם. חלקיה הגבוהים ביותר מתרוממים כ־800 מטרים, וחלקיה הנמוכים — כ־700 מ' מעל פני הים התיכון. הנקודה הגבוהה ביותר בירושלים היא במערבה, בתחום השכונה בית וגן, כ־836 מ' מעל פני הים. הנקודה הנמוכה ביותר בירושלים הישראלית היא במזרחה, בתחום השכונה שמעא לרגלי הר ציון ובגיא בן־הנום, כ־700 מ' מעל פני הים. הבקעה הגדולה ביותר בתחום ירושלים, עמק רפאים, משתרעת באזורה הדרומי ומשתפלת עד 700 מ' מעל פני הים. המקום הנמוך ביותר בתחום עירית ירושלים הישראלית הוא עין־כרם, כ־650 מ' מעל פני הים. הנקודה הנמוכה ביותר בתחום ירושלים בכלל, הוא מקום חיבור גיא בן־הנום אל נחל קדרון, בסביבות עין־רוגל, כ־600 מ' מעל פני הים.

המשורר הקדמון אמר עליה: „ירושלים הרים סביב לה", העיר רבוצה בין רכסי הרים שונים: הרכס צופים־זיתים—בצדה הצפוני־מזרחי, רכס תלפיות־גילה—בצדה הדרומי, ורכס בית־וגן־כפר־שאול—בצדה המערבי.

בתוך חגורת ההרים סביב ירושלים פתוחה פירצה רחבה במזרחה, בין הר הזיתים ורמת תלפיות, ודרכה אפשר להשקיף יפה על פני הרי גלעד ומואב, המתרוממים הרחק בעבר־הירדן מזרחה, כ־50 ק"מ בקו אוויר. מנקודות מעטות בחוצות ירושלים אפשר גם להשקיף מרחוק על ים־המלח, השקוע בבקעה הנמוכה ביותר על פני כדור העולם, כ־1200 מ' מתחת לירושלים. מירושלים הישראלית אפשר להציץ אל ים־המלח מרמת־תלפיות.

נקודות גובה שונות בירושלים ובסביבתה הסמוכה:

הגובה במטרים מעל פני הים.

הר גילה (בית־ג'לה)	923	בית־הכרם (בית־מדרש למורים)	790
הר שמואל (נבי סמואיל)	896	השער החדש (השער הגבוה ביותר)	790
הר אורה (מיס קארי)	848	קרית־האוניברסיטה	781.4
הר בית־וגן (מגדל־המים)	835.8	מעבר שמעון (מנדלבוים)	770
הר הרצל (קבר הרצל)	834.6	הר ציון (קבר דוד)	769
הר הזיתים (המנזר הרוסי)	832	גבעת־חנניה (אבו־תור)	765
הר רוממה (מגדל־המים)	829	שער שכם (בחומה הצפונית)	754
הר הצופים (האוניברסיטה)	826.3	תחנת הרכבת (עמק רפאים)	750
גבעת־רם (ע"י בניני־האומה)	824.9	מנזר המצלבה (בגבול רחביה)	750
רמת־רחל (בריכת־המים)	818.7	הר המשחה (המשחית)	745
גבעת־שאול (שכונה)	818.6	הר המוריה (אבן־השתיה)	742
בית־ההסתדרות (מ. פועלי ירושלים)	810	הר המנוחות (בית־הקברות)	733.6
הר הזכרון (ע"י בית יד־ושם)	806.1	הכותל המערבי	730
בנין הסוכנות (רח' המלך ג'ורג')	802.6	שער האשפות (השער הנמוך ביותר)	726.5
מגרש הרוסים (הכנסיה)	798.3	עין־כרם (המעין)	650

יש פרצות אחדות צרות מאד בחגורת הרכסים סביב ירושלים ומהם יוצאים נחלים. בפירצה אחת יוצא מתחום ירושלים נחל רפאים, ובאחרת, צפונית ממנה, נמשך נחל שורק, המתחברים יחדיו בהרי ירושלים לנחל אחד היורד אל הים התיכון. מסילת־הברזל מירושלים אל שפלת החוף עוברת לאורך אפיק נחל רפאים ושורק. הכביש העיקרי מירושלים יוצא דרך פירצת השורק, מערבה אל שפלת החוף.

בשטחה של ירושלים עוברים נחלים הנמשכים אל כיוונים שונים. הנחלים באזורה המערבי־דרומי של העיר החדשה מתחברים אל נחל רפאים, והוא סעיף של נחל שורק, היורד מהרי ירושלים ויהודה אל הים התיכון. בתחומה המערבי של ירושלים החדשה עוברים נחלים אחדים והם סעיפיו המזרחים של נחל שורק. בין השכונות רחביה ונוה־שאנן, עובר נחל רחביה. באפיקו נמצא מנזר המצלבה. מערבה לו נחל הקריה, המתחיל בגבעת־רם, אזור בניני הקריה, ויורד בין נוה־שאנן וקרית־האוניברסיטה. בו נמצא האיצטדיון הגדול. מערבה עובר נחל חובבי־ציון המתחיל בתחום מוסך 'המקשר' ויורד בין קרית־האוניברסיטה ובית־הכרם. נקרא לפי שמו הערבי: ואדי צהיון—נחל ציון. מערבה יותר, יורד משיפולי הר הרצל נחל הרקפות דרומה. כל הנחלים הנזכרים מתחברים אל נחל רחביה היורד אל נחל רפאים, בסביבות מנחת. גם מאזור קרית־היובל יורד נחל מנחת וסעיפו נחל היובל, מתחבר אל נחל רפאים, הנמשך מערבה אל נחל שורק.

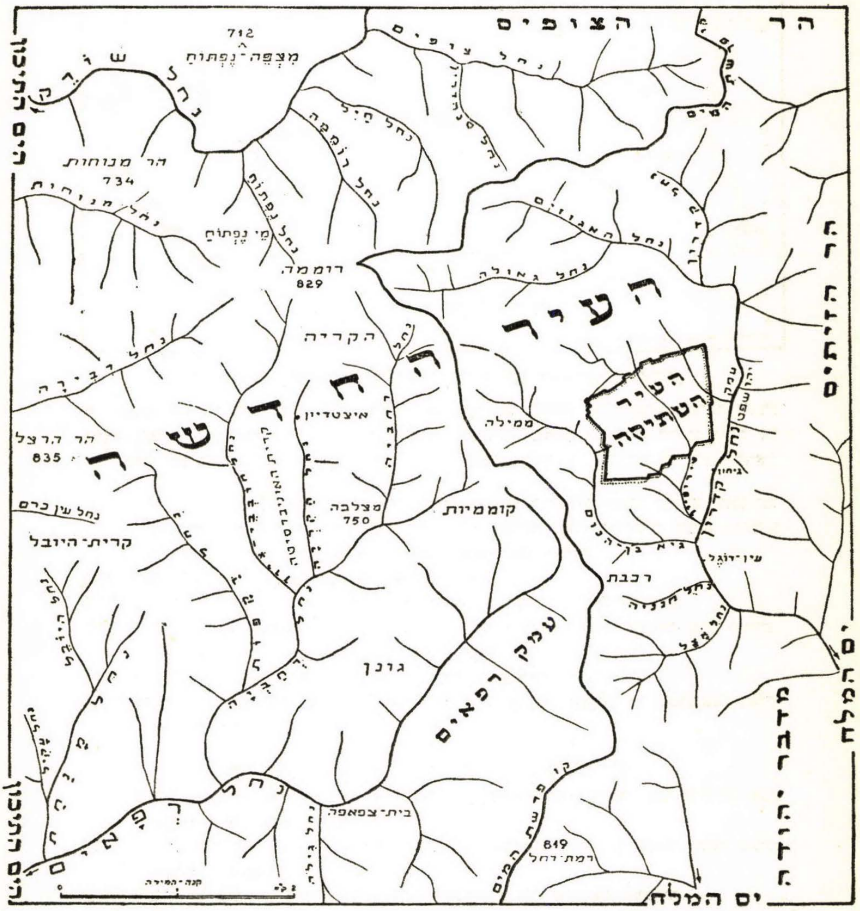
בחלקה המזרחי של ירושלים, בתחום העיר העתיקה, עוברים סעיפים של נחל קדרון ושל גיא בן־הנום, המתחבר אליו. נחל קדרון יורד מירושלים דרך מדבר יהודה אל ים המלח. הקדרון מקיף את העיר העתיקה מצדה המזרחי־צפוני ועובר לרגלי הר הצופים דרומה בין הר הזיתים—במזרח והר המוריה—במערב. בחלקו העליון ביותר מתחבר אל הקדרון נחל האגוזים (בערבית: ואדי א־ג'וז). כך גם נקראת השכונה הערבית הבנויה במורדו. הקדרון נזכר פעמים רבות במקרא, אולם אין ידוע מקור שמו. חלקו של נחל קדרון, העובר בין הר המוריה והר הזיתים, נקרא בשם המקראי עמק יהושפט. ידוע גם בספרות הצלבנית.

גיא בן־הנום עובר בצדה המערבי־דרומי של ירושלים העתיקה, יורד לרגלי הר ציון ומתחבר אל נחל קדרון, בצדה הדרומי ביותר ובאזורה הנמוך ביותר. חלקו העליון של גיא בן־הנום, המשתרע בתחום ישראל, נקרא בערבית: ואדי אלמייס—נחל חמייש, מין עץ הצומח גם בירושלים. לפי הסברה זהו עמק הבכא או בכאים הנזכר במקרא.

גיא בן־הנום או גי־הנום, ובקיצור הגיא, הוא אזור ידוע בהיסטוריה המקראית של ירושלים ונזכר פעמים רבות בכתבי־הקודש. בו היו במות לאלילים שונים ותושבי ירושלים נהגו לעבוד אליהם, גם להקריב את ילדיהם ולשרוף אותם באש. האגדה מספרת: „למה נקרא שמו (גיא) בן־הנום?—שקולו של תינוק היה

נוהם מכוח האש. דבר אחר: שהיו העומדים נוהמים ואומרים (לאליל): יהנה לך, יערב לך, יבוסם לך יי[1]. 1 ילקוט שמעוני, ירמיהו רעז.

בתחום העיר העתיקה עובר נחל אחר מסעיפי הקדרון, המתחיל בסביבות שער שכם ומדרים לרגלי הר המוריה באזור הכותל המערבי ובגבול עיר־דוד ההיסטורית, אל הקדרון. נחל זה נקרא בשם היווני: טירופיון—עושי־הגבינה. הערבים קוראים לאזור הבתים הבנוים בנחל זה בתחום העיר העתיקה, בשם הכללי אלואד—הבקעה. אולי כאן היה 'המכתש' הנזכר במקרא.

רשת הנחלים בירושלים ובחוצותיה:

נחל קדרון וסעיפיו בחלקה המזרחי־דרומי, נחל שורק וסעיפיו בחלקה הצפוני־מערבי.

בגבול ירושלים החדשה, באזורה הדרומי, יורד מגבעת־חנניה ורמת־תלפיות נחל אחר אל הקדרון, הנקרא בשם: נחל אצל (בערבית: ואדי יצוּל). נחל זה, המסתעף לזרועות אחדות, יורד בירידה תלולה מאד כ־200 מ', ומתחבר אל הקדרון, דרומה מעין־רוגל הנובע באפיקו. השם אצל (א'־קמץ, צ'־פתח), לקוח מנבואתו של זכריה: „ונבקע הר הזיתים מחציו מזרחה וימה גדולה מאד... כי יגיע גי הרים אל אצל"[1]... 1 זכריה יד, ה.

נחל קדרון וסעיפיו בחוצות ירושלים ובמדבר יהודה.

סעיפי הקדרון בחוצות ירושלים ראה במפה קודמת. באפיק נחל קדרון במדבר יהודה נמצא המנזר המפורסם מר סבּא של נזירים יוונים־אורתודוקסים. נחל קדרון יורד אל ים המלח בין עין־עגלים בערבית: עין פשחה—בצפון, ועין־גדי—בדרום, בתחום ישראל.

נחל קדרון, בערבית: ואדי א־נאר—נחל האש, כי עובר באזור מדבר יהודה שאקלימו חם מאד בימות הקיץ. חלקו של נחל קדרון, העובר בגבול ירושלים, נקרא בספרות הערבית של ימי־הביניים בשם: ואד ג'הנם—נחל גיהנום.

נחל האגוזים, לפי שמו הערבי ואדי א־ג'וז.

נחל טירופיון, שם יווני ופירושו עושי־הגבינה. בערבית: אלואד—הבקעה.

גיא בן־הנום, ואדי רבאבי—נחל הכינור. חלקו העליון נקרא: ואדי אלמייס—נחל המייץ, מין עץ מצוי בחוצות ירושלים (ציור בעמוד 21).

נחל חנניה, יורד מגבעת־חנניה, הנקראת בערבית אַבּוּ־תוֹר.

נחל אצל, נקרא בערבית ואדי יצול (קרי: יסול) והוא מוט העגלה או המחרשה שאליו רתומות הבהמות.

נחל שורק וסעיפיו בחוצות ירושלים החדשה:

נחל שורק חלקו העיקרי בין הרי יהודה נקרא בערבית: ואדי צראר—נחל צרורות, חצץ אבנים. ראה בעמוד הבא.

נחל צופים יורד מהר הצופים. בערבית: ואדי אום אלעמוד—נחל אם העמוד, כשם מערת קברים הנמצאת בו.

נחל סנהדרין עובר בסביבות מערת קברי הסנהדרין, לפי המסורת העברית.

נחל חיל יורד מהגבעה שעליה בניני שנלר, בסיס החיל הישראלי. בגבול הנחל גן החיות.

נחל רוממה יורד ממרומי השכונה רוממה. נקרא בערבית: ואדי אלע'וֹל—השד.

נחל נפתוח יורד מהכפר נפתוח. בו נובעים מי־נפתוח, בגבול יהודה ובנימין.

נחל רפאים עובר בעמק רפאים המפורסם במקרא. נקרא בערבית: ואדי ורד—ורד ויותר מערבה: ואדי א־סיפה—נחל מסילת־הברזל, העוברת באפיקו מירושלים אל שפלת החוף.

נחל רחביה יורד בגבול רחביה. בו מנוד המצלבה, ולפיכך קוראים לו גם בקעת המצלבה.

נחל הקריה יורד מבניני הקריה ובגבול קרית־האוניברסיטה. בערבית: ואדי אום־מאדין.

נחל חובבי־ציון נקרא לפי שמו הערבי: ואדי צהיון—נחל ציון.

נחל רקפות נקרא על צמחי הרקפות הגדלים למכביר גם בסביבה זו.

נחל חובבי־ציון ונחל רקפות מתחברים אל נחל רחביה בבקעה קטנה מכוסה מטעים.

ילדי ירושלים קוראים לו—חוות־הנזיר, שינוי שמו הערבי קעת אלוזיר—בקעת הוזיר.

נחל מנחת עובר על פני הכפר מנחת—מלחה בערבית. בימינו פרבר של ירושלים.

נחל היובל יורד מהשכונה קרית־היובל. נקראת לכבוד יובל הקרן הקימת לישראל.

נחל עקיל. צורה עברית של השם הערבי אלעקולה, לשטח שבו עובר הנחל הזה.

נחל גילה יורד מההר שעליו גילה ההיסטורית. בימינו העיירה הערבית בית־ג'לה. נקרא בערבית: ואדי אחמדיה. אחמד, שם פרטי מצוי בקרב הערבים.

נחל שורק ומעיפי בהרי ירושלים ובמישור החוף:

נחל שורק מתחיל בצפונה של ירושלים, מסביבות גבעון ההיסטורית. אליו מתחברים נחלים רבים, היורדים מהרי יהודה. על מעיפי נחל שורק העוברים בחוצות ירושלים, ראה במפת הקודמת.

נחל עטרות יורד מסביבות מושב עטרות שהיה בצפון ירושלים.

נחל שמואל יורד מההר שעל פסגתו מראה המסורת את קבר שמואל הנביא—נבי סמואיל.

נחל לוז יורד מההרים ומתחבר אל נחל שורק, בחלקו הנקרא עמק ארזים. השם ניתן לפי שמו הערבי: ואדי לוזה, ונקרא על עצי הלוז, השקד, המצוים בו.

נחל נבר יורד אל נחל לוז. צורה עברית של שמו הערבי ואדי נוּבּוּר.

נחל חלילים יורד אל השורק, מאחורי הישוב מבשרת־ירושלים. נקרא בערבית: ואדי א־זנאניר—נחל החגורות, על טורי הסלעים הדומים לחגורות לאורך האפיק.

נחל כסלון עובר על פני מושב כסלון, הנקרא בשם מקראי, הנזכר בתאור ערי יהודה.

נחל קטלב על שם שיח מצוי באזור זה. בערבית: ואדי א־נמר—נחל הנמר.

נחל זנוח מתחיל בסביבות מושב זנוח, ונמשך צפונה בגבול בית־שמש החדשה.

לנחל זנוח שלושה סעיפים החודרים בין ההרים מזרחה.

נחל דולב היורד ממושב מטע. נקרא על עץ הדולב. בערבית: ואדי דלבה.

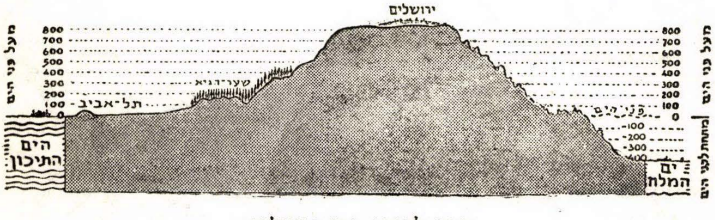
נחל מערה נקרא על מערת התאומים הנמצאת באפיקו. בערבית: ואדי מע'ארה.

נחל יעלה נקרא כשם מעברה שהיתה במרומי ההר הקרוב, בקרבת מושב נס־הרים.

נחל ישעי עובר בתחום המושב ישעי, שעל־יד תל בית־שמש ההיסטורית. אליו מתחבר נחל ירמות עובר על פני התל שעליו היתה ירמות, עיר מקראית.

נחל הראל עובר על פני קיבוץ הראל. נקרא בערבית: ואדי בע'ל—פרד.
נחל אוריה מתחיל מהגבעה שעליו שוכן כפר־אוריה, בצד הכביש ירושלים—שפלת החוף.
נחל תמנה מתחיל מתחום העיר ההיסטורית תמנה, בימינו חורבה בשם הערבי תבנה.
לנחל תמנה שני סעיפים:
נחל חפרה, נקרא לפי שמו הערבי: ואדי חפאיר.
נחל מנעם, נקרא בערבית: ואדי אום עודה. עודה שם פרטי ערבי.
נחל אלתקה מתחיל מתל הנקרא בערבית אלמקנע, ולפי הסברה של אלתקה הקדומה, עיר בגבול שבט דן. הנחל נקרא בערבית: ואדי מלאויה.
נחל עקרון עובר בתחום הישוב עקרון, במישור החוף. לנחל עקרון שני סעיפים:
נחל חולדה מתחיל בקרבת קבוצת חולדה.
נחל השלושה, לזכר שלושה צעירים שנהרגו במעבר הנחל והגשר עליו לזכרם.
נחל גמליאל עובר בתחום המושב כפר־גמליאל, בסביבות כפר־יבנה ההיסטורית.

קו פרשת־המים עובר בחוצות ירושלים, ובא אליה מצפון־מזרח ומדרום, בין גליל־המים, אגן הניקוז, של נחל שורק אל הים התיכון—מערבה, ובין גליל המים, אגן הניקוז, של נחל קדרון אל ים המלח—מזרחה־דרומה. מירושלים אל הים התיכון המרחק בקו אוויר כ־50 ק"מ, ובירידה כ־830 מ'. מירושלים אל ים המלח המרחק בקו אוויר כ־25 ק"מ ובירידה כ־1200 מ'.

חתך לרוחב הרי ירושלים
מים המלח—במזרח־דרום, אל ים התיכון—במערב.

ירושלים שוכנת בתחום אזור הישוב הפורה, בהרי יהודה, המשתרע מערבה בכיוון אל הים התיכון, ובגבול אזור המדבר, מדבר יהודה, המשתרע מזרחה־דרומה אל ים המלח.

קו פרשת־המים העובר בירושלים ובחוצותיה מציין גם פחות או יותר את הגבול בין אזור הישוב והמדבר. קו זה יורד מהר הצופים ונכנס אל ירושלים, עובר בתחום בתיה ומדרים בכיוון רחוב המלך ג'ורג' ותחנת הרכבת עם הדרך אל בית־לחם. הנקודה הגבוהה ביותר בקו פרשת־המים בתחום העיר, מתרוממת כ־810 מ', במקום בניין ההסתדרות, ברחוב שטראוס, בלב ירושלים הישראלית.

יוצא אדם משכונת רחביה, הנמצאת באגן הניקוז של נחל רפאים—שורק, ופונה ברחוב המלך ג'ורג' או ברחוב שמואל הנגיד המקביל אליו, הוא למעשה עובר לאורך קן פרשת־המים. מימינו בשטח בריכת ממילא השופע מזרחה, מתחיל אגן הניקוז של גיא בן־הנום—קדרון. ואם מתקדם אותו אדם צפונה, חוצה את רחוב יפו ומתרומם ברחוב שטראוס הוא עובר על פני בניין ההסתדרות, הנקודה הגבוהה ביותר על קו פרשת המים בחוצות ירושלים. ממנה הוא יורד אל מאה־שערים או

בית־ישראל שכנתה, הנמצאות בתחום אגן הניקוז של נחל קדרון, המתחיל מרגלי הר הצופים המתרומם מזרחה־צפונה וצופה יפה על פני ירושלים.

בימות החורף מי הגשמים היורדים בשטחה המערבי־דרומי מקו פרשת־המים של ירושלים, זורמים דרך נחל רפאים—שורק וסעיפיו אל הים התיכון, ומי הגשמים הניתכים בחלקה המזרחי־דרומי של ירושלים, ניגרים דרך גיא בן־הנום ונחל קדרון אל ים המלח.

מ ע י נ ו ת מעטים נובעים בתחומה של ירושלים. בגבול ירושלים המקראית, באפיק נחל קדרון, המעינות: הגיחון, ובקרבתו דרומה: עין־רוגל—מקורות המים של תושבי עיר־דוד בימי קדם. בעונה גשומה מאד מתפרץ בקרבת עין־רוגל, קצת למטה ממנו, מעין קטן הנקרא: עין הלוז (בערבית: עין א־לוז). בתחום העיר החדשה אין כל מעין אלא בקצה הצפוני—מי־נפתוח. בירכתי ירושלים החדשה מערבה, בעין־כרם, נובע מעין והוא הגדול ביותר בסביבתה.

שטחה של ירושלים באזורה ההררי הוא סלעי קשה, ובחלקה היא משתרעת בבקעות על אדמה אדומה כבדה. בתחום ירושלים המפגש של יצירות גיאולוגיות שונות במבנה סלעיה ואדמתה. שטחה הבנוי של העיר משתרע בעיקרו ביצירה גיאולוגית הנקראת במדע בשם קנומן. ניכרת באבן אדמדמת הידועה בשם הערבי: מיזי אַחמר—אדום. חלקה המערבי והדרומי ביותר של ירושלים משתרע על פני אבן אדמדמת מסוג אחר הידועה בשם הערבי: מיזי יהודי. בגבול אזור המיזי יהודי מערבה, באזור בית־הכרם סביב, שלוחת אזור סלעי הנקרא בערבית: דיר' יאסיני, כשם כפר ערבי שהיה נמצא בו, ובימינו כפר־שאול. הסלע הדיר־יאסיני עשוי שכבות שכבות בדמות לוחות, והוא רבוץ מתחת למיזי היהודי, ומכאן הוא עתיק יותר מבחינה גיאולוגית.

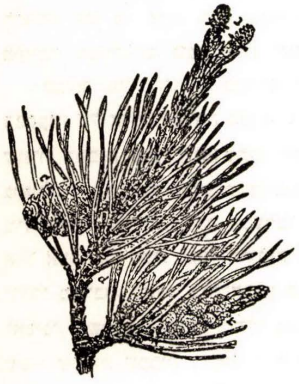
חלקה הדרומי והמזרחי של ירושלים משתרע באזור של יצירה גיאולוגית בשם המדעי טורון, ובה שכבות אבן מהמין הנקרא בשם הערבי: מיזי חילו—מתוק, ומהמין הנקרא מלכי—מלכה, ונקרא כך מסבת טיב האבן שהיא משובחת וטובה לבניה. חלקיה המזרחים והדרומים ביותר של ירושלים, הר הצופים, הר הזיתים ורמת תלפיות, הם בתחום יצירה גיאולוגית מיוחדת הנקראת בשם סנון. מצטיינת בשכבות אבן רכה ובהירה.

עוד מימים קדומים ניצלו תושבי ירושלים את שפע האבנים המשובחות בתחומם לצרכי הקמת בניניהם. בזכות האבן הירושלמית המוצקת נשארו הרבה משרידי הבנינים הללו עד היום.

הצמחיה בירושלים

בחוצות ירושלים מצוים עצים שונים המקשטים שדרות ברחובותיה וצומחים בגניה הציבוריים והפרטיים. יש עצים והם מקומיים וידועים מדורות קדומים בחיי התושבים, ויש עצים והם חדשים, הובאו אליה בעת החדשה והסתגלו יפה לתנאיה.

עץ מצוי ואופיני לירושלים ולהריה הוא **האורן**, הנקרא על שמה של ירושלים. מעצי המחט היפים ביותר בארץ. מצטיין בצמרתו הגבוהה ובאצטרבוליו המחודדים. בעיר העתיקה, במגרש הארמנים הסמוך לחומה המערבית, גדלים עצי אורן עתיקי ימים. בהרי ירושלים, מערבה, נשארו עד ימינו עצי אורן, שרידים מיערות בימי קדם (ציור).

ענף אורן ירושלים: פרחיו ואצטרבולו.

עץ אחר מצוי בירושלים וקרוב לאורן הוא **הברוש**, הבולט בצמרתו הגבוהה, בענפיו המאונכים ובאמירו המחודד. זן אחר של ברוש מצטיין בצמרת רחבה ובענפיה המאוזנים. חלקו המרכזי של רחוב דוד המלך, משודר בברושים רמי צמרת.

עץ **החרוב**, בן החורש הטבעי בהרי הארץ, מקשט את רחוב המלך ג'ורג', מרחובותיה החשובים ביותר של ירושלים. כן צומחים עצי חרוב בשדרות בן־מימון, בככר אורד וברחוב מרכוס, המסתעף ממנו דרומה (ציור).

ענף חרוב פרחיו ופריו.

ה ז י ת, מלך העצים בהרי הארץ, מצוי בחוצות ירושלים ובמגרשיה. בשנה האחרונה נטעו זיתים בכניסה אל ירושלים. ההר המתרומם במזרחה נקרא עוד מימים קדומים על העצים שצמחו עליו— הר הזיתים. כן מצוים בגני ירושלים עצי תאנה ורמון, שבהם נשתבחה הארץ מימי קדם.

בירושלים צומח ה ש ק ד המתכסה בלבוש פרחיו הלבנים המשמח את הילדים, כי מבשר הוא את בוא האביב (ציור).

ענפי שקד
מימין: נושא פרי. משמאל: פרחים

בירושלים מצוי גם עץ ה מ י ש. חלקו המערבי של רחוב יפו ורחוב זבוטינסקי משודרים בעצי מייש צעירים. רבותינו מזכירים את המייש בין העצים שהיו פסולים בקרבנות בבית־המקדש בימי קדם (ציור).

ענף מייש עם פירותיו ופרחיו

בהרבה חצרות ומגרשים מצוי עץ ה ת ו ת. לפי הסברה זהו הבכא במקרא, ועל שמו נקרא עמק הבכא או בכאים, בתחומה של ירושלים הקדומה.

במקומות שונים בירושלים אפשר לראות את ה א ל ה, המצויה למכביר בסביבותיה. בקעה המשתרעת מערבה נקראת על שמה—עמק האֵלה. בדורות אחרונים היה מפורסם עץ אלה ענף וגדול בקרבת חומת ירושלים המערבית, בימינו בתחום בית־החולים הצרפתי (ציור). פה ושם אפשר לראות עצי א ל ו ן והם מצוים יותר בסביבתה ההררית. חורשה קטנה של אלונים גדלה בחורבה סמוכה למושב עמינדב ובמקומות אחרים בהרי ירושלים (ציור).

פה ושם צומחים עצי שיטה שונים. רבותינו מספרים על מחריבי ירושלים בימי קדם, שגם עקרו את עציה: „כל שיטה ושיטה שנטלו גוים מירושלים, עתיד הקדוש־ברוך־הוא להחזירן לה״ [1].

---

1 בבלי, ראש־השנה כג, א.

ענף אלה: פירותיה ופרחיה

פרי האלון

בחוצות ירושלים נראים עצים שהובאו מארצות שונות, התאקלמו בארץ בשנים האחרונות ונקראים בשמותיהם הזרים: ברקכינטון המקשט את השדרות ברחובות הקרן הקיימת ושטראוס. האיילנטוס (עץ־האלים), המקשט את רחוב שרי ישראל. פה ושם נראה האקליפטוס, בן אוסטרליה שקנה לו פירסום רב על אדמת ישראל והמצוי ביותר בשדרות כבישי הארץ. כן מצוי בירושלים עצי הפלפלון, עם פירותיו האדומים, הואשינגטוניה בכפתה המעוגלת והרבה אחרים. עצי אזדרכת נטועים בצדי רחוב מאה־שערים.

בירושלים היה מצוי בימי קדם עץ הארז, בן הרי הלבנון השכן. בית־המקדש היה מצופה בקירות ארז מהלבנון, ומכאן גם כינויו בית־ארזים, וחלק ממנו נקרא בית־יער הלבנון. האגדה מספרת שנבוכדנצר מלך בבל אחרי שהחריב את מקדשנו, גם תלש את עצי הארז מירושלים והעבירם אל ארצו. בשנים האחרונות התחילו להכניס ארזים בירושלים. אפשר לראותם בחצר הסוכנות היהודית, בגן בית־הבריאות ובהר הרצל. בירושלים שכונה על שמו—תל־ארזה, ובסביבה—ארזה, בית־הבראה מפורסם.

האגדה מספרת, שגם עצי קינמון צמחו בירושלים בימי קדם: „עצי ירושלים של קינמון היו. ובשעה שהיו מסיקין מהן, ריחן נודף בכל ארץ־ישראל ומשחרבה ירושלים נגנזו"... רבותינו גם מספרים: „קנמון מאכל עזים היה, והיו ישראל מגדלין אותו"[1].

בגני ירושלים צומחים גם הרבה מיני שיחים ויש מהם מפורסמים. כמו ההדס הידוע במנהגי ישראל. נחמיה מספר שבעת בנין ירושלים ולקראת חג הסוכות:

1 בבלי, שבת סג, א.

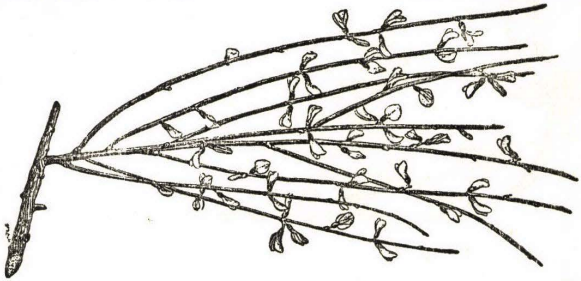
„ויעבירו קול בכל עריהם ובירושלים לאמור צאו ההר והביאו עלי זית... ועלי הדס... לעשות סוכות" [2] (ציור). ה ד פ נ ה המצטיינת בעליה הריחנים ומענפיה הכינו זרים להכתרת ראשי מנצחים (ציור). בגנים אחדים מצוי ה ר ו ת ם, הידוע באגדה הקדומה (ציור).

ענף הדס: פרחיו ופירותיו

ענף דפנה: פירותיה ופרחיה

ענפי רותם עם פרחים

כן מצוים הרבה מיני צמחים מטפסים על גדרות ההצרות או במבואות הבתים: ה ג פ ן על דליותיה, שריגיה ואשכולותיה. על פתחו של ההיכל בבית־המקדש, היתה מודלית על גבי כלונסאות גפן רבת דליות עשויה זהב: „כל מי שהוא מתנדב עלה או גרגיר או אשכול מביא ותולה בה" [3]. ה ב ו ג נ ו ו י ל י ה בפרחיה הסגולים־אדומים, ה י ס מ י ן בפרחיו הלבנים הריחניים, ו ה ק י ס ו ס המטפס בקירות הבתים...

בחוצות ירושלים ובמגרש־ה גדלים בר שיחים שונים ורבים. שיח מצוי הוא

2 נחמיה ח, טו. 3 משנה, מדות ג, ח.

ה צ ל ף, הנראה מבין נדבכי הקירות ובמגרשי הטרשים. ענפיו מכוסים קוצים חדים ולפיכך דרשו חז"ל על: „שלושה עזין הן: ישראל באומות, כלב בחיות, תרנגול בעופות. ויש אומרים: אף צלף באילנות"[4]. מושב צעיר השוכן בצד הכביש העולה אל ירושלים הוכתר בשם צלפון, על שמו (ציור).

צלף עם פרחו וניצניו מימין: הפרי.

עם ראשית עונת הגשמים מתכסים מגרשי ירושלים ובסביבותיה בשלל של צמחים ופרחים: סתוונית, כרכום (ציור), נרקיס, רקפת, כלנית, נורית (ציור).

כרכום

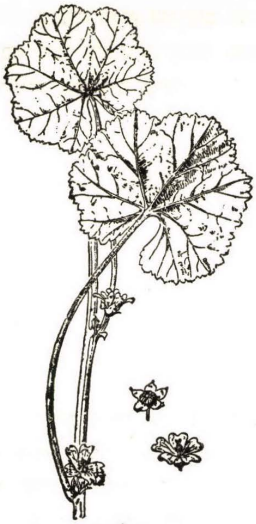

נורית

בין הטרשים מצוי החצב, ולפני ביצבוץ עליו שולח הוא מתוך בצלו הטמון במעמקי האדמה, גבעול תמיר נושא צרור פרחים לבנים. האגדה מספרת שיהושע בן נון תיחם, ציין, את גבולות נחלות השבטים בצמחי החצב. (ציור)

במגרשי ירושלים צומחת למכביר החלמית עם עליה העגולים והברקן המכוסה קוצים. יהודיות מעדות המזרח נוהגות ללקט ולבשל אותם. במלחמת השיחרור, כאשר ירושלים היתה במצור ותושביה סבלו רעב, יצאו נשים לאסוף, תחת מטר הפגזים, את צמחי החלמית והברקן ולהכין מהם תבשיל דל (ציורים).

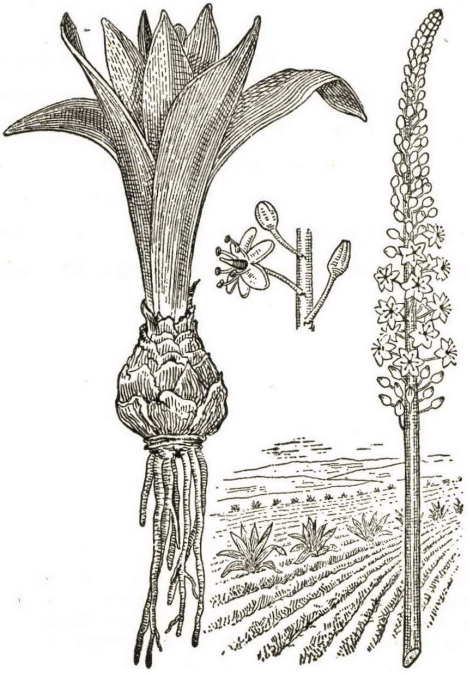
4 בבלי, ביצה כה, ב.

חלמית

ברקן

ח צ ב

משמאל: בצל ועליו.
מימין: גבעול פרחיו.

רבותינו בתלמוד קורא־אים לו גם בשם חצובה.
„מאי חצובה?—אמר רבי יהודה אמר רב: שבו תיחם יהושע לישראל את הארץ".
בבלי, בבא־בתרא נו, א.

בימות הקיץ מופיעים במגרשים הר־
בה מיני קוצים וביניהם מציצים פרחי
העולש הסגולים (ציור) .

עולש

ישנם צמחי בר אחדים הנקראים בלטינית במדע הבוטניקה, על שמה של ירושלים: פעמונית ירושלים [1], נורית ירושלים [2], סתוונית ירושלים [3], גרגרנית ירושלים [4], מרוות ירושלים [5], ניסנית ירושלים [6], טופח ירושלמי [7], ודר־גון ירושלמי [8].

שמה של ירושלים מובא גם בשמות אנגלים וגרמנים של צמחים שונים דובדבן ירושלים — Jerusalem Cherry, כוכב ירושלים — Jerusalem star (Pulmonaria officinalis) Jerusalem cowslip (Hypericum calycinum) קוץ ירושלים — Jerusalem thorn. בגרמנית: פרח — Jerusalemsblume ירושלים למין ציפורן (שמו המדעי: Lychnis chalcedonica).

מין ירק באירופה נקרא באנגלית: ארתישוק — Jerusalem Artichoke ירושלים, והוא למעשה מין חמנית (Helianthus tuberosus). האיטלקים קוראים לו: Girasole Articiocco. המלה האיטלקית Girasole שפירושה נוטה־אל־השמש, השתבשה ל־Jerusalem — ירושלים, בקרב האנגלים.

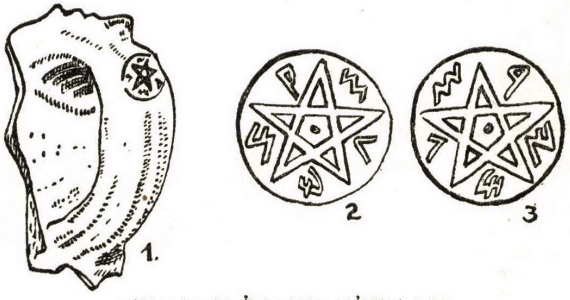
1 Campanula hierosolymitana
2 Ranunculus hierosolymitanus
3 Colchicum hierosolymitanum
4 Trigonella hierosolymitana
5 Salvia hierosolymitana
6 Crepis hierosolymitana
7 Lathyrus hierosolymitanus
8 Lachnophyllum hierosolymitanum

שמות ירושלים וכינוייה.

ירושלים נקראה בשמות ובכינוים רבים ושונים. יש כינוים הנובעים ממצבה הגיאוגראפי או מתכונות תושביה בתקופת המקרא, ואחרים רבים מערכה הדתי הרב בתולדותיה ובמסורתה. רבותינו מספרים: „לירושלים שבעים (שמות)... כנגד שבעים שמות שנקראו לקדוש־ברוך־הוא" [1]. אין המדרש מביא את שבעים השמות הללו, אלא רק אחדים מהם.

א) ירושלים

שמה של ירושלים מובא במקרא שש מאות וחמשים ושש פעם, לרוב בכתיב חסר ירושלם, ורק בשלוש פעמים, בכתיב מלא—ירושלים [2]. השם ירושלים, בגירסה ירשלם, בכתב עברי קדום, נמצא טבוע על ידית של כלי חרס, שנמצאה בירושלים הקדומה, בחפירות העופל בגבול עיר דוד (ציור).

השם ירושלים בידית של כד חרס קדום.
משמאל: צורת החותמת. מימין: הטביעה.
י ר ש ל ם
החותמת נגלתה בחפירות העופל, בתחום ירושלים המקראית.

השם ירושלם או ירושלים מובא גם במטבעות מתקופת החשמונאים: 'לחרות ירושלם', 'ירושלים הקדושה' (ציורים בעמוד הבא).

אין ידוע אל נכון מוצא השם ירושלים. לפי הסברה בו התמזגו המלים 'ירו'—יסוד, 'שלם'—אל קדמון, שפולחנו היה רווח במקום הזה בתקופה קדומה מאד, ולראשונה נקראה העיר בשם שלם (להלן).

האגדה אומרת למצא בשם ירושלים התמזגות שתי המלים: 'יראה'—'שלם', אברהם אבינו קרא אותה 'יראה', כפי שמסופר בתורה: „ויקרא אברהם שם המקום ההוא ה' יראה"... „שם (בן נח הצדיק) קרא אותה שלם".

---

1 מדרש זוטא, מהד' בבר, תרנ"ד, עמ' 4, 7. במדבר־רבה יד. ילקוט המכירי. ישעיה כב, מהד' כהנא־שפירא, עמ' 253. אגדת שיר־השירים, מהד' שכטר, 1896, עמ' 8-9.
2 ירמיהו כו, יח. אסתר ב, ו. דבה"י—ב כה, א.

אמר הקדוש־ברוך־הוא: „אם קורא אני אותה יראה, כשם שקרא אותה אברהם, שם צדיק מתרעם. אם קורא אני אותה שלם, אברהם אדם צדיק מתרעם, אלא הריני קורא אותה ירושלים, כמו שקראו שניהם: יראה—שלם“ [3].

אגדה אחרת אומרת למצא בשם ירושלים את המלה ירושה, כי היא ירושת הקדוש־ברוך־הוא שהורישה לישראל עם כל הארץ, כדברי התורה: „והיה כי תבוא אל הארץ אשר ה' אלהיך נותן לך וירשתה וישבת בה“...

השם ירושלים במטבע מתקופת החשמונאים. בקירוב משנת 132 לפני סה“נ. סביב שלושה רמונים—סמל ישראל, כתוב בכתב עברי קדום:
ירושלים הקדושה

השם ירושלים במטבע מימי בר־כוכבא. בקירוב משנת 134 לסה“נ.
שמאל: חזית בית־המקדש וסביב כתוב בכתב עברי קדום: ירושלם
מימין: לולב ואתרוג, וסביב כתוב: ש(נה) ב' לחר(ות) ישראל.

רבי אליהו הכהן, בסוף המאה השבע־עשרה, דורש את השם ירושלים כצירוף המלים: ירושה־לעולם. וכה דבריו: „נראה לי שנקראה ירושלים, על שם שהיא ירושה לישראל לעולם. ואף־על־פי שירושלים בגלות, מסורה ביד גוים, סוף סוף עתידה הירושה לחזור לבעליה. וזהו ירושלים לשון ירושה.

גם נוטריקון של ירושלים: י'ר'ו'ש'ה' ל'בני י'דידי מ'לך—שהם ישראל בנים ידידים למלך מלכי המלכים הקדוש־ברוך־הוא“...[4]

השם ירושלים בכתובת עברית קדומה. מהמאה השלישית—רביעית לסה“נ.
(יהי שלום על) ישראל ועל ירושלים ו(על המקום הזה שלום אין) קץ.
הכתובת נגלתה באסיה הקטנה, בחורבות איקמוניה הקדומה.

---

3 בראשית כב, יד. בראשית־רבה נו.

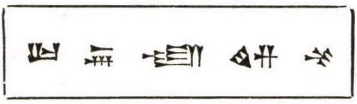
4 דברים יז, יד. א. הכהן, מדרש תלפיות, תרס“ג, עמ' רנב.

אחרי חורבנה נהגו יהודים להוסיף אל שמה של ירושלים את האותיות: תוב"א—ת'בנה ו'תכונן ב'מהרה ב'ימינו א'מן, ובקיצור: ת"ו—תבנה ותכונן. רבנים נוהגים לכתוב בקיצור: ירושת"ו — י'ר'ו'ש'לים ת'בנה ות'כונן, ובזה רמז גם שירושלים היא ירושתו של הקדוש־ברוך־הוא...

השם ירושלים עבר אל כל לשונות העולם, בצורות שונות, עוד מדורות קדומים, בתעודות המצרים הקדמונים, בכתב החרטומים, בקירוב מהמאה העשרים לפני סה"נ, היא נזכרת בגירסה 'אושמם' (ציור). בלוחות תל עמרנה, 'אורוסלימו' ובתעודות האשורים, בכתב היתדות, מהמאה השביעית לפני סה"נ, בגירסה — אורוסלימו (ציור).

השם ירושלים בכתב החרטומים.
בקירוב משנת 2375 לפני סה"נ:
הגירסה — אושמם
מתוך 'כתבי המארות' של המצרים הקדומים.

השם ירושלים בכתב היתדות.
הגירסה—אורוסלימו:
מתוך כתובת סנחריב מלך אשור, המתארת את פלישתו ליהודה, בימי חזקיהו המלך.

בחלקים הארמיים בכתבי־הקודש מובא השם ירושלים בכתיב: ירושלם (ש—שוא, ל—קמץ), בתירגום הסורי של המקרא, הפשיטא, מובאה הגירסה: אורשלם. היוונים קראו לה: ירוסולימה או הירוסלימה, ואמרו למצוא בה את המלה היוונית הירו—קדושה, הירוסלימה—סלימה הקדושה—שלם הקדושה[5]*.

הנוצרים בימי־הביניים קראו לה: ירוסולימה או הירוסלם**. מזה שמה בקרב העמים האירופים השונים, באנגלית ובצרפתית: ג'רוסלם, בגרמנית: ירוזלם***, באיטלקית: גרוסלמה****, ברוסית: ירוסלים, בפולנית: ירוזלימה, בספרדית: ח'רוסלן *****, וכו'.

השם ירושלים הוא גם סמלי לכל ארץ־ישראל. התלמוד הארץ־ישראלי שנכתב במאה הרביעית בגליל, נקרא על שמה — תלמוד ירושלמי. ספרים אחדים שנדפסו בעת החדשה העוסקים בתאור כל הארץ נקראים על שמה של ירושלים: שערי־ירושלים, חבת־ירושלים, טוב־ירושלים, מסעות־ירושלים, תפארת־ירושלים וכו'. גם בספרות הלועזית הופיעו ספרים מאת עולי־רגל נוצרים הנקראים על שמה של ירושלים או עיר הקודש, ובהם מתוארים מסעותיהם בכל הארץ.

---

5 יוסף בן מתתיהו (פלביוס), מלחמות היהודים ו, י, א. —
* *Ἱεροσόλυμα*. *Ἱερουσαλὴμ*. *Ἱεροσόλυμ*.
** Hierosolyma. Hierusalem. Jerosolyma. Jherusalem.
*** Jérusalem בצרפתית: Jerusalem
**** Gerusalemme ***** Jerusâlen

ב) שלם

נזכרת בתורה בימי אברהם אבינו: „מלכי־צדק מלך שלם... והוא כהן לאל עליון" [6], גם המשורר הקדמון בתהלים מזכיר אותה: „ויהי בשלם סוכו ומעונתו בציון" [7]

בתירגום הארמי לאונקלוס מובא במקום „מלכי־צדק מלך שלם" — „מלכא דירושלם". במגילה החיצונית לבראשית שנגלתה בעת החדשה במערה אחת במדבר יהודה, בחוף ים המלח, מסופר על אברהם אבינו שבא „לשלם היא ירושלים" *[7].

באחד מלוחות תל עמרנה, מכתבים שנשלחו מארץ־ישראל אל מלכי מצרים בקירוב במאה הי"ד לפני סה"נ, מזכיר מושל ירושלים במכתבו את בית־שלם או שלמן והוא כינוי של בירתו **[7].

שלם היתה אלוהות כנענית קדומה, שאין ידוע הרבה עליה. נזכרת בכתבות כנעניות קדומות שנגלו בחפירות אוגרית (ראס־שמרה), בחוף סוריה הצפונית. בכתובת אחת מסופר על לידתו של שלם, ובכתובת אחרת נזכר הוא פעמים אחדים עם אלילים קדומים אחרים [8].

כנראה השם שלם מובא גם בשמות פרטים: שלמה, ואבשלום. לפי רד"ק השולמית הנזכרת בשיר־השירים נקראה כך, כי היא היתה תושבת שלם [9].

ישוב אחר בתקופת המקרא בשם שלם היה בקרבת שכם, בהר אפרים [10].

ג) ציון

השם ציון מובא במקרא כמאה וחמשים פעם. והוא שם ההר שעליו בנויה ירושלים. בראשיתה. השם ציון לירושלים רשום גם במטבעות קדומות מתקופת המכבים. במטבע אחד כתוב: לגאלת ציון (ציור).

השם ציון במטבע מתקופת החשמונאים.
בימי שמעון הנשיא, בקירוב משנת 140 לפני סה"נ.
בצדי דקל וסלים מלאים תמרים, כתוב בכתב עברי קדום:
לגאלת ציון

האגדה: אומרת למצוא בשם ציון, את המלה מצוין. ועל דברי תהלים: „אהב ה' שערי ציון", אומר המדרש: „המצויינים בהלכה" [11].

ציון הוא גם כינוי לעם ישראל, כפי שמובא בדברי ישעיהו הנביא: „ולאמר לציון עמי אתה". אמרו רבותינו: „אלו ישראל... חיזרנו על כל המקרא, ולא מצאנו שנקראו ישראל ציון אלא זה"... [12] השם ציון הושאל לכל ארץ־ישראל. יהודי השואף

---

6 בראשית יד, יח. 7 תהלים עו, ג. *7 אביגד—ידין. מגילה חיצונית לבראשית, תשי"ז.
**7 J. Lewy, JBL, 1940, p. 519
8 ה. גינצברג, כתבי אוגרית, תרצ"ו, עמ' 86. 9 שיר־השירים ז, א. רד"ק, ספר השרשים.
10 בראשית לג, יח. גם בברית־החדשה (יוחנן ג, כג) נזכרת שלם אחת והיתה בעמק הירדן התיכוני, בימינו תל שלם, דרומה מבית־שאן.
11 תהלים פז, ב. ירושלמי, ד, ב. 12 ישעיהו טא, טז. ירושלמי, תענית ד, ב.

לתחיה הלאומית בארץ־ישראל, קורא לעצמו — ציוני. בירושלים יוצא לאור רבעון 'ציון' — לחקר תולדות ישראל.

ציון, בן־ציון וציונה הם גם שמות פרטים מצוים בקרב היהודים בישראל.

השם ציון גם מצוי בספרות השומרונית, בגירסה: צהיון. כן מצוי הוא בכתיב זה גם בערבית. הערבים בימי־הביניים קראו לשער ציון בחומת ירושלים בשם: באב אלצהיון.

ד) **יבוס** (עיר־היבוסי).

יבוס, היבוסי או עיר היבוסי הוא שמה של ירושלים בימי קדם, ונזכר במקרא. נקראה על תושביה היבוסים, שהיו בין העממים שהתגוררו בארץ, בימי כיבושה בידי שבטי ישראל. בספר יהושע נזכרת: „והיבוסי היא ירושלם". בספר שופטים מסופר: „נוכח יבוס היא ירושלם... ונסורה אל עיר היבוסי הזאת". בדברי־הימים נאמר: „וילך דויד וכל ישראל ירושלים היא יבוס, ושם היבוסי יושבי הארץ"[13]. לשלוחת ההר הבולטת על פני ירושלים המקראית קראו: „כתף היבוסי"[14].

ה) **עיר־דוד** (דויד)

עיר־דוד או עיר־דויד נזכרת במקרא שלושים וארבע פעמים. אחרי שדוד המלך כבש את ירושלים, בקירוב בשנת 1000 לפני סה"נ, הוא קרא לה בשם זה, כפי שכתוב במקרא: „וילכד דוד את מצודת ציון היא עיר דוד"[15].

האגדה מבארת: „ומפני מה נקראת (ירושלים) על שם בשר ודם? — אלא שהיה גלוי לפני הקדוש־ברוך־הוא שבשר ודם בונה אותה, ובשר ודם מחריבה. אבל לעתיד לבוא היא נקראת על שמו של הקדוש־ברוך־הוא"*[15]. (להלן מספר ל).

ו) **העיר**

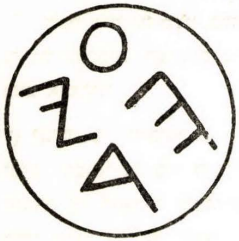
ירושלים היתה הבירה—העיר הגדולה והחשובה ביותר בארץ־ישראל, לפיכך קראו לה סתם 'העיר'. ירמיהו הנביא מתאר את בוא הכשדים אל ירושלים, מבלי להזכיר שמה: „ואספתי אותם אל תוך העיר"... „הנה הסוללות באו העיר ללכדה והעיר נתנה בידי הכשדים"**[15]. הנביא יחזקאל רומז אל ירושלים בדבריו: „הארץ מלאה משפט דמים והעיר מלאה חמס"[16]. על דברי המשורר בתהלים: „ויציצו מעיר כעשב הארץ". אומר המדרש: „ואין עיר אלא ירושלים"[17]. על דברי ירמיהו הנביא: „הנני שב שבות אהלי יעקוב... ונבנתה עיר על תלה". מביא המתרגם הארמי במקום: עיר על תלה — קרתא דירושלים — עיר ירושלים[18].

באחד מלוחות לכיש המפורסמים, מהמאה הששית לפני הס"נ, כתוב: „שלח אדוני מזה העירה": היינו אל ירושלים. כן היא נזכרת בלוח אחר: „הארץ והעיר"*[18].

---

13 יהושע יח, כח. שופטים יט, י־יא, דבה"י־א יא, ד—ה.
14 יהושע טו, ח. 15 שמואל־ב ה, ז—ט. *15 מדרש זוטא, עמ' 7.
**15 ירמיהו כא, ד. לב, כד. 16 יחזקאל ז, כג.
17 תהלים עב, טז. בבלי, כתובות קיא, ב. 18 ירמיהו ל, יח.
*18 ה. טור־סיני (טורצ'ינר) כתבי לכיש, תרצ"ח, עמודים 114, 117.

בחפירות מדעיות שנערכו בירושלים הקדומה נמצאה חותמת ובה רשומה המלה: 'העיר', בכתב עברי קדום, וזה רמז אל ירושלים (ציור). גם רבותינו מספרים, בקירוב במאה הראשונה, על כלי חרס ועליהם טבועה המלה עיר: "מצא כלי חרס וכתוב עליו עיר.... לעלותו לאוכלו בירושלים" [19].

'העיר' בחותמת קדומה בידית כלי חרס.
נגלתה בחפירות העופל, בתחום ירושלים המקראית.

ז) **אריאל**

ישעיהו הנביא קורא אל ירושלים ואל מקדשה: "הוי אריאל אריאל קרית חנה דוד" [20]. המדרש גוזר את השם אריאל מן המלים: ארי אל, ואומר שהעיר נקראה כך על בית־המקדש, ההיכל, שהיה בתוכה והיה דומה לאריה רובץ. רבותינו אמרו: "מה הארי צר מאחוריו ורחב מלפניו, אף ההיכל צר מאחוריו ורחב מלפניו" [21].

הפייטן יוסף אבן־אביתור מביע את צער האומה: "מיום שחרבה קרית אריאל, תעו וגם נעו תפוצות ישראל". משורר עברי אחר קורא לגלות ישראל־גולת אריאל. עתון עברי שיצא לאור בירושלים, משנת תרל"ה (1875), נקרא "האריאל" — יכלכל כל דבר הדרוש לחפץ לבב אוהבי ציון". הסמל של ירושלים החדשה הוא אריה, על רקע של חומתה הקדומה (ציור).

אריה—סמל ירושלים החדשה.
בצדי האריה—ענפי זית כסמל ישראל והשלום.

ח) **עיר־אלוהים** (עיר־יהוה)

כינוי זה נזכר לפרקים בפרקי תהלים ובספרי נביאים: "עיר אלהים קדש משכני עליון". "נכבדות מדבר בך עיר האלהים" [22].

ישעיהו הנביא פונה אליה: "וקרא לך עיר־ה', ציון קדוש ישראל" [23]. ובדברי תהלים: "בעיר ה' צבאות בעיר אלהינו, יכוננה עד עולם" [24]. ירמיהו מביא בנבואתו אל עמו את דברי אלוהים האומר על ירושלים: "בעיר אשר נקרא שמי עליה". ובנבואה אחרת שבה מתוארת ירושלים באחרית הימים הוא קורא: "הנה ימים באים... ונבנתה העיר לה'... קודש לה' לא ינחש ולא יהרס עד עולם" [25].

---

19 תוספתא, מעשר־שני ה, ג. 20 ישעיהו כא, א. 21 משנה, מדות ד, ז.
22 תהלים מז, ה. פז, ג. 23 ישעיהו ס, יד. 24 תהלים מח, ט. 25 ירמיהו כה, כט.

ט) כסא־יהוה

כינוי זה מובא בדברי ירמיהו הנביא: „בעת ההיא יקראו לירושלם כסא יהוה"[26]. גם יחזקאל בחזונו מתאר את בית־המקדש המלא כבוד ה': „ויאמר אלי בן אדם את מקום כסאי ואת מקום כפות רגלי אשר אשכן שם בתוך בני ישראל לעולם"[27]... מדרש אחד, המובא ב'אותיות דרבי עקיבא', אומר: „אין כסא אלא ירושלים"*[27]. בית־המקדש נקרא הדום־ה'. ההדום הוא הכסא הקטן, המונח לפני הכסא הגדול.

התירגום הארמי מביא במקום 'כסא ה' — אתר בית שכנתא — מקום בית השכינה.

י) יהוה־שמה

נבואות יחזקאל מסתיימות במלים: „ושם העיר מיום יהוה שמה", רבותינו מוסיפים: „שלושה נקראו על שמו של הקדוש־ברוך־הוא", ואחד מהם היא ירושלים, שנאמר: „ושם העיר ה' שמה, אל תקרא—שמה (ש—קמץ), אלא—שמה (ש—שוא)"[28].

יא) ה'יראה

בתורה מסופר על בואו של אברהם אבינו אל ארץ המוריה, לעקדת יצחק בנו: „ויקרא אברהם שם המקום ההוא ה' יראה, אשר יאמר היום בהר ה' יראה"[29]. המדרש מבאר: „נקראת ה' יראה, שמתוכה הוא (הקב"ה) רואה עניי עמו ומרחם עליהם"[30]... האגדה מוצאת בשם ירושלים התמזגות המלה: יראה־שלם (לעיל א').

יב) עיר־הקודש

בדברי ישעיהו הנביא: „לבשי בגדי תפארתך ירושלם, עיר הקודש, כי לא יוסיף יבא בך עוד ערל וטמא"[31]. כך נקראת היא גם במגילה הקדומה ברית־דמשק[32]. הכינוי הזה מצוי בספרות הרבנית. רגיל גם בספרות הנוצרית. במפת מידבא, מהמאה הששית לסה"נ, כתוב ביוונית בצד ירושלים: עיר־הקודש —*Ἁγία πόλις*'

יג) הר קודש

בדברי משורר תהלים: „גדול ה' ומהולל מאד בעיר אלהינו הר קדשו", ובדברי יואל הנביא: „אני ה' אלהיכם שוכן בציון הר קדשי, והיתה ירושלם קודש"[33].

יד) קדוש־ישראל

בדברי ישעיהו הנביא: „וקראו לך עיר יהוה, ציון, קדוש ישראל"[34].

טו) קרית־מועד

בדברי ישעיהו הנביא: „חזה ציון קרית מועדנו, עיניך תראינה ירושלם". רד"ק מפרש: „קרית מועדנו — שהיו באים שם במועדים, שלוש פעמים בשנה"[35].

---

26 ירמיהו ג, יז. 27 יחזקאל מג, ז. *27 אותיות דרבי עקיבא י.
28 יחזקאל מח, לה. בבלי, בבא־בתרא עה. ב. 29 בראשית כב, יד.
30 ילקוט המכירי, עמוד 253. 31 ישעיהו נב, א. נחמיה יא, א.
32 א. מ. הברמן, עדה ועדות, תשי"ב. 33 תהלים מח, ב. יואל ד, יז.
34 ישעיהו ס, יד. 35 ישעיהו לג, כ.

טז) הר מועד

בנבואה אחת של ישעיהו הנביא אל ירושלים: „ואשב בהר מועד בירכתי צפון". רש"י מבאר: „הר מועד' — הר שהכל מתועדים שם הוא הר ציון". ובדברי רד"ק: „הר מועד' — הוא הר ציון לפי שהיו נועדים שם כל ישראל תמיד"[36].

יז) ההר הטוב

על דברי התורה: „ההר הטוב הזה", מוסיפה האגדה: „זו ירושלים"[37].

יח) עיר־יהודה

מובא במקרא פעם אחת בספר דברי־הימים, בסיפור על גורלו של אמציה המלך: „וישאוהו על הסוסים ויקברו אותו עם אבותיו בעיר יהודה". ובספר מלכים נאמר: „בעיר דוד"[38]. בכתובת בבלית קדומה, בכתב היתדות, המספרת על מלחמות נבוכדנצר מלך בבל בארץ, נזכרת ירושלים בכינוי — עיר־יהודה*[38].

יט) עיר־הצדק

בדברי ישעיהו הנביא: „יקרא לך עיר הצדק"[39]. רבותינו אמרו: „ואין צדק אלא ירושלים, שנאמר (בנבואת ישעיהו): „צדק ילין בה". המדרש מוסיף: „המקום הזה מצדיק את יושביו"[40].

שם מלך ירושלים בימי אברהם אבינו היה — מלכי־צדק, ובימי יהושע בן נון — אדוני־צדק.

כ) יהוה־צדקנו

מובא בדברי ירמיהו: „וירושלים תשכון לבטח וזה אשר יקרא לה יהוה צדקנו"[41]. המדרש מוסיף: „שלושה נקראו על שמו של הקדוש־ברוך־הוא ואלו הם: צדיקים ומשיח וירושלים"*[41].

כא) עיר־האמת

בדברי זכריה הנביא: „ושכנתי בתוך ירושלם ונקראה ירושלם עיר האמת"[42]. האגדה מספרת שהמלה ‚אמת' רשומה גם בחותם של רבון העולמים, כדברי התלמוד: „מהו חותמו של הקדוש־ברוך־הוא? ...אמת. מהו אמת? ...אלהים חיים, מלך העולם... אל"ף רישיה דאלפא־ביתא, מ"ם — אמצעיתה, ת"ו — בסופה"[43].

כב) עיר־חומיה

בדברי ישעיהו: „משא גיא חזיון... תשואות מלאה הומיה קריה עליזה"[44].

---

36 ישעיהו יד, יג. 37 דברים ג, כה. ספרי, פינחס, קלד.
38 דבה"י־ב, כה, כח. מלכים־ב יד, כ.
38* D. J. Wiseman, Chronicles of Chaldean Kings, 1956.
בברית החדשה, לוק א, לט, נזכרת ‚עיר יהודה'. כמקום לדתו של יוחנן המטביל. המסורת הנוצרית אומרת שזהו הכפר עין־כרם, הסמוך לירושלים.
39 ישעיהו א, כו. 40 בראשית־רבה מג, יד. ישעיהו א, כא.
41 ירמיהו ג, טז. בפרק כג, ו: „וישראל ישכן לבטח וזה שמו אשר יקראו יהוה צדקנו".
41* ילקוט שמעוני, ירמיה שד. 42 זכריה ח, ג. 43 ירושלמי, סנהדרין א, א.
44 ישעיהו כב, ב.

כג) **עיר־עוז**

בדברי ישעיהו הנביא: „ביום ההוא יושר השיר הזה בארץ עיר עוז לנו" [45] רש"י מוסיף: „ירושלים שהיא מאז תמיד לנו לעוז".

כד) **עיר קברות־אבות**

בדברי הבקשה של נחמיה לפני מלך פרס: „תשלחני אל יהודה אל עיר קברות אבותי ואבנהּ" [46].

כה) **עיר חוברה יחדו**

בדברי המשורר בתהלים: „ירושלים הבנויה כעיר שחברה לה יחדו". רבותינו דרשו: „שהיא עושה כל ישראל חברים" [47]. מתוך זה נוצר הכינוי, 'עיר המחובר', מובא בכתובת חקוקה על מצבת קבורה שנמצאה בעיר ווינה למנוח שתמך בבית־מדרש בירושלים: „הוא האביר... ידיו כביר בבית־המדר(ש) בעיר המחובר". הכתובת משנת שצ"ז (1637) *[47].

כו) **עיר־היונה** (גיאיונים)

בדברי צפניה הנביא: „הוי מראה ונגאלה העיר היונה" [48]. רש"י מבאר: „עיר— ירושלים... כיונה פותה אין לב"... האגדה מספרת שהעיר נקראה על היונה סמל ישראל, כדברי הקדוש־ברוך־הוא „העיר היונה — אומה שציינתי אותה במצוות ובמעשים טובים כיונה, ואחר כל השבח הזה לא שמעה בקולי" [49]...

רש"י גם סובר למצוא רמז לירושלים במלה גיאיונים, הנזכרת בדברי המשורר בתהלים: „הלעג השאננים הבוז לגיאיונים" [50], וכה דבריו: „מקום שישבו בה ישראל שנמשלו ליונים" (להלן מספר מ').

כז) **עיר־פרזות**

מובא במכתב עברי מהמאה האחת־עשרה, שבו מבקש הכותב: „עזרני אלהי הצבאות... יצאתי לנקרא עיר פרזות" ניתן על יסוד דברי זכריה הנביא: „פרזות תשב ירושלים מרוב אדם ובהמה בתוכה" [51].

כח) **הקריה**

בסיפור על משיחת שלמה למלך במעין הגיחון, הנובע בשיפולי ההר שעליה היתה בנויה ירושלים המקראית, נאמר: „ויעלו משם שמחים ותהום הקריה" [52]. חבקוק מזכיר באחת מנבואותיו: „ארץ קריה וכל יושבי בה" [53]. במגילה הנקראת 'פשר משא חבקוק' שנמצאה במערה במדבר יהודה בקרבת ים המלח, מבואר „הקריה היא ירושלים". בימינו קוראים 'הקריה', למרכז השלטון במדינת ישראל.

---

45 ישעיהו כו, א. 46 נחמיה ב, ה. 47 תהלים קכב, ג ירושלמי, חגיגה ג, ו.
47* B. Wachstein, Die Inschriften des alten Judenfriedhofes in Wien 1912, s. 173.
48 צפניה ג, א. 49 ילקוט שמעוני, ב, תקסז, ג.
50 רש"י לתהלים קכג, ד. 51 ספר הישוב, ב, תש"ד, עמ' 45. זכריה ב, ח.
52 מלכים־א א, מא—מה.
53 חבקוק ח, ב. פשר משא חבקוק, א. מ. הברמן, עדה ועדות, תשי"ב, עמ' 55.

כט) **קרית מלך רב**

בדברי המשורר בתהלים: „הר ציון ירכתי צפון קרית מלך רב" [54]. נקראה לכבוד המלכים המפורסמים שישבו בה. רבותינו אמרו עליהם „אשרי מי שזכה למלוך במקום מלכות... ירושלים הא במקום מלכות". המדרש אומר על: „קרית מלך רבי — היא עירו של מלך מלכי המלכים הקדוש־ברוך־הוא" *[54].

בחותמת בלדואין, מלך הצלבנים, מכונה ירושלים: 'עיר מלכי המלכים'.

ל) **קרית חנה דוד**

הנביא ישעיהו קורא לירושלים, עיר־דוד, גם: „קרית חנה דוד" [55] (עיין לעיל ה'). רבותינו דרשו: „קרית חנה דוד'—קריה שחנה בה דוד. קריה דלא הניא ליה אלא דוד. קריה שעשה אותה דוד לקסרקיטון שלו" *[55]. קסרקיטון היא מלה יוונית ופירושה מחנה צבא.

לא) **קריה־נאמנה**

בדברי ישעיהו הנביא על ירושלים: „איכה היתה לזונה קריה נאמנה... „ואשיבה שופטיך כבראשונה... אחרי כן יקרא לך עיר הצדק קריה נאמנה" [56]

לב) **קריה עליזה**

בדברי ישעיהו הנביא על ירושלים: „תשואות מלאה עיר הומיה קריה עליזה". ובנבואתו על גורל הארץ: „על כל בתי משוש קריה עליזה" [57]. זה גם כינויה של נינוה הגדולה — בירת אשור *[57].

לג) **קריה נשגבה**

בנבואתו של ישעיהו על אחריתה המרה של ירושלים: „כי השח יושבי מרום קריה נשגבה ישפילנה ישפילה עד יגיענה עד עפר" [58].

לד) **קרית משוש**

בדברי ירמיהו הנביא: „איך לא־עזבה עיר תהלה קרית משושי" [59]. מגילת איכה מזכירה את עברה המזהיר: „בת ירושלם הזאת העיר שיאמרו כלילת יופי משוש לכל הארץ" [60]. עיין לעיל: לב.

לה) **כלילת־יופי** (מכלל־יופי)

בדברי איכה הנזכרים, המביעים את גורלה המר של ירושלים המפוארת: „כלילת יופי משוש לכל הארץ" [61]. במזמור אחד בתהלים נאמר: „מציון מכלל יופי אלוהים הופיע" [62]. רבותינו מספרים על הר ציון: „ממנו מוכלל יופיו של עולם" [63]. הקדמונים דרשו: 'אין לך יופי—כיופיה של ירושלים'. „עשרה חלקים של נוי בעולם: ט' (תשעה) בירושלים, ואחד — בכל העולם" [64].

---

54 תהלים מח, ג. קוהלת־רבה א, ב. *54 מדרש וטא, תרנ"ד, עמ' 7.
55 ישעיהו כט, א. *55 איכה־רבה, פתיחתא, כו.
56 ישעיהו א, כא. א, כו. 57 ישעיהו כב, ב. שם לב, יג. *57 צפניה ב, טו
58 ישעיהו כו, ה. 59 ירמיהו מט, כה. 60 איכה ב, טו.
61 איכה ב, טו. 62 תהלים נ, ב.
63 בבלי, יומא נד, ב. 64 אבות דרבי נתן (ב), מח.

לו) יפה־נוף

המשורר בתהלים קורא אל ירושלים: „יפה נוף משוש כל הארץ הר ציון" [65]. האגדה מבארת את המלה נוף במובן צמרת ענפי העץ: „'יפה נוף'—היפה בענפיה, כתאנה זו ששורשה בארץ ומתמרת ועולה, וענפיה יוצאים מכל צד והיא נאה — כך היא (ירושלים, עתידה) להיות מורחבת ועולה" [66]. אגדה אחרת אומרת למצא רמז לנופות, הענפים שהיו מקשטים את המזבח בבית־המקדש: „'יפה־נוף'—יפה נופות (ענפים) שלה בהקפת המזבח" [67]. יש דורשים במלה נוף—להניף: „מהו נוף? — אין יפה כמוה והכל מניפין עליה"... [68]

מסופר על ר' יונתן של בית־גוברין, הלך בתוכה (של ירושלים) ופרקמטיא בידו, ולא יכול היה למכרה. אמר: 'זו היא יפה־נוף משוש כל הארץ'. לא הספיק הדבר לומר, עד שמכר כל מה שבידו"... *[68]

לז) יושבת־העמק

בדברי ירמיהו הנביא: „הנני אליך ישבת העמק צור המישור... האומרים מי יחת עלינו ומי יבוא במעונותינו" [69]...

לח) צור־המישור

בדברי ירמיהו הנזכרים. ירמיהו הנביא היה בן העיירה ענתות השוכנת במזרח ירושלים בגבול מדבר יהודה. בצאתו מענתות ובהתקרבו אל ירושלים מחוז חפצו, היה ירמיהו נוהג לעבור במרומי הר הצופים. ממנו נראית ירושלים הקדומה, כאלו יושבת בעמק למטה, במישור מוקף גיאות והרים גבוהים סביב.

רש"י דורש על דברי ירמיהו: „יושבת בעמק — ירושלים היא בתוך העמק. דבר אחר: שהעמיק הקדוש־ברוך־הוא עצה עליך להחריבך".

לט) דלתות העמים

בדברי יחזקאל הנביא: „אמרה צור על ירושלם האח נשברה דלתות העמים" [70].

מ) אבן מעמסה

בדברי זכריה: „והיה ביום ההוא אשים את ירושלם אבן מעמסה לכל העמים" [71].

מא) סף רעל

בדברי זכריה הנביא: „הנה אנכי שם את ירושלם סף רעל לכל העמים סביב" [72]. במכתב מירושלים שנשלח, בקירוב במאה האחת־עשרה, מספר הכותב על עירו ועל מצבם הרע של תושביה: „כי העיר קטנה וסף־רעל מכונה" [73].

מב) גיא־חזיון

על דברי ישעיהו הנביא: „משא גיא חזיון"... אומר המדרש: „גיא שכל החוזים מתנבאים עליה". „גיא שכל החוזים עומדים ממנה" [74].

---

65 תהלים מח, ג. 66 ילקוט שמעוני, ב, תשנה.
67 ילקוט שמעוני, ב, קו, א. 68 ילקוט שמעוני, ב, תשנה. 69 ירמיהו כא, יג.
70 יחזקאל כו, ב. 71 זכריה יב, ג.
72 כריה יב, ב. 73 מאן, ב, עמ' 131 עיין הערה: 111. 74 ישעיהו כב, א. כב, ה.

רש"י אומר: „גיא חזיון' — היא ירושלים. גיא שנתנבאו עליה רוב נבואות". במקום אחר אומר הוא: „גיא חזיון' — ירושלים, שהכל מסתכלין שם"[75]. מלשון: חזה—ראה, הסתכל. תרגום־השבעים מביא במקום גיא חזיון—גיא ציון.

מג) **חגוי־הסלע**

על דברי שיר השירים: „יונתי בחגוי הסלע בסתר המדרגה" אומר הזוהר: „יונתי' — זו כנסת ישראל, 'בחגוי הסלע' — זו ירושלים. שהיא גבוהה מכל העולם.. מה הסלע הוא גבוה וחזק מכל, אף ירושלים היא גבוהה וחזקה מכל. 'בסתר המדרגה'— זה המקום שנקרא בית קודש־הקדשים, הלב של כל העולם... שם היתה השכינה מסתתרת"[76]...

מד) **שדה או שדה־זרע**

על דברי התורה: „וברוך אתה בשדה"—מוסיף המדרש: „זו ציון". על דברי יחזקאל: „ויקח מזרע הארץ ויתנהו בשדה זרע", אומר רש"י: „מזרע הארץ'— צדקיהו (המלך האחרון בירושלים) 'בשדה זרע'—בירושלים בעיר המלוכה"[77]. שדה הוא גם כנוי לבית־המקדש.

מה) **רבתי־עם** .

בפתיחה למגילת איכה מתוארת ירושלים בגדולתה: „העיר רבתי עם... רבתי בגוים שרתי במדינות"[78].

מו) **רבתי־בגוים**

כדברי איכה הנזכרים.

מז) **שרתי־במדינות**

בדברי איכה הנזכרים.

מח) **בעל־המון**

בדברי שיר־השירים: „כרם היה לשלמה בבעל־המון". רש"י מבאר: „בעל המון —ירושלים, שהיא רבת עם והמון רב"[79].

מט) **שער בת־רבים**

בדברי שיר־השירים המתאר את אהובתו: „עיניך ברכות בחשבון על שער בת רבים". רש"י מוסיף: „חכמים כשהם יושבים בשערי ירושלים, העיר בת רבת־עם ועוסקים בחשבון בתקופת ומזלות, חכמתם ובינתם לעיני העמים"[80].

לפי פשוטו של מקרא נראה כי בת־רבים הוא כינוי פיוטי לעיר רבה או רבת בני־עמון, בעבר־הירדן המזרחי, כמו חשבון עיר סמוכה אליה, בימינו הכפר חסבּאן בערבית.

75 פירוש רש"י לבבלי, תענית כט, א.
76 שיר־השירים ב, יד. זוהר א. פד—פה.
77 דברים כח, ג. יחזקאל יז, ה.
78 איכה א, א.
79 שיר־השירים ח, יא.
80 שיר־השירים ז, ה.

נ) נוה־שאנן

בדברי ישעיהו: „חזה ציון קרית מועדנו, עיניך תראינה ירושלם נוה שאנן אהל בל יצען" [81]. בתחום ירושלים החדשה שכונה בשם נווה־שאנן, שניתן גם לשכונה אחת בתל־אביב, ואחרת בחיפה, במרומי הר הכרמל.

נא) אהליבה

יחזקאל הנביא מכנה את ירושלים בשם אהליבה „וירושלם אהליבה", כי בה נמצא בית־המקדש—אוהלו של הקדוש־ברוך־הוא. „כי אהלי בה ושם אני שוכן. כי בה בית־המקדש, שהוא משכן כבודי" [82].

נב) חפציבה

בדברי ישעיהו הנביא: „כי לך יקרא חפצי־בה". האגדה מספרת על הקדוש־ברוך־הוא, שאמר: „שאני רוצה בה מכל המדינות" [83]. השם חפצי־בה מובא במקרא גם כשם פרטי לאשה.

נג) בעולה

ישעיהו הנביא קורא: „כי לך יקרא חפצי־בה ולארצך בעולה". רבותינו מזכירים את הכינוי בעולה בין „עשרה שמות נקראת ירושלים לשם שבח" [84].

נד) דרושה

לפי נבואת ישעיהו זהו כנוייה של ירושלים לעתיד לבוא, וכה דבריו: „אמרו לבת ציון הנה ישעך בא... ולך יקרא דרושה, עיר לא נעזבה" [85].

נה) בחורה

רבותינו מספרים: „ירושלים נקראה בחורה, שנאמר (בספר מלכים): 'העיר אשר בחר ה' לשום את שמו שם מכל שבטי ישראל'" [86].

נו) מנוחה

התורה מבטיחה לישראל לבוא „אל המנוחה ואל הנחלה, אשר יהוה אלהיך נותן לך" [87]. המשורר בספר תהלים קורא: „קומה ה' למנוחתך"... „כי בחר ה' בציון... זאת מנוחתי עדי עד" [88]... חכמי הלתמוד דרשו: „ 'מנוחה'—זו ירושלים" [89]...

נז) נחלה

רבותינו אמרו על דברי התורה הנזכרים: „ונחלה'—זו ירושלים". נחלה הוא גם כינוי לבית־המקדש ולארץ כולה [90].

---

81 ישעיהו לג, כ. 82 יחזקאל כג, ד. ופירוש רד"ק.
83 ישעיהו סב, ד. אבות דרבי נתן (ב), לט. מלכים־ב כא, א.
84 ישעיהו סב, ד. 85 ישעיהו סב, יא—יב.
86 אבות דרבי נתן (ב) מג. מלכים־א יד, כא.
87 דברים יב, ט. 88 תהלים קלב, ח, יג—יד.
בתפילת שלמה המלך: „קומה ה' אלהים לנוחך" (דה"י־ב ו, מא).
89 תוספתא, זבחים יג. בבלי, זבחים קיט. א. 90 דברים יב, ט.

נח) **איה** (אויון)

המשורר בתהלים קורא: „כי בחר ה' בציון אוה למושב לו, זאת מנוחתי עדי עד, פה אשב כי אותיה" [91]. לפי זה מכונים המקדש וירושלים בכינוי איה או אויון. הפייטן רבי פינחס מבקש להחזיר את הכוהנים הגולים בגליל אל מקומם במקדש ירושלים, וקורא אל הקדוש־ברוך־הוא: „טע באיויך"... בפיוט אחר קורא המשורר: „„ממנו עוד ישמע שיר הגיון, פוצחים בתרועה במקדש אויון, צהלה ושמחה יביעו ברויון, ובאו ורננו במרום ציון" [92].

נט) **חיים**

ירושלים נקראת חיים, כפי שנאמר בנבואת ישעיהו: "כל הכתוב לחיים בירושלים" [93]. רבותינו מזכירים בין „שנים־עשרה שנקראו חיים", לא רק ירושלים אלא גם כל הארץ: „ארץ־ישראל נקראת חיים, (בנבואת יחזקאל): ,כי נתן את חתיתם בארץ חיים' [94]. בתרגום הארמי מובא במקום ארץ חיים—ארעא דישראל.

ס) **גילה**

בדברי ישעיהו הנביא: „הנני בורא את ירושלם גילה ועמה משוש" [95].

סא) **נצח**

דוד המלך קורא בתפילתו: „לך ה' הגדולה והגבורה והתפארת והנצח וההוד". רבותינו אמרו: „'והנצח'—זו ירושלים". המפרש מוסיף: „שהיא נצחונן של ישראל" [96].

סב) **חומות**

הנביא ישעיהו קורא: „ונתתי להם בביתי ובחומותי יד ושם... שם עולם אתן לו". האגדה מוסיפה: „ואין 'ביתי'—אלא בית־המקדש, ואין 'חומותי'—אלא ירושלים" [97].

סג) **צואר**

הנביא ישעיהו מתאר את בוא האויב לארץ, בזו הלשון: „וחלף ביהודה שטף ועבר עד צואר יגיע" [98]. התרגום הארמי מביא במקום: „'עד צואר יגיע'—עד ירושלים יעטו". בזוהר הקדוש כתוב: „'צואר'—זו ירושלים, כי היא צוארו של כל העולם" [99] המהרש"א מוסיף: „כמו שהצואר בגובה של אדם והודו—כן המקדש בגובה של ארץ־ישראל והודו של ישראל". האגדה מכנה גם את בית־המקדש בשם צואר.

---

91 תהלים קלב, יג—יד.
92 בפיוט שפורסם ע"י א. מ. הברמן בעתון 'הארץ', גליון ראש־השנה, תשכ"ו.
93 ישעיהו ד, ג. 94 יחזקאל לב, כה. פרקי דרבי נתן (א) לד, הערות. 95 ישעיהו סה, יח.
96 דברי־הימים־א כט, יא. בבלי, ברכות נח, א. ועיין: חידושי הלכות ואגדות מהרש"א.
97 ישעיהו נו, ה. אותיות רבי עקיבא: בתי מדרשות, ב, תשי"ג, עמ' שעב.
98 ישעיהו ח, ח. 99 זוהר א, וישלח.

סד) **אם**

על דברי התורה על קן הצפור: „שלח תשלח את האם"... אומר המדרש: „זו ירושלים שנקראה אמם של ישראל" [101]. „ציון שהיא אמן של ישראל". על דברי תהלים: „מושיבי עקרת הבית (אם הבנים שמחה)" דרשו: „זו ציון" [102]. משורר מאוחר קורא אליה: „מה תישני אמי ותרדמי התעוררי קומי ירושלים".

התואר אם לעיר חשובה מובא גם בכתבות כנעניות קדומות. על מטבע אחד כתוב: 'לצור אם צידונים'. על מטבע אחר: 'ללאדכא אם בכנען'. לאדכא הוא שמה הקדום של לדוקיה—לטקיה בימינו, עיר נמל בחוף סוריה.

הכינוי אם לעיר חשובה מזכיר את המלה היוונית: מטרופוליס—עיר־אם. מלה זו ידועה גם בספרות העברית הקדומה. קיסרי מכונה 'מטרפולין של מלכים'. רבותינו דרשו: „עתידה ירושלים להעשות מטרופולין לכל הארצות" [103].

האגדה מכנה בתואר 'אם' גם את כל ארץ־ישראל. רבותינו מספרים על המת בארץ ועל המת בחו"ל, בזו הלשון: „לא דומה הפולטה (את נשמתו) בחיק אמו, לפולטה בחיק נוכריה". על אדם שעזב את הארץ ויצא לחו"ל אמרו: „אותו האיש הניח חיק אמו וחבק חיק נוכריה" *[103].

סה) **יער־הבציר**

זכריה בנבואתו על ירושלים קורא: „פתח לבנון דלתיך ותאכל אש בארזיך... כי יער הבצור (קרי: הבציר)" [104]. רבותינו דרשו: „'יער הבציר'—זה עם ירושלים", או „גלות ירושלים". לפי דרוש אחר: „'יער הבציר'—זה בית־המקדש" או „זה קדש־הקדשים". גם הלבנון הוא כינוי לבית־המקדש.

סו) **טבור־העולם**

יחזקאל הנביא מדמה את ירושלים במרכז העולם: „זאת ירושלם בתוך הגוים שמתיה וסביבותיה ארצות" [105]. על דבריו: „יושבי על טבור הארץ" מוסיפים חכמי ישראל: „ארץ־ישראל יושבת באמצעותו של עולם, וירושלים—באמצע ארץ־ישראל" [106]. מסופר על מושב הסנהדרין בירושלים „בטיבורו של עולם" [107].

אגדה אחרת מדמה את יצירת העולם ליצירת הוולד ברחם אמו: „מה ראשיתו של הוולד מהטבור—כך בריאת העולם ראשיתו מטבור. ואיה טבור?—זו ירושלים" [108]. בספר חנוך מסופר: „ואלך ישר אל טבור הארץ וארא מקום מבורך", וזה רמז לירושלים ומקדשה. כן יסופר „והר ציון תוך טבור הארץ" [109].

---

101 דברים כב, ז. ילקוט שמעוני קמז. 102 ילקוט מכירי, תהלים קמז.
103 שמות־רבה כג, י. *103 ירושלמי, מועד קטן ג, א.
104 זכריה יא, ב. אבות דרבי נתן (א), ד. (ב), ז. ילקוט שמעוני, ב, תקעה.
105 יחזקאל ה, ה. ופירוש רש"י. 106 תנחומא, קדושים י. מדרש תהלים ג, א.
107 שיר־השירים רבה ג, ד. בבלי, סנהדרין לז. א.
108 קוהלת־רבה א, א. מדרש בחכמה יסד ארץ: בית־המקדש (ילינק), ה, תרל"ג, עמ' 63.
109 ספר חנוך כו, א. ספר היובלים ח, יט.

יוסף בן מתתיהו (פלביוס) מתאר את ארץ יהודה: „משתרעת מנהר הירדן עד יפו, ובין שני הגבולות בתווך, מקום העיר ירושלים. על כן קראו לה רבים בצדק—טבור־הארץ" *109.

סז) עין־העולם

האגדה מדמה את פני העולם לצורת העין, וכה דברי רבותינו: „העולם דומה לגלגל עינו של אדם: שחור שבו—זה העולם. קומט שבשחור (בבת־העין) —זו ירושלים" 110. הקדמונים אמרו: „ירושלים—עינו של עולם". רבותינו דרשו על דברי ישעיהו הנביא: „(והיה באחרית הימים נכון יהיה הר בית ה')... ונהרו אליו כל הגוים"... והם הוסיפו: „הוא עינו של עולם" 110.

באגרת עברית, בקירוב מהמאה האחת־עשרה, שנמצאה בגניזה של מצרים, מסופר על „הקהל הקדוש הדרים בעיר הקודש ירושלים, עין ישראל ויהודה" 111...

סח) אור־העולם

המדרש אומר: „ירושלים—אורו של עולם, שנאמר (בנבואת ישעיהו) והלכו גוים לאורך 112. רבותינו מספרים: „עתידה ירושלים להעשות פנס לאומות העולם, והם הולכים לאורה" 113.

סט) בית־אל

לפי האגדה, אותה בית־אל שאליה בא יעקב אבינו אינה העיר הידועה הנמצאת בתחומה של בנימין, אלא ירושלים הסמוכה אליה. בתורה מסופר: „ויקרא יעקב את שם המקום אשר דבר אתו שם אלהים בית־אל". האגדה מוסיפה לדברי התורה: „ויצא יעקב .. ויפגע במקום—'התפלל במקום בית־המקדש'" 114.

האגדה מוסיפה על אותה האבן שהניח יעקב למראשותיו בבית־אל אינה אלא אבן־השתיה בבית־המקדש. גם עולי־רגל נוצרים בימי־הביניים מספרים זאת. במכתב עברי מהמאה האחת־עשרה, שנמצא בגניזה של מצרים, נזכר ראש הישיבה: „בירושלים בית־אל". יהודי ירושלמי שהעתיק את התורה בשנת 1402, חותם על העתקתו „יואב הרופא מבית־אל" 115.

ע) עיר של זהב

כנוי של ירושלים ומין קישוט שעליו היתה מצוירת ירושלים ונשים נהגו לשאת

---

*109. מלחמות היהודים ג, ג, ה.

110 בראשית־רבה סג, יד. דרך ארץ זוטא ט. יחיאל הלפרין, ערכי הכנוים, תקס"ו, דף נג. *110 ישעיהו ב, ב. בבלי, בבא־בתרא ד, א.

111 J. Mann, The Jews in Egypt and in Palestine, II, 1922, p. 38.

112 ילקוט שמעוני, תהלים כג. 113 שם ישעיהו ס. בפסיקתא רבתי לו, בפרק 'קומי אורי' הגירסה: „עתידה ירושלים להעשות קסילופונוס לכל אומות העולם". קסילופונוס מלה יוונית ופירושה—אבוקות אור. 114 בראשית לה, טו.

115 קובץ על־יד, ד, עמ' 24. שוארץ, קטאלוג לכתבי־יד בוינא, א, עמ' 9, מס' 9.

אותו לזכר חורבנה. בארמית קראו לו: ירושלים דדהבא. רבותינו בתלמוד מספרים: „מאי בעיר של זהב? — ירושלים דדהבא" [116].

אחד משערי ירושלים, בתחום חצר המקדש, היה נקרא שער הזהב, והוא מפורסם במסורת הנוצרית.

עא) מקדש (בית־המקדש, עיר־המקדש)

מדרש אחד אומר: „ירושלים כולה קרויה מקדש, ושאר ארץ־ישראל — קרויה מדינה" [117]. במגילת ברית־דמשק מכונה ירושלים—עיר־המקדש [118]. בתעודה עברית מהמאה העשירית מכונה ירושלים—מקדש ה': „שארית עדת ישראל הדרים במקדש ה'". הערבים בימי־הביניים קראו לירושלים בית־אלמקדס—בית־המקדש.

בהשפעת הערבים חדר השם בית־המקדש לירושלים גם בספרות העברית בימי־הביניים. אחד כותב את רכושו לאשתו בתנאי: „שאם תנשא לאחר, כל נכסיו... לבית־המקדש", היינו לקהילת היהודים בירושלים [119]. באיגרת אחת, בקירוב מהמאה השתים־עשרה, מספר הכותב: „יצאתי מבית המקדש... הרחמן ישיבנו בשלום" [120]. יהודי שמת בגולה: „ציווה לשני בניו... שיוליכו עצמותיו לבית־המקדש", היינו לקבורה בירושלים [121]. בעיירה הקטנה וינוסה, באיטליה הדרומית, נמצאה מצבת קבורה, בקירוב משנת 820, ועליה כתובת לזכר הנפטר: „המקום יניח נפשו עם הצדיקים בגן־עדן. וכל שיוליך אותו לבית־המקדש, ייעשה ממי שכתוב לחיים בירושלים", היינו בהתאם לדברי ישעיהו הנביא: „והיה הנשאר בציון והנותר בירושלים קדוש יאמר לו כל הכתוב לחיים בירושלם" [122].

מצבה מבית־הקברות היהודי בעיירה וינוסה, איטליה הדרומית.

מצבה... (ל)רבי אברהם שנפט(ר והו)א בן שלשים ושבע שנ(ים ב)שנת שבע מאות וחמש(ים ושל)ש שנים לחרבן (בית־המ)קדש שייבנה בימ(י)נו אמ(ן). המקום יניח נפשו עם (ה)צדיקים בגן עדן (וכ)ל שיוליך אותי לבית (ה)מקדש ייעשה מי (ש)כתוב לחיים בירושלם.

בימינו תקועה המצבה בקיר החצר של הכנסיה סנט טריניתה בוינוסה— S. Trinita, Venosa

116 משנה, שבת ו, א. 117 מדרש תלפיות, עמ' 251.
118 א, מ. הברמן, עדה ועדות, תשי"ב, עמ' 115.
119 שערי־צדק, סימן לג, תקנ"ב, דף נ, א. 120 ספר הישוב, ב, עמ' 32.
121 תשובות הגאונים, מהד' מרמורשטיין, תרפ"ח, עמ' כא.
122 ישעיהו ד, ג. E. Munkacsi, Der Jude von Neapel, Abb. 52

עב) פלטין (פלטרין)

האגדה מספרת על רבון העולמים המכנה את ירושלים—פלטין. על דברי תהלים: „אוהב ה' שערי ציון מכל משכנות יעקב", מספר המדרש על הקדוש־ברוך־הוא שאמר: „מחבב אני... יותר שערי ציון, שהיא פלטין שלי" [123]. „פלטין של מלך" הוא כינויו של בית־המקדש [124].

פלטין היא המלה הלטינית פלטיום*), היינו ארמון מפואר. ומזה גם המלה הערבית אלבלאט, כינויה של ירושלים בספרות הערבית (עיין להלן).

ירושלים גם מכונה במלה פלטרין [125], וזה שיבוש של המלה הרומית פרטוריום**) מושבו של המפקד העליון. הבנין בירושלים שבו היה מושבו של מושלה הרומאי נקרא פרטוריום, והיה בגבול חצר המקדש.

עג) עדן

האגדה מבארת: „שבניה של ירושלים עתידים להכנס ולהתעדן בתוכה" [126].

שמה של ירושלים בעתיד

רבותינו אמרו: 'ששה דברים עתיד הקדוש־ברוך־הוא לחדש לעתיד לבוא ואחד מהם שמה של ירושלים"... מנין?—(לפי הכתוב בישעיהו): „וראו גוים צדקך וכל מלכים כבודך וקורא לך שם חדש אשר פי ה' יקבנו".

„לעתיד לבוא כל מי שהוא מפרש שמו של ירושלים—חייב מיתה" [127].

כינוים חדשים לירושלים

הבירה

כנויה של ירושלים אחרי שהוכרזה לבירת מדינת ישראל ומרכז שלטונה. הבירה לעיר שלטון נזכרת במקרא רק בסיפור על שושן הבירה, בארץ פרס. הבירה היה גם כינוי לבית־המקדש, כמובא בדברי דוד המלך לפני קהל ישראל: „כי לא לאדם הבירה כי לה' אלהים.. ולשלמה בני תן לבב שלם... ולבנות הבירה אשר הכינותי" [1]. הבירה היה שם מגדל הגנה חשוב, שהיה בנוי בתחום הר הבית. רבותינו מספרים: „מגדל היה עומד בהר הבית והיה קרוי—הבירה. רבי שמעון בן לקיש אומר: „כל הר הבית קרוי בירה" [2]. במלה בירה קראו גם לגוש בתים גדול בתחום העיר: „כל בירה ובירה שהיתה בירושלים, לא היתה ראויה להתכבש פחות מארבעים יום" [3].

---

123 תהלים פז, ב. ילקוט שמעוני, תהלים פז. 124 ירושלמי, שבת י, ג.
125 ספרי, עקב נא, מהד' תרכ"ד, עמ' פה, ב.
* palatium ** praetorium
126 מדרש זוטא, תרנ"ד, עמ' 8.
127 פסיקתא דרב כהנא, עמ' קמח. ישעיהו לב, ב.
1 דברי הימים א, כט, א—יט. 2 ירושלמי, פסחים ב, ח. בבלי, יומא ב, א.
3 איכה־רבה.

הראל (הר־אל)

בספרות מצוי הכינוי הראל או הר־אל לירושלים. מלה זו נזכרת לראשונה בדברי יחזקאל הנביא בתאור בית־המקדש והיא מציינת את המזבח שהיה ניצב בו: „וההראל ארבע אמות ומהאראיל (האריאל) ולמעלה הקרנות ארבע"[4].

המשורר הנודע יהודה אלחריזי שסייר בארץ בשנת 1218 מכנה את ירושלים הר־אל: „נפשי לציון מספרד גלתה, ממעמקים עד שחקים עלתה, גיל הרבתה יום ראתה הר־אל, והוא היום אשר מיום היותה אוותה"[5].

המשורר י. ל. גורדון מכנה את ירושלים בכינוי הראל, בשירו המפורסם 'בין שני האריות'. בתארו את הסתערות הרומאים עליה, הוא אומר: „עתה יגבר אויב על חומתה.. שור, אל ההראל הזדים ישאפו"!

אותה יחידה בלוחמי קוממיות ישראל, מחטיבות הפלמ"ח, שנלחמה בירושלים ובכל הריה מערבה, נקראה הראל. בשם זה גם הוכתר ישובם החקלאי שנוסד בחבל ירושלים מערבה, בצד הכביש העולה אל הבירה.

כינוים אחרים לישראל

בספרות העברית החדשה מובאים בדברי שירה ופיוט על ירושלים, כינוים רבים ושונים לה המסמלים את העיר בחיי ישראל בעבר ותחושת המשורר אליה בהווה: עיר־אל או שכינת־אל, עיר־השכינה, עיר השלום, עיר הוד, עיר סוד, עיר התפילה, עיר חמודה, עיר הרמה, עיר עד, עיר הנצחית, עיר עולמים, עיר המלוכה, עיר מלכים כהנים ונביאים, עיר הערים, קריה יפהפיה, קרית מלוכה, קרית הגזית, קרית הרים, קרית עולם, קרית חוזים ואל, נזר היקום, אם יקרה, שער השמים, שער הרקיע, פנת חמודות, תפארת קדומים, תפארת ערים, כתר הערים וכדומה.

שמה הרומאי של ירושלים

אליא קפיטולינה * Aelia Capitolina

אחרי דיכוי מרד בר־כוכבא, בשנת 135, ניתן לירושלים שם רומאי במטרה להשכיח את שמה העברי הקדום. אדריינוס קיסר רומא קרא לה אליא קפיטולינה, על שמו הפרטי—אליוס, ועל קפיטולינה כינויו של יופיטר אל רומא המפורסם. השם אליא קפיטולינה טבוע גם בהרבה מטבעות רומאיות של ירושלים (ציור).

אליא קפיטולינה במטבע רומאי.
בקירוב משנת 165 לסה"נ.
במטבע סמל רומא—זאבה מניקה את רומולוס ואת רמוס.
סביב כתוב: Col(onia) Ae(lia) — Capito(lina)
המושבה אליא קפיטולינה.

---

4 יחזקאל מג, טו. 5 תחכמוני, שער עשרים ושמונה.

* במפת פויטינגר, המציגה את האימפריה הרומית במאה הרביעית לסה"נ, מובא הכתיב: הליא קפיטולינה—Helya Capitolina. כן מצויה הגירסה: אליא קפיטולית—Aelia Capitolia.

שמות ערבים של ירושלים

א) **אלקודס** (אלקודס אלשריף) القدس (القدس الشريف)

הערבים בימינו קוראים לירושלים בשם: אלקודס—הקודש. השם המלא הוא: אלקודס א־שריף—הקדוש האציל, הנעלה. השם אלקודס—הקודש, מזכיר את דברי יואל הנביא: „והיתה ירושלם קדש" (עיין לעיל יג), לפי דברי היסטוריון ערבי השם אלקודס—קודש, מובא בדברי הברכה של משה רבינו: „ואתה מרבבות קודש"...[1]

השם אלקודס (אלקדס) או אלקודס אלשריף—לירושלים, מובא גם בכתבי יהודים בשפה הערבית בימי־הביניים *[1].

בדיבור הערבי לפעמים מבטאים את השם אלקודס בצורה—אלאודס, והק אינה נשמעת.

ב) **בית־אלמקדס** (מ—פתוחה, ד—חרוקה). بيت المقدس

בספרות הערבית של ימי־הביניים נקראת ירושלים בשם: בית־אלמקדס — בית־המקדש. שם זה מצוי, בהשפעת הערבים, גם בספרות העברית של ימי־הביניים המובא בגירסה: מקדש, עיר־המקדש (לעיל מס׳ סט).

לתושב ירושלים או לנולד בה, קראו הערבים בכינוי: אלמקדסי— המקדשי. זהו גם שם משפחתו של גיאוגרף ערבי מהולל יליד ירושלים ובה כתב את ספרו הנודע בשנת 985 בקירוב. לשם אלמקדסי ישנה גם צורה אחרת—אלמוקדסי.

ג) **איליא** لياء

איליא הוא החצי הראשון של השם הרומאי הנזכר איליא קפיטולינה לירושלים. השם איליא לירושלים מובא בספרות הערבית הקדומה ביותר. הוא גם טבוע במטבעות מוסלמיות קדומות (ציור).

איליא במטבע ערבי, מהמאה השביעית. מימין: האות מ׳ הלועזית. מעליה סהר—סמל האיסלם. משמאל: כתוב בערבית: איליא. מימין—פלסטין. משמאל: דמות של חליף ה־איסלם. סביבו כתוב: מוחמד רסול אללה—מוחמד שליח אלוה.

האגדה הערבית אומרת למצוא באיליא שם אשה שבנתה את ירושלים [2]. אגדה אחרת אומרת למצוא בשם איליא את המלה אלוה... ויש דורשים אליה—אליהו הנביא.

הגיאוגרף המוסלמי יאקות, במאה השלש־עשרה, אומר: „איליא פירושו בית־אללה (בית אלוה)". במקום אחר מספר הוא שאיליא הוא שם פרטי של אדם שהיה בונה העיר לראשונה והוא מצאצאי נח הצדיק: „איליא בן אדם בן שם בן נח. והוא

---

1 דברים לג, ב. אלמוטהר בן טאהר, אלבדא אלחלק ואלתאריך, ה׳, עמ׳ 32.

*1 סידור סעדיה גאון, תש״א, עמ׳ ד, ח. 2 יאקות, מעג׳ם אלבולדאן, ד, עמ׳ 592.

אחיו של דמשק, ירדן ופ׳לסטין״ [3]... פ׳לסטין הוא שמה הערבי של ארץ־ישראל.

ד) **אורשלים** أُورشَلِيم

צורה ערבית של השם ירושלים. מובא רק בתירגום הערבי של המקרא ובספרות הערבית, ואינו מצוי בדיבור הערבי. יאקות, הגיאוגרף המוסלמי הנזכר, מביא זאת כשם העיר בקרב היהודים בימי קדם.

ה) **אלבלאט** البلاط

הגיאוגרף הערבי אלמקדסי—הירושלמי, במאה העשירית, מזכיר בספרו על ארץ־ישראל את הכינוי אלבלאט — לירושלים. גם אחד משעריה נקרא בשם זה, באב אלבלאט. כנראה אלבלאט הוא שיבוש המלה הרומית: פלטיום—ארמון או היכל, והיא המלה פלטין הנזכרת בספרות התלמוד *[3]. (עיין לעיל בעמ׳ 44, עב).

חורבה בגליל העליון הלבנוני, בקרבת גבול ישראל, נקראת בשם הערבי: אלבלאט, שיבוש המלה הלטינית פלטיום.

ו) **בית־השלום** או עיר־השלום. دار السلام

סעדיה גאון, במאה העשירית, מביא בתרגומו הערבי של המקרא במקום ירושלים את השם הערבי: דאר אלסלאם—בית־השלום, או מדינת אלסלאם—עיר־השלום. כינוי זה גם מובא בתעודות אחדות שנמצאו בגניזה של מצרים, בקירוב מהמאה האחת־עשרה. באגרת אחת שלוחה מירושלים חותמים הכותבים: „השוכנים בבית־השלום, ה׳ יבנה אותה בימינו״ **[3] באגרת אחת מראשית המאה הי״א, כותב תושב ירושלים: „שלום אליך אהוב וחביב... מאדון השלום ומעיר השלום [4]. באגרת אחרת כתוב: „ומעיר הצדק והשלום, הזנוחה עתה מהשלום״ [4].

ז) **מקום קרוב** (מקן קריב) مكان قريب

בספר הקוראן, בפרשה ׳ק׳, מתאר הנביא מוחמד את התחיה הגדולה באחרית הימים, ואומר: „והאזן ליום אשר יקרא הקורא ממקום קרוב״ [5].

לפי המפרשים המוסלמים ׳מקום קרוב׳ זה, הוא אינו אלא ירושלים, שהיא קרובה אל אללה הרחמן והרחום, יותר ממקום אחר עלי האדמות.

בפרק אחר בקוראן, ׳פרשת היוונים׳, נזכרת ׳האדמה הקרובה ביותר׳ (בערבית: ׳אַדנה אלאַרצ׳), וזהו כינויה של ארץ־ישראל בכלל *[5]. גם רבותינו אמרו על „בית־המקדש גבוה מכל ארץ־ישראל, וארץ־ישראל גבוהה מכל הארצות״ [6]. היא קרובה יותר אל מעון רבון־העולמים במרומים.

---

3 יאקות, א, עמ׳ 423. *3 לטינית: palatium. יוונית: palatinos.
**3 ספר הישוב, ב, עמ׳ 42. 4 סעדיה גאון, ספר הישוב, ב, עמ׳ 29
Gottheil—Worrell, Fragments from the Cairo Genizah, 1927, p. 26.
5 קוראן, ׳ק׳, נ, מ. *5 קוראן, הרומאים, ל, ?.
6 בבלי, קידושין סט, א.

ח) **גבעת־עד** (רבוה דאת־קראר) ربوه ذات قرار

בקוראן מסופר, בפרשת 'המאמינים', על משפחת ישו הנוצרי ועל אמו מרים: „ונשת את בן מרים ואת אמו אות, ונפלטם אל גבעת־עד, מעון נאמן" [7]...

יש מפרשים מוסלמים האומרים שגבעת־עד זו, הוא כינויה של ירושלים, עיר הנצח, השוכנת במרומי גבעה רמה.

ט) **מעון נאמן** (מבוא צידק) مبوا صدق

כינוי זה מובא בדברי הקוראן: „והנה הכינונו לבני ישראל מעון נאמן" *[7]... לפי המפרשים המוסלמים זהו רמז לירושלים, מעונו הנאמן של אללה הרחמן.

י) **הזית** (אלזיתון) الزيتون

באחד מפרקי הקוראן האחרונים, פרשת 'התאנה', קורא מוחמד נביא האיסלם: „נשבעתי בתאנה ובזית. ובהר סיני ובעיר מבטחים זאת" [8]... 'עיר מבטחים זאת'— היא לפי דעת המפרשים המוסלמים העיר מכה בארץ ערב, ובתיבה 'הזית' רומז נביא האיסלם אל ירושלים הקדומה, הבנויה לרגלי הר הזיתים ומכונה על הזית המצוי בשפע בחוצותיה ובסביבותיה.

---

7 קוראן, המאמינים, כג, נב.

*7 קוראן, יונה י, צב. 8 קוראן, התאנה, צה, א.

ירושלים במרכזו של עולם

לפי האגדה הקדומה ירושלים שוכנת במרכזו של העולם, שהיה נראה בעיני הקדמונים כדמות טבלה שטוחה ועגולה. גם ראשית בריאת העולם היתה בירושלים וממנה התפשטו היבשות לכל הכיוונים.

כבר הנביא יחזקאל אומר: „כה אמר אדוני יהוה זאת ירושלם בתוך הגוים שמתיה וסביבותיה ארצות" [1]. רש"י מבאר: „בתוך הגוים שמתיה'—באמצע העולם".

חכמי ישראל דרשו על דברי יחזקאל: „יושבי על טבור הארץ'—כשם שהטבור הזה נתון באמצע האיש, כך ארץ־ישראל טבורו של עולם... ארץ־ישראל יושבת באמצעיתו של עולם, וירושלים—באמצע ארץ־ישראל" [2].

אבן השתיה מציינת את מרומי הר המוריה, שעליו היה בנוי בית־המקדש בימי קדם. בימינו נמצאת האבן במסגד־עומר (מסגד־הסלע), והיא היסוד לכל העולם כולו, ולפיכך קראו לה: השתיה—היסוד. רבותינו אמרו עליה: „אבן ירה הקדוש־ברוך־הוא בים, וממנה נשתת (נוסד) העולם" [3].

אבן השתיה היא הנקודה המרכזית של העולם כולו והזוהר הקדוש מספר עליה: „בוא וראה כשברא הקדוש־ברוך־הוא את העולם, זרק אבן אחת יקרה שעומדת באמצע העולם, ומשם נתפשט העולם מימין ולשמאל ולכל הצדדים. והוא קיים בזכות אותה נקודה אמצעית... בשלשה דרכים נתפשטה הארץ מסביב לאותה נקודה... ההתפשטות הראשונה היא בית־המקדש... וכל עיר ירושלים... ההתפשטות השניה היא כל ארץ־ישראל שנתקדשה בקדושתה... השלישית היא כל שאר הארצות מקום מושבם של כל העמים וים האוקינוס המקיף הכל..." [4]

במפות העולם שהותקנו בימי־הביניים, מצויר העולם כמעגל גדול ובאמצע ירושלים—טבור העולם. מענינת מפה אחת כתובה לטינית, בקירוב משנת 1250, ומצורפת לכתב־יד לטיני של המקרא, השמור בספרית המוזיאון הבריטי בלונדון. במפה זו מציינת ירושלים את מרכזו של העולם, המצויר כגלגל וכולו מוקף מים. (ציור בעמוד הבא). מפת העולם וירושלים במרכזו, בקירוב משנת 1283, שמורה בקתדראל העתיק של העיר הרפורד באנגליה (ציור בעמוד 51).

במפה אחרת, גם היא כתובה לטינית, שפורסמה בשנת 1585, מוצג העולם בצורת עלה תלתן משולש ובמרכזו ירושלים. ממנה מתפשטות שלוש יבשות העולם: אסיה, אירופה ואפריקה. בפנה משמאל מצוירת 'אמריקה הארץ החדשה', שנגלתה כמאה שנה לפני פירסום המפה הזאת (ציור בעמוד 52).

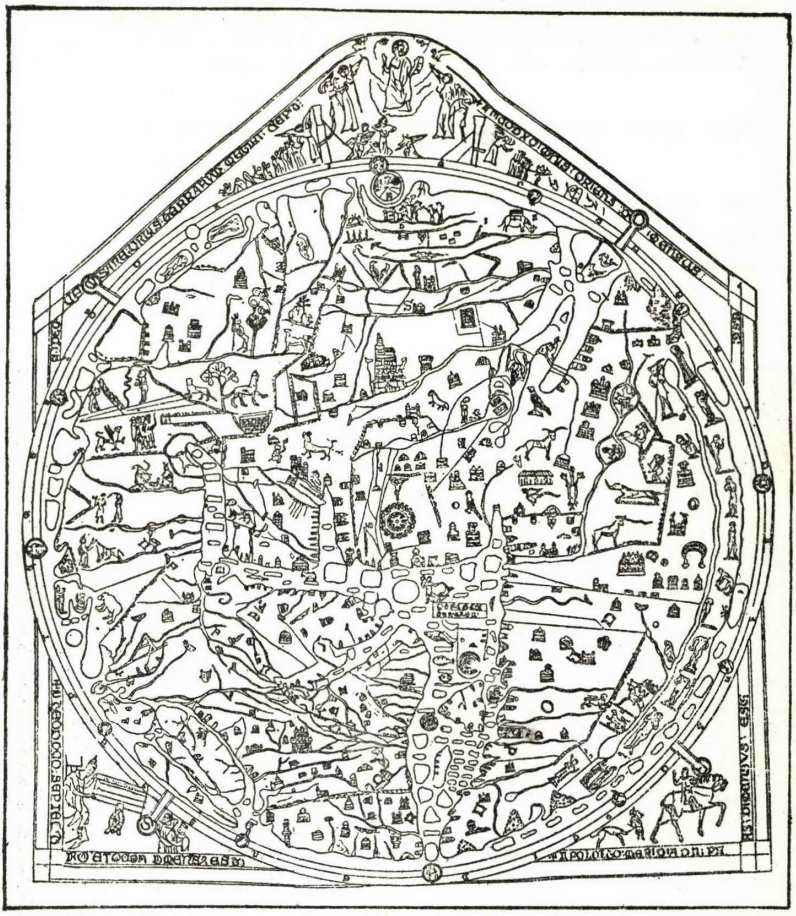
1 יחזקאל ה, ה. ופירוש רש"י. 2 יחזקאל לח, יב. תנחומא, קדושים י.
3 בבלי, יומא נד, ב. ירושלמי, יומא ה, ד. 4 זוהר, ב, תרכ"ז, עמ' רכב. ג, עמ' רלא.

מפת העולם וירושלים במרכזו משנת 1250 בקירוב

המפה מצורפת לכתב־יד לטיני של ספר תהלים, ולפיכך היא נקראת 'מפת תהלים'. המפה באה להסביר את דברי המשורר: „ואלהים מלכי מקדם, פועל ישועות בקרב הארץ" (תהלים עד, יב). במפה מצוירות שלוש יבשות התבל. משמאל, למטה—אירופה. מימין—אפריקה ולמעלה—אסיה. באמצע עיגול כפול המציין את ירושלים- Jherusalem. בימין: הר־ציון— m(ons) sion. למטה: בית־לחם— be(t)lehem. מעל לירושלים: נחל קדרון— torrens cedron. מימין: יריחו—jerico, באר יוסף— puteus josef. מזרחה נהר הירדן היוצא לפי המפה מהרי הלבנון—m(ons) liban(o)s משני מעינות סמוכים, האחד: יאור— jor והשני: דן— fl. dan לפיכך, לפי האגדה הקדומה קראו לו: ירדן.

הירדן זורם אל הכנרת ובה מצויר דג. למעלה שמה התלמודי: גינסר— genesar. על חופה העיר: טבריה— thiberiadis ובית־צידה— bethsida. בצדה: כרזים— coroza. מהכנרת זורם הירדן אל ים המלח, בשמו הלועזי: ים המות— mare mortuum. מתחת לירדן מצויר הר ולצד ים המלח כתוב: m(ons) excelsus ubi deabolus statuir D(omi)n(u)m הר גבוה שבו ניסה השטן את האדון (ישו הנוצרי). זהו הר הארבעים, בערבית: ג'בל קרנטל, המתרומם על פני העיר יריחו, מי הירדן וים המלח.

מפת העולם של הרפורד וירושלים באמצעו בקירוב משנת 1283

המפה נקראת על שם מקום המצאה העיר הרפורד באנגליה. שמורה בבנין הקתדראל העתיק הנמצא בעיר זו. מהמפות הקדומות ביותר של העולם.

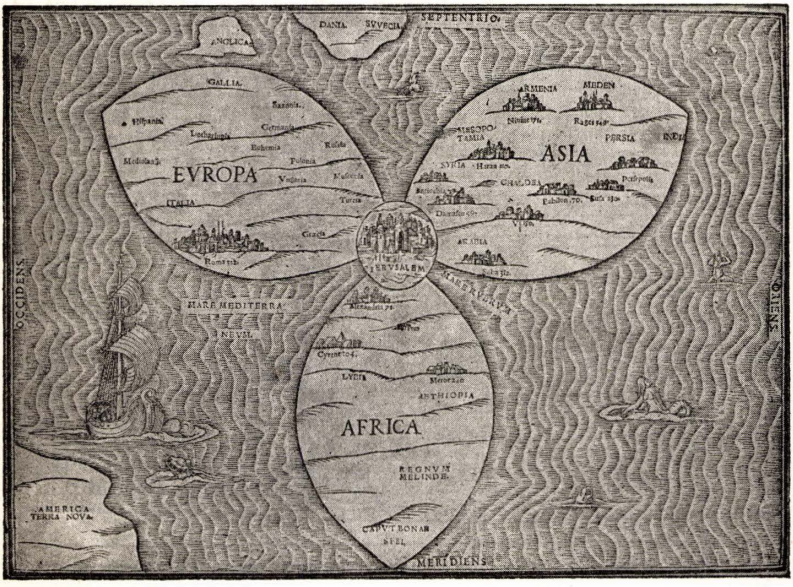
במרכז המפה מצוירת ירושלים, בצורת עיגול דומה לגלגל. סביבה מסומנים: הר הזיתים, עמק יהושפט, בית־לחם וכו'. במישור החוף ועל שפת הים מצוירות ערים מפורסמות: גרר, עזה, אשקלון, יבנה בשמה היווני ימניה, לוד־דיאוספוליס, יפו, עכו וכו'.

מזרחה מירושלים מצויר הירדן על שני מקוריותיו: יאור־דן, ים כנרת בשמו הנוצרי: ים הגליל. אל הירדן מתחבר נחל יבוק, הבא מהרי הגלעד. הירדן יורד אל ים המלח, בשמו הנוצרי ים המות. דרומה מצויר הר סיני ועליו משה רבנו. כן מסומנת דרך הנדודים של בני ישראל ממצרים אל כנען.

המפה מקושטת בציורים שונים מעולם הצומח והחי המפורסמים באגדה הקדומה. צפור הדומה לתוכי, צפור אחרת וסמוך לה איילה בעלת־קרנים, לטאה הנקראה סלמנדרה ומפורסמת באגדה הקדומה. צמח הדודאים בדמות אדם, הידוע בסגולותיו המיוחדות גם במסורת ישראל.

המפה עשויה בצורת עיגול גדול, הנתון במסגרת מרובעת, העשויה למעלה בצורת גג משופע בשני צדיו. שטח המפה 64×54 אינטש.

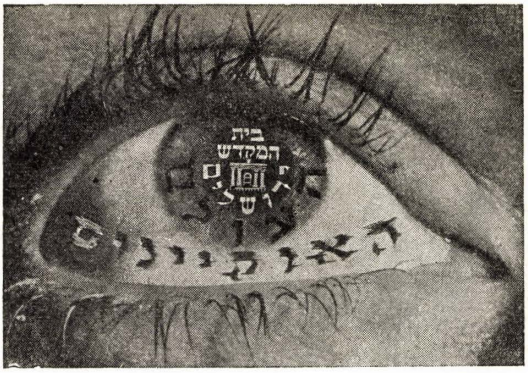
במסגרת מובאים דמויות שונות ובכתובת מיוחדת, למטה משמאל, כתוב שמו של מחבר המפה האנגלי: Richard de Holdingham e de Lafford — ריכרד מן הולדינגהם ומן לאפורד. שני מקומות הידועים גם בימינו באנגליה ונקראים הולדינגהם וסליפורד, במחוז ליקולנשייר.

העולם בצורת עלה תלתן ובאמצעו ירושלים משנת 1585

מתוך ירושלים— Jerusalem, המצוירת באמצע, מסתעפות שלוש יבשות תבל. מימין— אסיה, משמאל— אירופה ובה מצוירת העיר רומא, ולמטה אפריקה ובקצה הדרומי—ראש התקוה הטובה. בפינה משמאל, יבשת אמריקה, הארץ החדשה— Terra Nova, America. נגלתה כמאה שנה לפני ציור המפה הזאת.

מעל יבשת אירופה מצוירת: אנגליה—Anglica, ובקרבתה: דניה— Dania. בין יבשות אפריקה ואירופה: הים התיכון— Mare Maditerraneum. ובין היבשות אפריקה ואסיה: הים האדום—Mare Rubrum, והוא שמו הלועזי של ים סוף. בחופו משתרעת: ערב— Arabia.

העולם דומה לעין ובמרכזו ירושלים ובית־המקדש.

האגדה העברית מדמה את העולם וירושלים במרכזו לדמות העין. בשמו של רבי שמואל הקטן, בן המאה הראשונה, נאמר: „העולם הזה דומה לגלגל עינו של אדם. לבן שבו—זה אוקינוס, שמקיף את כל העולם. שחור שבו—זה העולם. קומט (בבת־העין) שבשחור—זו ירושלים. פרצוף (אישון) שבקומט—זה בית־המקדש, שיבנה במהרה בימינו ובימי כל ישראל, אמן" [5].

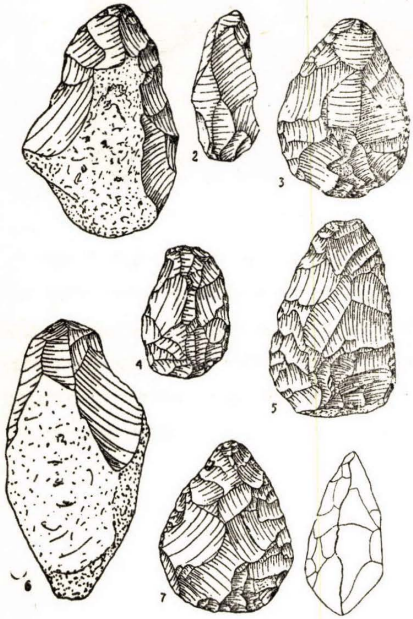
ירושלים מכונה גם בכינוי 'עינו של עולם', או 'עין ישראל ויהודה', עמ' 42.

5 מסכת דרך ארץ זוטא ט.

תולדות ירושלים

ירושלים בתקופת המקרא:

ירושלים היא אחת הערים העתיקות ביותר בעולם, שישובן לא פסק עד ימינו. כלי הצור של האדם הקדמון שנמצאו בתחומה של ירושלים, מעידים על ישובה עוד בתקופה פריהיסטורית, בתקופת האבן הקדומה (ציור).

כלי צור שנמצאו בתחום ירושלים, בעמק רפאים.

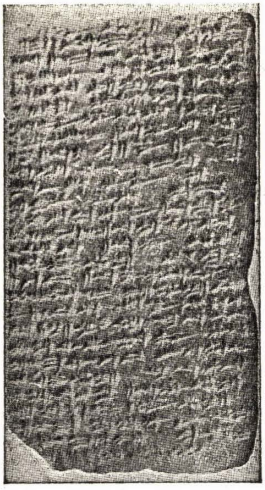
כלים שונים של האדם מתקופת האבן הקדומה (פליאוליתיקום). שנות 12.000—20.000 לפני סה"נ.

לפני כיבוש הארץ בידי בני ישראל היתה ירושלים עיר ידועה ונזכרת לראשונה בכתבי המצרים הקדמונים. שמה בנוסח 'אושמם', מובא לראשונה בכתב החרטומים על שבר מכלי חרס, שנמצא במצרים העליונה, והוא בקירוב משנת 2375 לפני סה"נ (ציור בעמ' 29). באוסף המכתבים שנמצאו בתל עמארנה במצרים, ישנם מכתבים אחדים שנשלחו ממושל ירושלים אל מלך מצרים, במאה הארבע־עשרה לפני סה"נ, לפני כיבוש הארץ בידי שבטי ישראל (ציור בעמוד הבא).

בבוא שבטי ישראל אל הארץ ובראשם יהושע בן נון, לא יכלו לכבוש את ירושלים הבצורה מידי תושביה היבוסים, בקירוב בשנת 1250 לפני סה"נ. בספר יהושע, בסיום תאור נחלת יהודה, מסופר: "ואת היבוסי יושבי ירושלם לא יכלו בני יהודה להורישם. וישב היבוסי את בני יהודה בירושלם עד היום הזה" [1]. בתחום ירושלים עברו גבולות של שני שבטים בישראל: בדרום—יהודה, ובצפון—בנימין.

---

1 יהושע טו, סג.

מכתב מירושלים אל מצרים,
מלפני כשלושת אלפים ושלוש מאות שנה.
אחד מלוחות תל עמארנה

המכתב כתוב אשורית בכתב היתדות על לוח חומר. הכותב הוא מושל ירושלים אל מלך מצרים, ב־ קירוב בשנת 1350 לפני סה"נ. המושל עבדיחיבה כותב אל מלך מצרים אמנחוטפ השלישי: „למלך אדוני, כה אמר עבדיחיבה עבדך: לרגלי המלך, אדוני: אני משתחווה שבע על שבע פעמים.. יואיל נא המלך להקשיב לעבדיחיבה, עבדך וישלח צבא שיוכל לשמור על ארץ המלך למען אולם אם לא יהיה צבא, הרי ארץ המלך תעבור אל החבירו וזה יהיה גורל הארץ... ידאג נא המלך לארץ".

לפי הסברה החבירו הוא העברי, ואלו הם שבטי ישראל שהתחילו לחדור אל ארץ כנען.

המכתב שמור במוזיאון העתיקות 'קדמת־אסיה' בברלין, גרמניה.

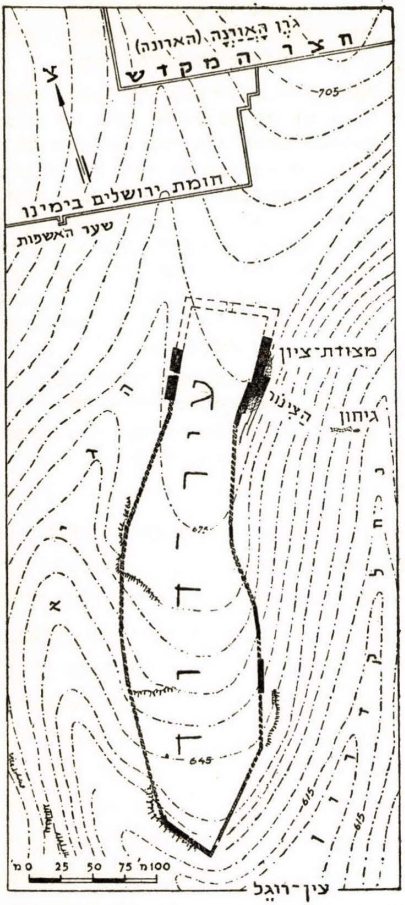
בראשית תקופת השופטים, בקירוב בשנת 1150 לפני סה"נ, כבשו בני יהודה את ירושלים, כמו שמסופר בספר שופטים: „וילחמו בני יהודה בירושלם וילכדו אותה ויכוה לפי חרב ואת העיר שלחו באש"[2]. אולם כיבוש זה לא היה שלם וממושך. בני יהודה לא התישבו בעיר והיא נשארה זרה בגבולם. באותו פרק מסופר גם על בני בנימין: „ואת היבוסי יושב ירושלם לא הורישו בני בנימין וישב היבוסי את בני בנימין בירושלם עד היום הזה"[3]. חכמי המשנה מביאים מסורת קדומה על ירושלים שהיתה בין „הערים המוקפות חומה מימות יהושע בן נון"[4].

אחרי דורות אחדים כבש דוד המלך את ירושלים ועשה אותה לבירת ממלכתו, בקירוב בשנת 1000 לפני סה"נ. במקרא מסופר: „וילך המלך ואנשיו ירושלם אל היבוסי יושב הארץ... וילכדו דוד את מצודת־ציון היא עיר דוד... ובירושלם מלך שלושים ושלוש שנה על כל ישראל ויהודה"[5]. עיר־דוד היתה בנויה על שלוחה צרה, רובה מחוץ לחומה הנוכחית של ירושלים (ציור בעמוד הבא).

שלמה בן דוד בנה בירושלים את בית־המקדש, בקירוב בשנת 960 לפני סה"נ, ועשה אותה למרכז הדתי לכל שבטי ישראל, שנהגו לעלות אליה ברגל: „אל פני האדון ה'". במרומי הר המוריה היה בנוי בית־המקדש בכל תפארתו ובמורדו דרומה השתרעה ירושלים המקראית—עיר־דוד, וחלקה העליון נקרא העופל.

אחרי חלוקת הארץ לשתי ממלכות, בשנת 930 לפני סה"נ, היתה ירושלים בירת מלכות יהודה. בה מלך רחבעם בן שלמה, ובימיו עלה אליה שישק מלך מצרים ושדד את אוצרותיה, בקירוב בשנת 925 לפני סה"נ, כמסופר בספר מלכים: „ויהי בשנה החמישית למלך רחבעם עלה שושק (קרי: שישק) מלך מצרים על ירושלם.

2 שופטים א, ח. 3 שם א, כא. 4 משנה, ערכין, ט, ו. 5 שמואל־ב ה, ז.

עיר־דוד,

היתה בנויה על שלוחה צרה, המשתרעת ברובה מחוץ לירושלים של ימינו, דרומה מחומתה הנוכחית. בגבולה מזרחה עובר נחל קדרון, ומערבה—נחל הגיא. בחרמה של עיר־דוד היתה בנויה מצודת־ציון—מרכז חשוב במערכת הגנתה. בקרבתה למטה, באפיק הקדרון נובע מעין הגיחון—מקור מים עיקרי לתושביה בימי קדם. עוד היבוסים חצבו מנהרה, צינור, שדרכו ירדו לשאוב מים ממנו.

בקרבת עיר־דוד דרומה נובע מעין אחר אף הוא באפיק הקדרון ונקרא עין־רוגל, גם הוא היה מקור מים חשוב לתושביה.

במעלה עיר־דוד מתרומם הר המוריה ועליו היתה הגורן של תושביה החקלאים, ונקראה גורן האורנה (או הארונה), כשם בעלה היבוסי.

עיר־דוד השתרעה על הר ציון ופיגסתו—הר המוריה. בתקופה יותר מאוחרת התפשט השם ציון מערבה, גם אל ההר הסמוך אליו, וידוע בשם זה בימינו.

בתחום עיר־דוד המקראית נערכו חפירות מדעיות רבות, אשר גילו שרידי החומה, המצודה, הציגור, בנינים וכלי חרס של תושביה בימי קדם.

ויקח את אוצרות בית ה' ואת אוצרות בית המלך ואת הכל לקח" *5. אחרי נצחונו חזר שישק אל ארצו וציווה על אנשיו לחקוק בקיר המקדש לאל אמון שמות הערים שכבש בארץ יהודה. רשימה זו המכילה 151 שמות בכתב החרטומים, נשארה עד ימינו בחורבה אחת בכרנך, במצרים העליונה. אולם אין בה כל זכר לירושלים. אולי היה מובא באחד השמות המטושטשים שעכשיו אי־אפשר לקרוא אותם (ציור).

בירושלים מלכו המלכים מבית דוד, למעלה מארבע מאות שנה. בין מלכיה הגדולים היה חזקיהו, אשר ביצר את העיר ודאג להספקת מים לתושביה גם בעת מצור. בימי מלכותו פלש אל ארץ יהודה סנחריב מלך אשור, בשנת 701 לפני סה"נ. בספר מלכים מסופר: "ובארבע עשרה שנה למלך חזקיהו עלה סנחריב מלך אשור

*5 מלכים־א יד, כה.

שישק מלך מצרים
דמותו חקוקה בקיר מקדש אמון, במצרים העליונה.
שישק ובשמו המצרי שושנק היה המלך הראשון בשושלת הכ"ב, ומלך כעשרים שנה בקירוב.

על כל ערי יהודה הבצורות ויתפשם... וישלח מלך אשור את תרתן ואת רב־סריס ואת רבשקה... בחיל כבד ירושלם"[6]... על מסע זה מספר גם סנחריב בכתובת אשורית בכתב היתדות, שנמצאה בחפירות העיר נינווה בירתו: "ואל חזקיהו היהודי אשר לא נכנע תחת עולי, עליתי ותפשתי ארבעים ושש מעריו הבצורות... ואת המלך עצמו סגרתי בתוך ירושלים, בירת ממלכתו, ושפכתי עליה סוללות אף הענשתי כל היוצא

סנחריב מלך אשור,
יושב על כסא מלכותו. מחזיק בידו חץ, כסמל מפקד עליון של צבאותיו.
מתוך תבליט המציג את הצבא האשורי, לפני העיר לכיש.

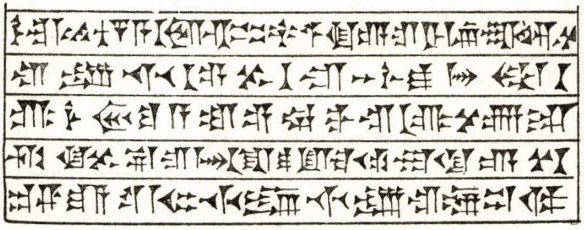

התקפה של צבא אשורי על עיר בצורה
בנויה במרומי הר מעוגל.
התבליט נגלה בתל נינווה, ומוצג במוזיאון הבריטי ב־לונדון.
במרומי מגדל הבנוי בחומת העיר נשאר שריד מכתובת אשורית: "...לימו צרתי ואת שללה... לקחתי".
לפי הסברה 'לימו' הוא סיום של אורוסלימו — ירושלים.

6 מלכים־ב יח, יג.

מתוכה". בחפירות נינוה בתחום ארמונו של סנחריב, נחשף תבליט המראה עיר בצורה במרומי הר ואשורים משתרעים עליה, לפי הסברה זו היא ירושלים (ציור).

במסע מלחמה אחר נכשל סנחריב מלך אשור עם צבאו הרב אל מול ירושלים, כי מגפה פרצה בחילותיו: "ויהי בלילה ההוא ויצא מלאך ה' ויך במחנה אשור מאה שמונים וחמשה אלף וישכימו בבוקר והנה כולם פגרים מתים"[7]... המקום שבו היה מחנה אשור היו ידוע גם בדורות הבאים.

הקטע בכתב היתדות המדבר על סנחריב בירושלים
כל הכתובת כתובה על מנסרה עשויה חומר, בעלת שש צלעות. נקראת על שמו של האנגלי טאיילור, שרכשה בשנת 1830. שמורה במוזיאון הבריטי בלונדון.
השם ירושלים בכתב היתדות מובא בעמ' 29.

נבוכדנצר מלך בבל פלש אל יהודה, עלה אל ירושלים ונלחם עליה והחריבה, בשנת 587 לפני סה"נ. הוא הגלה הרבה מתושביה אל ארצות נידחות בגבולות מלכותו: "ויהי בשנת התשיעית למלכו.. בא נבוכדנאצר מלך בבל הוא וכל חילו על ירושלם ויחן עליה ויבנו עליה דיק סביב. ותבוא העיר במצור.. ויחזק הרעב ולא היה לחם לעם הארץ... ותבקע העיר"[8]...

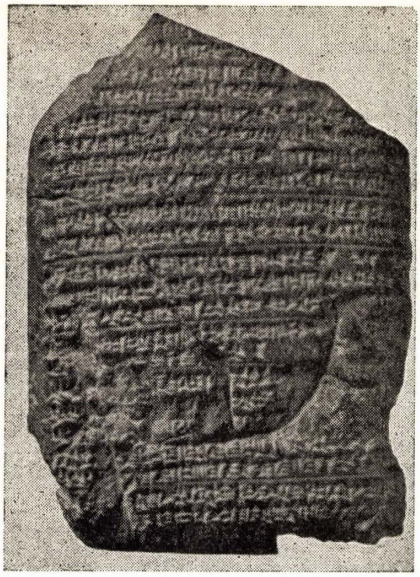

נבוכדנצר מלך בבל
סביב כתוב בכתב היתדות: 'לאל מרדוך אדונו, נבוכדנצר מלך בבל, לחייו (זאת) עשה'. קמיעה אשורית שמורה במוזיאון 'קדמת־אסיה' בברלין, גרמניה.

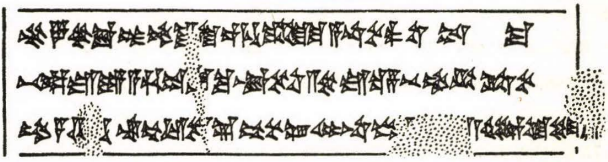
בארץ בבל נמצא לוח חרס ועליו כתובת בכתב היתדות, המספרת על פעולותיו הצבאיות של נבוכדנצר, הנקרא 'מלך אכד', שם אחר של בבל. בה גם נזכרת ירושלים בכינויה 'עיר־יהודה', המובא גם בספר דברי־הימים[9] (צ' בעמ' הבא).

גם אחרי חורבנה נטעה ירושלים הקדושה בלב ישראל אהבה רבה אליה ואמונה שתיבנה מחדש בכל הדרה. הגולים נשבעו לה שבועת אמונים: "אם אשכחך ירושלם תשכח ימיני: תדבק לשוני לחכי אם לא אזכרכי"... נביאי ישראל נבאו על תחית

7 מלכים־ב, יט. לה. 8 שם כה, א. 9 דברי־הימים־ב, כה. ועיין בעמ' 34.

לוח חומר ועליו כתובת בבלית, בכתב היתדות, המספרת על מסעו־תיו הצבאיים של נבוכדנצר בארץ־יהודה. בה גם מסופר על מלחמתו בירושלים (הציור הבא). הלוח נגלה בחפירות בבל, ושמור במוזיאון הבריטי לונדון.

הקטע המדבר על נבוכדנצר בירושלים—עיר־יהודה.
בשנה שבע בחודש כסלו, מלך אכד ערך את אנשיו אל ארץ חת.
ויחן על עיר־יהודה, ובחודש אדר ביום השני כבש את העיר ושבה את המלך.
הוא הפקיד בה מלך כלבבו ואת מנחתו הכבדה הוביל אל בבל.

ירושלים ובנין ציון בכל עוזה ותפארתה. הנביא ישעיה קורא אליה: „עורי עורי לבשי עוזך, ציון. לבשי בגדי תפארתך, ירושלם עיר הקודש". „למען ציון לא אחשה ולמען ירושלם לא אשקוט, עד יצא כנוגה צדקה וישועתה כלפיד יבער".

ירושלים בתקופת הבית־השני:

אחרי גלות של ששים שנה בקירוב, באו ימי שיבת ציון, בשנת 537 לפני סה"נ. עולים מבבל באו אליה והניחו יסוד לבית־המקדש השני והיא שוב התחילה להיות מרכז האומה המתעוררת בתקופת הבית־השני. נחמיה בא אליה בשנת 445 לפני סה"נ וביצרה היטב: „והעיר רחבת־ידים וגדולה והעם מעט בתוכה ואין בתים בנוים... וישבו שרי העם בירושלם ושאר העם הפילו גורלות להביא אחד מן העשרה לשבת בירושלם עיר הקודש... ויברכו העם לכל האנשים המתנדבים לשבת בירושלם"... אחרי שהשלימו את בנינה, ערכו חגיגת חנוכה: „וישמחו כי

האלהים שמחם שמחה גדולה... ותשמע שמחת ירושלם עד מרחוק"[9]. ירושלים שבה להיות מרכז האומה במשך יותר ממאתים שנה, עד שבאו היוונים והשתלטו עליה, בקירוב בשנת 330 לפני סה"נ.

החשמונאים, בני המכבים, שיחררו את ירושלים מעול היוונים, בשנת 165 לפני סה"נ. היא היתה בירת מלכותם במשך תקופה של מאה ושלושים שנה. ריב אחים שפרץ בקרב צאצאי החשמונאים הכשיר את הדרך לפני הרומאים לחדור אל הארץ ולהשתלט עליה. פומפיוס הרומאי הוזמן אליה והוא בא בראש צבאותיו ושם מצור עליה, בשנת 63 לפני סה"נ. שערי העיר נפתחו לפניו ובהר הבית התבצרו המתנגדים לו ומלחמה אכזרית התלקחה עליו.

פומפיוס הרומאי
כובש ירושלים בשנת 63 לפני סה"נ.

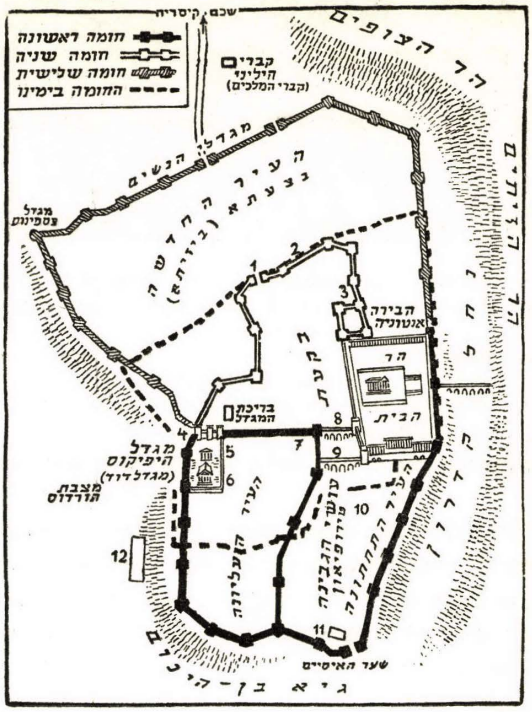
הורדוס האדומי, בתמיכת הרומאים שם קץ לשלטון החשמונאים בירושלים ומלך בה, בקירוב משנת 37 לפני סה"נ. הוא ביצר אותה ופארה בבנינים רבים עד שאמרו חכמי ישראל על תקופתו: „מי שלא ראה ירושלים בתפארתה—לא ראה כרך נחמד מעולם"[10].

בחגים שבהם ציוותה התורה לעלות אל ירושלים, נהרו אליה עולי־הרגל מכל קצוות הארץ. כל עולה הביא עמו קרבן לכהן. פעם ביקש אגריפס המלך, נכדו של של הורדוס הנזכר, לדעת מספר עולי־הרגל אל ירושלים, אמר לכוהנים: „הפרישו לי כליה אחת מכל קרבן. והפרישו לו שש מאות אלף זוגות של כליות, כפלים כיוצאי מצרים..."[10*].

השתלטות הרומאים על ירושלים והתפשטות פולחן אליליהם, גרמו להתפרצות מרד היהודים נגדם. לגיונות הרומאים הסתערו עליה בעוצמה רבה והחריבוה, בשנת 70 לסה"נ. חורבן ירושלים ומקדשה היה האסון הלאומי הגדול ביותר בתולדות ישראל, ולזכרו—צום תשעה־באב. מאז מונה העם את שנות גלותו ומיחל לחזות בבנינה.

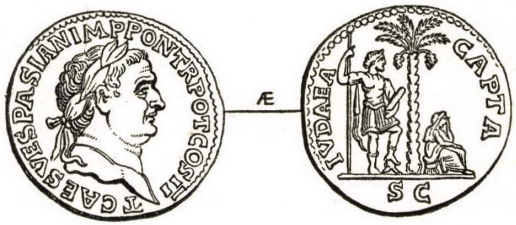
---

9 נחמיה ז, ד. יא, א. יב, מג. 10 בבלי, סוכה נא, ב. 10* פסחים סד, ב.

תוכנית ירושלים בתקופת הבית־השני

1) שער שכם בימינו. 2) מערות המלכים (מערת צדקיהו). 3 בריכת סתרוטיון. 4) שער יפו בימינו. 5) מצודת היפיקוס (מגדל־דוד), בה שלושה מגדלים: מגדל היפיקוס, מרים ופצאל. 6) ארמון הורדוס. 7) לשכת הגזית (קסיסטוס). 8) גשר קדום (מתחת לרחוב השלשלת)— קשת וילסון. 9) גשר קדום—קשת רובינזון. 10) העופל וארמון הילני. 11) בריכת־שלמה (בריכת־השילוח). 12) בריכת הנחשים (בריכת הסולטן). בין המספרים 5—7 בחומה הראשונה היה שער־גינת.

המדליה הרומאית לזכר חורבן ירושלים ויהודה.

משמאל: הקיסר הרומאי וספסינוס עטור בזר נצחון עשוי ענפי דפנה.
מימין: בצל עץ דקל, כסמל ארץ יהודה, יושבת בת ציון הבוכה וחייל רומי חמוש שומר עליה.
סביב כתוב ברומית: Judaea Capta —יהודה השבויה.

הובלת אוצרות ירושלים אל רומא. תבליט בקשת טיטוס. ניצבת בעיר רומא, איטליה. חיילים רומאים עטורים זרי דפנה נושאים את שלל בית־המקדש: מנורה, שולחן הפנים, חצוצרות וכו'.

בחזית הקשת, למעלה, חקוקה כתובת רומית לכבוד טיטוס בן וספסינוס, המפקד העליון של הצבא הרומי מחריב יהודה:

SENATUS POPVLQUE ROMANUS DIVO TITO DIVI
VESPASIANI. VESPASIANO AVGUSTO

„הסנט והעם הרומי לאל טיטוס בן האל וספסינוס, לוספסינוס הנערץ".

בימי הרומאים והביזאנטים:

אחרי חורבנה היתה ירושלים עיר רומאית ומושלית השתדלו למחוק כל זכר יהודי בה וגם שינו את שמה הקדום וקראו לה בשם זר—אליא־קאפיטולינה (צ' בעמ' 54).

הרומאים הקימו בה את בניניהם לעבודה זרה, שהיתה תועבה בעיני היהודים הנדכאים. למרות חורבנה והיותה בידי זרים, קדושתה לא נפסקה. יהודים מצאו עוז בנפשם ועלו ברגל אליה, כדברי המדרש: „אף־על־פי שחרב בית־המקדש—לא בטלו רגלים שלהם שלוש פעמים בשנה"[11], תייר נוצרי־אלמוני שבא אליה בימי שלטון הרומאים, בשנת 333 לסה"נ, מספר על היהודים הבאים פעם בשנה אל ירושלים בוכים ומקוננים עליה[12], כנראה ביום תשעה־באב.

היהודי פנה אליה בעת תפילתו, כדברי רבותינו: „היה עומד בחוץ לארץ—מכוון את לבו כנגד ארץ־ישראל... היה עומד בארץ־ישראל—מכוון את לבו כנגד ירושלים... נמצא כל ישראל מכוונין את לבם למקום אחד"[13], בתפילתם הובעו הגעגועים אל ציון והשאיפה לראותה בבנינה. רבותינו מספרים: „כשחרבה ירושלים הוסיפו בתפילתם—בונה ירושלים". „ולירושלים ברחמים תשוב... ובנה אותה בקרוב בימינו בנין עולם... ברוך אתה ה' בונה ירושלים". „וקרב פזורינו מבין הגוים... והביאנו לציון עירך ברינה, ולירושלים בית־מקדשך בשמחת עולם. ותחזינה עינינו בשובך לציון ברחמים. ברוך אתה ה' המחזיר שכינתו לציון". מדי שנה בשנה נשמעה הברכה והאיחולים בכל תפוצות ישראל: „לשנה הבאה בירושלים!"

אחרי תקופה של שלוש־מאות שנה בקירוב עברה ירושלים משלטון הרומאים עובדי האלילים לידי יורשיהם הביזאנטים הנוצרים. בקירוב בשנת 326 ביקרה בה המלכה הנוצרית הלנה, אמו של קונסטאנטין הגדול מלך ביזאנטיה, והניחה יסודות לכנסיות אחדות בה, ומאז התקדשה במסורת הנוצרית ונקראה סנט הלנה (ציור).

---

11 מדרש תהלים מב, ד. 12 הנוסע מבורדו. 13 בבלי, ברכות ל, א.

התקופה הביזאנטית, שהוסיפה בה כנסיות ומנזרים רבים, ארכה בקירוב כמאתים וחמשים שנה. בימי שלטונם כמעט ולא היו יהודים בירושלים והשנאה אליהם היתה גדולה מצד הנוצרים האדוקים. למרות זאת יהודים עלו ברגל אליה ותמורת תשלום כסף לשומריה, הורשו להסתופף במקומותיה הקדושים ומתוך סבלם הרב בהווה, זכרו ברטט קדושה את זוהר עיר האלהים בחיי אבותיהם בעבר. הנזיר הנוצרי הירונימוס שחי בבית־לחם הסמוכה ועסק גם בתירגום המקרא לרומית, מספר בקירוב בשנת 400, בבוז על גורלם של 'הבוגדים' היהודים בימיו, בפירושו לדברי צפניה הנביא: „יום צרה ומצוקה, יום שואה ומשואה, יום חושך ואפלה, יום ענן וערפל". הירונימוס מוסיף: „עד היום אסור לתושבים הבוגדים.. להכנס אל ירושלים, מלבד למטרת אבל, ובתשלום כסף הם רוכשים את הרשות לבכות על חורבן מדינתם... וביום שבו נכבשה ונחרבה ירושלים בידי הרומאים, תוכל לראות המון בא ומתאבל; אנשים ונשים זקנים לבושי בלויי סחבות... ובעוד קורן הצלב בתחיתו.. בוכה העם המסכן הזה על חורבות מקדשו... עם עלוב זה שאינו ראוי לרחמים... ועוד דמעותיו על לחיו, זרועותיו חיוורות ושערותיו פרועות, דורש החייל כסף מהם, כדי שיוכלו להמשיך בבכיתם. ובהתאם לנבואה הנה הפך קול שמחתם לקול נהי ותמרורים" [14].

צערם של ישראל בעליתם אל ירושלים הנוצרית, ניכר גם בדברי המדרש על מגילת איכה: „לשעבר הייתי עולה בצלו של הקדוש־ברוך־הוא—ועכשיו בצלן של מלכויות... לשעבר הייתי עולה בשירות ובזמירות... ועכשיו בבכיה עולה ובבכיה יורדת". המדרש מתנחם ומוסיף: „עתיד הקדוש־ברוך־הוא להפוך תשעה באב לששון ולשמחה, ולבנות ירושלים הוא בעצמו ולקבץ גלויות ישראל לתוכה, שנאמר (בתהלים): 'בונה ירושלים ה' נדחי ישראל יכנס" [15].

קיסרי ביזאנטיה שזנים הקימו בירושלים כנסיות לזכר קדושים נוצרים מפורסמים. הקיסר יוסטיניאן, במאה הששית, הקים כנסיה גדולה בתחום חצר המקדש וגם אכסניה לעולי־רגל נוצרים, שמספרם היה רב בתקופה זו (ציור).

הלנה המלכה
(סנט הלנה)

יוסטיניאן קיסר ביזאנטיון

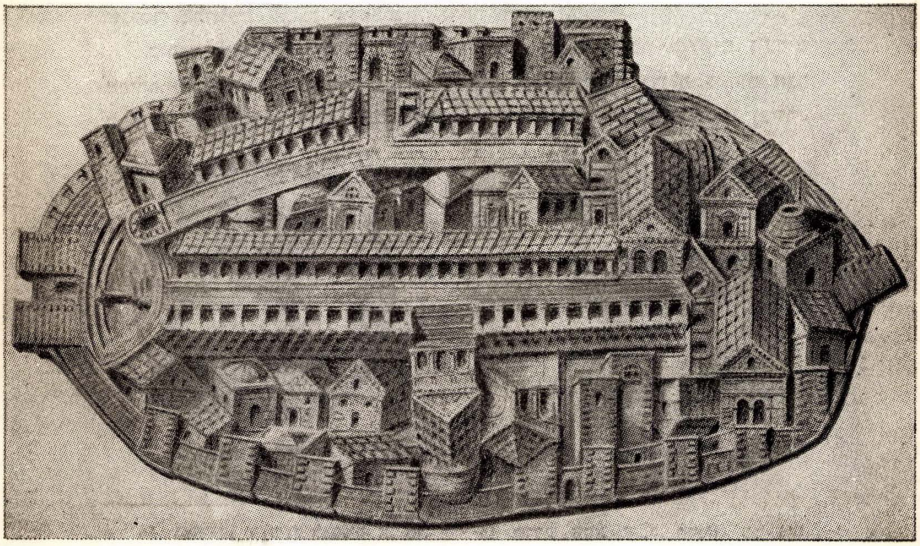
14 בפירושו הלטיני לצפניה א, טו. 15 מדרש זוטא, איכה, תרנ"ד, עמ' 144.

ציור של ירושלים הביזאנטית מהמאה הששית לסה"נ משובצת במפת מידבא (ציור).

ירושלים במפת מידבא מהמאה הששית לסה"נ

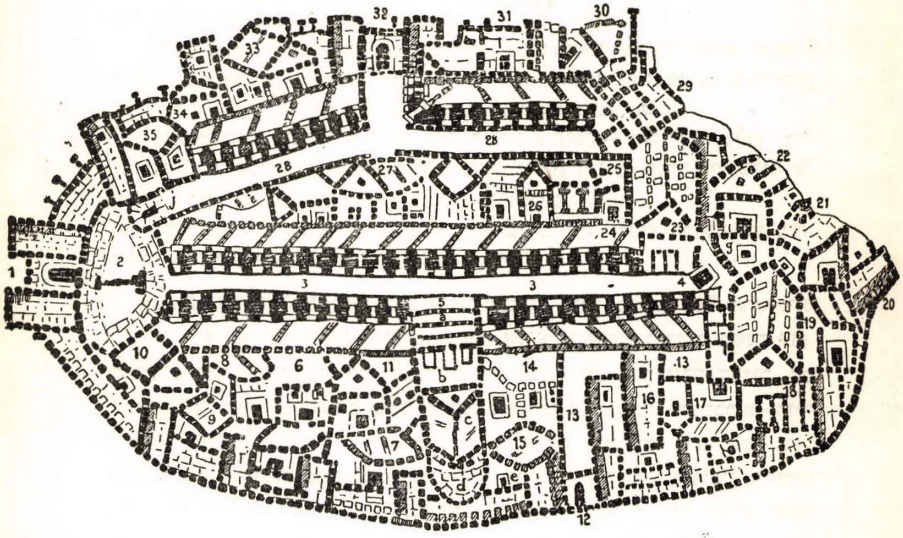
למעלה, משמאל, כתוב ביוונית: עיר הקודש ירושלים. ראה בשני הציורים הבאים.

מראה ירושלים לפי מפת מידבא

השיחזור נעשה בשנת 1912, בידי מ. גיולר, נזיר בנדיקטי במנזר הדורמיסיון בהר ציון.

מפת מידבא נקראת כשם העיירה בעבר־הירדן, שבה היא נתגלתה במקרה בשנת 1896, בעת חפירות יסודות לכנסיה נוצרית חדשה. המפה משובצת בפסיפס עשיר גוונים, מהמאה הששית לסה"נ, מימי שלטון הנוצרים־הביזאנטים בארץ. היא שמורה עד היום ברצפת הכנסיה הזאת של העדה האורתודוקסית. המפה מציגה את ארץ־ישראל ובה מצוירים ורשומים מקומותיה המפורסמים עם שמותיהם הקדומים בכתב היווני. במפה זו משובצת יפה ירושלים על בניניה, רחובותיה וחומתה (ציורים).

העתק של ירושלים במפת מידבא וציון בניניה החשובים.

1) השער הצפוני, במקום שער שכם בימינו. 2) עמוד מול השער הצפוני. ממנו מדדו את המרחקים בארץ. אולי על שמו נקרא שער שכם בערבית: באב אלעמוד—שער העמוד. 3) רחוב ראשי מקושט טורי עמודים. מהשער הצפוני אל השער הדרומי, בכיוון השוק ח'אן א־זית, שוק הבשמים ורחוב חב"ד ברובע היהודי, אל שער ציון. 4) השער הדרומי, במקום שער ציון בימינו. 5) הכנסיה על קבר ישו הנוצרי. 6) ארמון האפטריאך. 7) מעון המשרתים בכנסית ישו. 8) אולם הצורפים. 9) כנסית סנט תיאודור. 10) כנסית סנט סראפיון. בשמה הערבי: כניסת מר סראביון, הידועה בימי כיבוש ירושלים בידי הפרסים, בשנת 614 ל"ס. 11) כנסית סנט סרגיוס. 12) השער המערבי, במקום שער יפו בימינו. 13) רחבה ציבורית. 14־15) בריכות. האחת במקום בריכת־חזקיהו בימינו. 16) מצודה, במקום מגדל־דוד. 17) בית־קייאפה, הכהן הגדול בירושלים בימי ישו הנוצרי. 18־19) כנסית סנט ציון. היתה על ההר הנקרא ציון, בתחום הבנין שבו מראים את קבר דוד המלך ובמקום שנמצאת כנסית הדורמיסיון בימינו. 20) מגדל דרומי. 21־22) כנסיות על־יד בריכת־השילוח. 23) הכנסיה החדשה, 'ניאה' של יוסטיניאן המלך. 24) שער.

25) חצר. 26) כנסית סנט סופיה, בערבית: כניסת אלקדיסה סופיה, ידועה בימי כיבוש ירושלים בידי הפרסים, בשנת 614. 27) כנסיה. 28) הרחוב המזרחי, בכיוון רחוב הבקעה, בערבית: טריק אלואד, בימינו. 29-30) בניינים, בגבול חצר המקדש. 31) השער המזרחי, הנקרא אצל הנוצרים שע רהזהב, היה במקום שער הרחמים בימינו. 32) השער המזרחי, במקום שער האריות בימינו. 33) כנסית סנט אנה. ידועה גם בימינו, ונמצאת בידי הקתולים מיסדר 'אבות הלבנים'. 34) כנסיה. 35) ארמון המלכה אויידיקיה. באה לירושלים בשנת 449 ובנתה את הכנסיה שנקראה בשמה.

מחוץ לחומת ירושלים מובאים ביוונית השמות: חקל־דמא וגת־שמנא, מקומות מפורסמים במסורת הנוצרית. בקרבת החומה מבחוץ רשום גם שמה של בית־חורון הנמצאת צפונה מירושלים, על דרך עתיקה ממנה אל מישור החוף.

משמאל לשם בית־חורון כתוב ביוונית: טו אנא(טון)—'(המיל) התשיעי', ועל ידו כתוב: טו טטארטון—'(המיל) הרביעי'. אלו היו תחנות על הדרך מירושלים אל מישור החוף, שצוינו לפי מרחקן במילין מירושלים.

בצדו השמאלי של ירושלים מובא שמו של בנימין, ודברי הברכה של משה עליו: "חופף עליו כל היום ובין כתפיו שכן".

שנים אחדות לפני סיום שלטון הביזאנטים, בימי מלכותו של הראקליוס הקיסר, פרצו פרסים ומלכם ח'וסרו מהמזרח אל ארץ־ישראל וכבשוה בשנת 614. היהודים באו לעזרתם, כי ראו בכובשים את משחרריהם מצרותיהם הרבות. הם הצטרפו אל שורות הלוחמים בפקודת המצביא הפרסי המכונה שהר־בראז—חזיר בר, ושימשו גם מורי־דרך להם. הפרסים כבשו את ירושלים, ערכו טבח גדול בתושביה הנוצרים והרסו הרבה מכנסיותיהם. הם מסרו את העיר לשלטון היהודים וזה עורר בהם התלהבות גדולה, תקוות משיחיות לקראת הימים הבאים. אולם שמחתם לא נמשכה הרבה. מקץ שנים אחדות התגברו הנוצרים ואילצו את הפרסים לסגת מהארץ, בשנת 629. הקיסר הרקאליוס חזר מנצח אל ירושלים ואנשיו התנקמו באכזריות רבה ביהודים הנשארים. אולם גם שמחת הנצחון הזה לא ארכה הרבה. מקץ שנים אחדות פרצו ערבים־מוסלמים מתוך מדבר ערב, אל גבולות הביזאנטים וכבשו את ארץ הקודש מידיהם.

ירושלים בתקופת הערבים:

הערבים כבשו את ירושלים מידי הביזאנטים בשנת 638 לסה"נ. היא התקדשה במסורת המוסלמים, בזכות הזכרונות הישראלים שנשתזרו במסכת דת האיסלם. על שרידי בית־המקדש בנו מסגד מפואר למוסלמים, והעיר נקראה לזכר עברה הישראלי בשם הערבי בית אלמקדס—בית־המקדש, המובא גם בספרות העברית. בתקופה מאוחרת יותר קראו לה אלקודס—הקודש, וזה שמה הערבי של ירושלים גם בימינו. גיאוגרף ערבי בן ירושלים, שנקרא על שמה אלמקדסי (המקדשי), מספר על עירו במאה העשירית: לא תמצא בתים יותר יפים וחזקים מבתי ירושלים, לא תמצא אנשים יותר הגונים מיושבי ירושלים. ולא חיים נעימים מחייה. ולא רחובות

מסחר נקיים מרחובותיה. אבל, הוא מוסיף בצער, יש הרבה חסרונות לעיר הזאת, ואחד מהם ידם של תושביה הנוצרים והיהודים על העליונה...

הישוב היהודי שהתפתח בירושלים תחת שלטון הערבים החזיק טובה להם על חסדם עמהם. סופר קראי מירושלים מספר בשבח הערבים: „ופתח ה' לעמו שערי רחמיו ויביאם אל עיר קודשו וישבו בה ויבנו מקומות בתורה לקרוא... ולהתפלל בכל עת ולהעמיד משמרות בלילות". במכתב שנשלח מירושלים, מספר הכותב: „ומאת אלהינו היתה זאת, כי הטיב עלינו חסד לפני מלכות ישמעאל, בעת אשר פשטה ידם ולכדו את ארץ הצבי מיד אדום ובאו ירושלים. והיו עמהם אנשים מבני ישראל, הראו להם מקום המקדש וישבו עמהם מאז ועד היום"...[1]

רבני ירושלים התפרסמו ובני הגולה פנו אליהם בשאלות שונות: „אל פי אריות יושבי ירושלים עיר הקודש". ליהדות ירושלים היו קשרים רבים גם עם ארצותיה השכנות. בגניזה של מצרים נמצאו תעודות רבות המפיצות אור רב על חיי ירושלים במאות התשיעית והעשירית, בתקופת שלטון הערבים בארץ־ישראל.

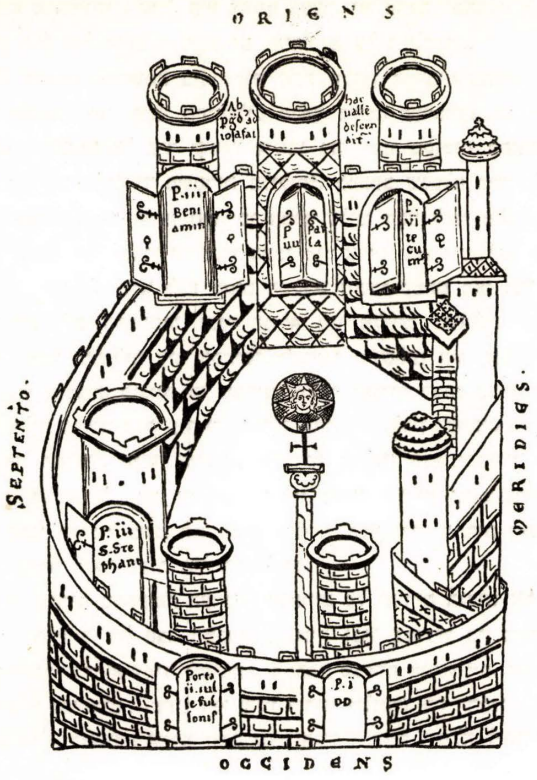
בתקופה הערבית היתה השכונה היהודית בחלקה הצפוני־מזרחי של העיר המוקפת חומה, בגבול חצר המקדש. כן היו בתים יהודים גם בגבולה הדרומי. הנוצרים שכנו בעיקר בשכונתם סביב כנסיות קבר ישו, בתחום רובע הנוצרי של ימינו. ביתר חלקי העיר גרו המוסלמים.

מקורות עברים מהתקופה הערבית מספרים על יהודים הגרים אל מול שער הכהן, אחד השערים של חצר המקדש וראשית זכרו במדרש בין השערים שלא חרבו והקדות־ברוך־הוא עתיד לחדשם[2]. במכתב שנשלח מירושלים, בקירוב בשנת 1050, חותמים הכותבים: „אחיך בני (ציון דורשי שלומך), כת הרבנים אשר בשער הכהן שוכנים"[3]. בתעודה אחרת נזכר שער הכהן כמקום תפילה ליהודי ירושלים גם לשלום הגולה[4].

בתקופת הערבים באו אל ירושלים עולי־רגל נוצרים מעטים. האחד היה הנזיר הצרפתי ארקלופוס שביקר בה בשנת 670, בכתב־יד הכתוב לטינית ומתאר את מסעו בארץ הקודש מובא גם ציור דמיוני של ירושלים (ציור בעמ' הבא).

---

1 ספר הישוב, ב, תש"ד, עמ' 18. 2 שיר־השירים רבה ב, ט.
3 מאן, ב, עמ' 176. 4 ספר הישוב.

ירושלים ציור מהמאה השביעית, בקירוב.
המפה מצורפת לתאור מסעו של ארקולפוס, נזיר צרפתי שביקר בירושלים בשנת 670.

ירושלים מוקפת חומה, בה שערים ועליה מגדלים מעוגלים. בפנים העיר ניצב עמוד נושא צלב ועליו פני אדם, המסמל את ישו.

בחומה מצוירים ששה שערים ושמותיהם מובאים בהם, עם מספר סידורי. במערב (Occidens) נראה מימין: שער דוד—P(orta) I D(avi)d, במקום שער יפו של ימינו. שמאלה שער אחר ובו כתוב: Porta II villae fullonis—שער כפר־הכובס. אמנם, השם כפר־הכובס אינו ידוע, אלא „מסילת שדה כובס" (בתרגום לטיני: via agri fullonis). נזכר בספר מלכים ובדברי ישעיהו הנביא[1]. פלביוס מזכיר סמוך לירושלים את „מצבת הכובס"[2].

משמאל בצפון (Septento), שער סנט סטפאן—P(orta) III Scti Stephan[3] היה במקום שער שכם של ימינו. למעלה בחומה הפונה מזרחה (Oriens): שער בנימין—P(orto) III Beniamin אולי במקום שער הורדוס בימינו, הפונה צפונה אל האזור שבו התנחלו בני בנימין בימי קדם. על־יד שער

1 מלכים־ב יח, יז. ישעיהו ז, ג. 2 פלביוס, מלחמות ה, ד, ב.

בנימין מצויר: השער הקטן—P(orta) Parvula, אולי במקום שער האשפות בימינו. ימינה יותר, מסומן: שער התקועים—P(orta) VI Tecuitis. אולי במקום שער ציון של ימינו. נקרא על שם העיר תקוע שהיתה דרומה מירושלים. ואולי, לפי האגדה, היה השער באותו חלק של החומה שנבנה בידי תושבי תקוע, כפי שמסופר בספר נחמיה על המשתתפים בבנינה: „ועל ידם החזיקו התקועים"...[1]. מעל השער הקטן כתוב: ab hac per gradus ad vallem descenditu—מזה יורדים במדרגות אל עמק יהושפט.

עולה־רגל אחר שביקר בירושלים בימי שלטון הערבים, בשנת 754, היה הנזיר סנט ויליבאלדי, התייר האנגלי הראשון שהשאיר תאור ממסעותיו בארץ הקודש.

במשך תקופה של כמעט חמש מאות שנה היתה ירושלים תחת שלטון הערבים, עד שבאו הצלבנים הסתערו עליה, כבשו אותה והיא היתה לעיר נוצרית.

ירושלים בתקופת הצלבנים:

המוני הצלבנים התפרצו אל ארץ־ישראל דרך הגליל המערבי ומישור החוף, התקדמו דרומה והעפילו אל מרומי ההרים אל ירושלים מחוז חפצם. כ־20.000 לוחמים ובהם כ־1200 פרשים, התקרבו אל חומותיה בקנאות דתית לוהטת. הערבים התבצרו על חומותיה ובמגדליה והיהודים השתתפו עמהם בהגנת עירם הקדושה. משורר נוצרי שר על הצלבנים הצרים על ירושלים: „ואל החומה עלה יעלו ובשאון רב לשונא יקראו, ועל החומה יופיעו ילידי הארץ היהודי והערבי... ובאבני קלע יעמדו על נפשם. יומם האחרון לבני הארץ הגיע... פרץ ומפולת בכל מקום, הערבי וגם היהודי בנופלים"...[2]

אחרי קרבות דמים פרצו הצלבנים בחומת ירושלים וחדרו אליה באכזריות רבה, שחטו בהמוני תושביה הערבים והמיטו קץ מחריד על קהילתה היהודית. היסטוריון יהודי מספר: „ויכו יושביה לפי חרב, וכעשרת אלפים נפש אדם ברחו אל עזרת ההיכל. ויכום גם הם לפי חרב, לא נמלט מהם איש ביום אף ה'"[3] כנראה מרמז הוא אל היהודים שמצאו להם מקלט בבית־הכנסת והצלבנים שרפום בלי רחמים על הנמלטים בהם. היסטוריון ערבי, מהמאה השלוש־עשרה, מספר על הצלבנים שאספו את היהודים בבית־הכנסת שלהם והציתו בו אש[4].

עם כיבושה היתה ירושלים בירת מלכות הצלבנים, אשר נקראה בשמה 'ממלכת ירושלים' או 'ממלכת הירושלמים'*.

במשך תקופה של פחות ממאה שנה היתה ירושלים ברשות הצלבנים, ששיקמו בה כנסיות קיימות ובנו הרבה חדשות. מקץ שנים התחילה לאט להיווצר בירושלים קהילה יהודית קטנה. רבי בנימין מטודילה, גדול הנוסעים היהודים בימי־הביניים,

---

1 נחמיה ג, ה. 2 משורר צרפתי במאה הי"ב, בן העיר פריז—Gilo Parisensis.
3 יוסף הכהן, עמק הבכא. 4 סבט אבן אלג'וזי, מראת אלזמאן.
* בלטינית: Regnum Hierosolymitanum. Regnum Hierosolymorum.

שביקר בה בקירוב בשנת 1175, מספר עליה: „היא עיר קטנה ובצורה תחת שלש חומות ואנשים בה הרבה... יעקובין, וארמים (ארמנים) ויוונים (אורתודוקסים) וגורגים (גיאורגים) ופרנקוש (פרנקים־אירופים), ובכל לשונות הגוים. ויש שם בית הצביעות שקונין אותו היהודים בכל שנה מן המלך, שלא יעשה שום אדם צביעה בירושלים כי אם היהודים לבדם. והם כמו מאתים יהודים (לפי כתב יד אחר: ארבעה), דרים תחת מגדל דוד בפאת המדינה (היינו בירכתי העיר)". הזכיון על מלאכת הצבעות, שהיתה חשובה בתקופת ימי־הביניים, היתה נתונה בידי היהודים, תמורת תשלום רב למושל הזר. גם על רבי פתחיה שביקר בארץ בקירוב בשנת 1180 מסופר: „והלך לירושלים ואין שם אלא רבי אברהם הצבע. והוא נותן מס הרבה למלך שמניחו שם". זהו אחד ממלכי הצלבנים.

בימי שלטון הצלבנים עלה אל ירושלים רבי יהודה הלוי, גדול משוררי ישראל בימי־הביניים. הוא בא אליה מתוך תשוקה דתית עמוקה להסתופף במקומותיה הקדושים. המסורת מספרת שנהרג אל מול חומה, בקירוב בשנת 1141, בדוכבו את שירתו הידועה: „ציון הלא תשאלי לשלום אסיריך"..

לפי ידיעה אחת, ויש מטילים ספק באמיתותה, עלה הרמב"ם—רבי משה בן מימון—אל ירושלים, אחרי בואו אל הארץ בשנת ד'תתקכ"ו—1165. חכם צפתי במאה השש־עשרה מספר זאת מתוך „כתיבת יד הרב רבינו מאור הגולה". „ויום שלישי בשבת, ארבעה ימים לירח מרחשון, שנת כ"ו ליצירה (12 אוקטובר 1165), יצאנו מעכו לעלות לירושלים תחת סכנה. ונכנסתי לבית הגדול והקדוש והתפללתי בו ביום חמישי, ששה ימים לירח מרחשון"...[1]

בתקופת הצלבנים קמו היסטוריונים ועולי־רגל נוצרים שכתבו גם על הארץ, על תושביה ועל ירושלים הקדושה. כן נשארו מתקופה זו גם מפות אחדות המציגות את ירושלים הצלבנית במאה השתים־עשרה.

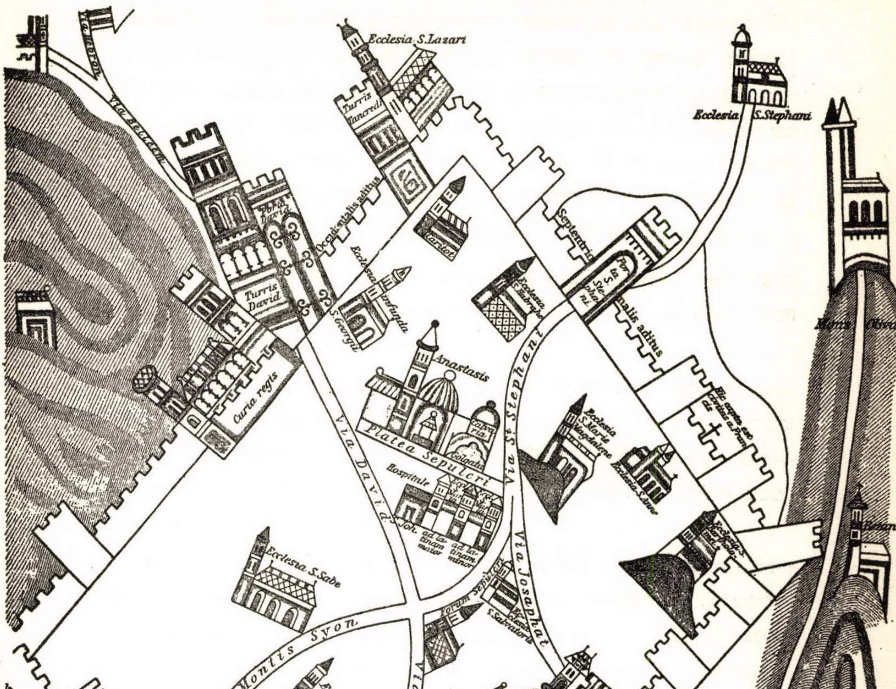
מפות ירושלים של הצלבנים

מפת ירושלים הצלבנית, בקירוב משנת 1150.

כתב־יד בצבעים שמור בספריה העיר קמבראי (Cambray, מס' 437), צרפת. ירושלים מוקפת חומה מרובעת־ארוכה ובה מסומנים שעריה ומגדליה הרבים. למטה —דרום. למעלה, משמאל, מצויר: מגדל דוד—Turris David ובצדו מימין: שער דוד— Porta David, במקום שער יפו של ימינו. בשער נראות דלתותיו עם בריחי ברזל עליהן. משמאל למגדל דוד: ארמון המלכים– Curia Regis, מקום מושבם של מלכי הצלבנים במאה השתים־עשרה. משער דוד מתחילה: דרך בית־לחם—Betleem ודרך חברון— Via Hebron.

---

1 א. אזכרי (אזקרי), ספר חרדים, שער התשובה, ד. מהד' תרל"א, עמ' 49.

מפת ירושלים הצלבנית—בקירוב משנת 1150

משער דוד נמשך אל פנים העיר: רחוב דוד—Via David, ומתחבר אל: רחוב המקדש— Via Temple. מוביל אל מקום המקדש בימי קדם. בו מתנוסס: מקדש ישו— Templum Domini, שמו הצלבני של מסגד עומר בימינו. אל חצרו נכנסים דרך: שער התפארת— Porta speciosa, שם הנזכר בברית החדשה. ודרומה ממנו, בקצה חצר המקדש בנין גדול: Domus Templi mil(itae) ואורוות שלמה— Stabula Salomonis, זהו אותו בנין תת־קרקעי הידוע בשם זה גם בימינו. בו נראה מבוא קטן—Posterna, במקום 'שער היחיד' הסתום בימינו.

בחומה הדרומית מסומן: שער הר ציון— Porta Montis Syon. ממנו יוצאת דרך אל: כנסית מרים על הר ציון—Ecclesia S. Marie Montis Syon. היתה בתחום בנין קבר דוד המלך של ימינו.

משער ציון נמשך אל פנים העיר: רחוב הר ציון—Via Montis Syon. בצדו, ימינה, כנסית סנט פטר בגליל- Ecclesia S. Petri in Galilea. בקרבתו מצוירת: קשת יהודה—Arcus Jude. משמאל לרחוב: כנסיה סנט סבא— Ecclesia S. Sabe, נקראת על נזיר מפורסם שעד היום ידוע מנזרו הנקרא בשמו, במדבר יהודה, דרומה־מזרחה מירושלים.

רחוב הר ציון מוביל אל הכנסיה הגדולה על שם ישו, ונקראת בשמה היווני: התחיה— Anastasis. בנויה בגבעת הגולגותא— Golgota, ובשמה הלטיני: קלבריה— Calvaria. לפניה משתרעת: רחבת הקבר— Platea Sepulcri. מעבר לה כנסיה גדולה על שם מרים: Ecclesia S. Mariae ad latinam major, ad latinam minor. צמוד אליה משמאל: בית־חולים סנט יוחנן— Hospitale S. Joha(nnis).

בקרבת כנסית קבר ישו, מזרחה: כנסית סנט סלואטור (הגואל)— Ecclesia S. Salvatoris וזהו השם של מנזר הפרנציסקאנים הגדול בימינו. צפונה: כנסית סנט גיאורג— Ecclesia S. Georgi וכנסיה בשם בלתי ידוע— S. Habrahe.

בפינה הצפונית־מזרחית של החומה מצויר: מגדל טאנקרד— Turris Tancrad. נקרא בשמו של לוחם צלבני מפורסם בכיבוש ירושלים מידי המוסלמים. עד היום נשארו שרידי מגדל זה, הנקרא בערבית קלעת ג'לוד—מצודת גלית, במרתפי בית־הספר הצרפתי 'האחים' (פרייר), בקרבת השער החדש בחומה של ימינו. בקרבת מגדל טנקרד: כנסיה סנט לזאר— Ecclesia S. Lazari.

בחלקה המזרחי של העיר עובר: רחוב סנט סטפאן—Porta S. Stephani, מוביל אל: שער סנט סטפאן— Ecclesia S. Stephani. היה במקום שער שכם בימינו. ממנו יוצאת דרך אל: כנסית סנט סטפאן—Ecclesia S. Stephani היתה בנויה במקום מנזר הדומניקאנים של ימינו. בחלקה המזרחי של העיר נמצאות כנסיות אחדות: כנסית מרים המגדלית-Ecclesia S. Marie Magdalene, כנסית ברתלמי— Ecclesia S. Bartholomei וכנסית סנט חנה— Ecclesia S. Anne, הקיימת גם בימינו, ברשות 'האבות הלבנים' מיסדר של נזירים קתולים.

בחומה המזרחית סמוך לפינתה מסמן צלב את המקום שבו פרצו הצלבנים ובקעו לתוך ירושלים, בעת כיבושה מידי המוסלמים ביולי 1099.

רחוב סנט סטפאן מתחבר אל: רחוב יהושפט—Via Josaphat. מוביל אל: שער יהושפט—Porta Josaphat, בחומה המזרחית. בה נמצא גם: שער הזהב—Porta aurea וזהו שמו הנוצרי של שער הרחמים הסתום בימינו.

משני השערים המזרחיים יורדות דרכים אל כנסית מרים בעמק יהושפט—Ecclesia S. Maria in vall Josaphat. ידועה גם בימינו ושייכת ליוונים האורתודוקסים. בקרבתה נמצאת: גת־שמנא—Gessemane, יד אבשלום—Manus Absalon וחוות נזירים—Vicus heremitarum. בקרבתה: השילוח—Siloe.

במזרחה של ירושלים מתרומם: הר הזיתים—Mons Olivarum. עליו שוכנת: ביתניה—Betania. דרומה יותר בקרבת גת־שמנא כנסיה אחרת מבלי להביא שמה. כנראה היתה בנויה במקום עליתו של ישו למרום, ושרידיה נשארו גם בימינו.

המפה הצלבנית מסבירה גם את דברי רבי בנימין מטודילה בתארו את ירושלים שסייר בה בקירוב בשנת 1175, בשלטון הצלבנים. הוא מזכיר שמות המובאים במפה: טימפלי—לכנסיה בחצר המקדש. שיפולקרי—לקבר ישו, אשפיטלי—לבית־החולים הצלבני על־יד קבר ישו, „שער גושפט הוא שער יהושפט" בחומה המזרחית.

רבי פתחיה, שסייר בירושלים כחמש שנים אחרי רבי בנימין, מספר על מסגד עומר שהפך לכנסיה גוצרית: „ובאו גוים (צלבנים) ושמו בו צלמים... ורחוק משם השוחה (הייגו הבור, כינוי לקבר ישו). והשוחה—מצד אחד, והשפיטל (בית־החולים), שהעניים שם—מצד אחר", וזה בהתאם לרשום במפה הנזכרת.

מפת ירושלים הצלבנית וסביבותיה, בקירוב בשנת 1150

כתב־יד לטיני שמור בעיר בריסל, בספריה המלכותית של בלגיה.
(MS. No. 9823-24, fol. 157).

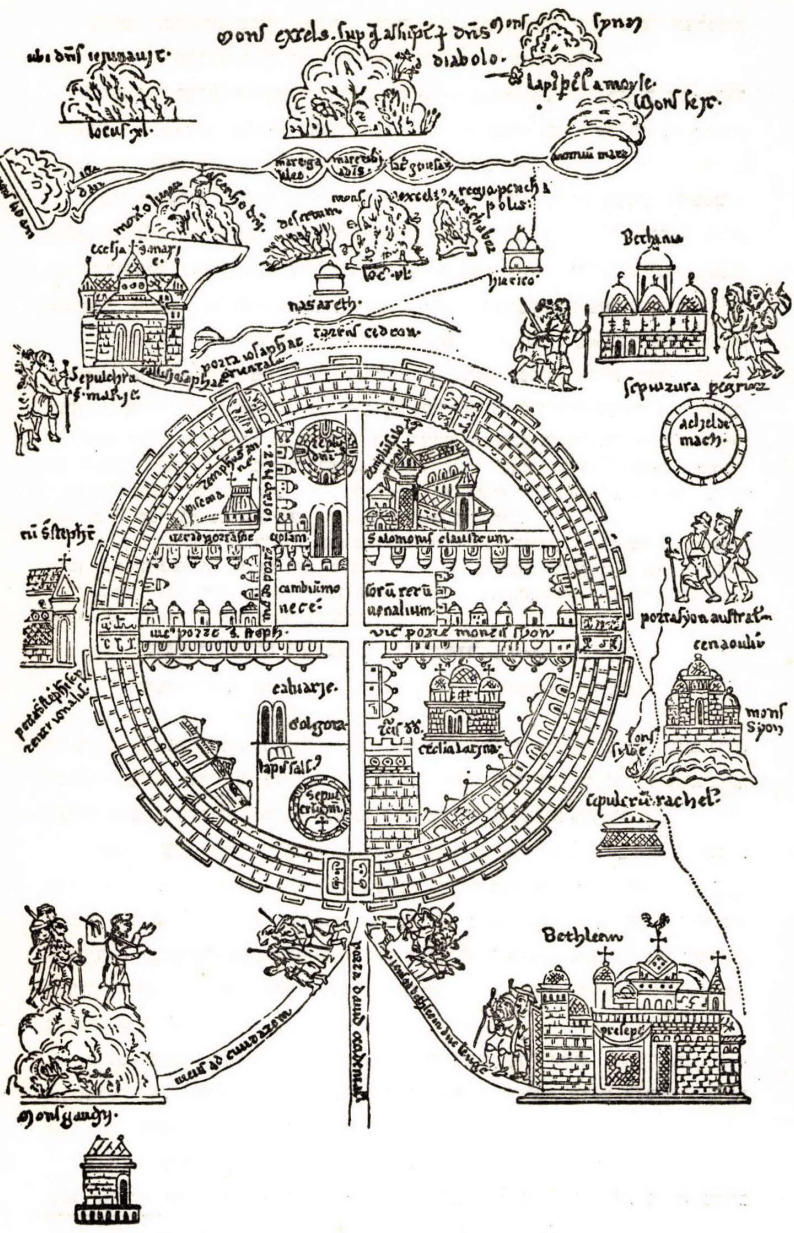
ירושלים מוקפת חומה מעוגלת ובה מסומנים נדבכי אבניה. בחומה מצוירים חמשה שערים, סדורים בסימטריה. בשטח העיר עוברים רחובותיה הראשיים, בצורת צלב, ומחלקים אותה לרובעים. בהם מצוירים בניניה החשובים.

למטה: שער דוד במערב—Porta David occidentali(s). בקרבתו כנסית קבר ישו—Sepulchr(um) Dom(ini). נמצא בגבעה הנקראת: גולגותא—golgota, שיבוש קל של שמה הארמי־עברי גולגולתא. במפה מובא גם שמה הלטיני: קלבריה—Calvaris. במפה מצויר: הסלע המובקע—Lapis scis(us), כפי שמסופר בברית החדשה: „ארץ רעשה וצורים התבקעו"[1]. עד היום מראים סלע מבוקע בכנסית קבר ישו הנוצרי.

ברובע מימין, מצויר בנין גדול בעל שלוש כפות ועליו כתוב: כנסיה לטינית—clesia latyna, והיא הכנסיה המפורסמת סנט מריה לטינה. אמנם נמצאת בקרבת קבר ישו, אולם מחוסר מקום צוירה בחלק זה של המפה.

ברובע המזרחי גוש בנינים הנקרא: מקדש שלמה—Templum Salomonis, שמו הצלבני של מסגד אלאקצא, בחלקו הדרומי של חצר המקדש. נקרא בקרב

1 מתיה כז, נא.

מפת ירושלים הצלבנית וסביבותיה. משנת 1150, בקירוב.

היהודים—מדרש שלמה. בקרבתו נראה שער בחומה, מבלי להביא שמו. זהו שער הזהב בקרב הצלבנים, שער הרחמים של היהודים, הסתום בימינו.

ברובע משמאל, עובר רחוב והוא מוביל אל: שער יהושפט במזרח— porta iosaphat orientalis בתחום שער האריות של ימינו. בקרבתו, בפנים העיר, כנסית סנט חנה— Templum S. Anne, הידועה גם בימינו ונמצאת ברשות 'האבות הלבנים', נזירים קתולים. בקרבתה מסומנת בריכה—piscina, זו בריכת בית־חסדא הנזכרת בברית החדשה[2], וידועה גם בימינו בקדושתה לנוצרים.

במרכז העיר, בצדי צומת רחובותיה החשובים ביותר, נמצאים השווקים, באזור השווקים הערבים בימינו. משמאל כתוב: מקום חילוף הכספים— cambiu(m), monete ומימין: רחבת המכירות—venalium reru(m) foru(m).

מאזור השווקים נמשך רחוב צפונה אל שער סטפאן— Porta S. Stephani, במקום שער שכם של ימינו. בקרבתו, מחוץ לחומה, כנסית סנט סטפאן וקברו— Sepulchru S. Stephani בתחום מנזר הדומניקאנים של ימינו.

הרחוב המתחיל בשער סטפאן ונקרא בשמו, מתחבר אל רחוב הנקרא על שער הר ציון בדרום— porta syon. בקרבתו מחוץ לחומה, מצוירת הכנסיה הנקראת: cenaculu(m), במקום 'הסעודה האחרונה' של ישו. הוא הבנין שבו מראה המסורת היהודית את קבר דוד המלך. בנוי במרומי הר ציון— mons Syon, ולרגליו נובע: מעין השילוח— Fons Syloe. מקור המים של ירושלים הקדומה.

מעל הר ציון כתוב בעיגול: acheldemacha— שיבוש השם הארמאי: חקל־דמא—שדה־הדם, הידוע במסורת הנוצרית ונזכר בברית־החדשה[3]. בימינו נמצא במקום הזה מנזר של יוונים־אורתודוקסים, בשיפולי גיא בן־הנום. בקרבתו כתוב: קברי עולי־הרגל— Sepultura peregrinum.

רבי פתחיה שסייר בארץ־ישראל בקירוב בשנת 1180, בעת שלטון הצלבנים בה, מספר על ירושלים וסביבתה: „והארץ מבוקעת ונקרא גיא בן־הנום. ושם בית קברות שלהם", היינו של הנוצרים.

משער דוד במערב, יוצאת דרך אחת דרומה אל בית־לחם— Bethleem ונקראת על שמה: Vicus ad Bethleem המפה מציינת המרחק אליה: שני ליג'— due leug. הליג' היה בקירוב 4 ק"מ. מעל בית־לחם מצויר קבר־רחל—sepulchrum racheli(s), הנמצא במבוא אליה וקדושתו היתה רבה גם בקרב עולי־הרגל הנוצרים.

משער דוד יוצאת דרך אחרת צפונה אל: הר השמחה— mons gaudy, כך היה נקרא ההר שעליו מראים בימינו את קבר שמואל הנביא (בערבית: א־נבי סמואיל), כי ממנו השקיפו לראשונה הצלבנים על ירושלים בהתקרבתם אליה לקראת כיבושה מידי הערבים. במרומי הר השמחה, נראים עולי־רגל נוצרים ופניהם אל עיר הקודש.

מעבר לחומה המזרחית ושער יהושפט משתרע: עמק יהושפט— Valis Josaphat. בהמשכו דרומה: נחל קדרון— Torrens Cedron. בעמק יהושפט בנויה:

---

2 יוחנן ה, ב. 3 מתיה כז, ו.

הכנסיה סנט מרים— ecclesia s. mary וציון קברה— Sepulchru s. marie. הכנסיה והקבר נמצאים בימינו ברשות היוונים האורתודוקסים.

מעל פני כנסית מרים מתרומם: הר הזיתים— mons oliveta. בפסגתו: כנסית העליה (של ישו)— ascensio d(omi)ni. לפי המסורת הנוצרית עלה ישו מהר הזיתים אל המרום כפי שמסופר בברית החדשה.

מימין למפה מציין בנין גדול בעל כיפות את ביתניה— Bethania הקדושה לנוצרים. מעבר לנחל קדרון מובא השם: נצרת— Nasareth. וימינה ממנה מצויר הר וכתוב עליו: הר תבור— mons chabor.

במפה מסומנת הדרך היוצאת מירושלים, חוצה את נחל קדרון ובאה אל יריחו— hierico, ממנה דרך אל: אזור חמש הערים— regio pentapolis, והן הערים וביניהן סדום ועמורה אשר התהפכו ובמקומן הופיע ים המלח, כפי שמסופר בתורה.

ים המלח מוצג בצורת עיגול מאורך ובו כתוב שמו הלטיני: ים המות— mare mortum, ממנו נמשך הירדן צפונה ובו מצוירים שלושה עיגולים סמוכים, באחד כתוב: אגם גינוסר— lacus genesar, בשני: ים טבריה— mare tiberiadis, ובשלישי: ים הגליל— mare galilei, והם למעשה שלושת השמות של ים כנרת.

לירדן שני מקורות, האחד נקרא: יאור— ior, והשני: דן— dan, ולפיכך, לפי האגדה, נקרא ירדן. מקורות הירדן נובעים, לפי המפה, מרגלי הר הלבנון— mons liban. למעשה הירדן נובע מרגלי הר החרמון.

מעבר לירדן ולים המלח מצוירים הרים. בחוף ים המלח: הר שעיר— Mons Sejr ומעליו: הר סיני— mons Synai והרים אחרים.

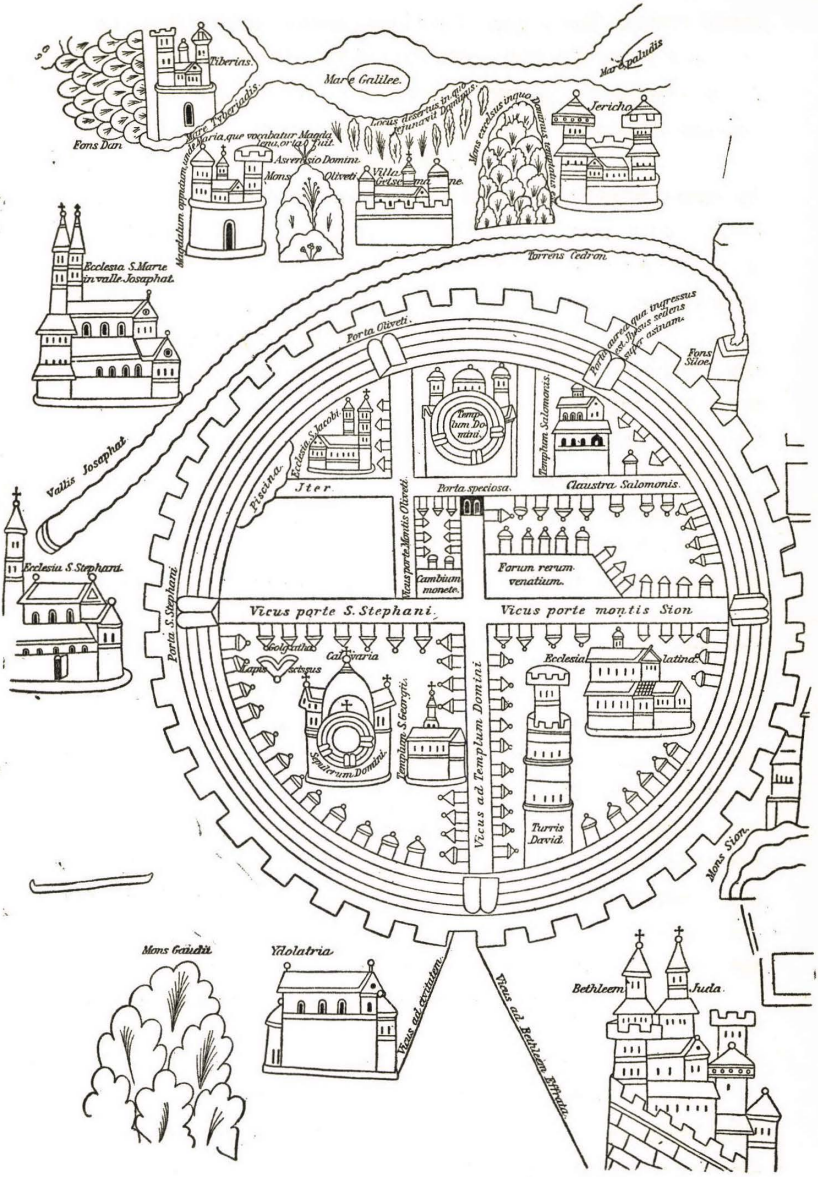
מפת ירושלים הצלבנית וסביבותיה, מהמאה השתים־עשרה.
כתב־יד שמור בספריה של שטוטגארט, גרמניה

ירושלים מוקפת חומה מעוגלת ובה חמשה שערים. בשטח העיר עוברים רחובות בכיוונים שונים המחלקים אותה לחלקים שונים ובהם מצוירים בניניה החשובים ביותר, בעיקר כנסיות מפורסמות.

משמאל נראית כנסית קבר ישו— Sepulchrum Domini. נמצאת במרומי גבעה בשמה הארמי: גולגותא— Golgotha, ובתירגום לטיני: קלבריה— Calvaria.

מימין לקבר ישו: מקדש סנט גיאורגי— Templum S. Georgii. בצדו רחוב המוביל מערבה אל שער ששמו אינו רשום וזהו שער דוד, במקום שער יפו בימינו. מהשער יוצאות שתי דרכים מחוץ לעיר: האחת דרך בית־לחם אפרתה— Vicus ad Bethleem Effrata מובילה אל בית־לחם יהודה— Bethleem Juda. דרך אחרת פונה מערבה־צפונה— Vicus ad civitatem. עוברת על פני בנין גדול בשם המוזר Ydolatria. שאין לדעת את מהותו. אולי המלה הלטינית: Idolatria שפרושה עבודה־זרה.

בקרבת הבנין הנזכר מתרומם: הר השמחה— Mons Gaudii.

מפת ירושלים הצלבנית, מהמאה השתים־עשרה

בצד השער המערבי מתרומם: מגדל דוד— Turris David בקרבתו: הכנסיה הלטינית— Ecclesia latina. למעלה ממנו עובר: רחוב שער הר ציון— Vicus porte montis Sion נמשך צפונה ומתחבר אל: רחוב שער סנט סטפאן— Vicus porte S. Stephani נקרא כשם הכנסיה בקרבתו— Ecclesia S. Stephani. היתה בנויה בתחום מנזר הדומניקאנים בימינו.

בחלק המזרחי של העיר נראית הכנסיה הבנויה בחצר המקדש ונקראת על שמו של ישו— Templum Domini. ימינה ממנו בנין בשם: מקדש שלמה— Templum Salomonis, והוא מסגד אל־אקצא של ימינו. היהודים קראו לו—מדרש שלמה. בחומה בקרבתו: שער הזהב— Porta aurea. דרכו נכנס ישו לירושלים, והוא שער־הרחמים במסורת היהודית.

אל מול מקדש ישו בתוך העיר, נראה שער מיוחד בעל שני פתחים: שער התפארת— Porta speciosa, שם המובא בברית החדשה. בקרבתו רחוב הנקרא על השער הקרוב אליו: רחוב שער הר הזיתים— Vicus porte Montis Oliveti מוביל אל שער הזיתים— Porta Oliveta. היה במקום שער האריות של ימינו.

משמאל: כנסית סנט יעקוב— Ecclesia S. Jacobi. בקרבתה מסומנת: בריכה— Piscina והיא בריכת בית־חסדא הנזכרת בברית־החדשה וקדושה לנוצרים.

מעבר לחומה המזרחית משתרע: עמק יהושפט— Vallis Josophat. בו מצוירת הכנסיה הגדולה על שם מרים— Ecclesia S. Marie in Valle Josophat.

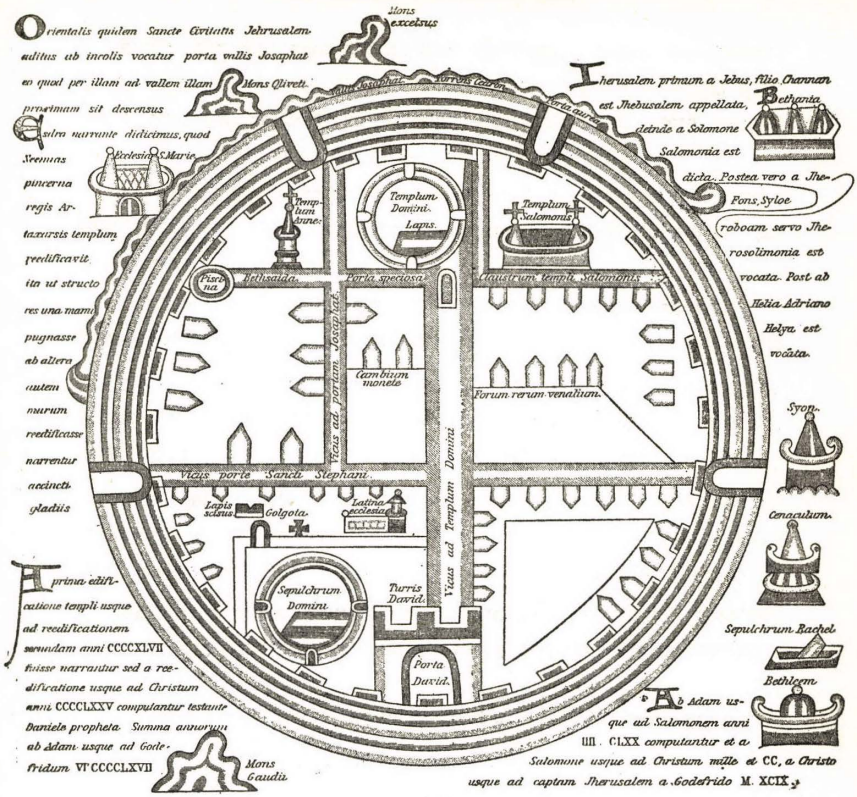
בהמשך לעמק יהושפט נראה: נחל קדרון— Torrens Cadron והוא יורד אל: מעין השילוח— Fons Siloe.

מעבר לנחל קדרון מתרומם: הר הזיתים— Mons Oliveti. ממנו עלה ישו למרום, לפי המסורת הנוצרית. מימין מסומנת גת־שמנא— Villa Getsemane, הידועה במסורת הנוצרית. יותר ימינה: יריחו— Jericho. על־ידה מצויר הר הארבעים המפורסם בחיי ישו, מתרומם בגבול ערבות יריחו, ונשקף על פניה.

בסביבות יריחו משתרע ים המלח— Mare paludis. אליו יורד הירדן מים כנרת המובא בשמו הנוצרי: ים הגליל— Mare Galilee. בזרוע המתחברת אליו כתוב: ים טבריה— Mare Tiberiadis, יוצאת ממעין דן— Fons Dan. על החוף מצוירת העיר טבריה— Tiberias, ולמטה ממנה: מגדל— Magdala. ממנה באה מרים המגדלית הידועה במסורת הנוצרית הקדומה.

ירושלים הצלבנית, מפה מתחילת המאה הי"ד.
כתב־יד בצבעים שמור בספריה הלאומית בפריז.

ירושלים מוקפת חומה מעוגלת ובה חמשה שערים סדורים בסימטריה. הגדול מכולם במערבה: שער דוד— Porta David ולפי המפה הוא בנוי במגדל־דוד— Turris David. בקרבתו, שמאלה: קבר ישו— Sepulchrum Domini. הנמצא בגבעת הגולגותא— Golgota. בצדה מצויר: הסלע המבוקע— Lapis scisus

מפת ירושלים הצלבנית, העתק מתחילת המאה הי"ד.

בהתאם למסופר בברית החדשה, ועד היום מראים אותו הנוצרים. בקרבת כנסית קבר ישו: הכנסיה הלטינית— Latina ecclesia.

משער דוד נמשך, בפנים העיר, רחוב המוביל אל: מקדש ישו— Templum Domini. בערבית: קובּת א־צח'רה—כיפת הסלע, על אבן השתיה המתרוממת בתוכה, והיא מצוירת גם במפה: האבן—Lapis. אל כנסית ישו נכנסים דרך פתח: שער התפארת— Porta speciosa. ימינה מצויר: מקדש שלמה— Templum Salominis, סמוך אליו: שער הזהב— Porta aurea. מקרא בקרב היהודים—שער הרחמים.

בקרבת מקדש ישו, מזרחה, מצויר שער יהושפט והרחוב המוביל אליו נקרא בשמו: Vicus ad portam Josaphat. בקרבת השער משמאל: מקדש חנה— Templum Anne. כנסיה גדולה הקיימת גם בימינו. בקרבתה מצוירת בעיגול: בריכה— Piscina, וכתוב שמה בית־ציידא— Bethsaida, צריך להיות בית־חסדא— Bethhasda, נזכרת בברית־החדשה ומפורסמת במסורת הנוצרית.

לרוחב העיר עובר רחוב הנקרא: שער סנט סטפאן—Vicus porte Sancti Stephani כי מתחיל משער בשם זה ונמשך דרומה אל שער ציון. במרכז העיר ובצדי רחובותיה הראשיים אזור המסחר והשווקים: מקום חילוף הכסף—Cambium monete רחבת המכירות—Forum rerum venalium.

מחוץ לשער ציון מצויר הר: ציון—Syon בצדו המקום שבו נערכה 'הסעודה האחרונה' של ישו, הנקרא: קנאקולום—Cenaculum. הבנין שבו מראים את קבר דוד בימינו.

למטה מהקנאקולום ציור: קבר רחל—Sepulchrum Rachel, בקרבת: בית־לחם—Bethleem. בסביבות שער דוד, ימינה, מצויר: הר השמחה—Mons Gaudii.

באזורה המזרחי של ירושלים עובר: עמק יהושפט—vallis Josaphat והמשכו דרומה: נחל קדרון—Torrens Cedron. נמשך על פני שער הזהב אל: מעין השילוח—Fons Syloe. נובע באפיק נחל קדרון.

בעמק יהושפט נראית: כנסית מרים—Ecclesia S. Marie. בקרבתה: הר הר הזיתים—Mons Oliveti, יותר ימינה: ביתניה—Bethania. ולמעלה מצויר: הר—Mons exelsus. וזהו הר הארבעים המתרומם בגבול ערבות יריחו.

סביב המפה מובאות בלטינית ידיעות שונות בתולדות ירושלים ובתאריכיה, מימיה הקדומים ועד כיבושה בידי הצלבנים ומלכם גוטפריד מבוּיוֹן, ב־1099 לסה"נ.

מפת ירושלים והדרכים המסתעפות ממנה, בקירוב משנת 1200.

כתב־יד בצבעים שמור בספרית המוזיאון הבריטי, לונדון.

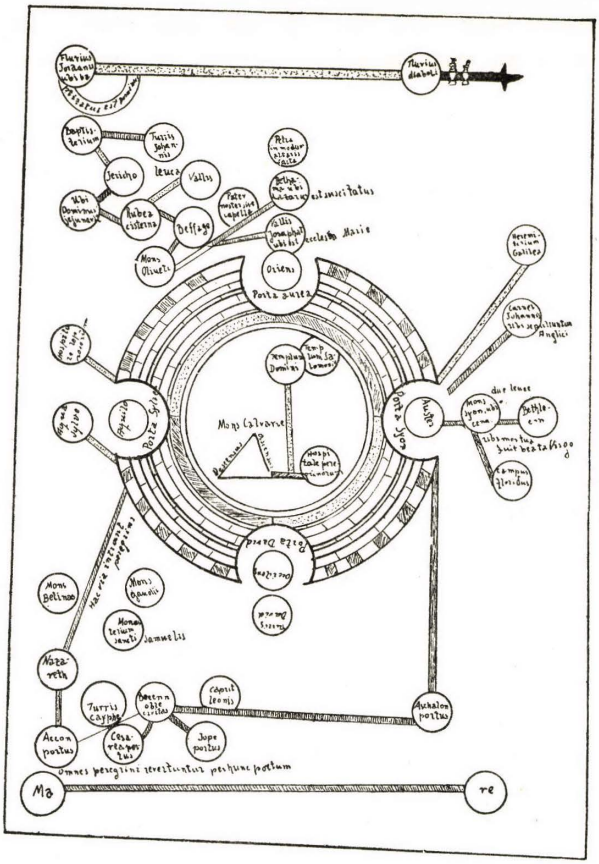
(Codex Harleian 658, fol. 37b)

ירושלים מוקפת חומה מעוגלת המצוירת בעיגולים מקבילים, במטרה להראות את נדבכי אבניה. בחומה ארבעה שערים, בכיוון רוחות השמים. בשטח העיר מוסמנים בניניה החשובים ביותר, בתוך עיגולים קטנים, ובהם כתובים שמותיהם: מקדש ישו—Templum Domini בחצר המקדש. בצדו ימינה: מקדש שלמה—Templum Salomonis

למטה מצויר בצורת משולש הר הגולגותא, בשמו הלטיני: הר קלבריה—Mons Calvarie. בו נמצא קבר ישו הנוצרי—Sepulcrum. בהר קלבריה מסומנת מימין: העליה—Ascensus ומשמאל: הירידה—Decensus. בקרבתו בית־חולים לעולי־הרגל—Hospitale peregrinorum.

בדרום מסומן: שער ציון—Porta Syon. ממנו דרך אל הר ציון שעליו נמצא הקנאקולום—מקום 'הסעודה האחרונה' של ישו ומקום מותה של מרים אמו—Mons Syon ubi Cena(culum) ubi mortua fuit beata Virgo.

מהר ציון דרך אל בית־לחם—Bethleem, ועליה כתוב המרחק: שתי לוקות—

מפת ירושלים והדרכים ממנה, בקירוב משנת 1200

due leuce. הלוקה היא מדת מרחק בימי־הביניים, בקירוב באורך 4 ק"מ. בקרבת בית־לחם מסומן: שדה השושנים—Campus floridus. ידוע באגדה הנוצרית של ימי־הביניים ועולי־רגל מזכירים אותו. מסופר על בחורות חפות מפשע שהובאו אל השדה הזה לשרפן במדורה שהודלקה בו. לפתע כבתה האש, הצעירות ניצלו והזרדים העשנים התכסו שושנים יפות מפיצות ריח ניחוח...

משער ציון מובילה דרך אל: מקום הקבורה על שם יוחנן ובו קבורים האנגלים—Carnel(ium) Johannis, ubi sepeliuntur Anglici. זה היה בסביבה של הקברים החצובים בגיא בן־הנום ונמצאים גם בימינו. דרך אחרת משער ציון מובילה אל: מנזר הגלילים—Heremitorium Galilea. כן מובילה משער ציון דרך מערבה אל: נמל אשקלון—Aschalon portus, דרך זו מתחברת לדרך החוף (להלן).

במערב לירושלים מסומן: שער דוד—Porta David ומגדל דוד—Turris David צפונה ממנו: הר השמחה—Mons Gaudii ומנזר הקדוש שמואל—Monasterium Sancti Samuelis,

מערבה יותר מובא בתוך עיגול שם העיר—Becennoble civitas, שיבוש השם בית־נובל—Betennoble כך נקראה בקרב הצלבנים כפר על הדרך העתיקה אל ירושלים, בימינו הכפר הערבי בית־נוּבּה. בקרבתו, ימינה, רשום השם: ראש אריה—Caput Leonis. בחוף מסומן: נמל יפו—Jope portus (להלן).

בצפון מסומן: שער השילוח—Porta Syloe. שם לא מצוי בספרות. ממנו מובילה דרך אל: מי השילוח—Aqua Syloe, ודרך אחרת אל: בית־המצורעים—Hospitale leprosorum.

אל שער השילוח באה דרך מהצפון: דרך שבה נכנסים עולי־הרגל (אל ירושלים)—Hac via intrant peregrini דרך זו עוברת על פני: הר בלינאס—Mons Belinas, ובאה אל: נצרת—Nazareth, וממנה אל: נמל עכו—Accon portus אל: מגדל חיפה—Turris Cayphe ואל: נמל קיסריה—Cesarea portus, ומתחברת אל דרך החוף הנמשכת דרומה אל יפו ואל אשקלון. מתחת לעכו, קיסרי וחיפה כתוב: כל עולי־הרגל חוזרים בנמל זה—Omnes peregrini revertuntur per hunc portum. לאורך החוף מסמן קו ארוך את הים התיכון. בקצוותיו עיגולים ובהם כתוב הים—Ma—re.

במזרחה של ירושלים: שער הזהב—Porta aurea. בקרבתו: עמק יהושפט וכנסית מרים—Vallis Josaphat, ubi est ecclesia Maria בה מראים את קברה, הידוע גם בימינו. מעבר לעמק יהושפט מתרומם: הר הזיתים—Mons Oliveti. עליו נמצאים המקומות המפורסמים בהיסטוריה הנוצרית: בית־פגי—Betfage, כנסית 'אבינו'—Paternoster sive capella, ביתניה ומקום תחיתו של אלעזר—Bethania, ubi Lazarus est suscitatus. בקרבתה: אבן עשויה בצורת מזבח—Petra modum altaris facta.

מזרחה מהר הזיתים בדרך אל יריחו מסומן: הבור האדום—Rubea cisterna. היה במעלה־האדומים, בקרבת 'המצודה האדומה' של הצלבנים, ששרידיה נשארו עד ימינו. מזרחה ממנו מראה המפה: המקום שבו צם ישו—Ubi Dominus jejunauit, וזהו 'הר הארבעים' שעליו בנוי מנזר של יוונים. בקרבתו: יריחו—Jericho. ממנה דרך אל: מקום הטבילה (של ישו)—Baptisterium ואל: מגדל יוחנן—Turris Johannis, בימינו מנזר יווני על שמו של יוחנן המטבל. מזרחה יותר הירדן, פה נטבל ישו—Fluvius Jordanis, ubi baptizatus est Dominus.

הירדן מסומן בקו ישר, בקצהו צורת חץ ובו עיגול ובתוכו כתוב: נהר השדים—Fluvius diaboli. בספרות הנוצרית של ימי הביניים מצוי גם השם: אגם השדים—Lacus diaboli לים המלח. נקרא כך מסבת ריחוקו, דממת המוות סביבו והסכנה שארבה על הדרך אליו.

ירושלים בשלטון המוסלמים:

אחרי מלחמות רבות שהתלקחו בגבולות הארץ, התגברו המוסלמים ובראשם צלאח א־דין אלאיובי על לצלבנים וכבשו מהם גם את ירושלים, בשנת 1187. נצחון המוסלמים ושלטונם בירושלים, איפשר ליהודים לחזור אליה ולחיות בה מחדש בחסותם. מסופר על עליה גדולה של רבנים מאירופה אליה בשנת ד' תתק"ע (1211): „העיר ה' רבני צרפת ורבני אנגלטירא (אנגליה) ללכת לתוך ירושלים. והיו יותר משלוש־מאות וכבדם המלך כבוד גדול"[1]... אחד העולים הללו, רבי שמואל בן שמשון, מספר על בואו אל עיר הקודש: „באנו אל ירושלים ממערבה של עיר, וראינוה וקרענו בגדינו כראוי לנו. ונתגוללו רחמינו עלינו ובכינו בכיה גדולה"...

המשורר יהודה אלחריזי שביקר בארץ הקודש בשנת תתקע"ח—1218, מביע בשירתו את אושרו הרב למראה ירושלים לפניו: „נפשי לציון מספרד גלתה, ממעמקים עד שחקים עלתה... ציון אשר כמה מדינות נהדרו, אך כהדרה עין אנוש לא ראתה"! הוא מתאר את סיוריו בחוצותיה: „ובעודי מתהלך בנפש שואפת ודמעה נוטפת כנחל שוטפת. ראיתי לעומתי איש מבני העיר... אמרתי לו: מתי באו היהודים לעיר הזאת?—אמר לי: מיום לכדוה ישמעאלים שכנוה ישראלים... אמרתי: ומדוע לא שכנוה בהיותה ביד הערלים (הצלבנים)?—אמר: מפני שאמרו כי הרגנו אלוהיהם (עשינו חרפה להם, ואילו בתוכה מצאונו, אזי חיים בלעונו... ויער אלוהים את רוח מלך הישמעאלים, בשנת ארבעת־אלפים ותשע־מאות וחמישים ליצירה, ונחה עליו רוח עצה וגבורה ויעל הוא וכל חילו ממצרים ויצר על ירושלים ויתנה ה' בידו. ויצו להעביר קול בכל עיר אל כל רב וצעיר, לאמור: דברו על לב ירושלים לבוא אליה כל הרוצה מזרע אפרים... והנידחים בקצה השמים. ויתקבצו (יהודים) מכל פאה אליה וחנו בגבולותיה. ואנחנו עתה יושבים בצל השלווה הנמתקת"...[2]

צלאח א־דין אלאיובי
מנצח הצלבנים וכובש ירושלים מידיהם, בשנת 1187.

מלך הישמעאלים הנזכר הוא צלאח א־דין המנצח, והתאריך ארבע־אלפים ותשע־מאות וחמישים ליצירה, היינו 1190 לסה"נ, הוא רק בקירוב כי למעשה כבש צלאח א־דין את ירושלים בשנת 1187, כפי שנזכר.

1 שלמה ד' וירגה, שבט יהודה תש"ו, עמ' קמז.
2 תחכמוני, שער כח.

אלחריזי מספר על תושבי ירושלים המפולגים ביניהם „ואש השנאה והמחלוקת אשר בה דולקת שוכניה חולקת, כי כולם הם ראשים אכזרים וקשים, וכל איש יבקש רעת חברו... ועל כן נערוך לאל תפלתנו לכלות הקוצים מבינותינו"... אלחריזי מפרט את מיני התושבים בקרב האוכלוסיה היהודית: „חסידי עליון הבאים מארץ צרפת לשכון בציון.. ושם מן האשקלונים קהילה מעולה... ושם מן המערבים קהילה חשובה וטובה"... האשקלונים הללו כנראה עזבו את עירם אשקלון בחוף הים, כתוצאה של המלחמות הרבות שהתלקחו בה בין המוסלמים והצלבנים שהביאו גם לחורבנה הגמור. המערבים הם יהודים יוצאי ארצות באפריקה הצפונית, הנמצאות במערבה של ארץ־ישראל.

שלוותה של ירושלים לא ארכה הרבה ושוב באה תקופת סבל קצרה בקורותיה. בשנת 1260 התפרצו התתרים־המונגולים מתוך אסיה המרכזית אל הארץ, והחריבו את ירושלים וקהילתה היהודית. רבים מהיהודים נמלטו ממנה עם ספרי התורה אל שכם ומצאו בה מקלט להם. המוסלמים הממלוכים הביאו קץ למונגולים הפולשים והדפום הרחק מהארץ.

ירושלים בתקופת הממלוכים:

הממלוכים המוסלמים היו שליטי מצרים ובירתם היתה קאהיר. הם משלו גם על ארץ־ישראל ולאט הביאו קץ גמור לשלטון הצלבנים בה, עם כיבושה של עכו, שהיתה בירתם אחרי נפילת ירושלים. הודות לשלטון הממלוכים שהיה בדרך כלל אוהד את היהודים, רבו העולים אל ירושלים וקהילתה גדלה.

בשנת ה' אלפים כ"ז—1267 בא אל ירושלים החכם מפרש התורה הנודע הרמב"ן—ה'רב ר'בי מ'שה ב'ן נ'חמן. הוא מביע את רגשי שמחתו הרבה בבואו אליה והצער למראה מצבה העלוב: „עומדות היו רגלינו בשעריך ירושלים בית אלוהים ושער השמים... ועתה עלי תשתפך נפשי ועל אלה אני בוכיה אללי לי ירושלים, עיר ואם בישראל. וראיתי הריסותיך ושוממותיך... היית עטרת תפארת ועתה הכל נכרת"... למראה גורלה המר של עיר האלוהים הוא כותב בכאב אל בני משפחתו בארץ ספרד: „ומה אגיד לכם בענין הארץ כי רבה העזובה וגדול השממון. וכללו של דבר, כל המקודש מחברו חרב יותר מחברו, ירושלים יותר חרבה מן הכל... ועם כל חורבנה היא טובה מאד. ויושביה קרוב לאלפים ונוצרים בתוכם כשלוש מאות פליטים מחרב השולטן. ואין ישראל בתוכה, כי מעת באו התתרים ברחו משם ומהם שנהרגו בחרבם. (רק נשארו) שני אחים צבעים קונים הצביעה מן המושל. ואליהם יאספו עד מנין מתפללים בביתם בשבתות. כי רבים באים לירושלים תדיר אנשים ונשים מדמשק וצובה (בסוריה) וכל גלילות הארץ לראות בית־המקדש ולבכות עליו. ומי שזיכנו לראות ירושלים בחורבנה, הוא יזכנו לראות בבנינה ותיקונה בשוב אליה כבוד השכינה"... הרמב"ן אזר כוחות וניגש אל הרחבת ישובה היהודי החדש והקמת בית־כנסת בה (על בית־כנסת הרמב"ן, עיין להלן).

היחס היפה אל היהודים מצד המושלים הממלוכים סייע להתעוררות התקוות המשיחיות לגאולה שלמה. רבי יצחק צרפתי, שהתישב בארץ בראשית המאה הארבע־עשרה, כותב על יתרון מלכות ישמעאל, וקורא את אחיו לעלות אליה מהגולה: „ארץ העמים ארץ ציה וצלמות, ולבוא אל ירושלים ארץ החיים אדמת קודש... ועתה אל תתעצלו ואל תתרשלו שובה ישראל, קומה למנוחותיך... ושורש יעקב יציץ ויפרח ובאו האובדים בארץ אשכנז והנדחים בארץ צרפת, להשתחוות לאדוני בהר הקודש בירושלים".

הבטחון בארץ גם גרם לעליה גדולה של תיירים ואחדים מהם השאירו תאורים ממסעותיהם בארץ הקודש בכלל ובירושלים בפרט. אחד מעולי־הרגל, האיטלקי מארינו סאנוטו, שביקר ב־1310 גם שרטט מפה של ירושלים (צ' בע' הבא).

מפת ירושלים וסביבתה הקרובה, בקירוב משנת 1310.

מצורפת לתאור מסעותיו של האיטלקי מארינו סאנוטו, שביקר בא"י ב־1310.

כתב־יד שמור בספרית המוזיאון הבריטי, לונדון (Codex 27376).

ירושלים מוקפת חומה, בחלקה מסומנת בקווים ישרים ובחלקה—בעקומים. אותו ההר הנקרא 'ציון' והוא מחוץ לחומה הנוכחית, נמצא לפי מפה זו, בתוך החומה.

במרכז ירושלים: קבר ישו— Sepulchrum Domini. על גבעת הגולגותא, בשמה הלטיני: Calvaria. מזרחה־דרומה: אזור המקדש— Area Templi ובנין שלמה—Domus Salomonis.

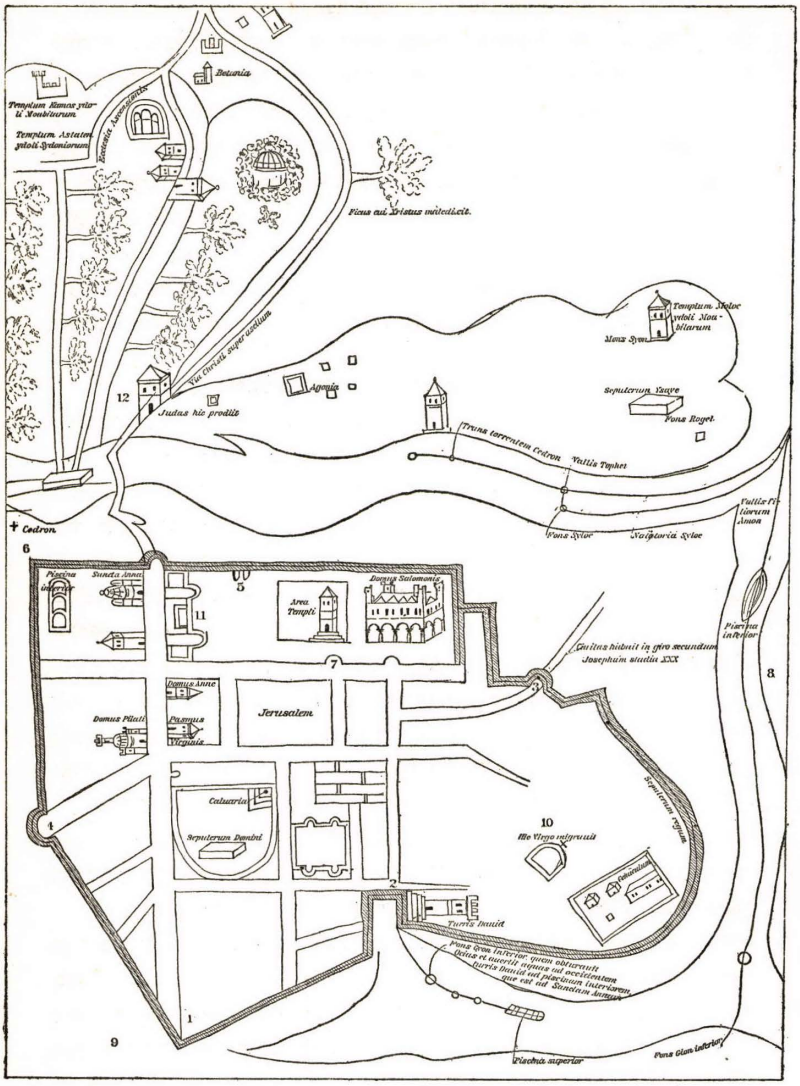
בתחום העיר רשומים מקומות מפורסמים במסורת הנוצרית: בנין פילאטוס— Domus Pilati, והוא המושל הרומאי בירושלים בימי ישו. בנין סמוך אליו נקרא: מכאוב מרים—Pasmus Virginis. בימינו נמצאת כאן כנסיה בידי ארמנים־קתולים, ומהווה את התחנה הרביעית ברחוב היסורים, ויא דולורוזה של הנוצרים.

מזרחה: בית חנה (אם מרים)— Domus Anne. בקרבתה: (כנסית) סנט חנה— Sancta Anna, הידוע גם בימינו והיא בידי נזירים קתולים. בקרבתה מצוירת: הברכה הפנימית—Piscina interior. וזו בריכת בית־חסדא הקדושה לנוצרים.

במערבה של ירושלים מצויר: מגדל־דוד—Turris David. ימינה האזור המשתרע בימינו על הר ציון. פה מסומן בנין של 'הסעודה האחרונה' של ישו, הנקרא בשם הלטיני: קנאקולום— Cenaculum. בקרבתו כתוב: מרים נדדה הנה— His Virgo migravit. זהו המקום שעליו בנויה בימינו כנסית הדורמיסיון של הנזירים הבנדיקטים, בין בנין קבר דוד המלך והחומה הנוכחית.

בקרבת החומה הדרומית כתוב: קברי המלכים— Sepulchrum regum. אלו הם קברי המלכים מבית דוד, שהמסורת היהודית מראה אותם בהר ציון.

בקרבת מגדל־דוד, מחוץ לחומה מערבה־דרומה, מסמן קו עקום את גיא בן־הנום, מבלי להביא שמו. בקרבת המגדל מצוירת: הבריכה העליונה— Piscina Superior זו בריכת הסולטן, הידועה גם בימינו לרגלי הר ציון. בקרבתה כתוב:

מעין הגיחון התחתון אשר סתם חזקיהו והיטה המים מערבה למגדל־דוד אל הבריכה הפנימית, על־יד (כנסית) סנט חנה—

Fons Gyon inferior, quem obturavit Ocias (?) et avertit aquas ad occidentem turris David ad piscinam interiorum, que est ad Sanctam Annam.

יותר למטה, ימינה, מסומן: עין גיחון תחתון—Fons Gion inferior. ומזרחה: הבריכה התחתונה—Piscina inferior. משמאלה כתוב: העיר בהיקפה היא 30 סטדיות—Civitas habuit in giro secundum Josephum stadia XXX *

למטה מהבריכה התחתונה כתוב: בקעת בני עמון—Vallis filiorum Amon שמאלה: בריכת השחיה שילוח—Natatoria Siloe ומעין השילוח—Fons Syloe למעלה ממנה: בקעת תופת—Vallis Tophet. התופת הוא חלק מגיא בן־הנום.

מעבר לנחל קדרון—Trans, torrentem cedron כתוב: הר ציון—Mons Syon. עליו: מקדש מולך אליל מואב—Templum Moloc ydoli Moabitarum למטה: קבר ישעיהו—Sepulcrum Ysaye. היה ידוע בין עולי־הרגל בימי־הביניים. בקרבתו: עין־רוגל—Fons Rogel, הנזכר במקרא, ונקרא בימינו בערבית ביר אַיוּב—באר איוב. נמצא באפיק נחל קדרון, במקום חיבור גיא בן־הנום אליו.

מזרחה מתרומם הר הזיתים, מבלי להביא שמו. ההר מכוסה עצים. עליו בנינים ודרכים מובילות אליהם. במפה מסומן המקום שבו התחבא ישו מפני הרומאים וסבל בו יסורים—Agonia. בקרבתו כתוב: יהודה הופיע כאן—Judas his prodiit. זהו יהודה איש־קריות.

מבנין בעל שתי קומות עולה דרך אל ההר: דרך ישו ברוכבו על חמור—Via Christi super asellum. הדרך עוברת על פני עץ: התאנה שישו קילל—Ficus cui Xristus maledixit. שמאלה מסומנת: כנסיה העליה (של ישו למרום)—Ecclesia Ascensionis. בקרבתה בנין ומתחתיו כתוב: מקדש כמוש אליל מואב—Templum Kamos ydoli Moabitarum. מקדש עשתורת אליל ציידון—Templum ydoli Sydoniorum Asta ten. למעלה מסומן הכפר: ביתניה—Betania. בו עבר ישו בדרכו אל ירושלים.

במאה החמש־עשרה, תחת שלטון הממלוכים, גדלה ירושלים וגם ישובה היהודי התרחב. אחד העולים אליה, רבי אליהו, שולח ממנה, בשנת קצ"ה—1435, אגרת אל בניו באיטליה ומספר על הכבוד שנתנו לו תושביה: „ונכבדי הקהל יצ"ו (ישמרם צורם וקונם), באו אלי ובקשו ממני לפרש להם בבית־הכנסת הפרק המימוני (פרקים מתוך 'משנה־תורה' לרמב"ם—משה בן מימון). כמנהגם מאז שתו עיניהם עלי והעמיסו עלי משא כבד להגיש ג' פעמים ביום בפרק בבית־הכנסת... המזונות ברוחב ובשופע יתברך ה'". הוא מספר על מגפת דבר שפרצה בארצות המזרח: „ובירושלים נפטרו ממנה קרוב לתשעים נפשות: ועתה מקרוב המגפה נעצרה"... הוא גם מספר על מקורות הפרנסה של תושבי ירושלים „למען תדעון, האנשים מתפרנסים במקום הזה במלאכת הנגרים, קצת בדרך הסחורה, לישב ולמכור, וקצתם בדרך המלאכה, ובמלאכות הבשמות. ואינם בקיאים במלאכת

---

* לפי דברי יוסף פלביוס בספרו מלחמות היהודים: „וכל היקף חומת העיר מסביב היה שלושים ושלושה סטדיות" (ה, ד, ג).

המרקחות... אין צריך לומר במלאכת הרפואה שכולם חמורים. עוד מתעסקים רבים מהם במלאכות הצרפות ובמלאכת הרצענים וקצתם משתדלים במלאכת המשי, האנשים לקנות והנשים בעצם המלאכה. היהודים יושבים למלאכתם אצל הישמעאלים, ואינם מקנאים ולא מקנטרים כאשר ראיתי במקומות אחרים"...

בשנת רמ"א—1481 ביקר בירושלים רבי משולם מוולטרה, הנקרא על שם עירו באיטליה. הוא מספר על כניסתו אל עיר הקודש: "וכשראיתי חורבנה, במרירות לב עשיתי קריעה ארוכה טפח ואמרתי תפילה הראויה להתפלל... והנה בירושלים אין לה חומות בעוונותינו, אלא מעט מן הצד אשר נכנסתי לשם. ואף כי חרבה כולה, בעוונותינו, יש בה עשרת אלפים ב"ב (בעלי־בתים—משפחות) ישמעאלים, וכמו ר"ג (מאתים וחמישים) ב"ב (בעלי־בתים) יהודים". באותה שנה בא אל ירושלים עולה אחר מאיטליה יוסף דמונטנייא, והוא מספר על: "אנשים ונשים הולכים בשוק באורך וברוחב, ואין איש פוצה פה לרע. ויש הרבה בוטיקות (חנויות באיטלקית) של יהודים בטבור העיר... הייתי מאריך לכם באלו החידושים, ורק אין לי נייר ולא אוכל לכתוב עוד"...

עולה אחר גם הוא מאיטליה, רבי יצחק לטיף, שולח ממנה אגרת, בקירוב בשנת רמ"ד—1484, והוא מביע את רגשותיו בעמדו לפני עיר־האלוהים: "לבנו חלוק בקרבנו, אם לעלוז בהלל לה' על הגעתנו לשלום או למרר בבכי על גרם חטאתינו, וימס לבבינו ולא קמה עוד רוח שמחה על פנינו. ויורידו עינינו דמעה, דמעת העשוקים, אשר אין מנחם... ובחמלת ה' עלינו, היו עמנו כבר תיכף הגעתנו מאנשי ירושלים ונשיהם ונחמו אותנו נחמה... ירושלים הבנויה עיר גדולה ומהוללה... ולא יקיפו אותה במהלך בפחות משש שעות. ותוכה מיושבת מאוד, מעוטרת בפירות ולא ראיתי כהנה לשבח, את שמם לא ידעתי. גם השבעה המינין שהשתבחה בהן (הארץ) מהודרת... וחנויות מכאן ומכאן, רצופים מעוטרים מברכת ה' בל יחסר כל בהם... הערבים שלמים הם אתנו, לא יכו לעולם ולא יבזו על הרוב. הריווח מצומצם לגרים כמוני וההוצאה מעוטה גם כן... בעלי האומנות מתפרנסים בטוב ויש מהם מתעשרים... ונושאים ונותנים בכפרים ובכרכים... ושבים לבתיהם בשלום, כי הדרכים בטוחים מאד מאד". והכותב הרגיש אינו מוצא סיפוק בכל השפע בירושלים: "תנחומים של הבל תנחמנו בראותנו שבח הארץ ויופיה. כי מה יתרון ליופי הדום כסא (כינוי לירושלים) ואין רגלי מלך שוכנים בו, ומה הנאה בשולחן מעוטר ובנים מוגלים מעליו. כל שכן לנו בראותינו צרת נפשינו, נחלתנו נהפכה לזרים, בתינו לנוכרים... הנה נשארה בירושלים פליטה עם עני ודל חוסים בשם ה' ומתפללין תמיד, כמו ק"ן (מאה וחמשים) בעלי־בתים... ויש תקוה לאחריתינו בעזר הצור, במהרה בימינו אמן"...

בשנת רמ"ח—1488 עלה אל הארץ רבי עובדיה מברטנורה, מפרש המשנה המפורסם, והתישב בירושלים. באגרת למשפחתו הוא מספר: "וירושלים רובה חרבה ושוממה. ואין צריך לומר שאין לה חומה סביב. והעם אשר בה, כפי מה

שספרו, הם כארבעת אלפים בעלי־בתים, ומן היהודים לא נשארו בה היום שבעים בעלי־בתים מדלת העם, אשר אין להם המחיה וכמעט לא נשאר בה איש שלא יחסר לחמו, ואשר יהיה או ימצא לו לחם לשנה אחת, הוא נקרא עשיר במקום הזה לעת כזאת... ואמנם מן הישמעאלים אין גלות ליהודים כלל במקום הזה... היהודים היושבים בירושלים חייבים ליתן בכל שנה ושנה מס קצוב למלך שנים ושמונים בולוניינו (מטבע איטלקי) כסף ישן לגולגולת, כל אחד ואחד שיצמח זקנו"... הוא מספר על מיני הנוצרים בירושלים: „חמשה אמונות חלוקות של נוצרים יושבים היום בירושלים והם הרומיים (קתוליב), והיוונים (אורתודוקסים), והיקופוני (יעקוביים־סוריים) והעמלקים (ארמנים) והחביסו (החבשים)... וכל אחד ואחד מהם פוסל אמונות של חברו"...

תלמידו של רבי עובדיה כותב בשנת רנ"ו—סוף 1495, על תושביה היהודים: „הם כמו מאתים ב"ב (בעלי־בתים) והם נשמרים מכל חטא ועוון וזהירים למצוות. וערב ובוקר וצהרים יתקבצו כלם יחד עשיר ואביון להתפלל בכוונה... הרווח מצוי פה מעט בירושלים ע"ה (עיר הקודש)... ומי שיודע לעשות מלאכה כמו צורף, או נפח או אורג בגד פשתים או תופר, ירוויח מזונותיו, אבל בצמצום"...

מקורות הפרנסה היו מעטים. יהודים עסקו בצביעת בגדים עוד מדורות קודמים, בחנוונות, במלאכה ומסחר זעיר. כן הכינו מענבים שקנו מידי הערבים יין בצורה פרימטיבית, ושכנים נוצרים או מוסלמים היו קונים אצלם. כמובן מוסלמים אדוקים לא הביטו ברצון על תעשיה זאת, כי אסורה שתית היין למוסלמי. ולפיכך עושי היין היהודים נאלצו לשלם מס מיוחד עבור הרשיון למלאכתם. ר' עובדיה מברטנורה כותב בשנת רנ"ו—1495, „וזה כי יפרעו בכל שנה חמשים צוק' (מין מטבע) למען לעשות יין, כי תועבה היא לישמעאלים" (עיין להלן).

הישוב הערבי בירושלים גדל והתפתח בשלטון הממלוכים. היסטוריונים מוסלמים בני תקופה זו מספרים על ירושלים הערבית ועל מסגדים שנבנו בה. אחד מתושביה היה מוג'יר א־דין ששימש כשופט בקרב אחיו המוסלמים. הוא כתב בה והשלים בשנת 1495 את ספרו הגדול על אודות ירושלים, ובו תאור מפורט של מצבה בימיו.

ירושלים היתה בשלטון הממלוכים המוסלמים במשך תקופה של שלוש־מאות שנה בקירוב, עד שבאו התורכים וכבשו אותה מהם.

ירושלים בתקופת התורכים:

התורכים העותומאנים פרצו מארצם אסיה־הקטנה אל מלכות הממלוכים ובראשם סולטנם סאלים הראשון. אחרי נצחונם המזהיר בסוריה, התקדמו דרומה דרך הרי גליל והשתלטו על ארץ־ישראל, בשנת 1516. הסולטן הנודע סוליימאן המפואר, המסמל את תור הזהב של האימפריה התורכית, הקיף את ירושלים בחומה חדשה, היא החומה של ימינו (ציורי הסולטנים סאלים וסוליימאן בעמ' הבא).

שייח'ים ערבים בירושלים, ציור משנת 1600, בקירוב

שנים אחדות אחרי הכיבוש התורכי סייר בירושלים, בשנת רפ"ב—1522, רבי משה באסולה, והוא מספר: „הגעתי לירושלים ע"ה (עיר הקודש), שם קראתי גם בכיתי על העיר החרבה והשוממה מבלי בניה. בתוך העיר (שלמתי) קפר (מס־כופר) ב' דרימי (מין מטבע), יהודי אחד הוליכני בכמה מקומות". הוא מתאר את המקומות הללו וגם את שערי העיר ומספר על „אחד מהם יהודי שומר עליה, פותח וסוגר", כנראה זהו שער ציון הקרוב ביותר לרובע היהודי, ולפיכך היה נקרא בערבית: שער רובע היהודים. הוא מספר על תושביה היהודים:

הסולטן סאלים הראשון
כובש ארץ־ישראל מידי הממלוכים.

הסולטן סוליימאן המפואר,
בונה חומות ירושלים של ימינו.

„הקהל מכל המינים... כמו שלוש־מאות בעלי־בתים, מלבד אלמנות שהם יותר מת"ק (חמש־מאות)... שאין פורעות שום מס ועול. ומהן מתפרנס הקהל, כי במותן יקחו בכל, אם אין להן יורש. ומזה נעשים רוב צורכי הצבור... אנשי שם בירושלים: אב לכולם הגביד כמה"ר (כבוד מורנו הרב) יצחק שוליל, המוכתר בכתר תורה וכתר כהונה וכתר מלכות ועושר וכתר שם טוב. מצדקות שהוא עושה לעניים וללומדי תורה עולה על גביהם".

רבי משה מספר על מנהגים שונים הרווחים בקרב תושביה וכן על „מנהג הישמעאלים בירושלים ע"ה (עיר־הקודש) כשלא ימטיר ה', אומרים שגורם עוון היהודים ששותים יין, ומבקשים מהשר לשבר כדי היין מהיתדים. וביום ד' כ' כסלו רפ"ב (1522) העליל השר על זה, עד כי נתפשרו במאתים דוקטים מהמטבע שלהם... ושמו העול הזה על כל מי שעשה יין". כן מספר הוא: „מנהג השר, כשיבוא לו סחורה, לרוב ממצרים, מטיל אותה על התגרים, וגם היהודים יקחו חלקם. ובימים האלה בא לו צוקרו (סוכר) לרוב, והטיל על היהודים שבעים רוטולי... ואין זה הפסד, רק שקשה למצוא המעות תיכף"...

במכתב שנשלח מירושלים באותם הימים, ששהה בה ר' משה באסולה הנזכר, מספר הכותב רבי ישראל אשכנזי, שבא מאיטליה, על הווי התושבים, מזונם ומלבושם: „מעניין המאכל, כל אדם הוא בצער, כי בירושלים לא נמצא בשר בכל יום... ולא דגים ולא פירות, כי אם תאנים וענבים. ושאר הפירות, תפוחים ואגסים מביאין מדמשק, והם בתכלית היוקר. מענייני המלבושים... מלבוש אנשים ונשים כמעט שווים. והנשים הולכות בצניעות גדולה, וכל המלבושים עד צווארם, ואינן מגלין אפילו אצבע מבשרן. וכשיוצאות לחוץ הן מעוטפות כולן בסדין לבן ובגד שחור על פניה והוא דק של משי, ורואה ואינו נראה. ואפילו הבעל אינו מכיר באשתו"...

בשנת רפ"ה—1525 התישב בירושלים ר' לוי בן חביב, המפורסם יותר בשם רלב"ח, והיה לרבה הראשי בקהילתה היהודית. גם הוא מספר על מצבם החומרי הקשה של יהודי ירושלים ועל מזונותיהם הדלים: „לא די שאינם מעדנים, אלא שהם מרורים ויגונים, ומי שזוכה להשיג במה לקנות ראש בהמה דקה ובני מעיה ואפילו מעז, בשבתות ובחגים ובמועדים, הרי הוא בעיני עצמו כאילו יצא לחירות מבית עבדים וישב על כסא סגנים"...[1]

הרלב"ח נלחם בעוז ובקנאות למען זכותה ההיסטורית של ירושלים הקדושה גם כשהיא דלה וסובלת ויצא בחריפות נגד רבני צפת, שהיתה אז בגדולתה ואמרו לעשותה לעיר ואם בישראל.

בראשית המאה השבע־עשרה באה צרה חדשה לתושבי ירושלים היהודים. מושל ערבי בשם אבן־פרוך, המיט צרות רבות עליהם, בשנים שפ"ה־ז'—1625-1627. ערבי זה רכש את משרתו תמורת תשלום למושל התורכי בדמשק במטרה לסחוט מהתושבים ובעיקר היהודים, כסף רב תמורת התשלום בעד משרתו

1 שו"ת הרלב"ח, דף שכז, ג.

ירושלים ציור משנת 1578

מובא בספרו של עולה־הרגל הגרמני סלומון שווייגר. נדפס בשנת 1608. המבט על פני ירושלים, ממרומי הר הזיתים. בין בתיה הצפופים מסומנים בניניה החשובים, באותיות לטיניות: A. מסגד עומר, במקום שעמד בית־המקדש, B. קבר ישו הנוצרי C. שער יפו, D. מגדל דוד. E. שער ציון. F. שער האשפות והדרך היורדת ממנו אל נחל קדרון. G. שער הרחמים עם שני פתחיו (נקרא בקרב הנוצרים—שער הזהב). H. שער האריות (בשמו הנוצרי: שער סטפאן). I. שער הורדוס. K. שער שכם, בחומה הצפונית. M. הבנין על קבר דוד המלך ובו הקמאקולום, אולם 'הסעודה האחרונה' של ישו. N. נחל קדרון, O, עמק יהושפט. P. הר המוריה. Q. בית־קברות מוסלמי R. מקום סקילתו של סטפאן, קדוש במסורת הנוצרית. S. הר הזיתים. V. הכיוון מזרחה.

ורצונו היה לעשות רווח גדול עליו. היהודים נמצאו במצוקה גדולה ורבים נמלטו ממנה, וביניהם גם הרב הנודע השל"ה הקדוש. אחד מתושבי העיר העלה בכתב את פרשת הצרות בקונטרס שקרא לו 'חרבות ירושלים'.

המחבר האלמוני של 'חרבות ירושלים' מתאר את מצבם הקשה של תושביה היהודים „מיום בא הרשע בן פרוך על אדמת ישראל... ועודני מדבר על לבי ורוח ד' נוססה בי, ויעוררני להעלות על ספר רשום בכתב אמת, מקצת התלאות אשר השתרגו עלו על צווארינו קרוב לשנתים ימים בלי הפסק. ויכשילו כחנו וישח אדם וישפל איש. ונהי בעינינו כחגבים תחת עול כבד ועצום של חמשים אלף גרושוש אשר לוינו בנשך מעם הארץ הישמעאלים להציל ממוות נפשנו"... והוא יוצא

כנגד אותם „האומרים כי יותר טוב היה לצאת מירושלים מלהכניס עצמנו בעובי החיבות הגדולות האלה... ואומר: כי הדבר הזה נמנע ומגונה מכמה סבות: ראשונה, כי אפילו העוף הפורח היה יוצא בדוחק מירושלים מחמת השומרים אשר שמו הצוררים בשערי העיר לבלתי צאת ממנה שום אדם. וכהנה הפקידו גם על הדרכים למען ילכד בפח העולה מתוך הפחת..." והוא מתאר את המצב הקשה מסבת ידו הקשה של „הרשע בן הרשע מחמד בן פרוך בעל מום רע סומא באחת מעיניו... ויבוא ירושלימה ושלוש מאות איש עמו אחוזי חרב וגבורי חיל... ויכבד עולו על צווארינו וגם על הישמעאלים והנוצרים יותר מכל אשר היו מלפניו"... מקץ זמן־מה הורחק המושל האכזר ממשרתו, גם בהשפעת יהודים בקושטא שהיו מקורבים לחצר הסולטן התורכי של אותם הימים.

בראשית המאה השש־עשרה ביקרו בירושלים אישים מפורסמים. דוד הראובני — בשנת 1523 ושנים אחדות אחריו שלמה מולכו, מחוזי הגאולה הנלהבים. בשנת

ירושלים וסביבתה, המראה ממרומי הר הזיתים. ציור משנת 1593.
מובא בספרו של הנזיר האיטלקי ברנארדינו אמיקו. נדפס בשנת 1609

רצ"ד—1534—נולד בירושלים רבי יצחק לוריא, שהתפרסם יותר בשם האר"י (האלוקי רבי יצחק) הקדוש, והיה לראש המקובלים בצפת הגלילית. תלמידו הוותיק וכותב דברי תורתו, רבי חיים ויטאל, שהה בירושלים בשנת של"ח—1578. בימיו

ירושלים וסביבתה ציור משנת 1604

למעלה מובאים, בלטינית, דברי יחזקאל הנביא: „זאת ירושלים בתוך הגוים שמתיה וסביבותיה ארצות". (יחזקאל ה, ה).

המבט על־פני ירושלים ממרומי הר הזיתים מערבה. העיר מוקפת חומה ובה שערים בחומה למטה—שער הרחמים (שער הזהב במסורת הנוצרית); ימינה—שער האריות (שער סטפאן בפי הנוצרים); בחומה הצפונית—שער שכם (בשמו הנוצרי שער דמשק—Porta Damascena).

בחומה המערבית, למעלה, נראה שער יפו—Porta Joppensis. משמאלו מגדל דוד (הנקרא מגדל אנשי פיזה—Castrum Pisanor). על שם העיר האיטלקית שסוחריה השתכנו בו בתקופת הצלבנים.

בחומה הדרומית, משמאל, נראה שער ציון (הנקרא בציור זה שער יהודה—Porta Judaica); על־ידו הבניין שבו מצוי, לפי המסורת היהודית, קברו של דוד המלך, ולפי המסורת הנוצרית—הבית הנקרא קנאקולום מקום הסעודה האחרונה של ישו הנוצרי.

למטה נראים טיפוסים מבין תושבי ירושלים, גברים ונשים, בתלבושת נוסח המאה השבע־עשרה.

היה מושל רשע בירושלים בכינוי הערבי אַבּוּ־סייפין (בעל שתי חרבות), אשר רדף את היהודים והציק להם רבות, בשנים של"ח־שמ"ו—1578־1586.

בסוף המאה השש־עשרה התפרסם בין רבניה של ירושלים רבי מנחם די־לונזאנו. הוא כתב בה, בקירוב בשנת ש"מ—1580, את ספרו 'שתי יתדות' ובו מובאים גם דברי עצב על מצבה הקשה של עירו: "בצרת ירושלים על חובותיה אשר השתרגו עלו על צווארה וציון היא—דורש אין לה" [1]. כן מסופר על רבי מנחם: "ושם היה יותר מארבעים שנה מסתפח בנחלת השם והוא חסיד לאל עליון... ורוב צערו וגודל עניו הכריחוהו לבוא בגלילות אלה (איטליה), לבקש אוכל לנפשו ולנפש בני ביתו העטופים ברע בהר הקודש בירושלים" [2].

כל היהודים גרו בתחום הרובע־היהודי, בחלקה הדרומי־מזרחי של העיר העתיקה. ברובע הזה הבדילו שלושה חלקים שנקראו בשמות ערבים: הגדול בהם 'שרף' — באזורו המזרחי בכיוון אל הכותל המערבי, 'רישה' — באזורו המערבי בגבול הרובע הארמני, ו'אלמסלח' (בית־המטבחים)—באזורו הדרומי לאורך החומה הדרומית ובקרבת שער ציון. בציור של ירושלים שהותקן בשנת 1593 בידי נזיר נוצרי שהתגורר בה, מסומן לראשונה הרובע היהודי הזה (ציור בעמ' 93).

יחסם האוהד של התורכים אל היהודים, ורביהם מהם מלאו תפקידים חשובים בשלטונם, עודד את העליה אל הארץ, וביחוד אל ירושלים. קהילתה הספרדית גדלה, אולם גם אשכנזים רבו בה, בעיקר מארצות מזרח אירופה.

בראשית שנת תס"א—סוף 1699, הגיעו אל ירושלים עולים אשכנזים רבים ובראשם רבי יהודה חסיד. הם באו עם נשותיהם וטפם כדי לקרב את הגאולה על ידי סיגופים וצומות, תפילה וצעקה על גלות השכינה. ההתרגשות סביב העולים היתה רבה בארצות שבהם עברו, ושבעתים הורגשה השפעתם בירושלים היהודית. העולים השתכנו ברובע היהודי. מקץ זמן קצר מת מנהיגם הרוחני וזה המיט שואה על חסידיו שנשארו בחוסר כל. אחד מהעולים הללו רבי גדליה פירסם קונטרס 'שאלו שלום ירושלים' ובו סיפור פרשת העליה הזאת, תאור ירושלים בראשית המאה השמונה־עשרה, מצבה ועול המסים שהיה רובץ עליה מצד השלטונות התורכים, בלשונו הישמעאלים: "הוצאות הקהילה הקדושה הם מרובים מאד והכל מכוח הגלות המרה אשר בעיר הקודש ומוכרחים להחניף את הישמעאלים בשחדים... ובכל שנה ושנה בא ישמעאל אחד מן מלך ישמעאל (תורכיה) אשר הוא דר בעיר המלוכה קושטנדינא (קושטא), ועל הרוב הוא בא לירושלים תוב"ב (תבנה ותכונן במהרה בימינו), על הפסח או קודם. ומי שאין לו ליתן המס תופסים אותו ומוכרחים לפדות אותו מן קופות הקהל. ויושב זה השר בירושלים לערך עד שבועות או יותר. והעניים הם יושבים בהחבא בביתם כפי יכולתם... ודרך הישמעאל זה שלוקח המס הנ"ל, שיש לו משרתים והם הולכים כל היום ברחוב העיר לחפש את האנשים שלא נתנו עדיין המס שלהם. ומי שנתן את המס נותנים

1 שתי יתדות, שע"ח (1618), עמ' קלט 2 JQR, VIII, 1896, p. 526.

לו כתב שכבר נתן... גם הערלים (הנוצרים) מחויבים ליתן מס הנ"ל למלך ישמעאל... ואם מקניט היהודי איזה ישמעאל אז הוא מכה אותו מכת בזיון במנעל שברגלו באכזריות... וכן את הערל ג"כ (גם־כן). כללו של דבר הערלים שרויים בגלות עם בר ישראל, רק שהערלים יש להם ממון הרבה מאד כי שולחין לשם מן כל הממלכות שבחו"ל. אבל היהודים אין להם ממון רב לשחד, ולכן הם קצת יותר בגלות"...

רבי גדליה מספר על מקורות הפרנסה של היהודים: "קצת יהודים שיש להם חנויות עם מיני מאכל... והרבה מן היהודים אלו יש להם שותפות עם ישמעאלים, כדי שיגינו מן הגזל אשר גוזלים את החנווני, וגם קצת של חנויות יש ליהודים בשוק של עכו"ם (הגוים), כגון מוכרי בשמים וכיוצא בו, אבל מעט הם"...

במחצית המאה השמונה־עשרה היה רבי חיים משה מזרחי רבה של ירושלים בשנות תפ"ה־תק"ט—1775־1749 והוא כנראה הראשון שהוכתר בתואר 'ראשון לציון', הניתן מאז לרבנים הראשים של עדת הספרדים בארץ. הרב מספר על מקרה שקרה בשנת תצ"ב־1732 לתושבי רחוב שרף, והוא קורא לו בשם הערבי המלא חארד אלשראף: "מעשה היה שפעה"ק (שפה עיר הקודש) ת"ו (תבנה ותכונן). בימי קדם היו דרים יהודים... חארת אלשראף ומהם היו להם חלוני(ם) שקופים על בית־המקדש החרב היום, בע"ה (בעוונותינו הרבים). ויקר מקרה בשנתינו מתצ"ב שבא שר גדול מדמשק הנקרא ויזיר לעשות זייארה (סיור במקומות קדושים). ויום ששי נכנס לב"ה (לבית־המקדש) להתפלל. והביט הבטה למרחוק וירא חלונות ובהם נשים. ושאל ליושבי העיר: למי החצירות הללו וגם חקר אם הנשים הם ישמעאלים. והשיבו לו החצירות הן מישמעאלים, אך הנשים הן הנה מבני ישראל, שחוכרין אותן החצירות בדמים יקרים. וכששמע השר הדבר הזה חמתו בערה בו ותיכף ומיד הלך השר אצל הדיין הגדול ונתייעצו ע"ז (על זה) ובהסכמה עלו לגרש כל היהודים השוכנים באותן החצירות... ויקומו הרעים ויגרשום ותהי צעקת בני ישראל רבה, אוי לנו שנגרשנו מארצינו"[1]...

בסיום המאה השמונה־עשרה חל זעזוע חזק בחיי תושבי הארץ, עם פלישתו של נפוליון בונופרט בשנת 1799. הוא חדר בראש גדודיו הצרפתים ממצרים במישור החוף ומטרתו כיבוש עכו—בירת שלטון התורכים באותם הימים. למרות מאמציו הרבים נכשל נפליון אל מול חומתה ונסוג ממנה באכזבה רבה.

במסעו הצבאי בארץ לא עלה נפוליון אל ירושלים, אם כי תושביה התכוננו לבואו וביצרו את עירם נגד צבאותיו. מצבם של היהודים היה בכל רע, כי התורכים חשדו בהם ביחס אוהד לצרפתים והפיצו שמועית שבשורותיהם גם לוחמים יהודים. באיגרת שנשלחה באותם הימים מירושלים, בשנת תקנ"ט—1799, מסופר על החרדה הגדולה שתקפה את תושביה היהודים: "הצערים של כללות עיר קדשנו

1 אדמת־קודש, סימן סז. תק"ב, עמ' קמ, א.

גדלו למעלה... והגזירות מתחדשים מיום ליום... ברשעת הגויים יושבי הארץ שהעלילו עלינו באמרם עם החיל י"ב אלף חלוצי צבא מאנשי המלחמה והמה בני ברית אחינו בני ישראל... וכל יום ויום עומדים עלינו לכלותינו. וידל ישראל עד מאד... ויתנו עלינו עבודה קשה... לתקון מבצרי העיר. ומכים אותנו מכת מרדות וחרב חדה מונחת על צווארינו... ומן היום שנתייסדה ירושלים לא ישבנו בכך צרה צרורה". על האיגרת מובאות חתימותיהם של רבני ירושלים הספרדים ובראשם רבי יום־טוב אלגאזי, מגדולי הרבנים בדורו שהתפרסם גם בחיבוריו התורניים.

גם רבי יהוסף שוארץ מספר על מצבה של ירושלים בימי פלישתו של נפוליון אל הארץ: "וישמע הדבר בירושלים וימס לבבם ויהי כמים, כי שמעו כי שם פניו לבוא גם העירה. ויצעקו אל ה' גם החלו לחזק את העיר ויחפרו חפירות סביבותיה. גם הרב הראשון לציון מהו"ר מרדכי יוסף מיוחס זצוק"ל עמד וחפר ויעמוס עם העם... ופתאום, בחמלת ה' על עמו ועל עיר הקדש, היתה רוח אחרת עמו ויהפך לבבו לשום לדרך עכו פעמיו, וישב מדרכו לעלות ירושלימה והעיר שמחה" [1]...

מגפה שפרצה בגליל בשנת תקע"ג—1813, הוסיפה תושבים לירושלים, וביניהם גם רבי ישראל משקלאב, שהיה עסקן חשוב בקרב הישוב היהודי־אשכנזי של אותם הימים. בהקדמה לספרו 'פאת השולחן' שנדפס בצפת, מספר הוא על המגפה ובריחתו אל ירושלים: "ותעשה בני אדם כדגי הים, ר"ל (רחמנא ליצלן—אלוהים יצילנו), ויברחו אנשים רבים למדברות וליערות בשיירות, וגם אני ובני ביתי נסענו לעיר הקודש ירושלים ת"ו (תבנה ותכונן)"...

תאור ירושלים ותושביה השונים בקירוב בשנת תקפ"ד—1824, מביא אחד מיהודיה רבי דויד דבית־הלל, שהכיר יפה את העיר וגם שימש מדריך לאמריקאי אדוארד רובינזון, מגדולי חוקרי הארץ בראשית המאה התשע־עשרה. רבי דויד כותב: "בירושלים יש למעלה משלושת אלפים משפחות יהודים ילידי הארץ ואנשים שנתקבצו מכל קצווי העולם... הספרדים מדברים ספרדית, יהודי הארץ ויהודי אפריקה (הצפונית) מדברים ערבית, והיהודים האירופיים מדברים גרמנית, ומקצתם מדברים איטלקית ומקצתם אנגלית. כשספרדים ואשכנזים מזדמנים, הם מדברים ביניהם עברית... יש בירושלים תשע משפחות של צדוקים הקרוים בערבית קראים, והם שנואים על היהודים מכל עם אחר... כארבעת־אלפים משפחות יוונים בירושלים והם מדברים יוונית חדשה וערבית... כשלושת־אלפים עמלקים או ארמנים בירושלים, והם מדברים בלשון הארמנית... כשלוש־מאות נוצרים אירופים מארצות שונות יושבים בירושלים, והם מדברים איש איש בלשונו... כעשרת־אלפים משפחות

---

1 י. שוואר ץ, תבואות הארץ, תר"ה: תוצאות הארץ, דף לח, ב.

מוסלמים בירושלים והם רעים מאד לשאר העמים. רובם מדברים ערבית ומקצתם תורכית"...

באותה שנה שרבי דויד מתאר את ירושלים עירו, התעורר בה מרד נגד השלטונות התורכים. מושב מושלם העליון, הפחה, היה בדמשק, ומושב המושל על הארץ היה בעכו. רבי יהוסף שווארץ מספר על המרד הזה: „בשנת תקפ"ד (1824) התקשרו הישמעאלים יושבי ירושלים למרוד בסלימאן פאשא (פחה) בדמשק, כי הכביד עולו על כל יושבי הארץ. ויהיו במבצר שבירושלים (במגדל־דוד) כת"ק (500) אנשי חיל ארנויטי (אלבנים). ויעשו הישמעאלים במרמה כאלו נלחמים עם יושבי בית־לחם. ויבקשו משר המבצר ללכת עם חילו להלחם עמהם. ויעשו כן. ויהי ביום יז' בתמוז וילכו חוצה מגדולי העיר בחרבם ובקשתם ועמהם שר המבצר וכל חילו. ויניח שם אנשים מעטים לשמרו עד שובו. ויהי בהיותם מחוץ לעיר, לא הרחיקו, ויקומו מבני העיר ויבואו פתאום המבצרה, ויגרשו היושבים בו וילכדוהו. וישמיעו קול הקאנאני (התותחים) להודיע לאחיהם כי כבר לכדו המבצר. וישאל השר: מה הקול אשר אני שומע.—ויכחשו לו לאמור: לא ידענו! ויבן כי רמוהו ויחזרו העירה ויסגרו עליהם השערים... ויוודע הדבר למלך בקושטא ויצוו לעבדאללה פאשה בעכו ללחום עם תושבי ירושלים. ובחודש תשרי תקפ"ו (1826) בא עם מחנה גדול ויחן בהר הזיתים וישליכו על העיר קאנאני (כדורי תותחים) אין מספר... ולא ניזוק שום אדם הן מבני ישראל והן מהישמעאלים. וישמע הפאשא מדבר נפלא זה, וידע כי ה' מגן עיר־דוד. וישלים עמהם ויבטיחם כי לא יגע באיש אחד. ויפתחו לו השערים... ויתנו לו המבצר. וישב איזה ימים בעיר וילך לדרכו בשלום"...[1]

מקץ שנים אחדות שוב התעוררו מאורעות במזרח אשר השפיעו על ירושלים ועל תושביה. בארץ מצרים שהיתה גם היא בשלטון התורכים קם שר צבא צעיר מוחמד עלי, והשתלט עליה נגד הסולטן התורכי. במטרה להבטיח את שלטונו במצרים יצא אל ארץ־ישראל בראש צבאו וכבש אותה בשנת 1831. הוא הפקיד בה את בנו איברהם פחה למושלה העליון. הלז הטיל מסים על תושביה וגם אילצם לשמש חיילים בצבאו. מרידות פרצו נגדו וגם תושבי ירושלים נתנו ידם למורדים, ובה כ־10.000 תושבים, צבא מצרי, כ־5000 איש, הסתער אל ירושלים וכבש אותה וענש קשה את תושביה.

רבי ישראל משקלאב הנזכר מספר, בהקדמה לספרו 'פאת השולחן', על גורלם של תושבי ירושלים במרד: „ונכנסו המורדים העירה והיו אחב"י (אחינו בני ישראל) בס"נ (בסכנות נפשות) והוחבאו והיו במצור ובמצוק, ברעב וצמא. ויגן על העיר הקדושה למענו ולמען דוד עבדו וימהר רחמיו בעלות שם מושל הארץ לעה"ק (לעיר הקודש) ויברחו השונאים"...

---

1 י. שווארץ, תבואות הארץ, תר"ח: מעשה הארץ, עמ' לט.

במטרה למשוך אליו את אהדתם של הערבים בני משפחת אַבו־ע'וש, ששכנו בכפרם הנקרא על שמם בקרבת ירושלים והשפעתם היתה כבירה בכל האזור סביב, הפקיד את אחד מאנשיה למושלה של ירושלים. תייר אנגלי שביקר בירושלים בשנת 1836, כותב עליו: „ראש השודדים הזה אשר שלטונו משתרע על שטח גדול של הארץ, נבחר בזמן האחרון ע"י פחה מצרים (מוחמד עלי) לתפקיד גבוה בירושלים. וראינוהו כאשר ביקרנו שם, כשהוא ממלא את תפקידו החדש אשר לא הלם אותו. עם מינוי זה הרחיק ממנו מוחמד עלי מזיק ורכש לו חבר בעל כוח. אבל מסופקני אם תשוקת השוד תניח לאדם זה להשאר הרבה זמן בתפקידו הרם הזה"[1].

יחסם של פחות מצרים היה טוב אל היהודים יושבי הארץ. הם שיחררו את האשכנזים בירושלים מעול החובות שרבץ עליהם והרשו להם לבנות בית־כנסת מיוחד להם. אולם שלטונו של איברהים פחה לא ארך הרבה. צי בריטי התקרב אל עכו בירתו ואחרי הפצצה כבדה עליה, נסוגו המצרים ממנה והארץ חזרה לידי התורכים, בשנת 1840.

במחצית המאה התשע־עשרה התחילו עולים לפתח מקורות פרנסה חדשים לתושבים. רבי ישראל ב"ק הקים בה לראשונה בית־דפוס עברי והספר הראשון שנדפס בו, בשנת תר"א—1841, היה 'עבודת־הקודש' מאת הרב הנודע חיד"א—חיים יוסף דוד אזולאי (ראה ציור).

שער הספר 'עבודת הקודש'
הספר העברי הראשון שנדפס בירושלים, בשנת תר"א—1841.

על השער כתוב: ז'(ה) ה'(שער) ל'(אדוני) צ'(דיקים) י'(בואו) ב'(ו) סדר עבודת הקודש, פעולת צדיק לחיים הרב הגאון המפו'(רסם) חיד"א (חיים יוסף דוד אזולאי) ז'צ"ל (זכור צדיק לברכה). ע"י הרב המדפיס מוהר"ר (מורנו הרב רבי) ישראל ב"ק (בן־קדושים) הי"ו (ה' ישמרהו ויצילהו). נדפס פה עה"ק (עיר הקודש) ירושלים ת'(בנה) ו'(תכונן) ב'(מהרה). שנת תר"א לפ"ק (לפרט קטן).

---

1 G. Jones, Excursions in Cairo, Jerusalem... 1836, p. 153.

מקץ שנים אחדות נוסדו בירושלים בתי־דפוס אחרים. בשנת תרכ"ג—1863 התחיל להופיע בירושלים כתב־עת 'הלבנון'—העתון העברי הראשון בארץ. בשנים הבאות הופיעו בה עתונים אחרים, שבהם משתקף מצב העיר והווי תושביה, ביחוד של היהודים.

על מצבם העגום של היהודים בירושלים, שנים אחדות אחרי שחזרה לשלטון התורכי, מספר אחד מתושביה רבי משה ריישר, בקירוב בשנת תר"ז—1847: „עיר ציון מדבר היתה, וירושלים שממה... ובפרט סביב העיר וחוצה מדבר שמם, מלא אבנים ודרכים עקלקלות וקוצים וברקנים. וד' אמות מהעיר ולחוץ היתה סכנה לאיש יהודי לילך יחידי מהערבים השודדים הפראים. ואוי למי שפגעו בו... וכך דרכם לומר (בערבית): אישלח יהודי! רוצה לומר: פשוט ושלח לבושך יהודי. והיהודי בראותו כי כלתה אליו הרעה ומפחדם אשר חרקו עליו שינים ומשוטטות עיניהם הבוערות כאש, וגם כי הם חגורי חרב וכלי זיין אחרים, תיכף ומיד הפשיט את בגדיו עד בשרו ונתן לפניהם. וחלקו השלל ביניהם ושלחוהו ערום ויחף, ולזה השלל קורין בלשונם: „הדא פסב אללה", רוצה לומר זה הרווח הוא מאלוהים... אם היהודי הלך בשוק ופגע בישמעאל והלך לימינו, אמר לו (בערבית): 'אשמאל' לומר: לך לשמאל. ואם נגע בו או נכשל בו, ובפרט אם טינף את בגדיו ומנעליו, קם עליו והכהו מכות אכזריות, פצע וחבורה. ומיד העמיד עליו עדים אשר היהודי קיללו באמונתו ונביאו מוחמד. אז קמו הרבה ישמעאלים עד אין מספר והכוהו עוד, כמעט שלא נשארה עוד נשמה בו. ואחרי כן נתנוהו בבית־אסורים בעינויים קשים. כשהלך יהודי בשוק ביניהם, זה זרק לו אבן כדי להמית, וזה משך בזקנו, וזה בפאת ראשו, וזה ירוק ירק בפניו. ויהי למשל ולשנינה ביניהם וזרקו הכובע מראשו. והיהודי האומלל ירא לנפשו מאד... אך ברח לנפשו כבורח מחיות השדה

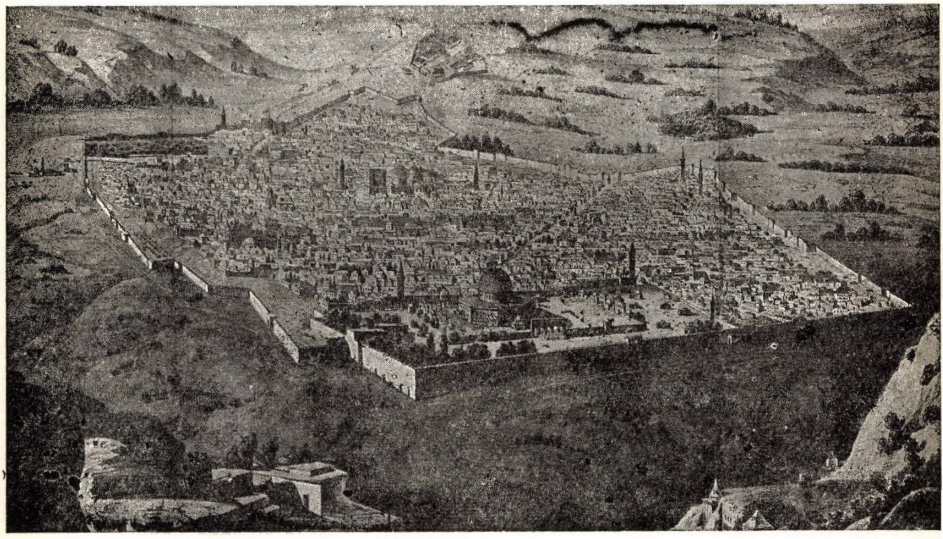

משפחה יהודית־ספרדית בירושלים. ציור משנת 1880, בקירוב.

ומבין שני אריות ונתן תודה לאל אשר אך נפשו שמר... ויהיו בעיניו יסורים של אהבת ארץ הקודש"...[1]

רבי ריישר גם מספר על הלבוש של התושבים: „בירושלים הולכין הנשים בסדינים לבנים מעוטפים מראשן ועד רגליהן כשהולכים בשוק, מפני הצניעות. ואפילו בתולות ואף נשי הישמעאלים הולכין מעוטפים בסדינים, אף על פניהם נותנים מסוה דק... אין אחד הולך בגדי דייטש (גרמני־אירופי). רק בירושלים יבואו הגוים מענגלאנד (אנגליה) ושאר מדינות מלובשין דייטש... והאפיקורסים המינים הולכים דייטש... הם הולכים מופרשין ומובדלין מעדת ישראל ואין להם חלק באלוהי ישראל"...[2].

למרות הסבל הרב, הישוב היהודי בירושלים גדל והתרחב הודות לעולים שבאו לחסות בעיר הקודש. הם התישבו בחצרותיה הצרים ובסימטאותיה המעוקלות של העיר העתיקה. הצפיפות היתה רבה מאד ברובע היהודי ותנאי השיכון היו רעים. מחוסר דירות ברובע היהודי השתכנו יהודים ברחובות סמוכים וגרו בחצרות הערבים ובשכנותם.

ירושלים וסביבתה הקרובה. מראה כללי. ציור משנת 1867.

הציור מובא בספרו של הגרמני וארטנסלייבן. נדפס בשנת 1868.
מעבר לחומה המערבית השטח שעליו התחילו לבנות העיר החדשה, בשנת 1860. הבנין הראשון היה משכנות־שאננים, שאינו מצויר בתמונה. באותו הזמן התחילו גם בהקמת הבנינים במגרש הרוסים, המצוירים בתמונה זו לראשונה.

---

1 מ. ריישר, שערי ירושלים, מהד, תרל"ט—1879, עמ' 6. 2 שם עמ' 88.

יסוד העיר החדשה:

בראשית המאה התשע־עשרה, כשארץ־ישראל היתה בשלטון התורכים, התרכז כל ישובה של ירושלים בתוך חומותיה, ובה כ־11.000 תושבים: מוסלמים, נוצרים ויהודים. ברובע צר בעיר העתיקה התגוררו היהודים כ־3000 נפש, בשכנות עם ארמנים־נוצרים—מערבה, וערבים־מוסלמים—מזרחה. היהודים חיו בסימטאות מעוקלות, בחצרות צרים ובבתים רעועים. מקורות פרנסתם היו דלים ורופפים: מלאכה, חנונות ומסחר זעיר. רבים חיו על כספי ה'חלוקה' שבאו מארצות חוץ, בעיקר מקהילות יהודיות באירופה. שינוי ניכר חל במצבם של היהודים ובעירם ירושלים, עם הופעתו של משה מונטיפיורי, בראשית המאה התשע־עשרה.

משה מונטיפיורי, במוצאו יהודי ספרדי, היה תושב אנגליה. אישיות חשובה ונכבדה בחייה הציבוריים היהודים והלא־יהודים. הוא חי לו עם רעיתו יהודית באחוזתו הגדולה בעיירה רמסגייט, הסמוכה ללונדון. בימינו מרכז לחינוך תורני, מטעם הסוכנות היהודית. מתוך רגשות דתיים עמוקים זכר מונטיפיורי את ירושלים הנצחית, שאליה פנה תמיד בתפילתו הכנה. על סמל משפחתו השתלבו ציורים של גור אריה יהודה, צבי כסמל ארץ הקודש 'ארץ הצבי', שני מגני דוד קטנים ושלושה דגלונים ועליהם מובא שמה של ירושלם בעברית.

הסמל של משפחת מונטיפיורי.
על הדגלים מובא השם ירושלם, בעברית.
למטה כתוב באנגלית: Think and Thank
— חשוב ותן תודה

בשנת תקפ"ז (1827), כאשר ארץ־ישראל היתה בשלטון תורכיה, בא מונטיפיורי לראשונה אל ירושלים לביקור במקומותיה הקדושים. הוא סייר בחוצותיה, התרשם מהדר עיר האלוהים ומהוד ההיסטוריה החופף עליה, אולם הצטער על מצבה המדכא בימיו, וביחוד על ישובה היהודי המדולדל. למראה גורלה של עיר הנצח בישראל התעורר בלבו הרצון העז לעשות דבר מה לעיר זו, להצילה מחרפתה העלובה.

מקץ שנים אחדות ביקר מונטיפיורי בירושלים בפעם שניה, והשאיפה לעבוד לטובתה התגברה בו יותר. מקץ עשר שנים מביקורו השני, בשנת תר"ט (1849) סר מונטיפיורי אל ירושלים בשלישית והפעם התחיל להגשים את שאיפתו הנעלה: הכשרת הקרקע למפעל יהודי ראשון מחוץ לחומה, לקראת הרחבת ישובה היהודי והטבת מצבו הכלכלי.

באותו זמן שמונטיפיורי התענין בהגשמת שאיפתו בירושלים, מת בשנת תרי"ד (1854) בעיר אורליאנס, ארצות הברית, יהודה טורא, יהודי עשיר, אף הוא ממוצא ספרדי, שעשה גדולות בהקמת מפעלי חסד באמריקה הקיימים עד ימינו. טורא השאיר בצוואתו סכום כסף (כ־60.000 דולר) לטובת עניי ירושלים ובהשתדלותו של מונטיפיורי ניתן כסף זה להגשים את שאיפתו—רכישת שטח אדמה מחוץ לחומת ירושלים והקמת שיכון יהודי ראשון עליו.

אחרי מאמצים רבים נרכש בשנת תרט"ו (1855) המגרש מחוץ לחומה, אל מול הר ציון הקדוש. הרכישה לא היתה קלה ליהודים באותם הימים כי רק נתינים תורכים היו רשאים לקנות להם מקרקעין בארץ. מונטיפיורי השיג רשיון מיוחד לקניה זו, מאת הסולטן התורכי בבירתו קושטא, בהשתדלות שגריר בריטניה בתורכיה. מיד עם רכישתו הוקף המגרש (כ־18.000 מטרים מרובעים) בגדר לשמירתו וניתן לו השם 'כרם משה ויהודית'.

בעת סיורו הרביעי של מונטיפיורי בירושלים נורתה אבן הפנה על מגרש זה לקראת הקמת המבנה הראשון. ביום ב' אלול תרט"ו (1855) הונח בחגיגיות רבה היסוד ובו הוטמנה גם טבעתו של יהודה טורא, שהובאה במיוחד מארצות הברית.

אחרי שנים אחדות הושלם בנין המגורים והוכתר בשם המתאים 'משכנות־שאננים', שניתן על יסוד דברי ישעיהו הנביא על גאולת ישראל בארצו: "וישב עמי בנוה שלום ובמשכנות מבטחים ובמנוחות שאננות" [1].

הבנין משכנות־שאננים, גרעין ראשון של ירושלים החדשה, היא היצירה הראשונה על אדמת ישראל שהתגשמה ביוזמת בן יהדות אנגליה ובעזרתו הכספית של בן יהדות ארצות־הברית (ציורים).

יהודה טורא

משה מונטיפיורי

יהודים בירושלים דרשו, לאור מפעלו של משה מונטיפיורי בבנין עירם, גימטריות על שמו 'משה בן יוסף מנטיפיורי' (958), את דברי זכריה הנביא: "וישבה ירושלים לבטח" (958) [2], ואת דברי משלי: "עת לבנות" (958) [3]. על שמו הפרטי ושמות אביו: 'משה בן יוסף אליהו' (605), דרשו את דברי תהלים: "(וראה) בטוב ירושלים" (605) [4].

כמעט באותו הזמן שנבנתה משכנות־שאננים, רכשו בשנת 1860 הרוסים הנוצרים בני הכנסיה הפרובוסלאבית מגרש גדול מערבה מהעיר העתיקה ובצד הדרך המובילה אל יפו. עליו התחילו להקים את בניניהם הגדולים וכנסיתם המפוארת, והוא מגרש הרוסים, הידוע בימינו בלב ירושלים החדשה. אמנם אדמה זו כמעט נרכשה בידי יהודים במטרה להקים שכונה עליה, אולם הרוסים הזדרזו והרבו בתשלום לבעליה הערבים והיא עברה אליהם.

---

1 ישעיהו לב, יח. 2 זכריה יד, א. 3 משלי ג, ג. 4 תהלים קכח, ה.

מקץ שנים אחדות אחרי יסוד משכנות־שאננים, נרכש בידי יהודים שטח אדמה מערבה לה ובשנת תרכ"ח (1868) הונח היסוד לשכונה חדשה מחנה־ישראל, בימינו קבוצת בתים קטנה בצד רחוב דוד המלך. שכונה שלישית היתה נחלת שבעה, שנוסדה בשנת תרכ"ט (1869), בצד דרך מכוסה אבנים מירושלים אל יפו.

שכונה רביעית היתה מאה־שערים, שנבנתה צפונה במרחק־מה מדרך יפו. מקץ שנים הוקמה בצדי דרך יפו השכונה אבן־ישראל, בקרבתה משכנות־ישראל ומערבה יותר בית־יעקב, בימינו קבוצת בתים בתחום מחנה־יהודה, שהיו עד שנת תרל"ז (1877) הבתים הקיצונים ביותר במערבה של ירושלים החדשה.

גוש בתים קטן הוקם בשנת תרל"ז (1877), בקרבת נחלת־שבעה צפונה שנקרא בית־דוד על שם הנדיב דוד רייז, שנתן את הכסף לבנינו.

השכונות המעטות היו מפוזרות על פני אזור נרחב רחוקות אחת מרעותה, ביניהן השתרעו טרשי סלעים ורק שבילים עוברים ביניהם. הדרך החשובה ביותר היתה משער יפו מערבה שהובילה אל יפו—נמלה של ירושלים. דרך זו היתה לרחוב יפו עורק החיים של ירושלים החדשה מראשיתה. התנועה בה היתה ברגל ובשיירות פרדים וגמלים. לאט לאט הכשירו את הדרך גם לתנועת עגלות רתומות לסוסים. הראשונים שהתחילו להשתמש בעגלות, בקירוב בשנת 1876, היו גרמנים־נוצרים שהתישבו בירושלים החדשה במושבה מיוחדת להם.

אחד מתושבי ירושלים ר' משה יואל סלומון, יהודי רב פעלים בחייה הציבוריים ובבנין שכונותיה הראשונות, מביע בשנת תרל"ח (1878) את שמחתו למראה השכונות היהודיות הראשונות המתפתחות מחוץ לחומה והעגלות העוברות בתחום העיר החדשה, בדרכן מהעיר מיפו אל העיר העתיקה ירושלים. בצאתו בעגלה מביתו בנחלת־שבעה בדרך אל יפו, הוא מספר: „הרכב פרידריך, מחברת מיסדי העגלות האשכנזיות, ישב לפנים. ויתן אות וסוסינו רצים כברקים ובניני נחלת־שבעה נעלמו מאתנו ותמורתם נגלו לנו בתי אבן־ישראל. ובתי הגביר הנדיב מוהר"ר דוד רייז, אשר הקדישם למושב תלמידי חכמים יחד עם הבית־המדרש הבנויה שמה, הופיעו למול עינינו מאחת הגבעות הנשקפות אל הדרך... מאחורי בתי אבן־ישראל יציצו מראש הגבעה בתי חברה משכנות־ישראל, אשר השביעונו רצון. אמנם חיש גזו עברו ובתי חברת בית־יעקב, העומדים הרחק מהעיר נגלו לפנינו עם בית־המדרש נפלא הנבנה עתה שמה. האח! כל אלה מפעלות בני ציון אשר יפעלו ויעשו גבוהות בידים רפות—האח ה'! מה רבו נפלאותיך עם ענייך וארץ חמדתך".

עם גידולה של ירושלים וריבוי העולים אליה, התחילה להתעורר בקרב אחדים מהם השאיפה הנועזת גם אל עבודת־האדמה, אל הקמת ישובים חקלאים בארץ אבות. בשנת תרי"ט—1859 רכשה משפחה ירושלמית, מיוצאי בבל, אדמה במוצא הקרובה והקימה עליה משק חקלאי, מניצני החקלאות העברית בארץ. בשנת תרל"ח—1878 יצאו מקרב תושבי ירושלים, יהודים אשכנזים, והניחו את היסוד לפתח־תקוה—אם המושבות בארץ־ישראל.

בשנת 1898 קבלה ירושלים בהדרת מלכים את וילהלם מלך גרמניה. שערי כבוד הוקמו לאורך רחוב יפו, האחד בידי היהודים והאחד בידי התורכים. לכבודו הכשירו את הכניסה בצד שער יפו אל תוך העיר העתיקה. התורכים הגישו לו מתנות, גם מגרש בהר ציון ועליו כנסית הדורמיסיון של גרמנים־קתולים.

ד"ר תיאודור זאב הרצל ובני לוויתו עלו ברכבת מיפו אל ירושלים, במטרה להתראות עם הקיסר הגרמני. הם הגיעו אליה לאור היום המלא. הרצל כותב ביומנו: „ולמרות העייפות עשתה עלי ירושלים... עם שירטוטיה הנהדרים, רושם אדיר... הרחובות היו מלאים המוני יהודים מטיילים לאור היום. אולם אם אזכרכי בימים הבאים ירושלים, לא אתעגג על זכרונך; משקע מעופש של אלפי שנים מלאות חדלון אישים, קנאות אפלה ואי נקיון שורר בתוך רחובותיך רעי הריח... ואם יבוא יום וירושלים לנו תהיה, ואם עוד יהיה אז לאל ידי לפעול מה, והיה מעשי הראשון לטהרך. כל אשר לא קדוש אצווה לפנות, ואקים מעונות פועלים מחוץ לעיר. ואני אכונן, בשומרי ככל האפשר על סגנון הבניה העתיק, מסביב למקומות הקדושים עיר חדשה מרווחת, רבת־אוויר ותעלות... את העיר העתיקה עם קדשיה הייתי סוגר כבקופסה. כל מלאכה ומסחר הייתי מוציא מתוכה. רק בתי אלוהים ומוסדות חסד ישמרו בתוך החומה הקדומה. ובצלעות הגבעות בהיקף רחב מסביב, אשר יוריקו בעבודתנו, תשכון לה ירושלים כלילת־יופי... כל הקדוש יעצר בחומות העתיקות וכל החדש ישתרע הרחק מסביב לה"...

עם קום ישראל, כחמשים שנה אחרי ביקורו של הרצל, היתה ירושלים לבירתה ואליה העבירו עצמותיו שנטמנו במרומי הר הנשקף יפה על פני העיר החדשה, זרועה בתים רבים, כולה מרווחת ורבת־אוויר צח...

ירושלים במלחמת העולם הראשונה:

המלחמה הביאה סבל רב לירושלים וביחוד לאוכלוסיה היהודית, שבחלקה הגדול היתה תלויה בכספים מחוץ לארץ. ירושלים היתה לבסיס חשוב של הצבא התורכי ובני בריתם הגרמנים. אחרי שהוכה הצבא התורכי־גרמני בדרום הארץ, התקדם הצבא הבריטי הכובש במלוא כוחו אל פנים ארץ יהודה. עם כיבושה של רמלה, היתה סביבותיה למקום ריכוז הגדודים הבריטים, לקראת כיבוש ירושלים. שמה וזכרונותיה הקדושים עוררו התלהבות בקרב הלוחמים הבריטים לקראת משימתם זו. ממישור־החוף התקדמו גדודים בריטים מזרחה אל הרי ירושלים: אגף אחד פנה בכיוון של הכביש בימינו, אגף אחר יותר צפונה־מזרחה דרך עמק אילון ומעלה בית־חורון, שדה מלחמה מפורסם של יהושע בן נון נגד הכנענים ושל יהודה המכבי נגד היוונים.

הצבא התורכי התבצר במעברי ההרים, במטרה לעצור בעד התקדמות הבריטים. לאורך צלעות ההרים הבולטים, חפרו תעלות הגנה אל מול הבריטים. נקודת ההגנה החשובה ביותר בסביבות ירושלים היתה הפסגה הרמה שעליו שוכן

הכפר הערבי הקטן א־נבי סמואיל — הנביא שמואל, ובו קברו הקדוש ליהודים ולערבים. פסגה זו המתרוממת 895 מ' מעל פני הים, נשקפת יפה על פני ירושלים וחולשת היטב על המעברים אליה. התורכים ביצרו היטב את פסגת א־נבי סמואיל, כי ידעו היטב שבה נתון גורלה של ירושלים. סביבתה השתרעו חפירות הגנה וגדודים תורכים התבצרו בהן. אחרי מלחמה קשה שנמשכה ימים אחדים כבשו הבריטים את א־נבי סמואיל מידי התורכים, ביום 22 נובמבר 1917. אחרי כיבושה התחילו הגדודים הבריטים להתקרב אל ירושלים: גדודי רגלים מהדוויזיה ה־60 (לונדון) מצדה המערבי וגדודי רגלים מהדיוויזיה ה־74 מצדה הצפוני, שתפקידם היה להפסיק את הקשר בין ירושלים ושכם, שבה חנתה תגבורת תורכית גדולה. בינתים התקרבו אל ירושלים מהדרום גדודי־רגלים מהדוויזיה ה־53, שהתקדמו מבאר־שבע, דרך חברון ובית־לחם.

אחר נפילת פסגת א־נבי סמואיל והתורכים נוכחו לדעת שלא יכלו לעמוד כנגד הבריטים המתקדמים, החליטו לסגת מירושלים צפונה אל שכם. מיד אחרי שנמלטה המפקדה התורכית מירושלים, יצאו ראש העיריה ומפקד המשטרה הערבים אל מחוץ לעיר כשהם נושאים דגל לבן—דגל הכניעה של ירושלים. במקום שנמצאת השכונה רוממה, פגשו בשני אנגלים תועים, חיילים מהדוויזיה ה־60 (לונדון), והם זכו לקבל ראשונה את דגל ירושלים. האנגלים חזרו אל מחנם שהיה בקרבת מוצא והודיעו לקציניהם על הבשורה המשמחת, שרצונה של ירושלים הקדושה לקבל בסבר־פנים את הבריטים. במקום הפגישה ההיסטורית הזאת ניצבת בימינו מצבת זכרון עשויה אבן ועליה חקוק באנגלית: „קרוב למקום הזה התמסרה העיר הקדושה בידי חייל הדיוויזיה לונדון הששים, ביום 9 בדצמבר 1917. (המצבה) הוקמה ע"י ידידיהם של אותם הקציניס והחיילים שנפלו בכיבוש ירושלים" (ציורים בעמ' הבא).

אחרי הכניעה התחילו גדודי הדוויזיה ה־60 להתקדם לאורך רחוב יפו אל שער יפו. גנרל מ. פ. ואטסון, מפקד חטיבה 180 בדיוויזיה זו, היה הראשון שבא עם גדודו אל שער יפו והפקיד עליו את אנשיו, המשמר הבריטי הראשון בירושלים הכבושה. לקראת צעדת הגדודים הבריטים, יצאו המוני התושבים שפגשום בשמחה רבה. כניסתם שחלה בחנוכה, בחג המכבים, עוררה את המוני היהודים שסבלם היה רב באותם הימים. הבריטים השתלטו במהירות על נקודותיה האסטרטגיות של ירושלים והפקידו פלוגות חיילים עליהן.

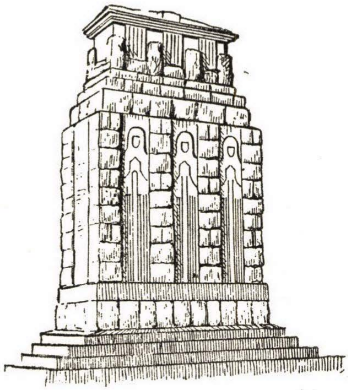
גנראל אדמונד אלנבי

מפקד עליון של צבאות בריטניה, כובשי ארץ־ישראל במלחמת העולם הראשונה.

אחרי המלחמה הוכתר בתואר ונקרא על שמה של מגידו, עיר קרבות מפורסמת בעמק יזרעאל שבה נחל גם את נצחונו המזהיר על התורכים והגרמנים, בשם לורד אלנבי מן מגידו.

מסירת דגל הכניעה של ירושלים לחיילים בריטים, ביום 9 דצמבר 1917.
ראש עיריית ירושלים הערבי (מחזיק מקל) חוסיין האשם אלחוסייני ומפקד המשטרה (האחרון משמאל) חג' עבדול־קאדר אלעלאמי. ביניהם שני סמלים אנגלים: ג'מס סג'ויק (J. Sedgewick) ומימינו פרידריך הורקום (F. Hurcomb), מהדיוויזיה ה־60 לונדון.

המצבה לזכר כיבוש ירושלים בידי הבריטים, במלחמת העולם הראשונה. ניצבת באותו מקום שנמסר דגל הכניעה. בימינו בין בתי השכונה רוממה, שנבנתה שנים אחדות אחר־כך.

האנגלים בהמוניהם חנו במעלה הר הצופים—באותו שטח בו חנו הבבלים, הרומאים, הערבים והצלבנים, בעת שכבשו את ירושלים. במרומי הר הצופים משתרע בימינו בית־קברות צבאי, שבו נקברו הבריטים שנפלו בכבוש ירושלים

וסביבותיה. בו גם חלקה מיוחדת מוקדשת לחיילים היהודים, שהיו בקרב הגדודים הבריטים.

יומים אחרי שנכנסו הבריטים אל ירושלים, נועד יום כניסתו הרשמי של המפקד הראשי הפילדמרשל אלנבי. הוא בא בלוית קציני המפקדה העליונה ומפקד גדוד הצרפתים ומפקד גדוד האיטלקים, ואחריהם באי כוח גדודים שונים. כולם צעדו ברגל דרך שער יפו, אל הרחבה הצרה אשר בפתח מגדל־דוד. מעל פני הרחבה הזאת נקראה בשפות אחדות, גם בעברית, הודעה רשמית על כיבוש העיר ע"י צבאות בריטניה ובקשה אל תושביה לשמור על מקומותיה הקדושים. וכך אחרי שלטון תורכי במשך 400 שנה עברה ירושלים לשלטון הבריטי.

במשך שנתים היתה ירושלים, כמו כל הארץ, בשלטון הצבאי הבריטי. מושלה היה רינולד סטורס — אישיות מפורסמת בפרשת המדיניות הבריטית בארצות ערב במלחמת העולם הראשונה (ציור).

חותמת של המושל הבריטי בירושלים
ר. שטורס (סטורס) מושל צבאי ירושלים עיה"ק (עיר הקודש). תרע"ח.

עם קום השלטון האזרחי בא אליה הנציב הראשון הרברט סמואל, בן יהדות אנגליה. ירושלים היתה בירת ארץ־ישראל במנדט הבריטי ומקום מושבם של הנציבים הבריטים ומשרדי הממשלה המרכזיים.

במשך שלושים שנה היתה ירושלים בירת הארץ תחת שלטון הבריטי. בתקופה זו גברה העליה היהודית אל הארץ, ורבים מהעולים התישבו בירושלים. שכונות חדשות נבנו בה והעיר התפשטה על פני הריה היפים.

בסוף שלטון הבריטים בארץ, כתוצאה של גזרות נגד הישוב היהודי, התחילו גם בחוצות ירושלים פעולות המחתרת היהודית. ביום 14 במאי 1948 יצאו הבריטים מירושלים ומדינות ערב שלחו את צבאותיהם למלחמה נגד ישראל, בת יום אחד. אל ירושלים התקרב צבא מצרים מדרום־מערב, וצבא ירדן, הלגיון הערבי, ממזרח־צפון. קרבות דמים התחוללו בחוצותיה, בגבולותיה ועל הדרכים המובילות אליה. אחרי מאמצים רבים התגברו הכוחות היהודים המעטים על אויביהם הערבים הרבים, אשר נמלטו בהמוניהם מחוצות העיר החדשה. זמן קצר אחרי קום ישראל הוכרזה ירושלים לבירתה העליונה.

על התרחבותה של ירושלים ובנין שכונות בה בימי המנדט הבריטי, על פעולות המחתרת העברית ועל הקרבות במלחמת השיחרור בירושלים וחלקם של אנשי 'ההגנה', עיין בפרקים הבאים.

תאריכים בתולדות ירושלים

לפני ספירת־הנוצרים

ראשית זכרה של ירושלים בכתבי המצרים,	בקירוב 2375
ירושלים בכתבי תל עמארנה של מצרים,	בקירוב 1350
בני ישראל אינם יכולים לכבוש את ירושלים	בקירוב 1250
שבט יהודה כובש את ירושלים זמנית,	בקירוב 1150
דוד המלך כובש את ירושלים לבירת מלכותו	1000
שלמה עושה את ירושלים למרכז הדתי בישראל,	960
ירושלים בירת מלכות יהודה,	930
המצרים ומלכם שישק בוזזים את ירושלים,	ב' תתל"ב—928
הוקיהו מלך יהודה בירושלים,	727—689
האשורים ומלכם סנחריב צרים על ירושלים,	ג' ס"א—701
צדקיהו מלך יהודה האחרון בירושלים,	597—586
צבאות בבל ומלכה נבוכדנצר מחריבים את ירושלים,	587
ראשית עלית גולי בבל אל ירושלים,	537
בנין בית־המקדש השני (ראשית תקופת הבית השני),	518
עלית נחמיה וראשית בנין חומת ירושלים	445
עזרא הסופר בירושלים,	458
ראשית חדירת היוונים אל ירושלים,	333
אנטיוכוס אפיפנוס מלך סוריה שולט על ירושלים,	170
המכבים (חשמונאים) כובשים את ירושלים,	165
צבאות הרומאים ובראשם פומפיוס נכנסים לירושלים,	63

אחרי ספירת־הנוצרים

ראשית מרד היהודים נגד הרומאים בירושלים,	66
חורבן ירושלים ומקדשה בידי לגיונות הרומאים,	70
לירושלים ניתן השם הרומי: אליא קפיטולינה,	136
ראשית שלטון הביזאנטים־הנוצרים בירושלים.	בקירוב 324
הפרסים בעזרת היהודים כובשים את ירושלים מידי הביזאנטים	ד' שע"ד—מאי 614
הביזאנטים כובשים חזרה את ירושלים מידי הפרסים,	14 ספטמבר 629
הערבים, וחליפם עומר אבן חטאב, כובשים את ירושלים,	ד'־שצ"ח—638
קץ לשלטון החליפים מבית אומיה בירושלים,	750
ירושלים בידי החליפים מבית עבאס (העבאסיים),	750
אחמד אבן־טולון המצרי כובש את ירושלים.	ד'־תק"מ—780
החליפים מבית פטימה (הפטימיים) שולטים על ירושלים	969
הסלג'וקים כובשים את ירושלים מידי הפטימיים,	1070
החליפים הפטימיים כובשים בחזרה את ירושלים,	ד'־תתנ"ז—1096
הצלבנים פורצים אל ירושלים,	כ"ג תמוז ה' תתנ"ט—7 יוני 1099
המשורר יהודה הלוי בירושלים,	בקירוב 1140
הנוסע רבי בנימין מטודילה בירושלים.	בקירוב תתקע"ד—1173
המוסלמים ומלכם צלאח א־דין בירושלים,	תתקפ"ח—2 אוקטובר 1187
המשורר יהודה אלחריזי בירושלים,	ד' תתדע"ח—1218
עלית שלוש־מאות רבנים מצרפת ואנגליה	ד' תתק"ע—1211
המונגולים (התתרים) מחריבים את ירושלים,	1260
המוסלמים־הממלופים ממצרים משתלטים על ירושלים,	ה' כ'—1260
משה בן נחמן (הרמב"ן) מחדש הישוב היהודי בירושלים,	1267
הפרשן רבי עובדיה מברטנורא בירושלים,	י"ג ניסן ה'־רמ"ח—1488
התורכים וסולטנם סאלים כובשים את ירושלים,	ה'־רע"ז—1517
הסולטן התורכי סולימאן המפואר בונה חומה בירושלים,	1538
נזקים חמורים בירושלים ברעש אדמה,	י"ח שבט תט"ו—14 יוני 1546
בוא ישעיהו הורביץ (של"ה) ותחילת הישוב האשכנזי,	ה'־שס"ב—1622

רבי יהודה החסיד ואנשיו בירושלים,	כ״ח חשון תס״א—16 אוק׳ 1701
ביקורו הראשון של משה מונטיפיורי בירושלים,	תקפ״ז—1827
מוחמד עלי המצרי ובנו איברהים כובשים את ירושלים,	תקצ״א—1831
ירושלים חוזרת לידי השלטון התורכי,	ה׳ ת״ר—1840
הדפסת הספר העברי הראשון בירושלים: עבודת־הקודש,	תר״א—1841
ראשית בנינה של העיר החדשה בירושלים,	תר״ך—1860
הלבנון—עתון עברי בירושלים, הראשון בארץ־ישראל	תרכ״ג—1863
בוא הרכבת הראשונה אל ירושלים,	כ״ח אב תרנ״ב—1892
ד״ר הרצל ומלוויו בירושלים,	29 אוקטובר—3 נובמבר 1898
ראיון ד״ר הרצל עם ווילהלם ב׳ מלך גרמניה בירושלים,	2 נובמבר 1898
הצבא הבריטי כובש את ירושלים, במלחמת עולם א׳,	כ״ד כסלו תרע״ז—9 דצמבר 1917
שלטון צבאי־בריטי בירושלים,	1918—1920
בוא הנציב העליון הבריטי הראשון (הרברט סמואל),	תר״פ—1920
או״מ מחליט על בינאום ירושלים,	ט״ז כסלו תש״ח—29 נובמבר 1947
קץ השלטון הבריטי בירושלים,	ה׳ אייר תש״ח—14 מאי 1948
ירושלים — בירת ישראל,	כ״ב כסלו תש״י—13 דצמבר 1949
בוא הרכבת הישראלית הראשונה לירושלים,	י״ב אייר תש״ט—11 מאי 1949
עצמות הרצל נטמנו בירושלים,	כ״ב מנחם אב תש״ט—17 אוגוסט 1949
הקונגרס הציוני הכ״ג בירושלים, הראשון בארץ־ישראל,	תשי״א—1951

פעולת המחתרת בירושלים, בשנות 1944—1948.

בסוף שלטון המנדט בארץ ובערב קום מדינת ישראל, התגברו פעולות המחתרת היהודית כנגד הבריטים ומוסדותיהם האזרחים והצבאיים. בתחום ירושלים, בירת השלטון הזר ומקום משרדיו הראשיים, התגברו הפעולות הנועזות של המרי העברי, שהפיל פחדו על הבריטים ושליחיהם. גם הסתגרותם באזורים מיוחדים מבוצרים היטב, לא הועילה להם. צעירי ישראל חדרו אל משרדים ממשלתיים ומוסדות צבאיים וחבלו בהם קשות. בעיקר היו מכוונות פעולותיהם נגד מוסדות אשר שימשו מרכז למזימות בישוב העברי בארץ, ונגד הבריטים 'המומחים' בעניני יהודים, שעליהם הוטל התפקיד לדכא ולמרר את חיי היהודים בארץ, לרגל אותם ואת תנועת המחתרת בהם, להטיל הגבלות על התפשטות התישבותם במולדת ולחבל בשאיפותיהם הציוניות.

חיילי אצ"ל (א'רגון צ'באי ל'אומי) וחיילי לח"י (ל'וחמי ח'רות י'שראל), ביצעו פעולות נועזות ומתוכננות היטב נגד השלטון הבריטי. הקרבנות היקרים שנפלו בשורותיהם, מאסרים, עינוים וגרדום המות לא עירערו את רוחם ולא הטילו מורך בנפשם. הם המשיכו ביתר שאת בפעולות נקם בשלטון הזר ומררו את חיי שליחיו — אזרחים וחיילים. מדי פעם בפעם בצעו צעירי ישראל את מבצעיהם, חבלו במוסדות הבריטים, הרסו בנינים והתנקשו באנשיהם. הבריטים הכריזו לעתים קרובות עוצר חמור על האוכלוסיה היהודית, שלחו את חייליהם החמושים בחוצות העיר והפילו פחדים על התושבים, התנקשו בעוברי אורח תמימים, ערכו חיפושים ברחובות ובבתים, הובילו מאות צעירים וצעירות למכלאות, נשלו דיירים מבתיהם, הוציאו אנשים ממשרדיהם וסוחרים מבתי־מסחרם במטרה לחבל במקורות פרנסתם ולדכאם. ולמרות הסבל הרב, נשאה האוכלוסיה היהודית בהמוניה את מכאובה בדומיה והביטה בכבוד על הצעירים הנועזים, המחרפים בגבורה את נפשם במעשיהם נגד השלטון הזר. היהודים ידעו שרק שאיפה עילאית לעצמאות, הלהט לקוממיות על אדמת אבות, מפעמת בלבות הצעירים הללו ורק ביסורים ובקרבנות נתקרב אל משאת נפש האומה, וחזון הדורות היה יהיה למציאות חיה על אדמת המולדת.

אחת הפעולות הראשונות של המחתרת בירושלים היא התקפת פתע על בנין הבולשת בלב העיר העברית, ביום 23 במארס 1944. הבולשת היתה שוכנת בבנין מוצק במגרש הרוסים, וקירה האחד פונה לרחוב יפו, עורק החיים העיקרי בירושלים החדשה. לוחמי אצ"ל תפשו עמדות אל מול בנין הבולשת, פתחו באש חזקה עליו, פוצצו את קירו המוצק, שהתמוטט על ארבע קומותיו, והשמידו את אוספי המסמכים שהיו בו. בפעולה נועזת זו נהרגו 7 בריטים, ומצד התוקפים נפל אחד, ונשבה אחד. הבריטים הזדרזו לתקן את הקיר הזה ולמחוק כל סימן

מכשלונם המחפיר במצודתם זו בעיר הקודש. בימינו נמצאים בבנין זה משרד המשפטים ותחנת המשטרה הישראלית.

פעולה אחרת של אנשי אצ"ל היתה הסתערות פתע על מעון השוטרים הבריטים, ביום 3 יולי 1944. הבית נמצא ברחוב ממילא, ובפינת רחוב דוד המלך, שנקרא אז רחוב יוליאן, בקצה גבול האזור היהודי וסמוך לאזור הערבי. מתוך בית־הקברות המוסלמי הקרוב פתחו הלוחמים באש חזקה לעבר הבנין בעל שלוש הקומות, פיצצו את קירותיו והמדרגות בין קומותיו. רק הודות לעמודי הבטון המוצקים לא התמוטט הבנין כולו. במשך שנים אחדות עמד הבנין בחורבנו עם עמודיו וקירותיו ההרוסים, עד שבאה מדינת ישראל ושיקמה אותו ובו שוכן אגף המכס והבלו הממשלתי.

הפעולה הנועזת והגדולה ביותר של מחתרת אצ"ל בירושלים, היתה החדירה אל מלון דוד המלך ופיצוץ אגף אחד ממנו, ביום 22 יולי 1946. בנין גדול ומפואר זה נמצא בלב ירושלים, באגפו ההרומי היה מושב המזכירות העליונה של שלטון המנדט בארץ, מעון המפקדה הצבאית ומשרדי שרות המודיעין (האינטלג'נס) הבריטי. הבנין היה מבוצר, מוקף גדרות תייל ונשמר היטב בידי כוחות בריטים חזקים. הלוחמים, אנשי אצ"ל, חדרו אל פנים הבנין בקומתו התחתונה, כשהם מחופשים לאותם הערבים שהיו רגילים להביא כדי חלב לצרכי המלון. הם הניחו את הכדים כרגיל, ונסוגו בהשאירם בתוכם חומרי נפץ ופצצת שעון מכוונת לשעה 12.30 בצהרים. אמנם אנשי אצ"ל הודיעו טלפונית למזכיר הממשלה על ההתפוצצות הקרבה וציינו את זמנה, אולם הוא לא שמע לקול האזהרה, באמרו: „לא באתי הנה לקבל פקודות מהיהודים". רעם הפצצה נשמע על פני כל ירושלים וסביבתה. התוצאה היתה איומה, כל אגף הבנין, על שבע קומותיו הגבוהות, התמוטט כליל ובמפולת נהרגו 91 איש, מהם פקידים גבוהים ומנהלי מחלקות. פעולה נועזת זו הפילה תדהמה בקרב הבריטים, והשתוממות בקרב הערבים על העזתם של היהודים. במשך שנים אחדות נשאר אגף זה בחורבנו, עד שתיקנוהו וכעת אין להכיר בו כל סימן למה שקרה פה לפני שלוש־עשרה שנה.

מפחד פעולות הטרור, הסתגרו הבריטים בתוך מקומות מסוימים 'אזורי בטחון' בחוצות ירושלים. הם הרחיקו מתוכם את תושביהם היהודים, פינו את משרדיהם וחנויותיהם. האזורים הצבאים הוקפו בגדרות תייל דוקרני ומשמרות חזקים הופקדו עליהם, יומם וליל. בהקמת אזורים אלה אמרו הבריטים למרר את חיי היהודים, להכביד עליהם בתנאי דיור, למוטט את כלכלתם ולשבש את התחבורה בין שכונותיהם. באזורים צבאיים מוגנים אלו האמינו הבריטים למצוא להם מקלט ומחסה מפני פעולות המחתרת ולהציל את חייהם מפני הלוחמים העברים. היהודים הביטו בשאט נפש ובשנאה על אזורי הבטחון, שהיו כעצמות ממאירות בגרונה הסובל של ירושלים העברית.

האנגלים קראו לכל קטע סגור במלה האנגלית 'זון', שפירושה אזור, בתוספת

אות מהאלף־בית האנגלי. למראה האזורים האלה של האנגלים בירושלים, דרש אותו יהודי את דברי ישעיהו הנביא: „איכה היתה ל׳זונ׳ה קריה נאמנה מלאתי משפט צדק ילין בה, ועתה מרצחים"...

אזור צבאי אחד היה בתוך רחוב יפו, עורק החיים של ירושלים העברית. אזור זה הכיל בתוכו את בניני הרוסים, בנין אפ"ק (הבנק הלאומי) ובנין הדואר המרכזי. באזור זה נמצאו המשטרה והבולשת הבריטית. ההמון היהודי כינה את האזור ׳בווינגרד׳—מצודת־בווין, על שם ארנסט בווין, מיניסטר החוץ של בריטניה באותם הימים, שהחליט באכזריות וגסות להשמיד את הישוב היהודי ולהרוס את שאיפותיו הציוניות. בקרבתו הקימו היהודים המנושלים שורת חנויות ׳העמודים׳ ברחוב יפו.

אזור צבאי אחר היה ברחוב המלך ג׳ורג׳, מרחובותיה החשובים ביותר של ירושלים. אזור זה השתרע מקצה בנין המוסדות הלאומיים דרומה, והקיף חלק מבתי רחביה העברית. אזור צבאי אחר היה בקצה רחוב הנביאים, ובמבוא אל השכונה היהודית הגדולה מאה־שערים, וכלל בתוכו את הבנין הגדול ששימש בית־חולים איטלקי. הצבא הבריטי נטל אותו לעצמו, והיה מעון לחיל האוויר המלכותי. בקצה השכונה גאולה היה אזור צבאי נוסף שהקיף את בניני שנלר והבתים הסמוכים, בגבול שכונות עבריות צפופות.

כמובן, אזורי הבטחון הבריטים היו יעד חשוב בפעולות המחתרת. לוחמי אצ"ל השתדלו להרוס גם תחנות רכבת, לחבל במסילות ובגשרים ולהפיל פחד על תנועת הרכבות שהיתה חיונית לבריטים. הסתערות נועזת נערכה על תחנת הרכבת בירושלים שגרמה הרס רב בה ובמתקניה, ביום 30 באוקטובר 1946.

אחרי זמן־מה הוכנס חומר נפץ בבנין משרד מס־ההכנסה הממשלתי וכולו התמוטט והפך לעיי מפולת, ביום 20 נובמבר 1946. שרידיו עוד נשארו עד ימינו ברחוב שלמה המלך, שנקרא אז רחוב סנט לואיס, סמוך לבנין אגף העתיקות הממשלתי.

ברחוב המלך ג׳ורג׳ היה בנין ששימש פנסיון ונקרא על בעלו היהודי גולדשמיט. הבריטים הרחיקו ממנו את בעלו ועובדיו היהודים ועשוהו למועדון לקציניהם. ׳מועדן הקצינים׳ נכלל באזור המוגן הנזכר, ברחוב המלך ג׳ורג׳. למרות שהבנין היה באזור מוגן ומבוצר היטב, הסתערו עליו אנשי אצ"ל לאור היום, הרסוהו כליל, וחמשה־עשר קצינים נקברו בחורבותיו, ביום 1 במארס 1947. עד היום עומד הבנין בחורבנו, אל מול בית־הכנסת ׳ישורון׳ וסמוך לבניני הסוכנות היהודית.

פעולה אחרת, הפעם של אנשי לח"י, נערכה במבואות ירושלים—נסיון התנקשות בחיי הנציב העליון הבריטי מק־מייכל, שהצטיין בשנאתו למפעלי היהודים בארץ והתפרסם בעזרתו הרבה לערבים. אמנם הפעולה לא הצליחה, אבל הסעירה את הישוב והשלטון הבריטי בביצוע הנועז. בימיו האחרונים לשלטונו של נציב בריטי זה, יצא הוא מארמונו בירושלים למסיבת פרידה שערכו לו פקודיו האנגלים

ביפו. באותו שעה התחפשו לוחמי לח"י למודדים ממשלתיים, תפסו עמדות בגבעה בולטת מצד הכביש, בשפולי השכונה גבעת־שאול, כ־3 ק"מ ממרכז העיר. כאשר עברה המכונית ובה הנציב ומלווהו בכביש העוקף את הגבעה הזאת, פתחו עליה באש חזקה מתת־מקלעים. הנהג הצליח להסיע את המכונית במטר היריות והנציב נצל בנס ונפצע רק פצעים קלים.

לוחמי המחתרת עקבו בערנות רבה אחרי פעולות הקצינים בבולשת הבריטית, עובדי המחלקה המיוחדת שהיתה מכוונת נגד היהודים. בה ישבו 'המומחים' יודעי העברית ובקיאים בעניני היהודים. קצינים אחדים שהצטיינו במעשיהם האכזרים נפלו חלל בחוצות ירושלים.

לוחמי אצ"ל ולח"י שנתפסו, נאסרו והושמו בבתי־סוהר. אחדים מהם הוצאו להורג. גם בבית־הסוהר בירושלים התענו רבים מהם. בית־סוהר זה היה באחד הבנינים במגרש הרוסים, לאורך רחוב סנט פאול, רחוב שבטי־ישראל בימינו. בין הנאסרים היו גם שני לוחמים צעירים: האחד חבר אצ"ל ואחד לח"י, אשר נידונו לתליה. בערב הוצאתם להורג הם ריסקו את עצמם ברמון, ביום 21 אפריל 1947.

זמן קצר לפני צאת הבריטים מהארץ ערכו לוחמי אצ"ל ולח"י הסתערות חזקה על הכפר דייר־יאסין, בימינו כפר־שאול מפרברי ירושלים. הכפר שימש בסיס לערבים נגד השכונות היהודיות בקרבתם: גבעת־שאול, קרית־משה ובית־הכרם. אחרי קרב אכזרי השתלטו עליו הלוחמים היהודים, ביום 9 אפריל 1948. 245 ערבים ו־5 יהודים נהרגו בקרב דמים זה. הפעולה בדייר־יאסין הפילה פחד אימים על הערבים בארץ.

אזור פעולות המחתרת העברית בחוצות ירושלים

1)	התקפה על משרדי העליה,	י"ח שבט תש"ד — 12 פברואר 1944
2)	התקפה על הבולשת הבריטית,	כ"ח אדר תש"ד — 23 מארס 1944
3)	התקפה על מעון השוטרים,	כ"ג תמוז תש"ד — 3 יולי 1944
4)	התקפה על בית־הסוהר המרכזי,	י"ז שבט תש"ו — 19 ינואר 1946
5)	פיצוץ אגף במלון דוד המלך,	כ"ג תמוז תש"ו — 22 יולי 1946
6)	פיצוץ בתחנת הרכבת ירושלים,	ה' חשוון תש"ז — 30 אוקטובר 1946
7)	פיצוץ משרד מס ההכנסה,	כ' חשוון תש"ז — 20 נובמבר 1946
8)	התקפה על המשטרה במחנה־יהודה,	ז' כסלו תש"ז — 30 נובמבר 1946
9)	התקפה על מועדון הקצינים הבריטים,	ט' אדר תש"ז — 1 מארס 1947
10)	התקפה על המחנה הצבאי שנלר,	כ' אדר תש"ז — 12 מארס 1947
11)	התקפה על מועדון חיל התעופה הבריטי,	ט"ז באב תש"ז — 2 אוגוסט 1947
12)	פיצוץ משרד עבודות הציבוריות,	י"ט אב תש"ז — 5 אוגוסט 1947
13)	פצצת חבית בשער שכם,	ט"ז טבת תש"ח — 29 דצמבר 1947
14)	התקפה על בית־הדין הצבאי,	ט"ו אדר א' תש"ח — 25 פברואר 1948
15)	כיבוש הכפר דיר־יאסין,	כ"ט אדר ב' תש"ח — 9 אפריל 1948

המערכה לשיחרור ירושלים

ביום ההוא יאמר לירושלם אל תיראי:
ציון — אל ירפו ידיך:...
כי־אתן אתכם לשם ולתהלה בכל עמי הארץ
בשובי את שבותיכם לעיניכם[1].

בני ירושלים אמרו: עשרה קבין של יסורין ירדו לעולם, תשעה נטלה ירושלים. ואמנם נטלה ירושלים מידה גדולה וגדושה של צרות וסבל במלחמה על הקמת מדינת ישראל ועמידתה, יותר מכל מקום אחר בארץ. לא רק בעצם ימי־המלחמה סבלה ירושלים אלא זמן רב קודם־לכן. גם ההפוגות ועשרות שליחי אומות־העולם המאוחדות (או"מ), שהתרוצצו בראשי חוצותיה במכוניותיהם הלבנות, לא נתנו לה קורטוב של מנוחה, ורעם התותחים והמולת הפצצות והפגזים לא נדם בקרבה, בימים ובלילות.

שבעתים הרגישה ירושלים בסבל זה, סבל גופני ורוחני כאחד, משום שהאמינה בתחילה בתומתה, כי מסיבת קדושתה לעולם כולו תבוא לה הצלה גם מזוועות המלחמה הזאת. והרי לקח ההיסטוריה, מן הדור האחרון: במלחמת־העולם הראשונה עשו האנגלים במיטב מאמציהם, שלא לירות בחוצות ירושלים אף לא יריה אחת, אלא נלחמו לכיבושה במרחק רב ממנה. ובמלחמת־העולם השניה—גם העריצים גסי־הרוח הגרמנים־הנאצים לא העיזו להפציצה. היתכן, איפוא, כי במלחמה ,קטנה' זו תיהפך ירושלים, עיר־הקודש, לשדה־קרב, לגיא־חזיון של הפגזה והפצצה אכזרית?

אולם לא כן היה הדבר. אומות העולם לא נקפו אצבע, משראו כי קלגסי הערביים מתכוננים להכות בעיר עד חרמה. גם למראה ירושלים הפצועה והדווייה לא נעשה דבר. רק כוחות ישראל, ובעיקר חברי „ה ה ג נ ה", הם שהצילוה מכליה, הם שעמדו בפרץ, באומץ ובגבורה, ושמו־לאל את כל המזימות, שרקמו עליה שונאים גלויים בתותחיהם ואויבים נסתרים במסכת קדושתה. אכן נתקיימו בנו דברי זכריה הנביא: „קנאתי לירושלם ולציון קנאה גדולה: וקצף גדול אני קצף על הגוים השאננים. אשר אני קצפתי מעט והמה עזרו לרעה: לכן כה אמר ה' שבתי לירושלם ברחמים, ביתי יבנה בה... עוד תפוצנה ערי מטוב, ונחם ה' עוד את ציון ובחר עוד בירושלם"[2].

ירושלים—עיר ההריגה בחסות האנגלים

עוד מתנופף בירושלים דגל הבריטים ,מעריצי העיר הקדושה', ,אוהבי הביבליה' קרבו אליה, ביזמתם ובפקודתם, אם במישרין ואם בעקיפין, תותחים ערבים והרעימו והרעישו אותה ופגעו בבתיה ובתושביה. עם הרעשה זו נתערערה אמונתם

1 צפניה ג, טז—כ. 2 זכריה א, יד—יז.

העיוורת של תמימי ירושלים במצפונו של עולם. ההרעשה נשנתה ונשלשה ואין אומר דבר. נשתתקו כל הקולות, שהיו מדברים ברטט על קדושתה ויקרה של עיר־האלוהים, נאלמו ואין פוצה פה ומצפצף...

עצם ההחלטה בעצרת האומות המאוחדות, ביום 29 בנובמבר 1947, לא היתה לפי רוחם ושאיפתם של האנגלים. על־כן יצא קצפם גם על ירושלים, שהיתה צריכה להישאר במשטר בינלאומי. אותה החלטה לא נשתלבה יפה ברשת המזימות שפרשו האנגלים במזרח. לפיכך היו מוכנים גם להחריב את ירושלים עיר־הקודש ולהכשיל את החלטת עצרת העמים. הם לא הסתפקו בהרעשת העיר ממרחקים אלא הביאו את מלחמת־הדמים לתוך חוצותיה. ירושלים הפכה לשדה־קרבות, לעיר־הריגה...

עם פרוץ המלחמה היו בירושלים, בקירוב, 165.000 תושבים. מהם 100.000 יהודים, 40.000 מוסלמים, ו־25.000 נוצרים, בני כתות וארצות שונות. רוב האוכלוסיה היתה בעיר החדשה, מחוץ לחומה, ומיעוטה—בעיר העתיקה המוקפת חומה. כאן נמצאו בקירוב 30.000 תושבים: כ־24.000 מוסלמים, כ־4.500 נוצרים, וכ־1.700 יהודים: זקנים, נשים וטף, שנצטופפו ברובע היהודי הקטן. בגבולו השתרע: מצד אחד, הרובע המוסלמי הגדול על השווקים הרבים, ומצד אחר, במערב, הרובע הארמני. הדרך מן העיר החדשה אל הרובע היהודי עברה בתוך האיזור הערבי, סביב שער יפו ובקרבת השווקים הערביים. גם בסביבת שער ציון, על הר ציון, הקרוב לרובע היהודי, השתרע איזור ערבי גדול.

למחרת ההחלטה בעצרת האומות המאוחדות על חלוקת הארץ (29 בנובמבר 1947), כשהיתה שרויה שמחה גלבבת ורחבה בכל ירושלים היהודית לקראת הקמת מדינת ישראל, הסתער המון ערבי על המרכז המסחרי היהודי, הנמצא בקרבת שער יפו ומוקף רחובות ערבים. המון פרוע ומוסת התפרץ אל חנויות היהודים להרסן ולבוז בו, בחסות ובעידוד המשטרה הבריטית שבנינה נמצא מצד אחד של המרכז המסחרי, ומצד אחר היה מחנה צבאי בריטי... אמנם אנשי־ההגנה שמו נפשם בכפם וחדרו אל המרכז המסחרי, על אף מצבו המסוכן והגישה הקשה אליו. אולם המשטרה הבריטית בתככיה ומזימותיה הכשילה את פעולת ההגנה, אסרה את אנשיה ופרקה את נשקם. המרכז המסחרי נהרס והרבה מבניניו היו לעיי מפולת.

עם פרוץ מאורעות הדמים היה הרובע היהודי בעיר העתיקה נתון למצור ולסכנה גדולה. צעירים משורות 'ההגנה' ו'אצ"ל' באו להגנתו. הערבים השתלטו על הדרך אל הרובע היהודי, והגישה אליו לא היתה אפשרית אלא בחסדם של האנגלים, שהעמידו פני מצילים ומושיעים. קומץ קטן של מגינים יהודים, נרדפים ע"י הצבא האנגלי, עמדו בגבורה במשך חודשים מרובים, בתנאים קשים מאוד, אל מול המוני ערבים צמאי־דם, מוסתים ע"י אחיהם ומעודדים ע"י האנגלים.

בהתאם לתוכנית 'תוהו ובוהו', הגבירו האנגלים את סבלם של תושבי ירושלים היהודים עד לבלתי־נשוא. הם הפסיקו את זרם המים לירושלים; כידוע, מקבלת

ירושלים את מימיה ממעינות ראש־העין הנמצאים במרחק של 80 ק"מ, בקירוב. הצינור עבר ברובו באיזור ערבי, שהשתלטו עליו כנופיות לוחמות; האנגלים עמדו מרחוק ולא עשו דבר להבטיח מים לעיר־הקודש. האנגלים צימצמו את הספקת החשמל, ולבסוף הפסיקוהו לגמרי, בטענם שאין להם חמרי דלק מספיקים; מפעל החשמל בירושלים היה באותם הימים בידי חברה בריטית. כן נפסקה התחבורה העברית הרגילה אל ירושלים, ורק בקושי רב תוך סכנת נפשות הגיעו שיירות אליה. ירושלים היהודית התחילה סובלת חרפת רעב וצמא. מערכת חייה הכלכליים והציבוריים עוערה והתמוטטה כליל.

האנגלים ובני בריתם זממו גם לדכא את רוחה של האוכלוסיה ולהטיל עליה אימים ובלהות. פצצה גדולה הוטלה ברחוב הסולל (רחוב החבצלת), שהרסה את בית העתון האנגלי־יהודי 'פאלסטיין־פוסט'. כמה בתי מגורים וחנויות בסביבתו ניזוקו קשה. בזה אמרו האנגלים להשתיק את קולו של העתון הזה, שהוקיע בגלוי ובאומץ את מעשיהם ותכניהם המכוערים. אולם על אפם ועל חמתם, על־אף החורבן במערכת העתון, הפגיעה בהרבה מעובדיו והרס במכונות הדפוס—הופיע העתון הזה למחר והמשיך במלחמתו האמיצה.

בבוקר אחר נכנסו לתוך ירושלים מכוניות צבאיות בריטיות, בלווית מכונית המשטרה הבריטית, ובשתי מכוניות מטען כבד של חומר נפץ. המכוניות הועמדו ברחוב בן־יהודה, בלבה של ירושלים העברית. השוטרים והחיילים הפעילו את הנפץ במכוניות וברחו. קול הפצצה אדיר התפשט על פני ירושלים, בעוד רוב תושביה ישנים במטותיהם, ביום י"ב באדר א' תש"ח (23 בפברואר 1948). ההפצצה גרמה לקרבנות רבים והביאה נזק רב לחייה הכלכליים. בתים ברחוב בן־יהודה, מהרחובות המפוארים והסואנים, הפכו בן־רגע לעיי מפולת, לשלדים הרוסים ונתוצים, מעוררים זעם וזוועה... אולם תועבה זו שזעזעה את כל הישוב היהודי, לא ערערה את רוחה האיתן של ירושלים, וזו התאזרה אמונה ביתר־שאת לקראת הבאות...

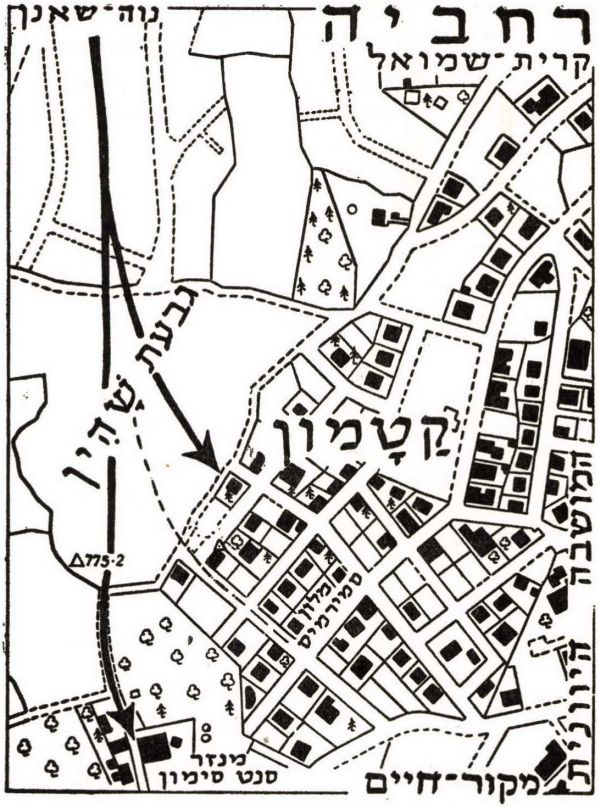
אחרי זמן־מה נכנסה בערמה אל חצר בנין המוסדות הלאומיים מכונית הקונסוליה האמריקאית, על דגלה האמריקאי ונהגה הערבי, כשהיא טעונה חומרי־נפץ רבים. הנהג הפעיל את הנפץ והתחמק. ההפצצה גרמה לנזק ניכר בחלק אחד של הבנין—אגף קרן היסוד. בו נהרגו אנשים אחדים, וביניהם מנהל קרן־היסוד ל. יפה, ביום ל' אדר א' תש"ח (11 מארס 1948). מקרה־זוועה זה איחד יותר את המוני התושבים על עדותיהם השונות והמגוונות, מסביב לבנין הסוכנות, שסימל את רצון העם לעצמאותו ולשיחרורו מעול זרים...

מעט־מעט התחילו היהודים מרחיקים את 'האיים' הערבים—שכונות קטנות שנמצאו בתחומה היהודי של ירושלים. בשכונות הללו היו מתלקטים כנופיות ערביות, שהתכוננו לחבל בחיי היהודים ולהדריך את מנוחתם. היהודים תפסו בידם את השכונה הערבית שייח' באדר, במערבה של ירושלים, בצד פרשת רחובות חשובים ובמבוא אל ירושלים מצדה המערבי. שכונה זו הפכה לאיזור אימונים לנוער

שגויס לקראת הקרבות, וניתן לו השם: גבעת ר"ם—ר'מת מ'פקדים—לכבוד המפקדים שעסקו באימון הצעירים המגויסים. כן השתלטו היהודים על הכפר הערבי ליפתה, השוכן במקומה של נפתוח המקראית, במבואות ירושלים, על הכביש אל תל־אביב. אחרי זמן־מה נכבש בידי לוחמי אצ"ל ולח"י הכפר הערבי דייר־יאסין, השוכן במרומי ההרים במעוכה של ירושלים היהודית, בקרבת השכונות גבעת־שאול, קרית־משה ובית־הכרם.

השכונה קטמון וכיבושה

כנופיות ערביות חזקות נתבצרו בשכונה הנוצרית קטמון. זו נמצאת, בדרומה־מערבה של ירושלים החדשה, במצב אסטראטגי מצוין ומשקיפה על פני השכונות היהודיות: רחביה וקרית־שמואל. במרומי קטמון, בתוך חורשה קטנה, נמצא מנזר

חדירת הכוחות היהודים אל שכונת קטמון.

פעולה ראשונה: הריסת מלון סמירמיס בליל כ"ג טבת תש"ח—5 ינואר 1948.
פעולה שניה: כיבוש קטמון בידי לוחמי הפלמ"ח וההגנה, ביום כ"ב ניסן תש"ח—1 מאי 1948.

יווני סנט סימון. ובצדו בית, ששימש גם מעון קיץ לאפטריארך היווני האורתודוקסי. מחמת מצבה הטופוגראפי המיוחד של קטמון, בנוי הבמרומי ההר בולט אל מול האיזור היהודי, השתכנו בה כנופיות ערביות, התבצרו היטב בבתיה הגדולים, הבנויים גזית, והתחילו מטרידים מכאן את התושבים היהודים: ירו, צלפו והפגיזו בלי הרף. בקטמון היה מלון נוצרי־ערבי 'סמיראמיס', בו השתכנה המפקדה הערבית באיזור זה. יחידה קטנה של אנשי ההגנה חדרה לתוך קטמון, באישון לילה, והרסה את המפקדה במלון סמיראמיס, על אחדים מקציניה, רובם עיראקים, שבאו לעזרת הכנופיות המקומיות.

מקץ זמן־מה בליל אביב אחד, כ"ב ניסן תש"ח (1 במאי 1948), עלו כוחות ההגנה, לוחמי גדוד הפורצים (הפלמ"ח), על קטמון וכבשוה אחר קרב עז וקצר. ההסתערות על קטמון, המבוצרת היטב ע"י הטבע וע"י האויב, היתה נועזת מאד. טור לוחמים הקיף אותה מן המערב ועלה על גבעה, שנקראה על שם בעליה—גבעת שאהין. על הגבעה התנוסס בית גדול וחזק, שהערבים הפכוהו למצודה מבוצרת יפה. אחרי קרב קשה נסוג מכאן האויב, וכך נפתחה הדרך אל המנזר הקרוב סנט סימון, שבו ריכז האויב את מיטב כוחותיו. מסיבת מצבו האסטראטגי המצוין של המנזר, שהוא מוקף חורשות עצים, היו לו לאויב יתרונות רבים בקרב זה. אולם גבר עליו הלחץ היהודי, ואחרי קרב קשה נסוג גם מן המנזר הזה. אמנם האויב לא השלים במהרה עם מפלתו וניסה להוציא את המנזר מידי הכובשים והסתער על עמדות היהודים בגלים גלים. אולם העלה חרס בידו, ולבסוף נסוג בבושת־פנים ומפלתו היתה גדולה. כיבוש שכונת קטמון היה הנצחון הראשון של כוחות ההגנה בירושלים ומכה קשה לכנופיות הערביות המתרברבות...

אות־זכרון לכובשי קטמון.

מימין: מגדל־דוד—כסמל ירושלים העתיקה. משמאל: בנין הסוכנות היהודית וסביב דברי תהלים: 'אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני'. בזמן האחרון ניתן לשכונה קטמון השם החדש—גונן.

השכונה הערבית שייח'־ג'ראח

שייח' ג'ראח היא שכונה ערבית גדולה במעלה הר הצופים ונקראת בשם קדוש הקבור במסגד הבנוי במבוא אל השכונה הזאת (ציור בעמוד הבא). הכביש אל בניני האוניברסיטה ובית־החולים 'הדסה' במרומי הר הצופים עובר בתוך השכונה שייח'־ג'ראח, לאורך רחובה הראשי.

המסגד המוסלמי בשיפולי השכונה שייח׳־ג׳ראח ובצד הכביש אל הר הצופים.
מימין למסגד, בחדר בעל הכיפה, קבר שייח׳ ג׳ראח, שעל שמו השכונה הערבית.

במרומי השכונה שייח׳־ג׳ראח מזדקרת שורה שה בתי נשאשיבי—כשם משפחה מוסלמית נכבדה בירושלים. ביניהם גם ביתו של ראע׳ב נשאשיבי, מי ששימש בשעתו ראש עירית ירושלים, במשך שנים אחדות. גם הבית הזה, כמו כל השכונה סביב, מהווה נקודה אסטראטגית החשובה ביותר בצפונה של ירושלים, במעלה הר הצופים ומשקיף יפה על העיר.

מן הכביש העולה אל הר הצופים מזרחה מסתעף, בשכונת שייח׳־ג׳ראח, כביש אחר המוליך צפונה אל העיירה רמאללה ואל עיר שכם בירת שומרון—המשולש הערבי׳. בקצה שייח׳־ג׳ראח ובתי־נשאשיבי, מערבה, נמצא בית־הספר לשוטרים—בנין גדול, מישלט אסטראטגי מצוין, הנשקף אל מול השכונות העבריות הגדולות: בית־ישראל, שכונת־הבוכרים, סנהדריה, בתי פאג״י (פ׳ועלי א׳גודת־י׳שראל) וכו׳.

מחמת ערכה האסטראטגי הרב של שכונת שייח׳־ג׳ראח השתכנו בה כנופיות של ערבים, במטרה לנתק את התחבורה העברית אל בית־החולים ׳הדסה׳, שערכו רב בימי שלום ולא כל־שכן בימי מלחמה. אמנם באחד הלילות, במארס 1948, השתלטו כוחות ההגנה כמעט על בתי שייח׳־ג׳ראח, אולם שלטונות הצבא האנגלי דרשו מאת היהודים בכל תוקף לסגת מן העמדות שכבשו, בטענה שכאן דרך נסיגה של האנגלים מירושלים והם כמובן צריכים להבטיחה... האנגלים ידעו היטב מה ערך נודע לשכונה הזאת, בשביל פעולות הערבים בעתיד הקרוב. התחבורה אל הר הצופים כמעט שנפסקה כליל, ולא נתקיימה אלא בחסות האנגלים. על אף ׳החסות׳ האנגלית האדיבה, נערכה התקפה קטלנית בד׳ ניסן תש״ח (13 אפריל 1948) על שיירה שעלתה להר־הצופים ו־77 איש, מהם אנשי מדע ורופאים חשובים,

נרצחו אל מול חיילות האנגלים, שהבטיחו כ,ג'נטלמנים' את שלום התחבורה...

הכשלון בכיבוש השכונה הערבית שייח'־ג'ראח, הביא לידי ניתוקו של הר הצופים העברי: בניני בית־החולים 'הדסה' והאוניברסיטה העברית. כל השטח מירושלים (בית מנדלבאום) ומעלה הר הצופים עד בית־הקברות הצבאי־בריטי, נשאר בידי הלגיון הערבי, בתחום שלטון הירדן.

השכונה ימין־משה במערכה

לא רק הרובע היהודי אשר בעיר העתיקה היה מנותק ממרכזה של ירושלים היהודית, אלא גם שכונות אחרות בתחום העיר החדשה עצמה נותקו הימנה במהלך המאורעות. השכונה ימין־משה, בקרבת שער־יפו, היתה כולה מוקפת ערבים. היא הפכה לעמדה חשובה של כוחות ההגנה והיתה כעין חוליה מקשרת, ראש גשר, בין העיר החדשה והרובע־היהודי בעיר העתיקה. המגינים בימין־משה היו נתונים בתנאים קשים עד־מאד. השכונה בנויה בשיפולי ההר, גלויה לעין כל מן השכונות הערביות אשר במרומי ההרים מסביב. בהר ציון הקרוב, לאורך החומה הסמוכה, ובמגדל דוד הצופה אליה התבצרו הערבים היטב, וללא־הפוגה ירו והצליפו על מגיני ימין־משה. מאחוריה של ימין־משה השתרע מחנה צבאי אנגלי שאנשיו לא הוסיפו בטחון רב לשכניהם היהודים... התקפות רבות נערכו עליה, אך נהדפו בגבורה רבה. כמה צעירים נפלו חלל בהגנתה, חלק מבתיה נהרסו אולם ימין־משה לא נעזבה. טחנת־הרוח הסמוכה שימשה נקודת־תצפית לחברי ההגנה. דבר זה לא נעם לאנגלים השכנים, וביום אחד בא חיל 'המהנדסים המלכותיים' ופיצץ את חלקה העליון של המצבה ההיסטורית הזאת, ובלבד ליתן סיפוק לערבים, חבריהם־לנשק', במלחמה נגד היהודים... מעשה זה של צבאות בריטניה הגדולה היתה, לפי מימרה שנונה של דובר ההגנה—,פעולת דון־קישוט' אמיצה מאד...

טחנת הרוח בימין־משה,
מופצצת בידי חיל 'המהנדסים המלכותיים' ב־1948.
הטחנה נבנתה בשנת 1860 ע"י משה מונטיפיורי,
ושימשה מצבת זכרון לפעולותיו הברוכות בבנין
ירושלים החדשה.

אות־זכרון למגיני ימין־משה—תש"ח.
אריה יהודה נושא דגל ציון.
טחנת רוח, רמז לטחנה שהיתה עמדת תצפית למגיניה.
למטה האותיות י. מ. מ.—ימין משה מונטיפיורי.

השכונה מקור־חיים במערכה

דף מזהיר לאנשי־ההגנה בירושלים נרשם בשכונה הקטנה ‚מקור־חיים‘ סמל העקשנות של המגן העברי, שאינו יודע רתיעה ופחד, שכונה זעירה זו נמצאת בקצה הדרומי ביותר של ירושלים, בעמק רפאים, שבו נחל דוד המלך את נצחונו הגדול על אויביו הפלשתים, לפני כשלושת אלפים שנה.

השכונה היתה מבודדת, והדרך אליה עברה בתוך שכונות ערביות גדולות, מצבה האסטראטגי גרוע מאד ‚ בנויה בעמק ומסביבה, דרומית־מערבית, מתרוממים הרים גבוהים, זרועים שכונות וכפרים ערבים. בקרבתה הכפר הערבי בית־צפאפה, ששימש בסיס להתקפות ממושכות על מקור־חיים. אנשי ההגנה השיבו לו כגמולו. בליל־ערפל אחד יצאה חוליה של חבלנים והרסה בנין ערבי גדול, טחנת־קמח בקצה הכפר, מקום מושבו של האויב. אך ההתקפות על מקור־חיים לא פסקו ומגיניה לא עזבוה ורוחם לא נפלה בהם. העמידה האמיצה והעקשנית של אנשי ההגנה המעטים, בתוך מקור־חיים הקטנה, המבודדת והנצורה, נתונים למטר יריות והפגזות ולהתקפות תכופות—זכור תיזכר תמיד כאחד ממעשי־הגבורה המזהירים ביותר במלחמתה של ירושלים היהודית בימיה הקשים ביותר.

גם השכונות הסמוכות תלפיות וארנונה והקיבוץ השכן רמת־רחל, בקצה הדרומי ביותר של ירושלים, היו בהתחלה מנותקות־למחצה, והקשר אליהם היה בחזקת סכנה. לבסוף נפסק מסיבת הקרבנות הרבים שנפלו בדרך אליהן. ישובים אלו הם למודי נסיונות קשים. במאורעות תרפ״ט (1929) נהרסה רמת־רחל, ותלפיות שכנתה סבלה, הרבה. גם במאורעות תרצ״ו—תרצ״ט (1936—1939) היה מצבן קשה מאד וסבלו מהתקפות רבות עליהן.

מאחורי רמת־רחל, בשיפולי ההר, אל מול השכונה ארנונה, נמצא הכפר הערבי צור־בהיר, ששימש בסיס לכנופיות נגד השכונות הללו. על אף כל אותן התקפות חזקות עמדו צעירי ישראל בגבורה רבה והדפו את התוקפים וגם פשטו בגבולם והרסו את בסיסיהם, של הכנופיות הערביות.

כך המשיכה ירושלים העברית, הפצועה והתשושה, את חייה הכאובים רבי־הסבל. באיזור הערבי ובסביבות התלקטו כנופיות מבני הארץ, מן הארצות השכנות, ומחלאת העמים באירופה שהוקאו ממנה ומצאו להם מקלט טוב, בעיר הקודש, בקרב האויב הערבי. והאנגלים נותנים להם חסות, משיאים להם עצה, הדרכה ותושיה...

בצאת האנגלים מירושלים

אור ליום ה׳ אייר תש״ח (14 במאי 1948), עם סיום המנדט הבריטי על הארץ, יצאו האנגלים גם מירושלים. לכאורה יצאו בגלוי, אולם למעשה העבירו בסתר חלק גדול מן הבולשת הבריטית אל העיר העתיקה, והרבה מאנשיה ומשוטריה עברו אל האיזור הערבי ‚מאחורי הקלעים‘, עד יעבור זעם...

מיד עם צאתם של האנגלים התחילו כוחות ישראל בפעולה נמרצת. מהם הלכו ותפסו את האזורים הצבאיים הגדורים של האנגלים, ומהם הלכו להסתער על

החלקים הערביים של העיר. טורים של צעירים יצאו מתוך בסיסיהם הנסתרים, הפעם בגלוי, לעין השמש, עם נשקם המועט, כדי להלחם באויב עשיר באנשים ומצויד כהלכה והוא שולט בנקודות אסטראטגיות חשובות.

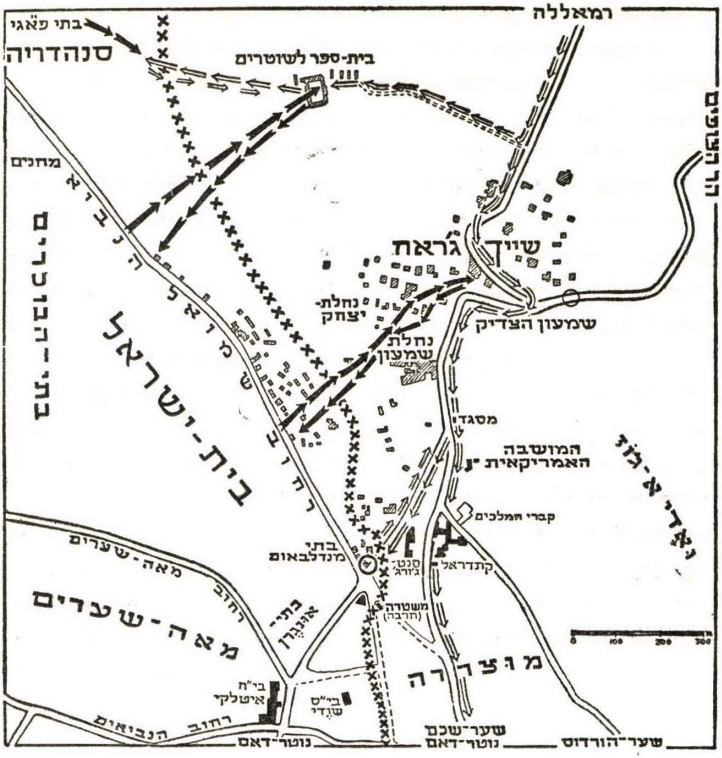
כוחות ישראל הסתערו בשלושה טורים עיקריים: טור 'ההגנה' המרכזי, התקדם ברחוב יפו, אל המצודה הבריטית 'בוינגראד' וכבש אותה. בשחר הבוקר התגופף הדגל הלאומי על הבנין המרכזי במצודה זו, לשמחתם העצומה של יהודי ירושלים. הטור הזה התקדם בכיוון אל שער יפו והשתלט על גוש הבנינים ממול השער הזה. חלק ממנו פנה אל השער החדש והשתלט על המנזר הצרפתי הגדול: נוטר־דאם ד־פראנס ('גבירתנו של צרפת'). מנזר זה חולש יפה על קטע גדול של החומה הצפונית, על שער שכם ועל חלק גדול של השכונה הערבית המשתרעת צפונה־מערבה ממנה, היא שכונת מוצררה. המנזר נוטר־דאם, שנמצא עד צאת האנגלים בגבול הערבים, הפך עכשיו לבסיס חשוב של כוחות ישראל. ערכו היה רב כי הוא שוכן על הדרך העיקרית העוברת בירושלים מצפון לדרום.

טור שני פנה מן האיזור היהודי של ירושלים אל בית־החולים האיטלקי, אל שכונת מוצררה בכיוון לשער־שכם, ואל השכונה שייח'־ג'ראח. לוחמי אצ"ל כבשו את בנין־השוטרים, הנמצא בקרבתה על שלוחת הר הצופים, החולש יפה על חלק גדול של ירושלים, המאוכלס ישוב יהודי צפוף, ונודע לו, לבנין השוטרים, ערך אסטראטגי נוסף, שכן הוא נמצא על הכביש הבא מן הצפון, מרמאללה, אל ירושלים. משהונף הדגל הלאומי במרומי הבנין הזה, הבולט בלבנותו על פני שטח נרחב, היה בכך כדי לגרום שמחה גדולה לירושלים היהודית.

טור שלישי פנה משכונת רחביה, דרך קטמון הכבושה בדרומה של ירושלים וחדר אל המושבה־היוונית, שכונת בקעה, המושבה הגרמנית, תחנת־הרכבת, תחנת־החשמל, השכונה אבו־תור ואל המחנות הגדולים של הצבא הבריטי: קסרקטיני אלנבי ומחנה אלעלמיין. הראשון נקרא על שם לורד אלנבי, מצביא צבאות בריטניה כובשי הארץ במלחמת־העולם הראשונה, והשני על שם המקום אלעלמיין, באפריקה הצפונית, שבו נחלו צבאות בריטניה את נצחונם הגדול במלחמת־העולם השניה. הטור הזה השתלט על קטע גדול של הכביש, הפונה מירושלים אל בית־לחם. כן שיחרר מבדידותה את השכונות תלפיות וארנונה ואת הקיבוץ רמת־רחל הסמוך להן, במבואות־ירושלים הדרומיים ביותר.

הלוחמים היהודים היו זהירים במיבצעיהם הצבאיים והשתדלו כמה שאפשר לא לפגוע במקומות הקדושים וההיסטוריים. מיד עם כיבושיהם הופקדו במקומות הקדושים של הנוצרים משמרות מיוחדים של חיילים ואסרו על הגישה אליהם.

גדול היה הנצחון: חיילות הערבים בירושלים, על ציודם המצויין, נסוגו וברחו מפני גדודי ישראל עם ציודם הדל והמעט. בעקבות החיילים ברחו התושבים הערבים בהמוניהם, בהשאירם אחריהם את בתיהם מלאים מזון וכל טוב.

הקרב בצפון ירושלים: איזור שייח' ג'ראח הערבי ובית־ישראל העברית. השכונה הערבית שייח־ג'ראח שוכנת על פרשת־דרכים חשובה: על הדרך המובילה מזרחה—אל מרומי הר הצופים, הדסה והאוניברסיטה העברית; ועל הדרך צפונה—אל רמאללה, בסיס הלגיון הערבי ואל שכם, בירת המשולש הערבי.

כוחות יהודים מתקדמים, כובשים את שייח־ג'ראח ונסוגים ממנו בלחץ האנגלים.

° מקום ההתקפה האכזרית על השיירה היהודית בדרך אל הר הצופים, ביום ד' ניסן תש"ח. (13 אפריל 1948). בשיירה היו 130 אנשים, 77 מהם נרצחו ונשרפו.

כוחות יהודים כובשים את בית־הספר לשוטרים ונסוגים ממנו בלחץ הלגיון הערבי, ביום ח' אייר תש"ח (17 מאי 1948).

= = = טור של הלגיון הערבי חודר במבואות שכונת בית־ישראל ונהדף. בקרב הגדול בסביבת בתי מנדלבאום נחלו היהודים נצחון מכריע, ביום ח' אייר תש"ח (17 מאי 1948).

= = = טור חיילים מהלגיון ערבי מתקדם אל בתי פאג"י בשכונת סנהדריה, ונהדף באבידות רבות.

= = = טור חזק של הלגיון הערבי מתקדם אל שער שכם וממנו אל מגזר נוטר־דאם ונחל מפלה גדולה, ביום ט' אייר תש"ח (18 מאי 1948). (ראה ציור בעמ' 127).

XXXX קו החזית בין האזור היהודי—בדרום־מערב, ובין האזור הערבי—בצפון־מזרח.

בן־לילה נתרוקנה ירושלים החדשה כמעט מכל תושביה הערבים, שנמלטו בבהלה ובחפזון, בתקווה לשוב אליה מקץ ימים אחדים בעקבות צבאותיהם המנצחים...

נסתיים השלב הראשון של הקרבות בירושלים בכשלונם הגמור של הכנופיות הערביות על מפקדיהן וקציניהן, לרוב עיראקים וסורים. והנה נתקרב ובא שלב שני: חיילות הלגיון הערבי של עבר־הירדן התחילו נוהרים ומתקרבים אל ירושלים מצפון וממזרח, וחיילות המצרים—מדרום וממערב. העיירה הקטנה רמאללה, כ־16 ק"מ צפונית מירושלים, שימשה בסיס ללגיון הערבי; ואילו האיזור בית־לחם—בית־ג'לה, כ־8 ק"מ דרומית מירושלים, היה בסיס למצרים. מטרת חיילות המצרים והלגיון היתה להבקיע לעצמם דרך בעמדות היהודים, להשמיד את כוחות־ההגנה, להרוס את מישלטיהם ולהפגש כמנצחים בטבורה של ירושלים... כך הבטיחו לעמיהם בחגיגיות רבה, כי היו בטוחים בנצחונם המזהיר בחוצות עיר הקודש...

גדודים נבחרים של הלגיון הערבי הדרימו מבסיסם שברמאללה ועלו בכל עצמתם אל מרומי הר צופים. אל ההר הזה העפילו גם לגיונות הרומאים בבואם לדכא את מרד היהודים ולהרוס את בירתם, לפני אלף שמונה מאות ותשעים שנה...

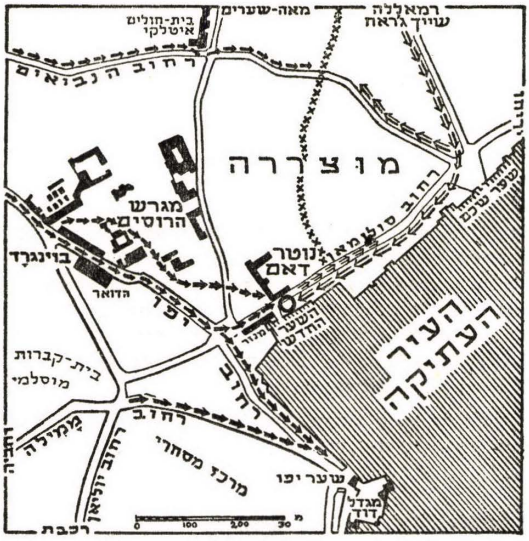
במרומי הר הצופים הנשקפים יפה על פני ירושלים, הציבו תותחני הלגיון הערבי בפקודת קציניהם הבריטים, את תותחיהם והתחילו להפגיז קשה את בנין השוטרים, שנכבש יומיים קודם־לכן בידי היהודים. אחרי הפגזה כבדה וקרב קצר נסוגו מכאן היהודים המעטים והבנין עבר לידי הערבים, שהשתלטו על כל השכונה שיח'־ג'ראח. כך תפס הלגיון הערבי בידיו עמדה אסטראטגית ממדרגה ראשונה — המפתח לכל צדה הצפוני של ירושלים.

הקרב על המנזר נוטר־דאם

טור חזק של הלגיון הערבי מורכב מטאנקים כבדים ומכוניות משוריינות, התקדם במורד ההר מהשכונה שיח'־ג'ראח, במטרה לפרוץ אל תוך ירושלים, בשני כיוונים: האחד—דרך שכונות בית־ישראל ומאה־שערים, והשני—דרך רחוב שכם ומנזר נוטר־דאם, אל טבורה של ירושלים. הטור הראשון התקדם בבטחון גמור בצעדיו הראשונים. בהתקרבו אל תחום היהודים במבוא אל בית־ישראל פתחו הלוחמים באש חזקה על הטאנקים מהנשק המעט שהיה בידם. טאנקים אחדים נפגעו והאחרים לא העיזו להתקדם, וכך נשבר כוחו ורוחו של הטור הזה, על מפתנה של ירושלים העברית, ביום ט' אייר תש"ח (18 במאי 1948). נצחון היהודים היה בצד אותו בית בעל שלוש קומות, שנקרא על שם בעלו, מנדלבאום, ונתפרסם בימים הבאים, כמקום המעבר בין ירושלים הישראלית וירושלים הירדנית.

טור ערבי אחר התקדם באיזור יותר בטוח, בתחום ירושלים הערבית, ברחוב שכם (נבלוס) אל שער שכם, מרכז חשוב בחיי ירושלים המוסלמית. משער־שכם התקדמה הכבודה הרבה של הלגיון, על טאנקיו הכבדים ומשוריניו המצויינים, במעלה רחוב סוליימאן התלול, אל מול הבנין הגדול של נוטר־דאם, שנתפס בידי

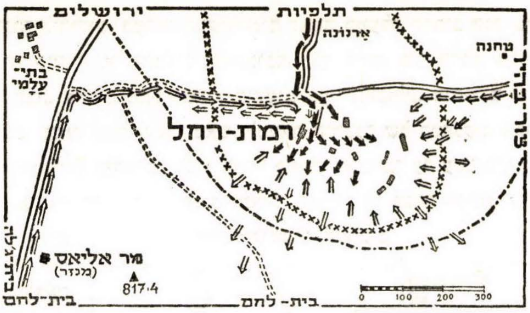
כוחות ההגנה היהודים. בעלות המשוריינים לאטם במעלה הרחוב הזה, פיצצו כוחות ההגנה כמה קירות מן הבנינים שבסביבה, וכך חסמו את הדרך לפני הטאנקים יורקי אש רבה. אחדים מהם נשארו תקועים בעיי־המפולת. היהודים ערכו התקפה על הטאנקים, וכמה מהם הועלו באש. למראה חורבנם של הטאנקים הכבדים והאש החזקה של המגינים היהודים, נסוג החייל הערבי הרבדבן על עקבותיו. הפריצה אל תוך העיר נכשלה לחלוטין, ביום ט' באייר תש"ח (18 במאי 1948). היום המכריע בקרבות ירושלים, יום הצלתה מידי הפולשים הערבים.

הקרב הגדול ליד המנזר נוטר־דאם והשער החדש.
= = =כוחות הלגיון הערבי מתקדמים מ־שייח' ג'ראח ושער שכם, לאורך רחוב סוליימאן, לנוטר־דאם.
——— לוחמים יהודים.
° מקום הקרב המכריע, בין נוטר־דאם והשער החדש, ביום ט' אייר תש"ח (18 מאי 1948).
XXXX קו החזית מן השער החדש צפונה, בשכונה הערבית מוצררה. השטח מימין—בידי הערבים, והשטח משמאל: רחוב יפו וסביבתו—בידי היהודים.

הקרב על רמת־רחל

טור חזק של האויב, חיל מצרי ממוכן ומצויד היטיב במלוא כוחו ותחמושתו, הסתער מהדרום ממרומי הרי בית־לחם ואמר לפרוץ אל חוצות ירושלים. בסביבתה של רמת־רחל הצופה אל מול בית־לחם וסביבתה, ומהווה מישלט מצויין על פני ירושלים, התחוללו קרבות דמים. אחרי הפגזה והרעשה הרסנית קשה מאד במשך ימים אחדים שגרמה לחורבנה של רמת־רחל, נסוגו אנשיה תשושים ורצוצים. לעזרתם באה תגבורת צבאית שאליה הצטרפו חלק מהנסוגים, וכבשו את רמת־רחל בחזרה, ביום י"א אייר תש"ח (22 מאי 1948). עליה נערכו התקפות אחרות. מצד אחד, ממערב־דרום—המצרים, ומצד אחר ממזרח־דרום—הלגיון הערבי. אולם היהודים הדפו את ההתקפות, גברו על התוקפים והדפום, ביום י"ז אייר תש"ח (26 מאי 1948). אל מול רמת־רחל העברית, נשבר החייל המצרי עם ראשית פעולתו, כשהוא צופה על פני ירושלים הקדושה משאת נפשו...

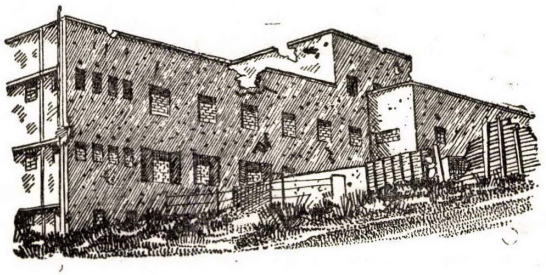

הקרבות על רמת־רחל, בדרומה של ירושלים: בימים 15—27 מאי 1948.

לוחמים יהודים. = = = לוחמים ערבים.

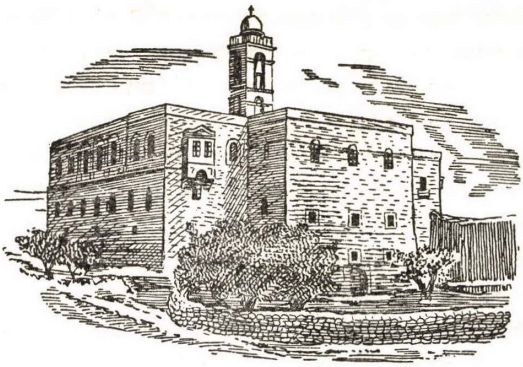
רמת־רחל נמצאת בקצהו הדרומי ביותר של ירושלים העברית. בקרבתה צפונה השכונות ארנונה ותלפיות. מזרחה מרמת־רחל, כ־3 ק"מ, הכפר הערבי הגדול צור־בהיר, שוכן בגבול מדבר יהודה. היה בסיס ערבי עיקרי בהתקפות על רמת־רחל. בצד הדרך בין רמת־רחל וצור־בהיר היתה טחנת־קמח ערבית, ששימשה עמדה קדמית לערבים במטרה להטריד את רמת־רחל, השכונות ארנונה ותלפיות והדרך ביניהן. חוליה של חבלנים יהודים הרסה את הטחנה הזאת. מערבה מרמת־רחל, מנזר בשם ערבי: מר אליאס—אליהו הנביא, בצד הדרך בית־לחם—ירושלים (ציור בעמ' הבא). בקרבת המנזר צפונה, קבוצת בתים ערבים הנקראים על בעליהם—עלאמי. לוחמים יהודים כבשו את המנזר ואת הבתים הללו. אולם מחוסר אנשים נסוגו מהם. בסביבת רמת־רחל היה המיפגש בין החזית המצרית, שהשתרעה מערבה־צפונה, במרומי הרי בית־ג'לה וביתר, ובין חזית הלגיון הערבי, שהשתרעה צפונה־מערבה, בכיוון אל הר הזיתים והר הצופים.

XXXX קו החזית של רמת־רחל בימי הקרבות. שטחה מהווה כעין לשון בסביבה ערבית.
—.—.—. קו הגבול בין השטח הישראל והשטח הירדני, אחרי ההסכם בין ישראל וירדן.

רמת־רחל—בית־הבטחון המרכזי בימי הקרבות.

שימש חדר אוכל והדרי מגורים. סביבו עמדות מבוצרות, חפירות הגנה וקירות מגן. קירות הבית מופצצים קשה, ומכוסים אלפים של צלקות, ממטר יריות עליו. מאז הקרבות תוקן הבית ושופר. רק קטע ממנו, מעל פתחו המרכזי נשאר גלוי—זכר למלחמת השיחרור. אל מול בית־הבטחון ניצבת בימינו אנדרטת־זכרון למגיני רמת־רחל ולגיבוריה הנופלים (ציור בעמ' 141).

המנזר היווני מר־אליאס—הקדוש אליהו, בצד הכביש ירושלים—בית־לחם. נקרא לזכרו של אליהו הנביא. לפי המסורת הנוצרית נח במקום הזה כאשר ברח מפני מלך ישראל.

ירושלים במערכה הכבדה

אחרי שלא הצליחו כוחות האויב להתפרץ אל חוצות ירושלים, התחילו להפגיזה מעמדותיהם במרומי ההרים מסביב, מעמדות אסטראטגיות מצוינות הבולטות וחולשות יפה על פני העיר: מהר־הצופים—מן המזרח, מהר נבי סמואיל (שמואל הנביא)—מן הצפון, וממרומי בית־ג'לה (גילה)—מן הדרום. ההפגזה היתה ללא כל חשבון צבאי ולא אל מטרות צבאיות נתכוונה: האויב המטיר אש רבה על בתי ירושלים ורחובותיה. הערבים האמינו כי לא יוכלו התושבים לשאת את בלהות ההפגזה הנוראה, וסופם שיכנעו ויניפו דגלים לבנים.. במשך 28 ימים ולילות הטיל אויב על בתי ירושלים אלפי פגזים. לפי אומדנה אחת הומטרו יותר מ־10.000 פגזים, תוצרת אנגלית משובחת, תשורתה של בריטניה הגדולה. קרבנות רבים נפלו בירושלים, בהרוגים ובנפגעים. אך בתי־ירושלים בנויים אבן מוצקה, וכך ניצלו התושבים, רובם ככולם, מידי מוות וכליון. אמנם סבלו תושבי ירושלים רבות ונוראות, אך עמדו בעוז ובגבורה נפלאה—רוחם לא נפלה בהם.

הסבל היה רב. בקרב האוכלוסיה היהודית, וגם במחנות הלוחמים, לא היה אוכל די־מחיתם, וגם מים חסרו. המוני תושבים, וביחוד נשים, יצאו אל המגרשים ואל שדות ללקוט צמחי־בר נאכלים. בעיקר זכורה לטוב החלמית, שממנה הכינו מרק או קציצות־ירק ורבים הרעבים שנהנו מצמח־הפקר זה. כן נאכלו בתאבון צמחי הברקן הגדל בר למכביר (ציורים בעמוד 25).

האגדה מספרת, כי בימי בנין הבית השני נמצאו היהודים, משבי גלות בבל, במצוקה גדולה משום שהשקיעו כל אשר להם בהוצאות הבנין ומתוך כך היו אוכלים צמחי המלוח, להשביע את נפשם. ועכשיו, באתחלתא של בנין הבית השלישי, נתפרנסו אנשי ירושלים הנצורה בצמחי החלמית והברקן.

בירושלים היו חסרים גם חומרי דלק. יצאו אנשי ירושלים אל השדות לקושש

עצים וזרדים. על־יד פתח הבית הבעירו אש, שפתו עליה את הסיר ובישלו את הנזיד הדל. בתמרות־עשן ותחת מטר־פגזים הכינו עקרות הבית את הסעודה הדלה במשך ימים רבים. לוחמי ירושלים ותושביה חיו על מזון דל ומי לחץ.

ועל אף כל הסבל והרעב, שסבלו יהודי ירושלים בימי מצור ומצוקה, לא נפלה רוחם האיתנה עליהם. הלב היה מלא אמונה, כי הנצחון בוא יבוא! בכל מקום, עת נפגשו מכרים ברחוב, נשמעו מתוך אופטימיות רבה המלים: יהיה טוב! יהיה טוב! לאור היום ובחשכת־הלילה, תוך רעם הפצצות ושריקת־הפגזים, מרגיזה ומעצבנת, כשהם מתפוצצים בהמולה ומפיצים מסביב מוות ומגור, בקע פתאום קול שירה אדיר של הלוחמים, שעה שיצאו לפעולות או חזרו מהקרבות. אותם צעירים רעננים החובשים לראשיהם מין 'פוזמק', כובע גרב, ומתוכו בולטת בלורית פרועה, היו צועדים בגאון, ללא מורך ופחד. שירתם האמיצה, שמחתם הלבבית, עליזותם השובבה ומראיהם הפרטיזאני—נטעו בלב העם אימון בהם ובמרצם: אכן לא ינום ולא יישן שומר ישראל! המגין העברי עומד על משמרתו!

כל האוכלוסיה הירושלמית, על עדותיה הרבות והמגוונות, נתאחדה יחד אל מול השואה הגדולה, סכנת המוות האורבת סביב. חברי 'משמר העם' פעלו רבות בחלוקת המזון הדל שנותר ובהספקת מי הגשמים מן הבורות המעטים. הכל נתנו את ידם להגנת ירושלים. החזית והעורף היו אחד והחלטתם נחושה: לא לסגת ויהי מה! להלחם למען ירושלים על מקומותיה הקדושים והנערצים! ירושלים היה תהיה בירת המדינה והעם לנצח!

כל שדרות עם, מקטון ועד זקן, עמדו הכן. הצעירים—לנשק, הנוער—לביצורים, המבוגרים—לשרות ציבורי, ונשים—לעזרה וסעד. בכל המבואות אל הרחובות הראשיים ובמעברים אסטראטגיים נבנו מחסומי־אבן גדולים, לבדיקת המכוניות העוברות. יהודים, לרוב זקנים, מגדולי זקן ופיאות, שבילו את מיטב חייהם בבתי מדרש, עמדו על משמר העם, מחזיקים רובה ובודקים את הנכנסים והיוצאים. בכובד־ראש הם נותנים לנהג את 'ההכשר' לעבור את המחסום, והוא מסביר להם פנים. בהפסקות הקצרות, בין מכונית למכונית, הם מעיינים גם באיזה ספר התקוע בכיסם, כסגולה בדוקה כנגד מרעין בישין, רחמנא ליצלן...

אפילו העיוורים התיצבו לעזרת הלוחמים. הם טענו שחוש־השמע מפותח אצלם יותר מאשר אצל הרואים, ולפיכך מוכנים הם לשרת בעמדות הקיצוניות ביותר, בחשכת הלילה, ולשמש 'אוזנים' למגינים...

ימים רבים היתה ירושלים מנותקת לגמרי משאר חלקי הארץ, ורק אווירונים קטנים היו באים אליה לפרקים וחונים בשדה־תעופה צר, שהוכשר באחת הבקעות, 'בקעת המצלבה', המשתרעת בין השכונות היהודיות. האווירונים היו זעירים מאד, וניתן להם הכינוי העממי 'פרימוס', כי הרעש בטיסתם היה דומה לרעש הפרימוס במטבח... ובהופיע אווירון כזה, בשמי ירושלים התכולים, נשאו תושביה את עיניהם

למרום אל אותו טייס נועז, שסימל את הקשר הבלתי־מנותק בין ירושלים הנצורה והלוחמת ובין המוני ישראל האחרים העומדים במערכה הכבדה...

כיבוש הר ציון

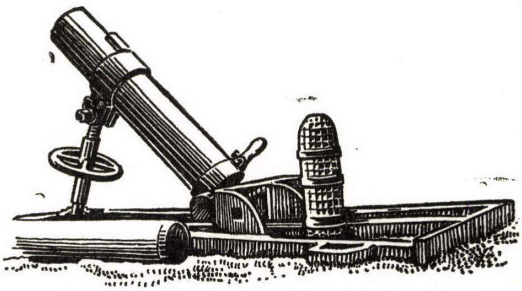
„רעלו מושיעים בהר ציון" [1].

הר ציון משתרע דרומה מהעיר העתיקה של ירושלים, בגבול החומה הנוכחית ושער ציון הנמצא בה. מערבה־דרומה להר ציון עובר גיא בן־הנום, המקיפו ויורד בירידה תלולה, אל נחל קדרון, הגובל בירושלים העתיקה.

השכונה ימין־משה, הבנויה במורד הר, אל מול הר ציון, היתה נצורה במשך חודשים רבים, ונתונה במטר יריות והפגזות מעמדות הערבים בסביבותיה, מבתים גדולים בהר ציון וממרומי החומה הסמוכה החולשים עליה יפה כמעט מכל צדדיה.

ימין־משה היתה בסיס ללוחמי 'ההגנה' והפלמ"ח לקראת כיבוש הר ציון. הצעירים חפרו מנהרה לקראת המיבצע. ראשיתה בקצה הבנין הגדול משכנות־שאננים ונמשכה מתחת לכביש בית־לחם הקרוב, ויצא אל הבתים (בתי־שמעא) בראשית גיא בן־הנום, לרגלי הר ציון.

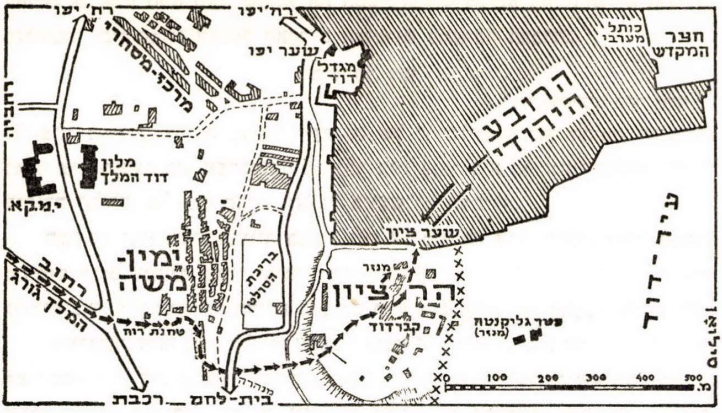
לקראת ההסתערות על הר ציון התלול, הובאה אל ירושלים 'הדוידקה', מרגמה פרמיטיבית שנוצרה במחתרת 'ההגנה' ונקראה על שם ממציאה דוד ליבוביץ. על גג הבנין הארוך בימין־משה, הנקרא משכנות־שאננים, הוצבה 'הדוידקה' וממנה ירו פגזים לעבר עמדות הערבים בהר ציון, שהפילו פחד אימים עליהם.

'דוידקה'—המרגמה שהותקנה במחתרת 'ההגנה'.
דוידקה אחת ניצבת בימינו על מצבת הזכרון לגיבורים הנופלים, העומדת בככר החרות בירושלים (ציור בעמ' 141).

בתוך מטר הפגזות הכבד מעמדות הערבים, התחילו הלוחמים היהודים להסתער ולהעפיל אל מרומי הר ציון, בכיוון אל הבנין הגדול על קבר דוד המלך. האימרה 'דוד מלך ישראל חי וקיים' עודדה את המעפילים אל מרומי הר ציון, אל מול חומת ירושלים, אל תחומי עיר־דוד ההיסטורית. הערבים נמלטו מבתי הר ציון והלוחמים היהודים השתלטו עליהם. בחדר הסמוך למצבת דוד המלך, היה המטה של הלוחמים והמגדל הקרוב של מנזר הדורמיסיון היה לתצפית על פני העיר העתיקה ועל חומתה הסמוכה.

1 עבדיה א, כא.

כיבוש הר ציון והפריצה לתוך הרובע היהודי.

כיוון התקדמות החיילים היהודים מבסיסם בשכונה ימין־משה מזרחה, אל מרומי הר־ציון. XXXX קו החזית בין הערבים והיהודים בהר ציון. השטח—מימין בידי הערבים, ומשמאל —בידי היהודים. השטח הערבי שופע מזרחה, אל עיר־דוד הה־סטורית ואל נחל קדרון.

נפילת הרובע היהודי בעיר העתיקה.

הרובע היהודי בירושלים, משתרע בחלקה הדרומי־מזרחי של העיר העתיקה, אל מול הר הבית (המוריה) והר הזיתים המתרומם מזרחה ממנו. בגבול הרובע היהודי בנויה החומה הדרומית ובה שער ציון, הפונה אל הר ציון.

מהר ציון יצאה יחידת לוחמים מגדוד הפורצים, הראל—פלמ"ח, לפרוץ בחומת ירושלים אל הרובע היהודי הנצור, וביחידה גם שתי בחורות לוחמות. החיילים התקדמו בין בתי הר ציון ההרוסים, אל החומה הדרומית, אל מול שער ציון הסתום, שהוד קדומים אופף את כל הסביבה. הלוחמים היו כולם דרוכים, וארשת של רצינות ואחריות היתה פרושה על פניהם. המפקד הצעיר קרא אליהם: חברים! אתם עומדים מול חומת ירושלים! ממקום זה ומעיר זו גורשו היהודים לפני 1878 שנה. אתם הראשונים, מאז ימי החורבן של ירושלים, שהוטל עליכם לעלות בחומה זו. חזקו ואמצו!

מקץ רגעים מספר נשמעו קולות־נפץ אדירים, ובחורי ישראל האמיצים, פרצו בחומה וחדרו דרך שער ציון והגיעו לרובע היהודי, בי' אייר תש"ח (19 מאי 1948).

חילות הלגיון הערבי התחילו לרכז את מיטב חייליהם בעיר העתיקה לקראת התקפה חזקה על הרובע היהודי. מתי מעט, חסרי־נשק, נתונים במצור ובסבל ממושך, עמדו המגינים היהודים איתן אל מול המוני התוקפים המצוידים היטב. תחת לחץ עצום של התוקפים התחילו לסגת לאט לאט, צעד אחר צעד. קמעא קמעא הצטמצם הרובע היהודי, ואנשיו התכנסו בבתים אחדים במרכזו. והנה הגיע היום המר, י"ט אדר תש"ח (28 מאי 1948). אחרי קרב ממושך נכבש הרובע היהודי בידי חיילות הלגיון הערבי בפיקוד בריטי. עמידתו האיתנה של הרובע היהודי

בירושלים העתיקה מוסיפה דף מזהיר בתולדות עיר קודשנו, הספוגה הרבה פרקי גבורה בתולדות ישראל.

בול הקרן הקימת ועליו חותמת של קהילת היהודים בעיר העתיקה.

בול העיר העתיקה במצור.

הבול יצא לאור לכבוד החלטת עצרת האומות המאוחדות, ביום ט"ז כסלו תש"ח, על הקמת מדינת ישראל. בבול כתוב: מדינת היהודים. שטח המדינה מסומן בהתאם להחלטה: הגליל ה־מערבי בידי הערבים, ירושלים וסביבתה בשלטון או"ם. על הבול חותמת של הרשות היהודית בעיר העתיקה. דאר ירושלים העתיקה במצור, אייר תש"ח. למעלה דברי ישעיהו: על חומותיך ירושלים (הפקדתי שמרים כל היום וכל הלילה תמיד לא יחשו... ועד ישים את ירושלם תהלה בארץ) ישעיה סב, ו—ז.

מהלך הקרבות בעיר העתיקה של ירושלים

מיום ד' עד י"ט באייר תש"ח (13 עד 28 במאי 1948)

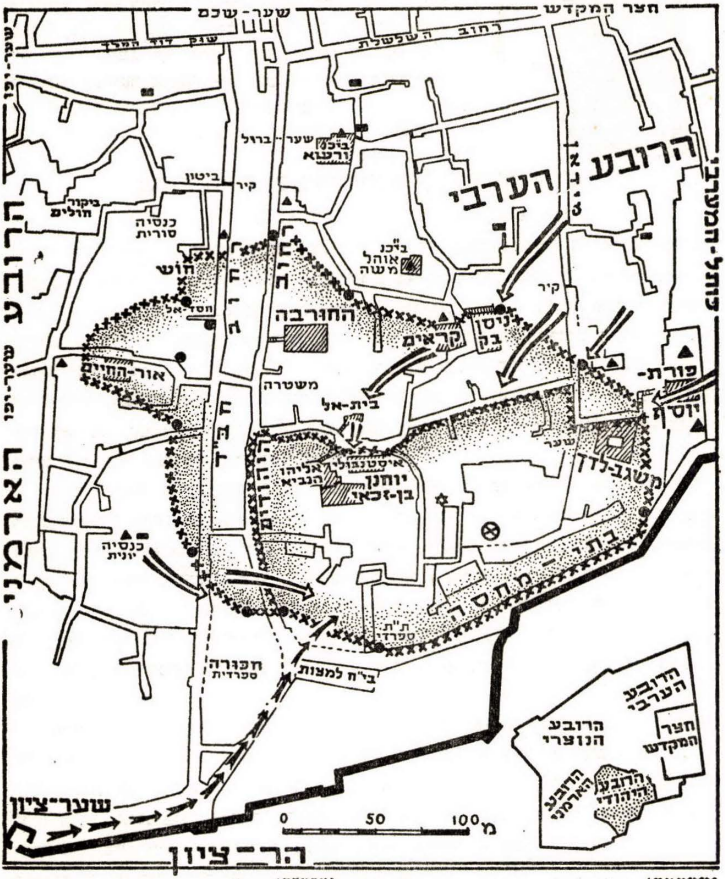
הרובע היהודי משתרע בחלקו הדרומי של העיר העתיקה המוקפת חומה, בין הרובע הארמני —במערב, והרובע המוסלמי—במזרח, שבגבולו עוצא גם הכותל המערבי. הרובע המוסלמי, איזור השווקים, משתרע גם בחלקו הצפוני של הרובע היהודי. בחלקו הדרומי מתפשט הרובע עד החומה, בקטע שבין שער ציון ושער־האשפות. שטח הרובע היהודי ממערב למזרח—כ־300 מטר, ומדרום לצפון—כ־250 מטר. בנוי במורד ההר השופע מזרחה אל מול הר־המוריה (חצר־המקדש) והר־הזיתים. הגובה הממוצע של הרובע (רחוב היהודים) הוא 760 מטר מעל פני הים. חלקו הגבוה ביותר 765 מטר (בסביבת אור החיים), וחלקו הנמוך ביותר 735 מטר מעל פני הים (בסביבת פורת־יוסף).

הרובע היהודי בנוי במורד של 30 מטר, גלוי ונשקף על פני איזור, שהוא כולו ערבי. רחוב היהודים מהווה את עורק־החיים בתוך הרובע. כאן בנוי בית־הכנסת של 'החורבה', בקצהו צפונה נמצא איזור השווקים הערבים, שמכאן התפרצו הפורעים במאורעות הקודמים. בשנת 1936 הקימו ברחוב זה שער ברזל—מחסום בפני הערבים. מקביל לו רחוב חב"ד, שאף הוא פונה אל השווקים הערבים. בקצהו של רחוב זה, אל מול השווקים, הקימו הבריטים קיר־ביטון. שני הרחובות נמשכים דרומה אל קרבת שער ציון ומסתיימים במגרש ריק שבו היה מקום חניה של מכונית צבורית יהודית. היהודים קראו למקום זה 'חפורה', היינו מגרש בערבית.

מרחוב היהודים מסתעף כלפי מזרח רחוב בית־אל, הנקרא על בית־הכנסת בית־אל שהיה מרכז המקובלים בדורות קודמים. ברחוב זה נמצא גם גוש של ארבעה בתי־כנסת, כולם מתחת לפני הרחוב, וביניהם: בית־כנסת אליהו הנביא, בית־כנסת רבן יוחנן בן זכאי ובית הכנסת איסטנבולי. בקרבתו הובילה סימטה אל בית־הכנסת המפואר 'תפארת ישראל', ידוע יותר בשם מיסדו—ניסן ב"ק. באותה סימטה נמצאת גם חצר הקראים. כל המבואות בסביבה זו, שהובילו מהרובע המוסלמי, סתומים בקירות ביטון עוד מהמאורעות תרפ"ט—1929. רחוב בית־אל מוביל אל רחוב מידאן, הנמשך צפונה אל הרובע המוסלמי. גם לרוחב רחוב זה קיר ביטון. בקצה רחוב בית־אל ורחוב מידאן נמצאים בתי־מחסה, חצר גדולה מוקפת בתים. תושביה יהודים אשכנזים. ההמון הספרדי קרא לה: החפורה האשכנזית. ובאידיש: דער דייטשער פלאץ—המגרש הגרמני, כי יהודי גרמניה נתנו כסף לבנינו. בצד בתי־מחסה בית־החולים 'משגב־לדך', למטה ממנו פורת־יוסף: בית־כנסת, בית־מדרש.

תלמוד־תורה ובתי־מגורים. זהו האיזור הנמוך והחדיש ביותר ברובע היהודי ובתיו בנויים אבן. הם בולטים כמעט אל מול הכותל המערבי ואל מול מסגדי המוסלמים, בחצר המקדש.

מן העיר החדשה היהודית הובילו שתי דרכים אל הרובע היהודי שבעיר העתיקה, ושתיהן עברו באזורים ערבים. דרך אחת לאורך רחוב יפו אל שער יפו, על פני מגדל־דוד, בנין המשטרה 'קישלה', ודרך הרובע הארמני. המרחק מקצה האיזור היהודי ברחוב יפו ועד הרובע היהודי שבעיר העתיקה הוא בקירוב ק"מ וחצי. הדרך השניה לאורך רחוב המלך ג'ורג' בצד השכונה ימין־משה אל הר ציון ודרך שער ציון. המרחק מקצה האיזור

גבול הרובע היהודי בראשית המערכה. גבול השטח היהודי ביום ההכנעה.

עמדה יהודית ▲ עמדה אנגלית ■ עמדה ערבית ⊗ מקום הכניעה ✡ קבורת החללים

כיוון ההתקפה הערבית ⟸ כיוון התגבורת היהודית

מפת הרובע היהודי בעיר העתיקה בתקופת הקרבות.
מימין: תרשים של העיר העתיקה ומקומו של הרובע היהודי.

היהודי ברחוב המלך ג'ורג' (טרה־סנטה) ועד הרובע היהודי שבעיר העתיקה הוא אחד וחצי ק"מ בקירוב.

מיד עם החלטת האו"מ, בנובמבר 1947, להקמת מדינת ישראל, התחיל המצור על הרובע היהודי ובו כ־1700 יהודים, ברובם זקנים, נשים וילדים. הערבים הקימו מחסומים בדרכים המובילות אל העיר העתיקה, ורק בשיירה צבאית, בחסדם של האנגלים, אפשר היה להכנס אל הרובע היהודי או לצאת ממנו. הכניסה היתה קשה מאד.

בשטח הרובע היהודי משורטטים שני גבולות עשויים קווים מצולבים. הקו XXXX החיצוני—מציין את שטח הרובע עם פרוץ המלחמה; העיגולים ● ● מציינים את העמדות העיקריות של המגינים היהודים: המשולשים ▲ ▲ עמדות הצבא האנגלי. האנגלים נתרכזו בבתי פורת־יוסף, מספרם בקירוב 150 חיילים. הם באו, לכאורה, להגן על היהודים אולם למעשה הרבו להציק להם. הכשילו את הגנתם וריגלו את עמדותיהם ומבואותיהם, כדי לספק חומר לערבים. הנקודות המרובעות ■ ■ הן עמדות הערבים, בעיקר מבני ירושלים וסביבתה, חיילות עיראקים ומתנדבים מארצות שונות. ביניהם גם אנגלים, כביכול עריקים מן הצבא והמשטרה הארץ־ישראלית.

בשטח היהודי היו שני קטעים עיקריים: הקטע המערבי—ובו רחוב חב"ד, והקטע המזרחי—ובו רחוב היהודים, בתי־מחסה ומשגב־לדך. מחמת הצליפה המרובה וכדי להקל על הקשר בין העמדות נבקעו פירצות ומעברים בבתים ובחצרות, בין הרחובות והקטעים השונים.

האנגלים יצאו את הרובע היהודי ביום ד' אייר תש"ח (13 במאי 1948) לפנות ערב. חייל אנגלי נשאר והצטרף אל הלוחמים היהודים. משיצאו האנגלים, השתלטו היהודים מיד על כל עמדותיהם. הם תפסו גם את העמדה במגדל כנסיה יוונית, הבנויה ברובע הארמני ומשקיף על פני בתי היהודים. אולם לפי בקשת הארמנים נסוגו מכאן היהודים. הארמנים הבטיחו שלא ירשו לערבים לגשת אליה. הם לא קיימו את הבטחתם ואחרי זמן־מה תפסו הערבים את המגדל והפכוהו לעמדה חזקה, שהיתה לרועץ לקטע היהודי הסמוך. העמדה היהודית הצפונית ביותר היתה בבית־הכנסת 'ורשא'. שהיוותה כעין טריז לתוך איזור השווקים הערבים. הערבים הקימו נגדה עמדות חזקות במטרה לחסלה, כי היתה לצנינים בעיניהם. בקרבתה נמצאה עמדה יהודית אחרת חשובה, אל מול שער הברזל ברחוב היהודים, בקרבת בית־הכ"נ 'החורבה'.

היריות וההפגזות על היהודים גברו, בעיקר מצד הצפוני־מערבי, מאיזור השווקים. תחת לחץ הערבים נאלצו היהודים לפנות את בית־הכנסת ורשא, לאחר שפוצץ ע"י הערבים. לחץ גדול היה גם מהצד המערבי—רובע־הארמנים. למחרת נאלצו היהודים לסגת מכל הקטע המערבי עד רחוב היהודים בזה נצטמצם השטח היהודי והפסיד כמעט שליש ממנו. קו הגבול עבר בעמדה ליד שער הברזל, בנין המשטרה ועמדת החכורה. פעם חדרה כנופיה ערבית מן המערב והגיע כמעט לפתח בתי־מחסה, אולם היא נהדפה באבידות רבות.

באור ליום רביעי י' אייר תש"ח (19 מאי 1948), פרצו שתי מחלקות של פלמ"ח (כ־80 לוחמים) מגדוד הפורצים דרך שער ציון, ונכנסו לתוך הרובע היהודי. עמהם באה תגבורת של 80 צעירים מן החי"מ—חיל משמר, שהביאה גם תחמושת מעטה. אבל לאחר שיצאו חיילי הפלמ"ח, שוב נתפס שער ציון בידי הערבים, חיילי הלגיון, והרובע נשאר שוב במצור. בזה תם השלב הראשון של הקרב בעיר העתיקה.

ביום י"א אייר (20 מאי) התחילו יחידות הלגיון הערבי להשתלט על עיר העתיקה ועל העמדות האסטראטגיות סביב הרובע היהודי. בזה התחיל השלב השני של הקרב. תחילה הגיעו יחידות של רגליים, ואחר־כך באו לעזרתם משוריינים אחדים, במקומות שאפשר היה לעבור בהם, כמו ברחבת שער ציון. חיילי הלגיון עם מפקדיהם האנגלים

היו מצוידים היטב ותחמושת ניתנה להם בכמות רבה, ואף נמצאו בקשר ישיר אל מחסני־הנשק הגדולים אשר בידם. אל־מולם עמדו עשרות אחדות של צעירים יהודים עם נשק קל ודל, עייפים אחרי מצור של חדשים רבים, מנותקים מירושלים העברית.

במרומי הר הזיתים הציב הלגיון הערבי את תותחיו ומרגמותיו, והתחיל מרעיש ומפגיז את הרובע היהודי, ללא הרף. יחידות הלגיון הקיפו את הרובע וניסו לחדור לתוכו בכל הדרכים, אולם לא הצליחו. המגינים עמדו איתן בנשקם הדל. גם נסיונותיו של האויב לפרוץ מצד מערב, מסביבת שער ציון, היו לשוא. המגינים שמרו בכל כוחם על המבוא הזה, שכן קיוו כל הזמן, כי תגיע אליהם תגבורת נוספת מן העיר החדשה ורצו להבטיח את כניסתה במקום זה. צעירים וצעירות עמדו בעמדות, מעטים ובנשק דל תחת מטר של יריות ופגזים. ועל אף שסבלו אבדות קשות, בהרוגים ובפצועים, המשיכו בעמידתם האיתנה והאמיצה. נערים ונערות, ילידי העיר העתיקה, שימשו קשרים ותוך סכנת־נפשות התרוצצו בין העמדות ושמרו על הקשר החי ביניהן. אחדים מהם נפלו חלל בפעולתם האמיצה. הנשק הדל אזל מידי הלוחמים. בחשכת הליל פשטו הם במקומות הקרב והסירו את הנשק מן הערבים ההרוגים. היהודים גם פיתחו תעשיה פרימיטיבית של רימונים: קופסות שימורים ממולאים אבק שריפה...

חיילי הלגיון ריכזו כוחות גדולים בצדו המזרחי־צפוני של הרובע ופרצו את הבתים בסביבת בית־הכנסת תפארת־ישראל (ניסן ב"ק). בגיבי פורת־יוסף הופגזו והורעשו קשה מאוד, ממרומי הר הזיתים והר הבית (חצר המקדש). תחת כמות עצומה זו של פצצות ופגזים, שרוכזו עליהם, התפוררו הבנינים, התמוטטו והפכו לעיי־מפולת. בין שברי המפולת נסוגו המגינים, צעד אחר צעד, ממדרגה למדרגה, אל משגב־לדך ואל בתי־מחסה. חיילי הלגיון המשיכו בפריצתם לתוך הבתים בצורת קשת בין פורת־יוסף ובית־הכנסת תפארת־ישראל. המגינים נלחמו בהם בכל כוחותיהם, אך מחמת יתרונם הרב של חיילי האויב, נאלצו לסגת שעל אחר שעל, מאחורי קירות, מבין עיי מפולת ובתוך מעברים תת־קרקעיים. בית־הכנסת תפארת־ישראל עבר מיד ליד. חלקו הגדול נחרב, וסביבו נפלו קרבנות רבים. חיילי הלגיון הערבי הסתערו בתוך הרובע והשמיעו קריאות ברם־קול, בערבית ובעברית, ודרשו מאת היהודים להכנע, בהבטיחם להם שלום ומזון בשפע, בשם מלכם עבדאללה ירום הודו. הם גם קראו בשמות מסויימים של יהודים מוכרים להם וניסו לפתותם שייכנעו. אולם היהודים לא שעו אליהם והמשיכו במלחמתם הקשה, בכוחותיהם האחרונים. אחרי מאמצים וקרבנות רבים התקדמו אנשי הלגיון, פרצו והבקיעו בקירות הבתים והגיעו אל סימטת בית־אל, המובילה מרחוב היהודים אל משגב־לדך, אל מול בית־הכנסת של רבן יוחנן בן זכאי. עם השליטה על הסימטה הזאת נסוגו המגינים מרחוב היהודים אל בתי־מחסה, וכל השטח היהודי נצטמצם מאד, 200 מ' על 100 מ' בקירוב.

מחצית האזרחים, כ־800 נפש, הצטופפו בארבעת חדרי בית־הכנסת רבן יוחנן בן זכאי ומחציתם, כ־800 נפש, ישבו בבתי־מחסה, הסמוכים אליהם. כאן גם הושכבו הפצועים הרבים, שהועברו מבית־החולים משגב־לדך, שהיה נתון להפגזה חזקה מאוד ולבסוף חדרו לתוכו אנשי האויב. השרות הרפואי, הרופאים והאחיות, פעלו כל הזמן במסירות רבה, בלא לאות, למרות התנאים הקשים. החללים, וביניהם צעירים גבורים, נקברו בחפזון רב בחלקה צרה אשר בירכתי החצר של בתי־מחסה (מגן דוד קטן במפה, מציין את המקום הזה).

בלחץ המצב הקשה של הלוחמים היהודים, המעטים, העייפים והתשושים, הניחו הללו את נשקם הדל, שהפך כמעט גרוטאות, לפני חיילי הלגיון הערבי ומפקדיו האנגלים, ביום י"ט אייר (28 במאי), אחרי מצור של 6 חודשים, ואחרי קרב קשה במשך 15 ימים רצופים.

ביום ובלילה. בקרבות נפלו 85 חללים, ומהם 40 לוחמים. כן נפצעו כ־180 אנשים, כמעט כולם לוחמים.

הכניעה היתה בחצר בתי־מחסה (במפה מסומן המקום בעיגול). האזרחים, כ־1300 נפש, הוצאו דרך שער ציון אל האיזור ה־יהודי. הפצועים הובלו, בתגאים קשים מאוד, אל בניני הכנסיה הארמנית הסמוכה. הלוחמים, כ־40 צעירים, הובלו אל בנין המשטרה 'הקישלה', על־יד מגדל־דוד. מגדל זה שימש לפני אלף שמונה מאות ותשעים שנה עמדה אחרונה של המורדים ה־יהודים האחרונים, ומכאן הובלו רבים בשבי הרומים...

מבנין המשטרה 'קישלה' הובילו חיילי הלגיון את השבויים, דרך סמטאות העיר העתיקה, אל שער האריות ובעקבותיהם נשאו את הפצועים באלונקות. נראה שמפקדי הלגיון התביישו להוביל רק 40 צעירים יהודים, לאחר שהשקיעו כוחות גדולים כל־כך כדי להלחם ברובע היהודי ונתנו פ־רסום רב לנצחונם זה. ולפיכך נטלו עמהם גם פצועים רבים. בסך הכל הובלו מן העיר העתיקה 340 שבויים, וביניהם זקנים בני 80 שנה וילדים בני 12. ליד שער האריות עמדו מכוניות ערביות, שהובילו את השבויים אל עבר־הירדן מזרחה...

כיבוש מנחת ועין־כרם

ההפוגה הראשונה שהוכרזה ע"י מפקחי או"מ לא הביאה שלווה לירושלים. הערבים התחזקו בסביבתה והדריכו כל הזמן את מנוחת תושביה היהודים. עמדות הלגיון הערבי התגבשו יותר בצדה הצפוני־מזרחי של ירושלים, בצורת קשת שבמרכזה השכונה שייח'־ג'ראח. כן התגבשו העמדות של המצרים בצדה המערבי־דרומי של ירושלים, ובמרכזן מרומי הר בית־ג'לה, גילה הקדומה, המשקיף למרחקים, בשני עמודי הראדיו שהיו על פיסגתו הרמה. בקרבת רמת־רחל, בסביבות הכפר הערבי צור־בהיר, נמצאה נקודת המיפגש בין שתי החזיתות הללו: המצרי והירדני. בשטח המיפגש פרצו סיכסוכים גם בין חיילי שתי המדינות הערביות.

המצרים זממו לפרוץ מעמדותיהם אל הכביש ירושלים—תל־אביב, וטורים אחדים התכוננו לעשות כן יותר מערבה, בשפלה. לשם כך התחילו מכשירים דרך באיזור ההרים, מתוך עמדותיהם בסביבות ירושלים, על פני הכפרים הערבים מנחת (מלחה) ועין־כרם הסמוכה אליה.

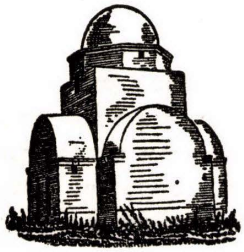
חיילות ישראל הסתערו על הכפר הערבי הגדול מלחה, השוכן בקצה עמק־רפאים, סמוך למסילת־הברזל היורדת מירושלים אל לוד. אחרי קרב קשה נכבש הכפר ביום ז' תמוז תש"ח (14 יולי 1948), והפך לבסיס ישראלי אל מול החזית המצרית. מלחה נמצאת במקומה של העיר מנחת הנזכרת במקרא.

עם כיבוש מנחת פנו יחידות מצבא ישראל אל סביבות הכפר הערבי עין־כרם, הנמצא מערבית לה. עין־כרם שוכנת בתוך בקעה קטנה עטורה הרים גבוהים —מישלטים מצויינים, החולשים עליה ועל סביבתה ההררית. התושבים בעין־כרם היו מוסלמים ונוצרים מעטים.

עין־כרם שימשה בסיס לערבים נגד ירושלים היהודית ובעיקר השכונות בית־וגן ובית־הכרם. הכביש מעין־כרם לירושלים, היה תפוס ברובו, בידי היהודים. בצד בית־וגן מתרומם הר נישא שהיה נקרא בשם הערבי שר'פה, היינו צופה, משום

שצופה הוא יפה, מחמת גובהו הרב, על פני הסביבה. עכשיו ידוע הוא בשם הר הרצל, אחרי שעל פיסגתו הוטמנו עצמותיו של החוזה הגדול של מדינת ישראל...

מהר שרפ״ה יצאו יחידות יהודיות מערבה וכבשו מישלט אחר, שהיה נקרא בשם הערבי חמאמה, בימינו הר הזכרון, שלידו נבנה בית ״יד ושם״. טור אחר של לוחמים התקדם מבית־וגן דרומה־מערבה אל פיסגה רמה, הר אורה, שמקודם נקראה על שם אשה אנגלית, מיס (גברת) קאֶרי, שבנתה כנסיה, כסמל איחוד הדתות בעולם: יהדות, נצרות ואיסלם. עם פרוץ המלחמה השתלטה כאן כנופיה ערבית, שהטרידה את שלום השכונות היהודיות אשר בסביבה, ובעיקר השכונה בית־וגן הסמוכה אליה. הכנסיה עם כיפתה המעוגלת בנויה במרומי פיסגה בולטת יפה על סביבתה ההררית, כ־848 מ׳ מעל פני הים והיא הנקודה הגבוהה ביותר בתחום ירושלים הישראלית (ציור).

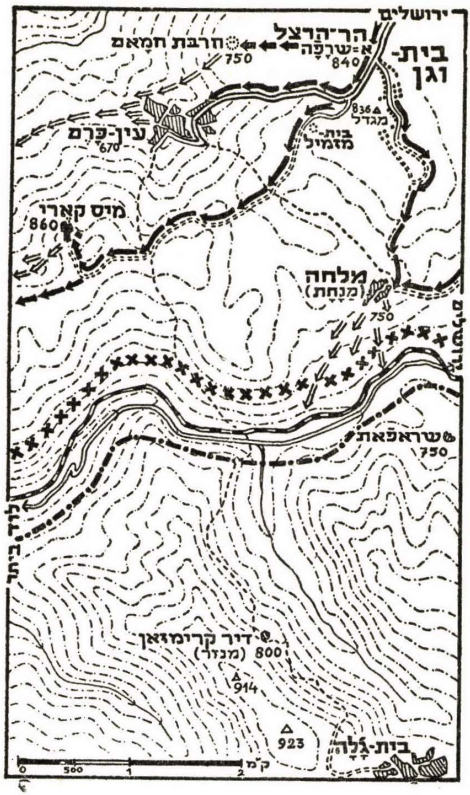
הכנסיה הקטנה
במרומי הר אורה (מיס קארי).
הכנסיה נמצאת בפיסגת ההר הגבוה כ־848 מ׳ מעל פני הים. נקרא על שם הישוב החדש אורה שהוקם במורדו, מזרחה־דרומה.

עם כיבוש הר אורה, השתלט צבא ישראל גם על הדרך בין מנחת ועין־כרם. משנתפסו כל אותם המישלטים סביב, נמצאה עין־כרם במצב קשה והערבים נאלצו לברוח ממנה, ורק הנזירים נשארו בה. צבא ישראל נכנס אל עין־כרם ביום י״ב תמוז תש״ח (19 יולי 1948).

עם כיבוש מנחת ועין־כרם והמישלטים מסביב, הביאו חיילות צבא ישראל קץ למזימת המצרים, שרצו לפרוץ אל כביש ירושלים, וכן הבטיחו וחיזקו יותר את עמדתה של ירושלים היהודית והחלישו את עמדות האויב בסביבתה.

חדשים אחדים לאחר כך, באוקטובר 1948, משהשיג צבא־ישראל נצחון גדול בקרבות של הדרום והנגב, בותר הצבא המצרי לגזרות, ל׳כיסים׳ אחדים. הצבא המצרי בדרומה של ירושלים נשאר מנותק מבסיסיו. דבר זה אילץ את המצרים לצאת מבית־לחם ומבית־ג׳לה ולנטוש את עמדותיהם ואת תוכניותיהם, שכל־כך הרבה תקוות תלו בהן. במקומם באו חיילות הלגיון הערבי וירשו גם את החזית מדרומית־מערבית בסביבות ירושלים.

אחרי ההסכם בין ישראל ועבר־הירדן עבר קטע באזור זה, ועמו חלק מהכפר הערבי בית־צפאפה ומסילת־הברזל ירושלים—לוד, לתחום ישראל. מקץ זמן־מה היו הכפרים מנחת ועין־כרם לישובים עבריים, פרבריים של ירושלים החדשה.

המערכה על הכפרים עין־כרם ומנחת (מלחה).

כיבוש הכפרים הערבים עין־כרם ומנחת והמישלטים חירבת חמאם (הר זכרון) ומיס קארי (הר אורה).

——— התקדמות חיילי צבא ההגנה לישראל.

== בריחת הערבים דרומה־מערבה אל סביבות בית־לחם.

XXXX קו החזית בין היהודים — בצפון, לבין הערבים — בדרום, בסביבות בית־ג'לה—גילה הקדומה.

—·— קו הגבול בין יהודים וערבים בהתאם להסכם שביתת הנשק בין ישראל ועבר־הירדן, מיום ח' בניסן תש"ט (4 אפריל 1949), הסדר הקו בוצע ביום ג' אייר תש"ט (2 מאי 1949). הגבול נמשך בהקבלה אל מסילת־הברזל ירושלים—לוד, הנמצאת בתחום ישראל.

מחלך הקרבות בירושלים במלחמת השחרור

שנת תש"ח (1947—1948).

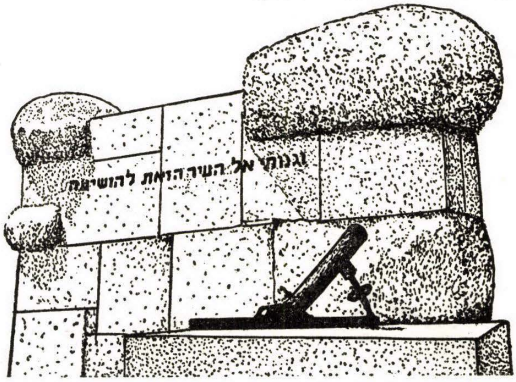
התקפה ערבית על אוטובוס בדרכו מנתניה לירושלים,
התנפלות ערבים על המרכז־המסחרי וחורבני,
הערבים משתלטים על הכביש וראשית המצור על ירושלים,
חברי ההגנה מפוצצים מלון 'סמיראמיס' בשכונת קטמון,
הדיפת התקפה ערבית על השכונה מקור־חיים,
התקפה ראשונה על רמת־רחל, בדרום ירושלים,
אנגלים מטילים פצצה בבנין העתון פלסטין פוסט,
הדיפת התקפה ערבית על השכונה ימין־משה,
התקפה חזקה על רמת־רחל, בדרום ירושלים,
הבריטים גורמים להתפוצצות גדולה ברח' בן־יהודה,
לוחמי הראל—פלמ"ח כובשים את קסטל (מעוז־ציון),
התפוצצות חזקה בבנין המוסדות הלאומיים,
התקפה ערבית חזקה על שיירה אל ירושלים,

י"ז כסלו — 30 נובמבר
י"ט כסלו — 2 דצמבר
ב' טבת — 15 דצמבר
כ"ג טבת — 5 ינואר
כ"ה טבת — 7 ינואר
כ"ט טבת — 11 ינואר
כ"ב שבט — 1 פברואר
ל' שבט — 10 פברואר
ח' אדר א' — 18 פברואר
י"ב אדר א' — 23 פברואר
ל' אדר א' — 11 מארס
כ"ח אדר א' — 8 מארס
כ' אדר ב' — 31 מארס

ראשית המצור על העיר העתיקה,	ט"ו אדר ב' — 26 מארס
ראשית מיבצע 'נחשון'—פריצת הדרך לירושלים הנצורה,	כ"ב אדר ב' — 2 אפריל
הערבים בורחים מכפרם ליפתה—מי־נפתוח,	כ"ג אדר ב' — 3 אפריל
שיירה ראשונה מגיעה אל ירושלים,	כ"ו אדר ב' — 6 אפריל
כיבוש הכפר הערבי דייר־יאסין (בימינו כפר־שאול),	כ"ט אדר ב'— 9 אפריל
שיירה בת 200 מכוניות בוקעת דרך אל ירושלים,	ד' ניסן — 13 אפריל
התקפה ערבית על שיירת הרופאים אל הר הצופים,	ד' ניסן — 13 אפריל
התקפה ערבית חזקה על רמת־רחל,	י"ג ניסן — 22 אפריל
לוחמים יהודים בשייח־ג'ראח ונסיגתם בלחץ הבריטים,	ט"ז ניסן — 25 אפריל
כוחות ההגנה כובשים את השכונה קטמון (גונן),	כ"ב ניסן — 1 מאי
אווירון ישראלי מתרסק אל מול ירושלים הנצורה,	א' אייר — 10 מאי
צאת הגדודים הברי־טים מהעיר העתיקה,	ד' אייר — 13 מאי
ראשית הקרבות בגבולות הרובע היהודי בעיר העתיקה,	ד' אייר — 13 מאי
צאת הבריט־ים האחרונים מירושלים,	ה' אייר — 14 מאי
קום מדינת ישראל,	ה' אייר — 14 מאי
כוחות ההגנה משתלטים על אזורי הבטחון הבריטיים,	ה' אייר — 14 מאי
כיבוש בית־הספר לשוטרים בהר הצופים,	ה' אייר — 14 מאי
חילות ירדן ומצרים מתקרבים אל ירושלים,	ו' אייר — 15 מאי
כיבוש המושבה־היוונית, המושבה־הגרמנית ושכונת־בקעה,	ז' אייר — 16 מאי
השתלטות על בית־חול־ם האיטלקי ושכונת מוצררה,	ז' אייר — 16 מאי
כוחות ההגנה משתלטים על מחנות אלנבי ואל־עלמיין,	ז' אייר — 16 מאי
הלגיון הערבי משתלט על בי"ס לשוטרים בהר הצופ־ים,	ח' אייר — 17 מאי
עצירת טור המשורי־ינים הירדנים במעבר מגדלבאום,	ח' אייר — 17 מאי
חיילי ישראל כובשים את הר צ־יון (קבר דוד המלך),	ט' אייר — 18 מאי
מפלת חיילי הלגיון הערבי בקרב 'נוטר־דאם',	ט' אייר — 18 מאי
חיילי גדוד הפורצ־ים (הראל—פלמ"ח) חודרים לרובע היהודי,	י' אייר — 19 מאי
התקפה על רמת־רחל ונסיגת חבריה באבדות רבות,	י"ג אייר — 22 מאי,
נצחון הלוח־מים היהודים בקרב גדול על רמת־רחל,	ט"ו אייר — 24 מאי
היהודים משתלטים על המנזר מר־אליאס ע"י רמת־רחל	י"ז אייר — 26 מאי
כנ־עת הרובע היהודי בעיר העתיקה,	י"ט אייר — 28 מאי
פתיחת 'דרך בורמה' אל ירושלים הנצורה,	כ"ג אייר — 1 יוני
שיירת ג־יפים ראשונה עם נשק מגיעה אל ירושלים,	כ"ד אייר — 2 יוני
שיירה גדולה עם נשק ומזון מגיעה לירושלים,	כ"ז אייר — 5 יוני
הפוגה ראשונה לפי צו ועדת הבטחון של או"ם,	א' תמוז — 8 יולי
אווירונים מצריים מפציצים את ירושלים (מחנה־יהודה),	ד' תמוז — 11 יולי
כיבוש הכפר הערבי מלחה — מנחת הקדומה,	ז' תמוז — 14 יולי
כשלון היהודים בפריצה בחומת הע־יר העתיקה,	י"א תמוז — 18 יולי
כיבוש המישלט הר אורה (מיס קארי) והכפר ע־ין־כרם,	י"ב תמוז — 19 יולי
ראשית ההפוגה השניה לפי צו ועדת הבטחון של או"ם,	י"ג אלול — 17 ספטמבר
ישראל מכריזה על ירושלים כאזור כבוש בידי צבאה,	י"ב תמוז — 19 יולי
רציחת הרוזן ברנדוט (ראש מפקחי או"ם) בירושלים,	י"ח תמוז — 25 יולי
העברה לישראל חלק מהכפר בית־צפאפה ומסילת־הברזל,	ג' אייר תש"ט — 2 מאי 1949
ירושלים בירת ישראל,	כ"ב כסלו תש"י — דצמבר 1949

מצבות זכרון לגיבורי ירושלים

בלבה של ירושלים, ניצבת מצבת זכרון לבניה הנופלים במלחמת הקוממיות. במצבה מוצגת ה'דוידקה', המרגמה הפרימיטיבית, יצירת מחתרת 'ההגנה' אשר עזרה ללוחמים במלחמתם בחוצותיה. במצבה חקוקים דברי המקרא: "וגנותי אל העיר הזאת להושיעה" [1] (ציור).

מצבת־זכרון לגיבורי ירושלים.
ניצבת בככר החרות ובצומת הרחובות יפו והנביאים.

ברמת־רחל, אל מול בית־הבטחון שעליו התחוללו קרבות דמים, ניצבת אנדרטה לכבוד מגיניה ולנופלים בה. באנדרטה מוצגת דמותה של רחל אמנו חוסה על בניה, ובידה לפיד בוער להאיר לפניהם את הדרך לגאולה. בבסיסה כתובים דברי ירמיהו הנביא: "ושבו בנים לגבולם" [2] (ציור).

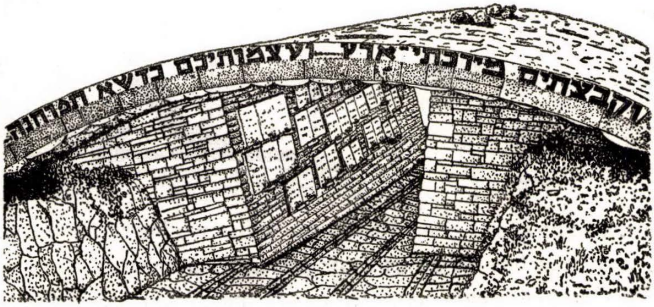
האנדרטה ברמת־רחל.
רחל אמנו חוסה על ילדיה, ובידה לפיד בוער, להאיר לפניהם את דרך הגאולה במולדת.

---

1 מלכים־ב יט, לד. 2 ירמיהו לא, טז.

בגבול ירושלים החדשה מערבה, בכתף הר הרצל, מישלט חשוב במלחמת השיחרור, משתרע בית־קברות צבאי גדול ובו מצאו מנוחת עולמים גם לוחמי ירושלים וסביבותיה — מאות מאות טורי קברים של בנים יקרים.

מצבה מיוחדת הוקמה בבית־הקברות הצבאי לזכר לוחמי ירושלים וסביבותיה שנטמנו בשטחי האויב: בעיר העתיקה, בהר הזיתים ובמקומות אחרים. המצבה בנויה בצורת סימטה מקומרת, שבאה להזכיר את סימטאות העיר העתיקה ועל פתחה חקוקים דברי ירמיהו הנביא: „וקבצתים מירכתי ארץ" [1], ודברי ישעיהו הנביא: „ועצמותיהם כדשא תפרחנה" [2] (ציור).

מצבת זכרון לגיבורי העיר העתיקה, ירושלים.
בבית־הקברות הצבאי, בהר הרצל.

בול זכרון לחייל שנפל בקרב,
במערכה לשיחרור ישראל

1 ירמיהו לא, ז. 2 ישעיהו סו, יד.

הספקת המים בירושלים — בהווה ובעבר

ירושלים הישראלית מקבלת את מימיה ממעינות ומבארות במישור החוף, במרחק כ־70 ק"מ ממנה. המים מוזרמים בצינורות במעלה ההרים, אל גובה של 800 מ' בקירוב. לאורך הצינור, בצד הכביש אל ירושלים, בנויות תחנות שאיבה המעלות את המים אל מאגרים בשכונת רוממה, כ־830 מ' מעל פני הים. מגדל המים הבנוי במקום הזה נשקף יפה על פני ירושלים סביב.

בימי המנדט הבריטי הונח לראשונה צינור להזרמת מי הירקון, ממקורותיו שבראש־העין אל ירושלים. זה היה מפעל גדול שעזר בהרבה לפתרון מצוקת המים, שהורגשה בקרב תושביה עוד מדורות קדומים. במלחמת השיחרור השתלטו כנופיות ערביות על הצינור ועל תחנות השאיבה והפסיקו את הזרמת המים אל ירושלים הנצורה, שגרמה סבל רב בקרב תושביה. בתקופת המצור הם חיו על מי גשמים בבורות שחולקו במשורה. אותם 'מחלקי המים' אשר פעלו בירושלים הנצורה, הונצחו גם בשם רחוב בחוצותיה, לזכר פעולתם היעילה.

עם התגברות הכוחות היהודים על הערבים בפרוזדור ירושלים, הם התחילו גם להשתלט על צינור המים ועל שתי תחנות שאיבה. קטע הצינור העובר בתחום לטרון, בעמק אילון, נשאר בתחום הערבים, שהרסו את תחנת השאיבה שהיתה בו.

בעיצומם של הקרבות הניחו היהודים צינור חדש מאזור חולדה—רחובות, חיברוהו בקרבת שער־הגיא אל הצינור הקודם וחידשו את הזרמת המים אל ירושלים, לשמחתם הרבה של תושביה. בשנים האחרונות הוסיפו צינור אחר, פיתחו מקורות מים נוספים והגבירו את כמות המים אל ירושלים הגדלה.

בשנה האחרונה נשלם מאגר מים גדול לירושלים הישראלית, במרומי ההר הגבוה ביותר בתחומה, בגבול השכונה בית־וגן, בגובה כ־836 מ' מעל פני הים. המאגר יכול לקלוט לתוכו כ־100.000 מ' מעוקבים מים. כולו חצוב בסלע הקשה. כמות של 80.000 מ' מעוקבים של אבן נחצבה והוצאו להתקנת המאגר. זה היה מיבצע גדול של עיריית ירושלים, אשר השקיעה בו כרבע מיליון לירות. בשנת 1957 החלו בבנית המאגר והושלם ב־1959.

בעית המים בירושלים מלווה את תולדותיה עוד מראשיתה הקדומה ביותר. תושביה הראשונים קיבלו את מימיהם משני מעינות הנובעים בקרבתה: גיחון ועין־רוגל, באפיק נחל קדרון. נשים היו יורדות בירידה תלולה אליהם, שואבות את מימיהם ומובילות אותם בכדים במעלה התלול, חזרה אל בתיהן.

ה ג י ח ו ן נובע סמוך מאד מחוץ לחומת ירושלים המקראית, בשיפולי עיר־דוד, במרחק כ־200 מ' ובירידה כ־80 מ'. המעין נובע כ־650 מ' מעל פני הים. נקרא גיחון מלשון גיח כי מימיו גחים ומתפרצים ממעמקי האדמה. הגיחון היה מקום ציבורי מפורסם בחיי ירושלים הקדומה. שלמה המלך הוכתר עליו כמלך

יהודה וישראל, בקירוב בשנת 970 לפני סה"נ. בספר מלכים מסופר על דוד אביו שפנה אל אנשיו ואמר: „והרכבתם את שלמה בני על הפרדה אשר לי והורדתם אותו אל גחון... וימשחו אתו... למלך בגחון... ותהם הקריה"...[1]. הואיל ושלמה נמשח מלך על המעין, לפיכך אמרו רבותינו: „אין מושחין מלך, אלא על גבי המעין"[2]

בימינו מדרגות אחדות יורדות אל מוצא המים של הגיחון, ולפיכך שמו הערבי: עין אום א־דרג' — אם המדרגות. הערבים הנוצרים קוראים לו: עין סית מרים — עין גברת מים, אם ישו הנוצרי. מכאן גם השם עין־הבתולה, המצוי בשפות לועזיות שונות *).

ט ב י ל ה ש ל כ ה ן ג ד ו ל הוא שם עממי למעין הגיחון, שהיה רווח בקרב יהודי ירושלים. האגדה מספרת שבו היה נוהג הכהן הגדול לטבול, בטרם הכנסו לקדש הקדשים בבית־המקדש. בקונטרס 'זכרון בירושלים' שיצא לאור בשנת תק"ג—1743 מסופר על הר הזיתים: „ובשיפולי ההר בית־החיים ושם יש טבילה גדולה, עמוקה וקוראים אותה טבילה של כהן גדול".

ע י ן ־ ר ו ג ל, נובע כשני ק"מ דרומה מהגיחון במורד הקדרון, כ־610 מ' מעל פני הים. אין ידוע מקור השם רוגל. האגדה רוצה למצוא בו את המלה רגל, כי נשים היו מכבסות בו ומשפשות את הכבסים ברגליהן. המקרא מספר על אדוניהו שניסה לירוש את כסא המלוכה של דוד אביו: „ויזבח אדוניהו צאן ובקר ומריא... אצל עין רגל ויקרא את כל אחיו בני המלך ולכל אנשי יהודה"[3]. דון יצחק אברבנאל בפירושו מסביר מדוע הלך אדוניהו דוקא אל עין־רוגל: „ובמעין זה הנשים מכבסות את הבגדים... ובעבור הנערים יחפצו ללכת אל המקום הזה לראות ברגלי הנערות הבאות אל העין, הלך שם אדוניהו להתעלס שם באהבים"...

הערבים קוראים לעין־רוגל בשם בִּיר אַיּוּב—באר איוב. האגדה הערבית מספרת על איוב המצורע שהתגורר בסביבה זו, המעין התגלה אליו ובמימיו הברוכים התרפא מצרעתו. בהשפעת השם הערבי נהגו יהודים לקרוא לעין־רוגל גם באר־יואב, ויחסו אותו ליואב מפקד צבאות דוד המלך. הקראי שמואל בן דוד, שביקר בירושלים בשנת ת"א—1641, מספר: „ואומרים הישמעאלים שהוא באר איוב. והם לא ידעו ולא יבינו כי הוא באר־יואב, כי כן הקבלה בידי ישראל, דור אחר דור, אלא הגוים הפכו האותיות".. בקונטרס 'זכרון בירושלים', שנדפס בשנת תק"ג—1743, מובא שמה: „באר יואב בן צרויה".

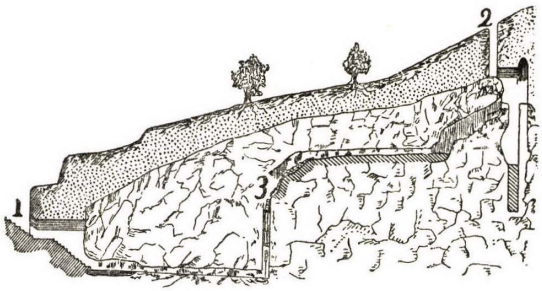
התושבים בירושלים הקדומה לא הסתפקו רק במי המעינות הנזכרים, אלא גם כרו להם בורות מתחת לבתים והזרימו אליהן בימות החורף את מי הגשמים, דרך מרזבים מהגגות השטוחים, ושמרו עליהם לימי הקיץ היבשים. החפירות בתחומי עיר־דוד גילו הרבה בורות חצובים בסלע. התושבים אף התקינו בריכות

1 מלכים־א א, לג—מה. 2 תוספתא, סנהדרין ד, י. 3 מלכים־א א, ט.

* באנגלית: Virgin's Fountain בצרפתית: Fontaine de la Vierge בגרמנית: Marienquelle

ציבוריות, גם לצרכי השקאת גניהם. בכתבי־הקודש נזכרות בריכות שהיו בירושלים: הברכה העליונה, הברכה התחתונה, הברכה העשויה, ברכת המלך וכו'.

בימי מלחמה כשאויב היה שם מצור ממושך על העיר, היה תופס את המעינות הנובעים מחוץ לחומתה, מונע את גישת התושבים אליהם ומביא סבלי צמאון עליהם. כבר תושבי ירושלים הקדומים. עוד בטרם היותה ישראלית, התקינו מנהרה חשאית ממרומי עירם למטה אל מי הגיחון. כשאויב היה שם מצור על העיר היו התושבים סותמים את מי המעין מבחוץ והיו יורדים בחשאי דרך המנהרה לשאוב את מימיו. כנראה מנהרה זו הוא 'הצינור', הנזכר בפרשת כיבוש ירושלים בידי דוד המלך, בקירוב בשנת 1000 לפני סה"נ: "ויאמר דוד ביום ההוא כל מכה יבוסי ויגע בצנור לראשונה" [4]. תפיסת הצינור היתה חשובה מאד במלחמתו של דוד על ירושלים, כי בזה אמר להפסיק את הספקת המים לתושביה היבוסים, ומכריחם להיכנע לפניו. חפירות שנערכו בירושלים הקדומה ביותר, בעיר־יבוס, גילו את הצינור הזה, בחלקו הגדול חצוב בסלע, שהתמלא אדמה ומפולת (ציור).

מנהרה ממרומי עיר־דוד אל הגיחון. לפי הסברה הצינור של היבוסים.
1) הכניסה אל מעין הגיחון. נובע באפיק הקדרון.
2) הכניסה אל המנהרה. נגלתה בחפירות מדעיות.
3) המנהרה החצובה בסלע, ומובילה אל מי הגיחון.

בדורות יותר מאוחרים, בהיות ירושלים בירת מלכות יהודה, חפר חזקיהו המלך, בקירוב בשנת 700 לפני סה"נ, תעלה תת־קרקעית ממעין הגיחון אל תוך העיר, והזרים בה את מימיו אל בריכת חדשה—בריכת־השילוח או השלח, שנבנתה בחלקה הנמוך ביותר של ירושלים המקראית. זה היה מבצע טכני חשוב בימי קדם והמקרא מספר עליו: "את הברכה ואת התעלה ויבא את המים העירה, והלוא הם כתובים על ספר דברי־הימים למלכי יהודה" [5]. כותב דברי־הימים מפרט יותר על מעשהו זה ואומר: "והוא יחזקיהו סתם את מוצא מימי גיחון העליון ויישרם למטה־מערבה לעיר דויד, ויצלח יחזקיהו בכל מעשהו" [6]. אולי רמז למפעל מים זה אפשר למצוא גם בנבואתו של ישעיהו אל תושבי ירושלים—גיא חזיון: "ומקוה עשיתם בין החומותים למי הברכה הישנה ולא הבטתם אל עושיה"... [7].

4 שמואל־ב ה, ח. 5 מלכים־ב כ, כ. 6 דה"י־ב לב, ל. 7 ישעיהו כב, יא.

תעלה זו ידועה עד ימינו וכולה חצובה בסלע. מתחילה במעין הגיחון ונמשכת דרומה־מערבה מתחת להר שעליו היתה עיר־דוד, אל בריכת־השילוח. מי הגיחון זורמים בה לכל אורכה בירידה של 20 מ' בקירוב, ולכן זרימתם איטית, כדברי ישעיהו הנביא: „מי השלוח ההולכים לאט"[8]. אורך התעלה על כל פיתוליה הוא 530 מ'. לוּ חצבו אותה בקו ישר היה אורכה רק 335 מטרים (ציור בעמ' הבא).

בפנים תעלת חזקיהו, מרחק קצר אחרי פתחה בבריכת־השילוח, גילה ילד מתרחץ בשנת 1888 בדופנה כתובת עברית בכתב עברי מקראי, שנחקקה לזכר השלמת המפעל הזה, ונקראת עכשיו 'כתובת־חזקיהו' או 'כתובת־השילוח'. כתובת זו, מהחשובות ביותר בהארכיאולוגיה המקראית, שמורה במוזיאון בקושטא, תורכיה.

לפי עדות הכתובת נעשתה חציבת התעלה משני כיוונים: מצד מוצא המים של הגיחון—דרומה. ומצד בריכת־השילוח—מזרחה: „הכו החוצבים איש לקראת רעהו, גרזן על גרזן, וילכו המים מן המצא אל הברכה". עד היום אפשר להכיר בפנים התעלה, כמעט במחציתה את מקום מפגש החוצבים, לפי כיווני החציבה בסלע (ציור בעמוד הבא).

ע י ן־ ה ת נ י ן נזכר פעם אחת במקרא, בתאור סיור הלילה של נחמיה סביב חורבות ירושלים, בקירוב בשנת 445 לפני סה"נ. נחמיה מספר „ואצאה בשער הגיא לילה ואל פני עין־התנין ואל שער האשפות"[9]. תירגום השבעים מביא במקום: עין־התנין—עין־התאנים. נחמיה מזכיר בסיורו את ברכת־המלך, שהיתה בבקעת הקדרון.

האגדה מספרת על נחמיה בבואו אל ירושלים להקים את הריסותיה, שהלך אל באר אחת והוציא מתוכה מים קפואים, יצק אותם אל המזבח בבית־המקדש והם התלקחו והיו לאש התמיד ומאז קראו לה באר־נחמיה[10]. לפי האגדה זהו שם אחר לעין־רוגל הנזכר.

על מפעל מים גדול שהיה בירושלים מספר החכם בן־סירא במאה השלישית לפני סה"נ. הוא משבח את עושהו שמעון הכהן אשר בימיו חונך היכל בית־המקדש:

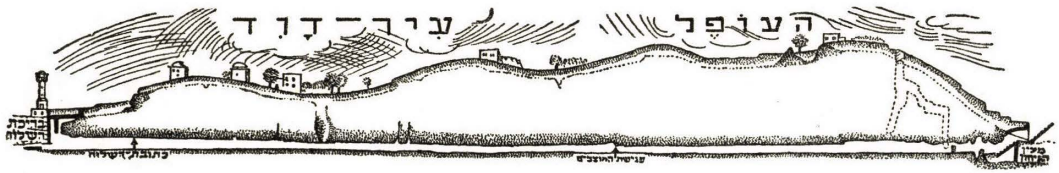
„אשר בדורו נכרה מקוה אשיח בם בהמונו"...[11].

אשיח היא בריכה ידועה למלה אשוח בכתובת הקדומה של מישע מלך מואב. במקום בם קוראים 'בים' או 'כים'. האשיח היה גדול כים בהמון המים שנקוו בו. כנראה אשיח זה היה בתחום הר־הבית, והוא אחת הבריכות הקיימות גם בימינו בחצר המקדש.

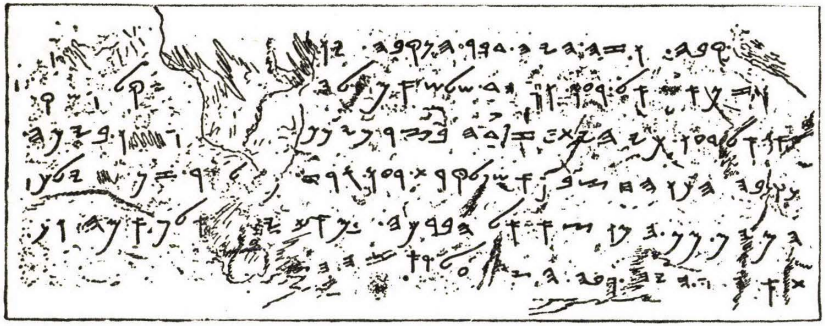
גם בתקופת הבית השני היו ידועים מי השילוח כמקור מים חשוב לתושבים. לפי דברי חכמים השתמשו במימיו גם לניסוך בחצר המקדש הקרוב. רבותינו מספרים „ניסוך המים כיצד?—צלוחית של זהב מחזקת שלושה לוגים, היה

---

8 ישעיהו ח, ו. 9 נחמיה ב, יג.
10 ספר המכבים ב א, כב—ל. 11 בן־סירא נא.

תעלת חזקיהו המלך, בין מעין הגיחון ובריכת־השילוח.

כתובת השילוח

הנקבה. וזה. דבר. הנקבה. בעוד [החצבם
מנפם. את] הגרזן. אש. אל. רעו. ובעד.
שלש. אמת. להנק[ב. נשמ]ע. קל. אש.
קרא. אל. רעו. כי הית. זדה(?). בצר.
מימן ומ[שמ]אל. ובים. הנקבה. הכו.
החצבם. אש. לקרת. רעו. גרזן. על. גרזן.
וילכו. המים. מן. המוצא. אל. הברכה.
במאתים. ואלף. אמה. ומאת. אמה. היה.
גבה. הצר. על. ראש. החצבם.

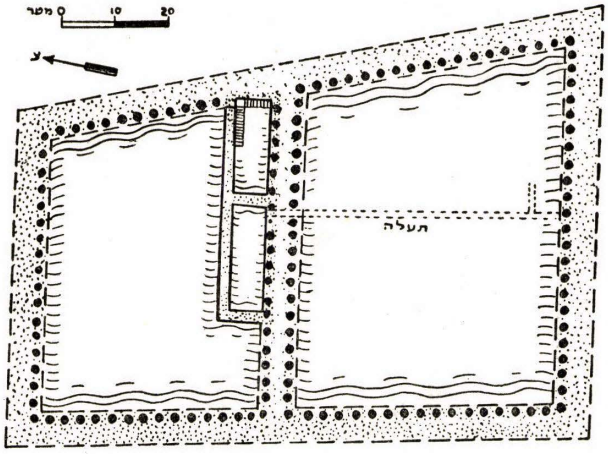
העתקה בכתיב מלא של 'כתובת חזקיהו' או 'כתובת השילוח': "הנקבה. וזה היה דבר הנקבה בעוד החוצבים מניפים את הגרזן איש אל רעו ובעוד שלוש אמות להנקב נשמע קול איש קורא אל רעו כי היתה זדה(?) בצור... מימן ומשמאל. וביום הנקבה הכו החוצבים איש לקראת רעו גרזן על גרזן. וילכו המים מן המוצא (הגיחון) אל הברכה (השילוח), במאתים (אמה). ואלף אמה ומאת אמה היה גובה הצור על ראש החוצבים".

ממלא מן השילוח, הגיעו לשער המים— תקעו והריעו ותקעו"[12]. המדרש פונה אל היהודים בגולה ואומר: "אילו זכיתם, הייתם יושבים בירושלים ושותים מי השילוח שמימיו נקיים ומתוקים"[13].

אל מימי השילוח יחסו סגולות מרפא. מסופר על ישו הנוצרי שאמר אל איש עיוור מהיוולדו: "לך ורחץ בבריכת השילוח... וילך וירחץ ויבוא ועיניו רואות"[14]. מי השילוח היו הטהורים ביותר מכל מימי ירושלים, ולפיכך אמרו חז"ל: "אם יהיה השרץ בידו של אדם, אפילו טובל במי שילוח... אין לו טהרה עולמית"[15].

בברית החדשה נזכרת בריכה אחת בירושלים בשם בית־חסדה, ועליה היה מבנה מפואר: "וקראו לה בלשון עברית בית־חסדה. ולה חמישה סטווים (אולמי־עמודים). ושם שכבו חולים, עיוורים ופיסחים ותשושי כוח לרוב"[15].

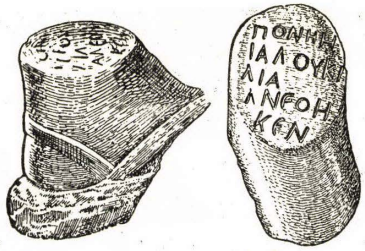
לפי המסורת הנוצרית היתה בריכת בית־חסדה בחלקה הצפוני של ירושלים. במהלך הדורות היא התמלאה מפולת ורק קטע ממנה גלוי בימינו ונמצא בחצר המנזר של 'האבות הלבנים', הסמוכה לחצר המקדש ולשער האריות. הנזירים חפרו בבריכה זאת והרחיקו חלק גדול מהמפולת שהצטברה בה (ציור).

תוכנית הבריכה בית־חסדה—בריכת־הצאן.
הבריכה היתה כפולה וסביבה היו טורי עמודים. הבריכה התמלאה אדמה ורק מקטע קטן בבריכה השמאלית הוצאה המפולת והיא בחצר המנזר של 'האבות־הלבנים'.

אל בריכת בית־חסדה נהרו עולי־רגל נוצרים במטרה להתרחץ במימיה הברוכים. רבים גם השאירו מתנות תודה וזכרון במקום הזה. במפולת הבריכה נמצאה רגל עשויה שייש ועליה כתוב ביוונית שם המנדבת: "פומפיאה לוקיליה הקריבה (רגל זו)" (ציור בעמוד הבא).

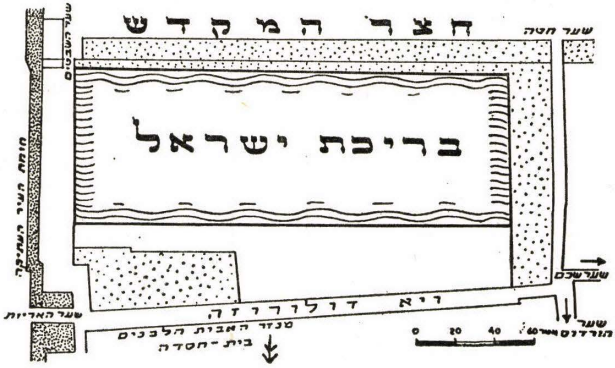
12 תוספתא, סוכה ג, ג. ד, ט. 13 איכה־רבה, פתיחתא.
14 יוחנן ט, א. מעין השילוח נקרא בלועזית בשם: סילואם—Siloam.
15 ירושלמי, פסחים ו, א. 15 יוחנן ה, ב.

תבנית של רגל עשויה שייש נמצאה במפולת בבריכת בית־חסדה. עליה חקוק ביוונית שם האשה שהקדישה אותה למקום הזה: „פומפיאה לוקיליה הקריבה". התבנית שמורה במוזיאון לובר, פריז.

נכרים נהגו להקריב במקום קדוש תבנית רגל או יד עשויה אבן, כסגולה להבראה שלמה. רמז למנהג זה מובא גם בדברי רבותינו במאה השניה: „מצא תבנית יד או תבנית רגל—הרי אלו אסורים (ליהודי), מפני שכיוצא בהן נעבד"[16].

בריכת בית־חסדה היתה בימי קדם בקרבת שער בחומה הקדומה שעברה בקרבתה ונקרא שער הצאן, ביוונית פרובתיקה. לפיכך נקראה בספרות הנוצרית הקדומה בשם בריכת פרובתיקה — Piscina Probatica.

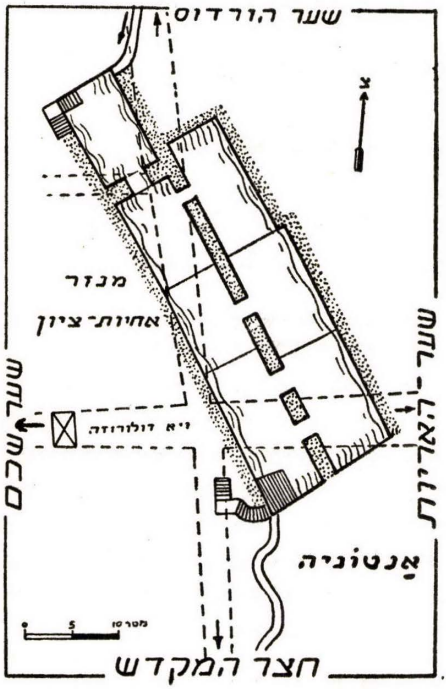
בריכת־ישראל, בערבית: ברכת־איסראל. נמצאת בגבול חצר המקדש ובקרבת שער־האריות. צפונה לה נמצאת בריכת בית־חסדה (ציור בעמ' קודם).

יוסף בן מתתיהו, בתארו את ירושלים של תקופת הבית־השני, מספר על בריכות שונות שהיו בחוצותיה. אחת נקראה על שמו של שלמה המלך, ולפי דבריו היתה בתחום החומה הראשונה שהקיפה את העיר: „ועברה על מעין השילוח, ומשם סבבה עוד הפעם ונטתה לרוח מזרח אל בריכת־שלמה"[17]. בתאור מצור הרומאים על ירושלים הוא מזכיר בריכה אחרת בשם סטרותיון[18], זהו שם יווני של צמח לניקוי בגדים. היא היתה בנויה בגבול המצודה אנטוניה, בקצה הצפוני ביותר של חצר־המקדש. במרוץ הדורות התמלאה הבריכה מפולת ונעלמה. רק במקרה בעת חפירת יסודות לבניני המנזר 'אחיות־ציון', התגלו שרידיה.

16 משנה, עבודה זרה ג, ב. 17 מלחמות ה, ד, ב. 18 שם ה, יא, ד.

בריכת־חזקיהו בעיר העתיקה, בקרבת מגדל־דוד.

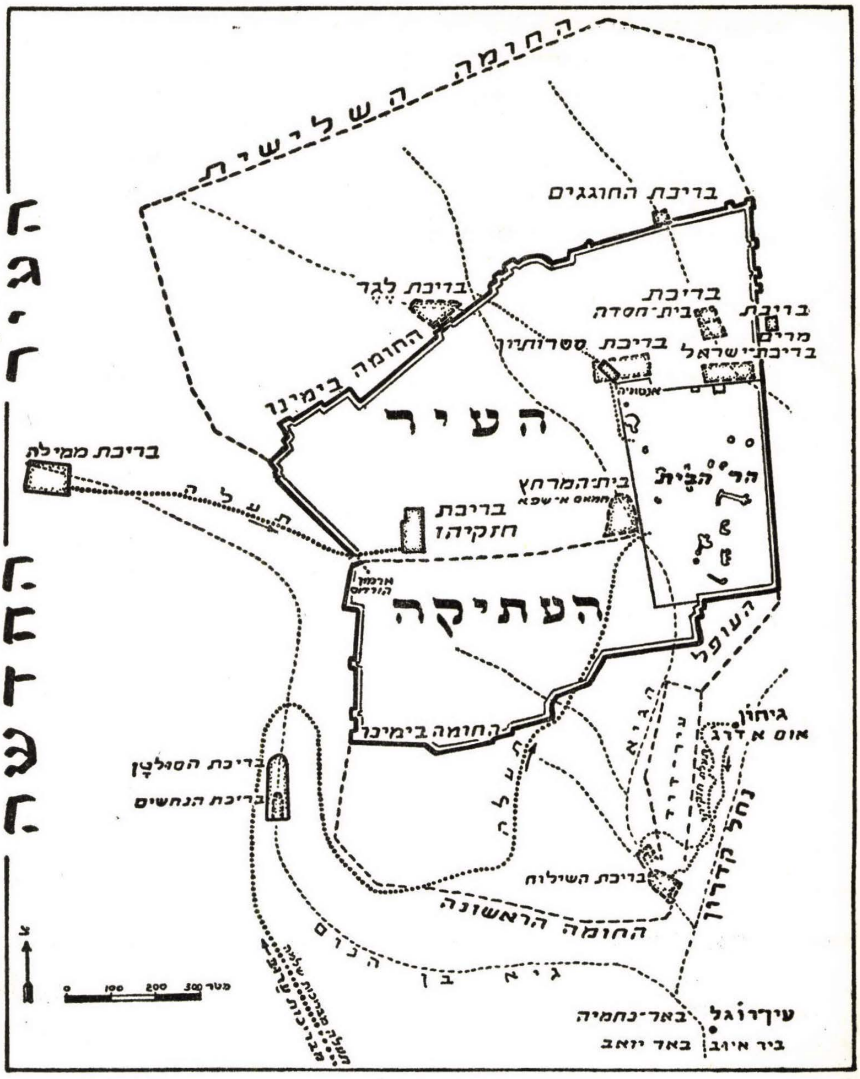

זאת היא בריכת־המגדל (אמיגדלון), הנזכרת ב־כתבי יוסף בן־מתתיהו (פלביוס), בספרו מלח־מת היהודים. בשני צדי הכיפות צריחים של מס־גדים מוסלמים ברובע ה־נוצרי.

הבריכה מוקפת בתים ב־ירכתי הרובע ־ הנוצרי. בין הבתים בולטת כיפה שחורה ובצדה ימינה כיפה לבנה, בנויות על כנסית הקבר של ישו הנוצרי.

בריכת־סטרותיון

לבריכה נמצאת מתחת לפרשת־הרחובות העוב־רים ברובע המוסלמי: רחוב ויא דולורוזה ה־קדוש לנוצרים ורחוב הבא משער הורדוס ב־צפון, ומוביל אל חצר המקדש.

הבריכות בירושלים העתיקה והחדשה.

בתחום העיר העתיקה המוקפת חומה: בריכת חזקיהו (ציור בעמ' 150), בריכת סטרותיון (תוכנית בעמ' 150), בריכת־ישראל (תוכנית בעמ' 149) ובריכת בית־חסדה (תוכנית בעמ' 148). הבריכות מחוץ לחומה: בריכת־השילוח, בריכת־מרים, בריכת־ממילה (ציור בעמ' 152) ובריכת־הסולטן.

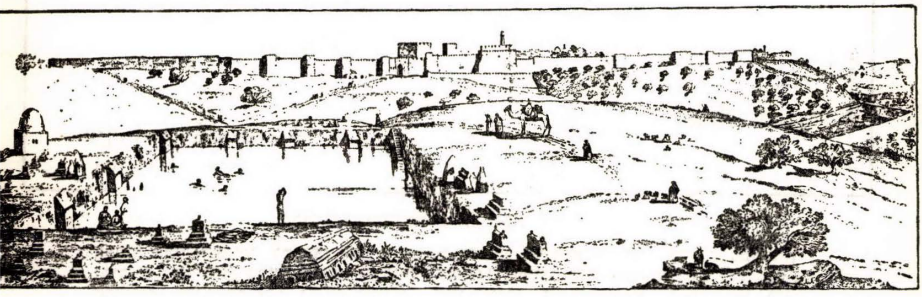
יוסף בן־מתתיהו מזכיר מאגר מים אחר בשם ב ר י כ ת ־ ה מ ג ד ל (אמיג־דלון)[17]. לפי הסברה נקרא על המגדל הסמוך אליה, הידוע בימינו בשם מגדל־דוד. הבריכה נמצאת בגבול הרובע־הנוצרי וידועה בימינו בשם בריכת־חזקיהו. הערבים קוראים לה: חמאם אלבטרק—מרחץ האפטריארך, כי בקרבתו גוש בנינים של האפטריארכיה היוונית־האורתודוקסית (ציור בעמוד 150).

בתאור מצור הרומאים מזכיר יוסף בן מתתיהו מאגר מים אחר בשם ב ר י כ ת ־ ה נ ח ש י ם [18]. לפי הסברה היתה במקום בריכת־הסולטן הנמצאת בראשית גיא הנום ולרגלי הר ציון של ימינו.

גם הצלבנים בימי שלטונם בירושלים במאה השתים־עשרה, התקינו בריכות להספקת מים לצרכיהם, לרוב בבריכות של דורות קודמים, אולם קראו להם בשמות חדשים. בריכה אחת נקראה מקווה־המרחצאות — Lacus Balneorum, מימיה זרמו למרחצאות שהיו בנוים בקרבתה. כן ידוע מקווה אחר בריכת גרמאנוס— Lacus Germani, וזה שמה הצלבני של בריכת הסולטן הנזכרת. מי בריכה זו שימשו בעיקר לרחיצת סוסים. כן היתה בריכת לגר— Lacus Legeri. כנראה היתה בגבולה הצפוני של ירושלים הצלבנית והיא נסתמה לגמרי ועכשיו אין כל סימן לה.

גם בדורות הבאים הוסיפו בחוצות ירושלים ובסביבותיה בריכות ציבוריות, ששרידיהן נשארו עד ימינו: בריכת־הסולטן לרגלי הר ציון, ובריכת־ממילה קצת למעלה ממנה מערבה. הבריכה הראשונה תוקנה בידי הסולטן התורכי סוליימאן הגדול, בונה חומת ירושלים הסמוכה אליה. כתובת ערבית משנת 1536 הקבועה במבנה מעל הבריכה מספרת זאת: „ציווה לבנות מקום שהיה מבורך זה, אדוננו הסולטן המלך הכביר, השליט המכובד, מלך העמים, סולטן התורכים, הערבים והפרסים: הסולטן סוליימאן בן הסולטן סאלים־ח'אן יקיים אללה מלכותו ושלטונו לעד".

17 מלחמות ה, יא, ד. 18 שם ה, ג, ב.

בריכת־ממילה ציור בקירוב משנת 1850

במעלה ההר מזרחה החומה המערבית, במרכזה מגדל־דוד ובצדו, שמאלה, שער יפו.

בבריכת־ממילה נאגרים מי הגשמים גם בימינו, ומשתמשים בהם לצרכי המשתלה העירונית הסמוכה אליה. השם ממילה הוא ערבי, האגדה מספרת שבו התמזגו המלים הערביות: מיא מן אללה—מים מן אלוה...

תושבי ירושלים בימי קדם חצבו לצרכיהם בריכות גם רחוק מעירם. בדרומה של בית־לחם, כ־14 ק"מ מירושלים, מפורסמות ב ר י כ ו ת - ש ל מ ה: שלושה מאגרים בבקעה צרה, הבנוים אחד מתחת לרעהו. מימיהם זרמו אל ירושלים, אל חצר המקדש, דרך צינור בחלקו חצוב בסלע ובחלקו עשוי חוליות אבן גדולות. עד היום אפשר לראות את קו הצינור הזה, העובר גם בחוצות בית־לחם וסמוך לקבר רחל אמנו. בחצר בית־החולים הדסה בירושלים (ברחוב הנביאים) מונחת חוליה כזו שהובאה מקרבת בית־לחם.

בימי שלטון הרומאים, במאה השניה, התקינו את צינור האבן מבריכות שלמה אל ירושלים. חוליות הצינור הונחו בידי חיילים בפיקוח קצינים רומאים ושמותיהם של אחדים נמצאו חקוקים עליהן. על חוליה אחת כתוב בלטינית: COSICLEMENT, קיצור השם: קונסול יוליוס קלמנט—CO(N)S(ULE) J(ULIO) CLEMENT(E). סוברים שזהו יוליוס קלמנס שהיה קונסול בשנת 195 לסה"נ. בחוליה אחרת נמצא השם הרומי סבארי—SEVERI עם הסימן V, והוא סימן דרגה בצבא הרומי לקצין־מאה קנטוריון— Centurion. שתי החוליות הנזכרות שמורות במוזיאון רוקפלר בירושלים.

בריכות־שלמה נמצאות כ־810 מ' מעל פני הים, ומימיהן זרמו אל חצר־המקדש בירושלים, הנמצאת כ־750 מ' מעל פני הים.

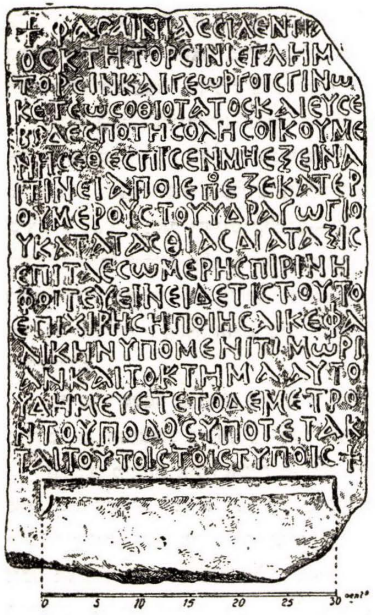
האגדה מיחסת את ראשית חציבת הבריכות לשלמה המלך ולפיכך נקראו על שמו. היא אומרת למצוא רמז להן בספר קוהלת המיוחס אליו: "עשיתי לי ברכות מים להשקות בהם יער צומח עצים" [19]. בקרבת המאגר העליון של בריכות־שלמה נובע מעין שמימיו זורמים אליו. נקרא בערבית עין־צאלח, שם פרטי מצוי בקרב הערבים. האגדה רואה בו את המעין החתום, הנזכר בשיר־השירים: "גן נעול אחותי כלה, גן נעול מעין חתום" [20].

בקרבת בריכות־שלמה נמצאות חורבות העיר המקראית עיטם. רבותינו מספרים: "אמת המים היתה מושכת לו מעיטם" [21]. בגבולה נובע עין עיטם שמימיו נקוו אל הבריכות. רבותינו מספרים: "עין עיטם גבוה מקרקע העזרה (בית־המקדש) עשרים ושלוש אמות"... [22]. למעשה הבדל הגובה בין בריכות־שלמה וחצר המקדש הוא הרבה יותר מעשרים ושלוש אמות, ואולי נשמטה המלה 'מאה' והגובה 'מאה עשרים ושלוש אמות', הקרוב ל־55 מטרים הוא יותר נכון.

---

19 קוהלת ב, ח. 20 שיה"ש ד, יב. 21 ירושלמי, יומא ג, ח.
22 בבלי, יומא לא, א.

בתקופה יותר מאוחרת התקינו בריכת־מים אחרת לצרכי ירושלים דרומה מבריכות־שלמה, בתחום מעינות הנקראים בשם הערבי עֻרוּב, הנובעים בצד הדרך אל חברון. מי המעינות בסביבה הסמוכה הוזרמו אל בריכה זו וממנה חפרו תעלה אל בריכות־שלמה. בתחום תעלה זו בין בריכת־ערוּב ובריכות־שלמה נמצאה כתובת יוונית מעניינת, מתקופת הביזאנטים, בקירוב מהמאה החמישית, ובה גם כתוב: „דעו שהמלך האלוהי האדוק ציווה שאין רשות לשום אדם לנטוע או לזרוע במרחק 15 רגל מהתעלה". אורך מדת הרגל חרותה מתחת לכתובת היוונית (ציור).

כתובת יוונית מסביבות עין־ערוּב

פלביוס אניאס סילנטריוס, (מודיע) לבעלים, לאריסים ולאכרים: דעו ש־המלך האלוהי האדוק ציווה, שאין רשות לשום אדם לנטוע או לזרוע במרחק 15 רגל מהתעלה. ואם מישהו ינסה ל־עבור על הצוו, הוא צפוי לעונש מוות ורכושו יוחרם. מידת הרגל מצוירת ל־מטה, בדמות זו".

אורכה—30 ס"מ. לפי צוו זה אסור היה לזרוע או לנטוע בכל צד אמת־המים, ברוחב—4.63 מ'.

הכתובת חקוקה על לוח אבן בגודל 59×38 ס"מ.

היתה שמורה במושבה האמריקאית, בירושלים.

התורכים בראשית שלטונם בארץ, במאה השש־עשרה הזרימו את מי בריכות־שלמה אל ירושלים לצורכי תושביה. בחוצות העיר העתיקה בנו מקומות שתיה, בערבית · סבילים, מיוחדים ואליהם באו התושבים ונטלו בכדים מים לצרכיהם. זכר למפעל חשוב זה מובא גם בספרות העברית של אותם הימים בקונטרס בשם 'יחוס האבות והנביאים'. בו מסופר: „ועתה בשנת רצ"ז (1537) ... הכניסו מעין גדול לבית־המקדש והביאו אותו מחוץ לעיר יותר משתי פרסאות. והוציאו ממנו כמה מעינות למקומות אחרים, כלם בתוך העיר. ובפרט הוציאו ממנו שלושה מעינות בשלושה מקומות סמוך לבית המקדש ששופכים מהם (מים) בתוך כיורות ורהטים יפים של אבני שייש, ובנינים יפים סביבותיהם שמשמחים לב רואיהם. ואין המים פוסקים מהם אלא מושכים מים חיים בקיץ ובחורף ומסתפקים מהם מים לכל אדם. וגם שותים מאותם הרהטים הסוסים והחמורים והגמלים ושאר הבהמות

אשר בתוך העיר"... עד היום עוד נשארו 'הרהטים' הללו בחוצות העיר העתיקה, בקרבת מקום המקדש.

בתקופה יותר מאוחרת בנו התורכים בצד בריכות שלמה, בערבית אלבוראך— הבריכות, מצודה ובה הפקידו משמר מיוחד לבטחון הבריכות והמים בהן. עד היום נשארו חורבות המצודה הזאת ומעל פתחה כתובת ערבית המספרת על בנינה: „ציווה לבנות מצודה ברוכה זו, הסולטן עותמאן בן הסולטאן אחמד־ח'אן. יחזק (אללה) נצחונו. בשנת (אלף) עשרים וששׁ" (לספירת־המוסלמים—שנת 1617 לסה"נ).

ערבי מוביל מים בנודות על גבו.

עם דילדול השלטון התורכי בארץ נעזבו בריכות־שלמה ונפסקה זרימת המים החיים אל ירושלים, לדאבונם הרב ושל תושביה. הם הסתפקו במי מעינות, בורות ובריכות הסמוכים אליהם. ערבים היו נושאים בחוצות העיר מים בנודות, מכריזים עליהם ומוכרים אותם לצריכים להם. הם שאבו את המים גם מהבורות בחצר־המקדש. רבי גדליה בקונטרסו 'שאלו שלום ירושלים' מספר, בקירוב בשנת 1700, על הבורות בחצר המקדש: „ומן הבורות האלו מוכרים השׁואבים מים לאנשי ירושלים וכל יום ויום הולכים ברחובות עם המים וצועקים בלשון הערבי: מויא (מים)! מויא (מים)! (ציור).

ערבים היו מובילים מים בנודות גם ממעינות גיחון ועין־רוגל, והם היו יקרים מסיבת טיבם והובלתם במעלה התלול מהקדרון אל העיר. עניים היו בעצמם הולכים אל המעינות לשאוב מים לצרכיהם. יהודים היו לפעמים נתקפים ע"י ערבים שמנעו מהם את מי המעינות ואילצום לקנותם בדמים מרובים. רבי גדליה הנזכר מספר על שאיבת מים מעין־רוגל (בר־יואב) ועל מושל העיר: „אשר גזר על שואבי המים בגזירת מות, אם יערבו את שום אדם, אפילו בר ישראל, לילך לבאר יואב... כי מקדם אם היה שום אדם מבני ישראל הולך לבאר הנ"ל לשאוב מים, היה הערבי פוגע בו כדי ליקח מים ממנו"...

בשנים גשומות היו מי עין־רוגל עולים ממעמקי הבאר, גואים מתוכה החוצה ושופעים באפיק הקדרון. שפיעה זו היתה מרגינה את הלב, מבשרת על מים רבים ושנה ברוכה ופוריה.

בעת גאות המים מתוך עין־רוגל, היו תושבי ירושלים יוצאים בהמוניהם אליו ומבלים בחגיגיות רבה על גדות המים הזורמים. המושל התורכי היה שולח תזמורת צבאית לשמח את החוגגים וילדיהם. כבר הקראי שמואל בן דוד, מספר בשנת ת"א—1641, על חגיגה זו: "ואם יהיה מטר יבואו המים וימלאו את הבאר והיא עמוקה מאד. וגם ימלאו את הבריכה. ובזמן ההוא יבואו אנשים ואוכלים ושותים ועושים שמחה בעבור כי הוא סימן לשובע"...

רב ירושלמי נודע מספר, בקירוב בשנת תק"ז—1747, על: "המנהג לקנות מים מהגוים המביאים מן ביר איוב והוא באר יואב, יען ידוע שהוא תוך התחום. ולשם היו הולכים הראשונים בר"ה (בראש השנה) לומר סדר ותשליך"[1].

שנת בצורת הביאה דאגה וחרדה רבה בקרב התושבים שנהגו לערוך תפילות ותחנונים בבתי־כנסת, בכנסיות ובמסגדים. בדורות קדומים היו הערבים מאשימים את היהודים בחוסר גשמים. אלמוני בשנת רנ"ה—1495, מספר: "ולפעמים יתקבצו הישמעאלים עלינו, לשפוך היין ולשבור הכדים, כי אמרו אשר בעבור חטא היהודים ששותים יין לא ירדו גשמים"...

תעלות מים קדומות מבריכות־שלמה וערוב אל ירושלים

באור לציור בעמוד משמאל

בריכות־שלמה נמצאות בבקעה קטנה במרומי הרי יהודה, בצד הכביש אל חברון. מהבקעה יוצא נחל הטחנה (בערבית: ואדי א־טחונה) דרך מדבר יהודה אל ים המלח. בתחום בריכות־שלמה נובעים ארבעה מעינות, שמימיהם הוזרמו אל הבריכות: עין־צאלח (מעין חתום) אל הבריכה העליונה; בקרבתו במצודה הסלוכה מעין קטן בשם הערבי אלבורך—עין הבריכות; עין פ'רוג'ה נובע בקרקע הבריכה־התחתונה ואל התעלה היוצאת ממנה הוזרמו מי עין עיטם, הנובע בערוץ הקרוב. גם חכמי התלמוד הכירו את המעין הזה בשם העברי עין עיטם, ונקרא על עיר שהיתה בקרבתו וידועה בכתבי־הקודש.

מבריכות־שלמה יצאה תעלה אל ירושלים ועברה כשהיא סגורה בתחום העיר בית־לחם. אל התעלה היה פתוח פיר ודרכו שאבו תושביה מים לצרכיהם. הערבים קוראים לו: ביר אלקנה—באר התעלה. מבית־לחם נמשכה התעלה צפונה ועברה בקרבת קבר רחל, וממנו מזרחה מרמת־רחל ותלפיות, בחלקה דרך מנהרות חצובות, אל ירושלים ואל חצר המקדש.

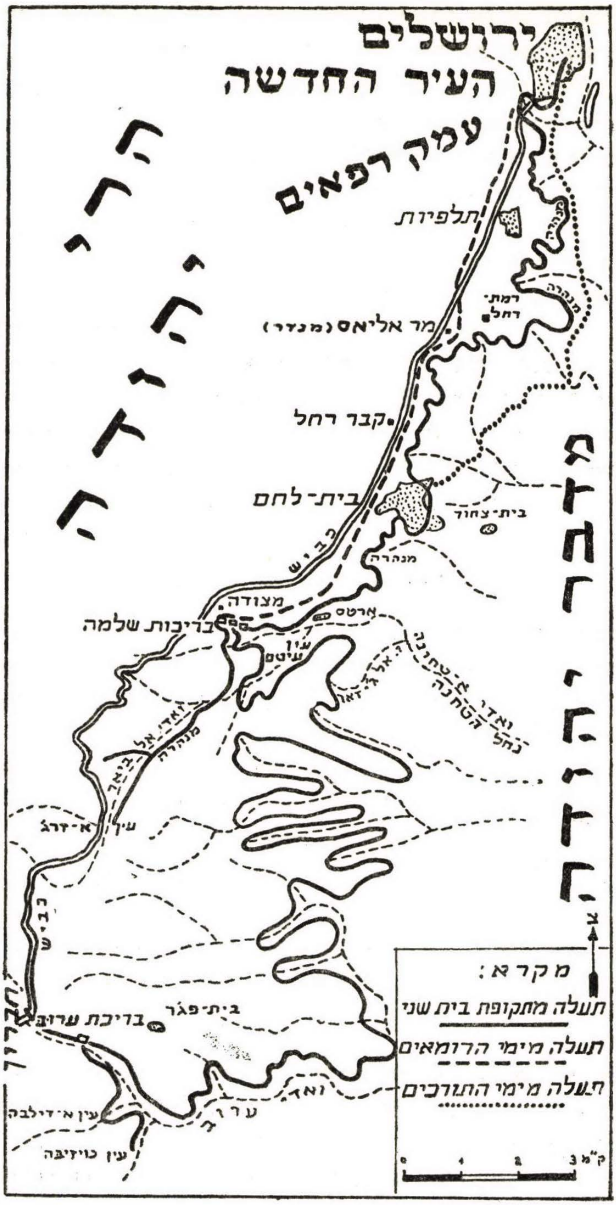
אל בריכת־שלמה באה תעלה מתוך ואדי אלב'אר—נחל הבארות, והוא סעיפו של נחל הטחנה הנזכר. תעלה זו, שאורכה כ־5,5 ק"מ, עוברת בחלקה במנהרה ארוכה (כ־2,5 ק"מ) והובילה מים מ־עין הנובע בתוך באר שמדרגות יורדת אל תוכה, ולפיכך שמה הערבי: עין א־דרג—עין המדרגות.

בריכת־ערוב נמצאת בבקעה צרה, בקרבת הכביש אל חברון. השם ערוב הוא ערבי, ואין לדעת את פירושו. הבריכה נמצאת סמוך לעמק ברכה הנזכר במקרא בתאור מלחמתו של יהושפט המלך. מתוך בקעה זו יוצא ואדי ערוב, מתפתל במדבר יהודה ומתחבר אל נחל ערוגות (ואדי עריג'ה), היורד בגבול עין־גדי אל ים המלח. אל בריכות ערוב הזרימו מים משלושה מעינות סמוכים: עין א־דילבה—עין הזולב (מין אילן), עין כוזיבה ועין פוריידיס. השם הערבי כוזיבה שמר על שם העיר כוזבה הנזכר במקרא, והיתה בסביבה זו. פוריידיס היא המלה העברית פרדס ופירושה בערבית מטעי אילנות פוריים.

מבריכת־ערוב נמשכת תעלה מזרחה צפונה ומחמת האזור המבותר בהרבה נחלים וערוצים היא מתפתלת מאד, עד שהיא באה אל בריכת־שלמה ומתחברת אל התעלה המובילה אל ירושלים.

---

1 שמואל מיוחס, פרי האדמה, א, דף ד, ב.

הבריכות בהרי יהודה והתעלות הנמשכות מהן אל ירושלים. הבאור בעמוד מימין.

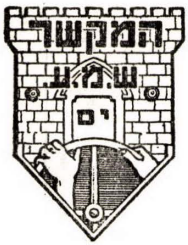
בשנת תרנ"ח—1898 תיקן המושל התורכי בירושלים את הצינור מבריכות־שלמה והזרים את מימיהן אל העיר לשמחת תושביה. אחד מהם מספר: „ואך נפוצה השמועה בעיר והנה מאות אנשים ונשים וטף מכל פנות העיר באים לראות בעינים את המחזה היקר, מחזה אשר מי מעין זכים המזנקים ועולים המשתפכים מסביב. ורק מי שראה בעיניו את כל החדוה כאשר ירצו גם אנשים באים בימים לשתות מן המים האלה או לקחת מעט מהם בכליהם הביתה, יכול להבין עד כמה עיני בני ירושלים כלות למראה מים חיים"... [1].

עם כיבוש ירושלים בידי הבריטים, בסוף מלחמת העולם הראשונה, התקינו השלטונות הצבאיים בשנת 1918 צינור מבריכות־שלמה אל ירושלים, והזרימו את המים דרכו בעזרת משאבה אל עיר הקודש.

בתקופת השלטון הבריטי הונח צינור לשאיבת מים מהמעינות פארה, פרת הנזכרת במקרא, ועין פיוארה אל ירושלים. מעינות אלו נובעים במזרחה של ירושלים באפיק של נחל כלט, היורד דרך ערבות יריחו אל הירדן. הצינור היה נמשך אל מרומי הר הצופים ויורד אל ירושלים. כן התקינו הבריטים את הצינור מראש־העין אל ירושלים, וזהו מפעל המים הגדול ביותר בתולדות ירושלים מני קדם.

התחבורה העירונית בירושלים

בימינו פועלת בחוצות ירושלים חברת תחבורה ציבורית קואופרטיבית 'המקשר'. בה מאורגנים חברים רבים וברשותם אוטובוסים ציבוריים חדישים ומשוכללים לנוחיות הנוסעים בהם. אוטובוסי 'המקשר' נעים ברשת רחבה של קווי תחבורה הנמשכים בכל רחבי העיר ואל פרבריה הרחוקים. יחד עם גידול העיר והתרחבותה המהירה, התפתחה חברת המקשר וקלטה יותר ועובדים אל שורותיה. לחברה מוסך גדול במערב העיר ועל־ידו שיכונים של הרבה מחבריה. לקואופרטיב סמל מיוחד: גלגל הגה על רקע של חומת ירושלים העתיקה (ציור).

סמל של 'המקשר'
שרות קואופרטיבי של מכוניות ציבוריות בירושלים. מעל הגה המכונית חומת ירושלים ושער בתוכה. בו האותיות ים—ירושלים. ולמעלה: ש. מ. ע.—שרות מכוניות עירונית.

מנהגים בודדים שעבדו בתנאים קשים ומפרכים במכוניות ציבוריות קטנות ועלובות נוצר קואופרטיב המקשר, לפני כשלושים שנה. אחרי מלחמת העולם הראשונה התחילו להכניס בחוצות ירושלים מכוניות ציבוריות לשרות התושבים. המכוניות היו קטנות ורעועות — שאריות מהצבא הבריטי הכובש.

---

1 ד. ילין, כתבים נבחרים תרצ"ו, עמ' 68.

לפני שהוכנסו מכוניות ציבוריות בארץ, היתה כל התחבורה העירונית ובין־עירונית בעגלות רתומות לסוסים. לכל עגלון היתה עגלה קטנה והיה מוביל אנשים משכונות נידחות של אותם הימים, אל שער יפו של העיר העתיקה, שהיווה את מרכז החיים הציבוריים והמסחריים בירושלים.

עגלה ציבורית אחת היתה נעה לאורך רחוב יפו עד השכונה הקיצונית ביותר אבן־ישראל ומחנה־יהודה, עגלה אחרת היתה נעה עד מאה־שערים ובתי־הבוכרים. העגלה הרתומה אל צמד סוסים היתה עומדת בקרן רחבה ציבורית ומחכה לנוסעים. העגלון לא היה זז כל זמן שלא נתפסו המקומות בעגלתו, לארבעה עד ששה נוסעים.

ראשית הופעת העגלות הציבוריות בחוצות ירושלים היתה בקירוב בשנת 1875, עם בנין שכונות חדשות בתחום העיר החדשה. מלבד העגלות הציבוריות היו עגלות אחרות שהיה אפשר להשכירן לנסיעה פרטית מיוחדת.

השופט יליד ירושלים, גד פרומקין, מספר בזכרונותיו על התחבורה העירונית בנעוריו לפני כששים שנה ומרכזה בשער יפו: „עם יציאתך מן השער היו מקיפים אותך קהל עגלונים גדול ושוטיהם הארוכים בידיהם, ערבים ויהודים כאחד ומכריזים בקולי קולות: ארוף (עלה)!... כל בעל־עגלה ניסה לתפוש לו נוסעים ולמלא את מרכבתו... שלושה היו מיני העגלות: 'פוסטה'—היא עגלה סגורה עם שני כסאות זה מול זה ודופן העגלון מבחוץ, 'קאלאש'—עגלה אשר כיפתה ניתנת להיפתח ולהיסגר, אף היא עם שני כסאות זה מול זה וה'חנטור' אשר ההבדל ביניה לבין קאלאש הוא המושב הנוסף שכנגד שני הכסאות, שהיה צר וניתן להתכפל. שתי העגלות מהמין הראשון היו עשויות בשביל ארבעה נוסעים בתוך העגלה ואחד על־יד העגלון והחנטור למעשה היתה בנויה רק לשני נוסעים בפנים ואחד על־יד העגלון ועוד אחד בשעת הדחק על גבי המושב הצר... חסידים ואנשי מעשה שהקפידו לא לשבת לצד אשה, בחרו להם תמיד את המקום ליד העגלון... בנסיעתן של מרכבות אלו לא היה כל סדר. כל בעל־עגלה עבד על חשבון עצמו ועל דעת עצמו והיה יוצא לצוד את נוסעיו לבדו. לא פעם קרה שבכמה עגלות ישבו שנים—שלושה נוסעים בכל אחת ומחכים לנוסעים נוספים, כי בעל־העגלה לא רצה לזוז ממקומו עד אשר תתמלא כל מכסתו. וכשפקעה סבלנותם של הנוסעים ואיימו לעבור לעגלה אחרת, הוריד העגלון את השכר ואסף נוסעים"[1]...

לפני בנין העיר החדשה התרכזו החיים בעיר העתיקה, בסימטאות צפופות ומעוקלות ולא היה כל צורך בתחבורה ציבורית. אחד מתושביה, רבי גדליה, מספר בקירוב בשנת 1700 בקונטרסו 'שאלו שלום ירושלים': „ולא נמצאת שום עגלה בירושלים ורק נושאין המשאות על גמלים וחמורים. ולכן הרחובות אינם רחבים, רק כדי הילוך גמל עם משא עצים... והסוס עומד לרכיבה ולא עושה בו (בעלו) מלאכה, רק ע"י גמלים וחמורים. ואין רשות ליהודי או לערל (נוצרי) לרכוב על הסוס, רק על החמור. כי היהודי וכן הערל הוא שפל מאד".

---

1 ג. פרומקין, דרך שופט בירושלים, תשט"ו, עמ' 57.

כבישים ומסילת־הברזל מירושלים

כבישים רבים מסתעפים מחוצות ירושלים אל חלקי הארץ השונים. מירושלים הישראלית אפשר להגיע אל מישור החוף ועריה החשובות בשלושה כבישים: א) הכביש הראשי, והוא הקדום ביותר. ב) כביש איתנים, שסולל ברובו עם קום ישראל. ג) כביש שורק, שסולל בשנה האחרונה. שלושת הכבישים נפגשים בסביבת צומת־שמשון, בגבול מישור החוף. מסילת־הברזל היחידה היוצאת מירושלים סלולה לאורך נחל שורק, מקבילה לכביש השלישי הנזכר.

א) הכביש הראשי יוצא מרחוב יפו, יורד אל הישוב הוותיק מוצא, מתפתל בהרי יהודה דרך שער־הגיא, עובר בצומת־שמשון, ויוצא אל שפלת החוף. שם הוא מסתעף לכיוונים שונים: אל תל־אביב—יפו, אל חיפה, אל אשקלון ואל באר־שבע. כביש ירושלים—יפו סלול ברובו לאורך דרך ידועה מימי קדם.

במלחמת השיחרור השתלטו הערבים על קטע גדול מהכביש בהרי יהודה, והשביתו בו את התחבורה הרגילה אל ירושלים. רק בשיירות חזקות ואנשיהן חמושים היטב, אפשר היה לנוע בו. התקפות קשות נערכו עליהן, שהפילו קרבנות והרסו מכוניות. המכוניות מוטלות עד ימינו בצדי הדרך. אחרי קרבות מרים הצליחו הלוחמים היהודים להבקיע בקווי הערבים ולתפוס חלק מהכביש הזה. רק קטע קטן ממנו, בין שער־הגיא ולטרון, נשאר בידי הערבים. אחרי שהיהודים לא יכלו להשתלט עליו, נפתחה כמעט בהקבלה אליו 'דרך בורמה', שלאורכה עברה התחבורה מירושלים הנצורה אל מישור החוף. אחרי זמן־מה נסלל 'כביש הגבורה', המקביל לדרך בורמה, במרחק־מה דרומה ממנה, והתחבורה העיקרית עוברת בו בימינו.

ב) כביש איתנים מתחיל בירושלים, עובר בעין־כרם, חוצה את נחל שורק ועולה בהר על פני איתנים, רמת־רזיאל ויורד אל צומת־שמשון הנזכר. כביש זה הוא בן אחת־עשרה שנה ונסלל עם קום מדינת ישראל, במטרה להבטיח יותר את הקשר בין ירושלים ומישור החוף.

ג) כביש שורק הוא החדש ביותר. עובר בעין־כרם ופונה לאורך אפיק נחל שורק, בהקבלה למסילת־הברזל, ויוצא אל מישור החוף סמוך להרטוב, ומתחבר בצומת־שמשון הנזכר. הכביש טרם נפתח לתחבורה רגילה.

ד) כביש בר־גיורא יוצא מירושלים, עובר בעין־כרם, חוצה את נחל שורק ומסילת־הברזל ומעפיל בהר תלול על פני המושב החדש בר־גיורא, מתפתל בהר יהודה, ויורד דרך חבלי עדולם ולכיש אל מישור החוף ומתחבר אל הכבישים המובילים אל אשקלון—מערבה בחוף הים, אל באר־שבע— דרומה בנגב, ואל אילת—בחוף ים סוף.

ה) כביש מבוא־ביתר, נסלל בזמן האחרון וטרם נפתח לתחבורה רגילה: יוצא מירושלים דרך המושבים החדשים אורה ועמינדב ויורד בירידה

תלולה ומפותלת, אל מול ביתר ההיסטורית אל נחל רפאים—סעיף של נחל שורק. הכביש חוצה את מסילת־הברזל היוצאת מירושלים אל השפלה, עולה בהר התלול עם קו הגבול בשיפולי הכפר הנטוש קובי, קבו הערבית, ובא אל מבוא־ביתר ומתחבר אל כביש בר־גיורה הנזכר.

ו) כ ב י ש ב י ת־ל ח ם, עובר בראשיתו בתחום ירושלים הישראלית ומדרים אל גבול הירדן. מכאן דרומה אל קבר־רחל אמנו ואל בית־לחם אין כל תחבורה יהודית, מאז הקרבות במערכה לשיחרור ישראל. עד קום ישראל היה כביש זה עורק חיים חשוב בין ירושלים, בית־לחם וחברון דרומה. אחרי שחלקו הראשון של כביש זה תפוס בידי ישראל, הכשירו שלטונות הירדן מירושלים אל בית־לחם כביש חדש, העוקף את השטח הישראלי מצדו המזרחי.

ז) כ ב י ש ה צ ו פ י ם, מתחיל בקצה רחוב שמואל הנביא, במעבר שמעון (מנדלבאום), עובר בשטח ירדני באורך כ־3 ק"מ ועולה אל מרומי הר הצופים, הנמצא בשטח ישראל. כביש זה היה, עד הקרבות במלחמת השיחרור, ציר התנועה היחידי בין ירושלים העיר והמוסדות היהודים בהר הצופים: בית־החולים הדסה, האוניברסיטה העברית והספריה הלאומית. מאז קום ישראל התחבורה בכביש זה, בין ירושלים הישראלית ומרומי הר הצופים, פועלת רק בפיקוח האומות המאוחדות.

הכביש אל מרומי הר הצופים הוכשר לראשונה לתנועת עגלות בשנת 1898, בידי התורכים, לכבוד ביקורו של קיסר גרמניה וילהלם השני ואשתו המלכה ויקטוריה אוגוסטה. בעת ביקורם בעיר הקודש הם עלו בדרך זו לחנך את הבנין הגרמני הגדול, הנמצא במרומי ההר ונקרא לכבוד מלכת גרמניה הנזכרת.

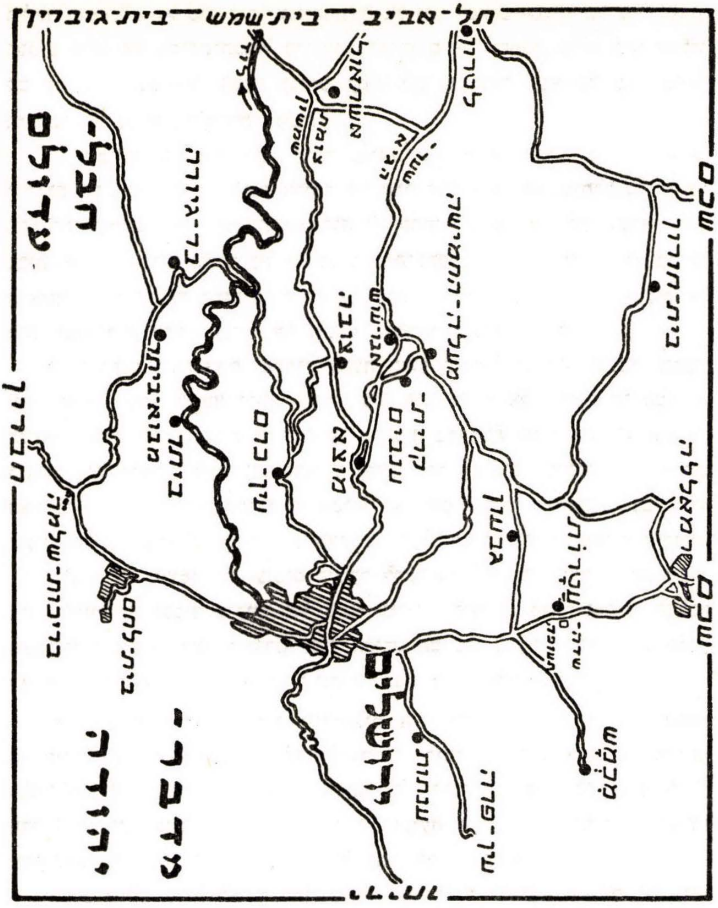
ח) כ ב י ש י ר י ח ו פונה מירושלים הירדנית מזרחה, חוצה את מרומי הר הזיתים ויורד בירידה תלולה אל ערבות יריחו, ירידה כ־1200 מ'. מיריחו נמשך הכביש מזרחה, עובר בגשר אלנבי על הירדן ובא אל רבת עמון—בירת מדינת הירדן. כביש זה מהווה את ציר התנועה העיקרי בין ירושלים ואזורי מדינת הירדן בעבר־הירדן מערבה, אל עבר־הירדן מזרחה.

כביש יריחו סלול לאורך דרך קדומה, שהותקנה לתנועת שיירות גם בימי שלטון הערבים בארץ, בימי החליף עבד אלמלך, בקירוב בשנת 720, שהציב גם אבני מיל לציון המרחקים מירושלים.

ט) כ ב י ש ש כ ם יוצא מירושלים הירדנית צפונה, וסלול במרומי ההרים לאורך דרך קדומה, שהיתה עורק החיים בתקופת המקרא אל הערים החשובות בית־אל, שילה, שכם והעיר שומרון.

קשר אווירי מירושלים

קשר אווירי מירושלים הישראלית אינו קיים, כי אין בתחומה שדה תעופה. ישנה רק תוכנית להקמתו. שדה התעופה לוד, הגדול והחשוב ביותר לתעופה אזרחית בישראל, נמצא כ־60 ק"מ רחוק ממנה.

הכבישים והמסילה מירושלים

לאורך הכבישים היוצאים מירושלים התחוללו קרבות קשים בימי מלחמת השיחרור בשנת תש"ח—1948. בהתחלה השתלטו הערבים עליהם וירושלים היתה נתונה במצור. לאט לתגברו הלוחמים היהודים עליהם והבטיחו את הכבישים לישראל.

לזכר הנצחון על כבישי ירושלים הוציאה מדינת ישראל בול מיוחד לכבוד הנופלים והמגינים עליהם. במרומי ההר מצוירת העיר ירושלים על חומתה ומגדל־דוד הבנוי בה. במעלה ההר נראים פיתולי הכבישים המובילים אליה. למטה כתוב: „גאל ירושלים", מתוך גבואתו של ישעיהו על תקומת ישראל וגאולת בירתו: „כי עין בעין יראו בשוב ה' ציון. פצחו רננו יחדו חרבות ירושלם, כי נחם ה' עמו גאל ירושלם" (ישעיה נב, ח־ט). ראה ציור בעמ' 173.

לירושלים הירדנית יש שדה־תעופה הנמצא כ־11 ק"מ צפונה ממנה, על כביש שכם הנזכר. נקרא בשם הערבי קלנדיה, כשם כפר ערבי קטן הנמצא בקרבתו. שדה־התעופה משתרע בתחום המושב היהודי עטרות, שנעזב במלחמת־השיחרור, בשנת תש"ח—1948.

במלחמת השיחרור, כשירושלים היתה נתונה במצור, הוכשר בתחומה שדה חניה קטן בבקעת המצלבה, בגבול השכונה רחביה צפונה. במשך זמן־מה היו נוחתים פה אווירונים קטנים, בעיקר לשרות כוחות הבטחון בעיר הנצורה. השדה היה במקום צר בין גבעות ולא נוח לחניה. עם פתיחת הכביש מירושלים אל מישור החוף, נפסק הקשר האווירי והשדה נעזב וכוסה ערוגות ירק.

מסילת־הברזל מירושלים

מסילת־הברזל היורדת מירושלים עוברת בעמק רפאים, חוצה את הכפר הערבי בית־צפאפה, על פני ביתר המפורסמת וממשיכה לאורך נחל רפאים אל נחל שורק, על פני העיר הצעירה בית־שמש ובאה אל לוד—צומת המסילות החשוב ביותר בישראל.

המסילה ירושלים—יפו היא הראשונה בארץ־ישראל, ומאז סלילתה לפני כששים ושמונה שנה חלו בה שינוים שונים. ראשיתה של המסילה עוד מימי שלטון התורכים בארץ. יוזמה ובונה היה יהודי ירושלמי יוסף נבון. לאחר מאמצים רבים השיג, בשנת תרמ"ח—1888, זכיון מאת השלטונות התורכים ובחוזה שניתן לו בחתימת סולטנם עבדול חמיד נאמר: „במועצת שרי המלכות העליונה והמיוחדת נחקרה ההצעה.. בנוגע מתן הזכיון לנתיני יוסף נבון אפנדי, למשך שבעים ואחת שנה, על מנת לבנות ולהשתמש בקו צר של רכבת שתצא מיפו ותלך אל ירושלים... ובהיות שמן הראוי ליצור אמצעים כדי להרבות קווי רכבת בכל רחבי ממלכתי, מפאת יתרונם הגדול, והטובים שבהם עלולים לסייע למען הקל את ההובלה ולהצלחתה של הממלכה, ניתנת כאן פקודה (איראדה) שלי ליוסף נבון אפנדי בענין הזכיון הנמסר לו לנצל את הרכבת הנזכרת לעיל.. ונחתם בקושטא"..

בשל השתדלותו של נבון לשפר את דרכי התחבורה בממלכה התורכית, ניתן לו במקום 'אפנדי' שהוא תואר תורכי רגיל תואר הכבוד 'ביי'. אחרי שקבל את הזכיון השתדל למצוא את הממון הדרוש לביצועו. הוא פנה גם אל ד"ר הרצל לעזרתו, והלז כותב עליו ביומנו: „ביקר אצלי היהודי הירושלמי נבון ביי והביא עמו תוכניות והציע את שרותו".

מאמצי נבון ביי לבנות את המסילה בעזרת הון יהודי מהארץ או מחו"ל לא הצליחו. לבסוף יסד בצרפת חברת מניות ומכר לה את הזכיון. החברה התחילה בסלילת המסילה, ואחרי עבודה של שנים אחדות, התחילה תנועת הרכבת אל ירושלים. הרכבת נפתחה לשרות הקהל, בשנת תרנ"ב—1892, והיתה לגורם חשוב בהתפתחותה של ירושלים ובהקלת התחבורה אליה.

בוא הרכבת הראשונה לירושלים ביום כ״ח אב תרנ״ב, היה יום שמחה וכל התושבים יצאו בהמוניהם להסתכל בה, והיה הדבר בעיניהם לפלא רב. אחד מתושביה מספר על היום הזה: „יצאו דרך שער יפו רבבות תושבי עירנו, לקראת המסע הראשון, הבא בפעם הראשונה במסילת־הברזל בשערי ירושלים! הגה נשמעה שריקת מכונת הקיטור, הנה יראה העשן מתאבק ועולה. עוד רגעים אחדים ורכבי־הברזל עמדו על ככר בית־הנתיבה (התחנה). המכונה השמיעה תקיעה גדולה וקול הידד נשמע מכל העברים. ונברך ברכת שהחיינו והגיענו לזמן הזה״ [1].

מיד עם סלילת המסילה היתה הרכבת גורם חשוב בתחבורה אל ירושלים. רבים בחרו לנסוע בה במקום הטילטולים המיגעים בעגלות, לאורך הדרך הקשה. ד״ר הרצל ובני לוויתו עלו ברכבת אל ירושלים, ביום 29 אוקטובר 1898. הוא מספר ביומנו: „בחום האיום נסענו אחר כן ברכבת לירושלים. שעה שלמה ארכה היציאה בלבד מתחנת יפו. העינויים בתא הרכבת הצר, הלוהט והמלא אדם, היו בלתי נשוא... לאור הירח המלא הגענו ירושלימה... ולמרות העייפות עשתה עלי העיר באור הלבנה, עם שירטוטיה הנהדרים רושם אדיר״...

המסילה בתקופת התורכים היתה צרה והרכבת התנהלה עליה באיטיות מרובה. התחנה בירושלים היתה קטנה ובאיה היו מעטים. בימי כבוש הארץ בידי הבריטים הורדו הפסים הצרים מהמסילה ובמקומם הונחו פסים יותר גדולים וברווח רחב יותר ביניהם. הממשלה הבריטית רכשה בשנת 1922 את המסילה הזאת מידי החברה הצרפתית, במחיר של 565,000 שטרלינג. בימי הבריטים שוכללה תנועת הרכבות והתחנה בירושלים הורחבה.

במלחמת השיחרור נפסקה תנועת הרכבות והמסילה היתה תפוסה בידי הערבים, שוכני הכפרים הבנוים בצדיה. אחרי שהשתלטו הלוחמים היהודים על הרי ירושלים, הם תפסו גם חלקים מהמסילה הזאת. רק קטע אחד של המסילה בין הכפרים הערבים בית־צפאפה וביתר, נשאר בשטח ערבי. אחרי משא־ומתן בהסכם שביתת הנשק בין ישראל וירדן, נספח קטע זה אל מדינת ישראל בשנת תש״ט—1949. עם העברת המסילה ניתן לישראל גם חלק מהכפר בית־צפאפה וחלק קטן מהכפר ביתר, הסמוך אל התחנה. גבול ישראל עובר בהקבלה אל המסילה. אחרי זמן קצר התחילה תנועת הרכבת הישראלית אל ירושלים הבירה. הרכבת הישראלית הראשונה הגיעה אל ירושלים ביום י״ב אייר תש״ט—1 במאי 1949. הרחבה לפני תחנת הרכבת בירושלים, נקראת ככר רמז, לזכר דוד רמז, שר התחבורה הראשון.

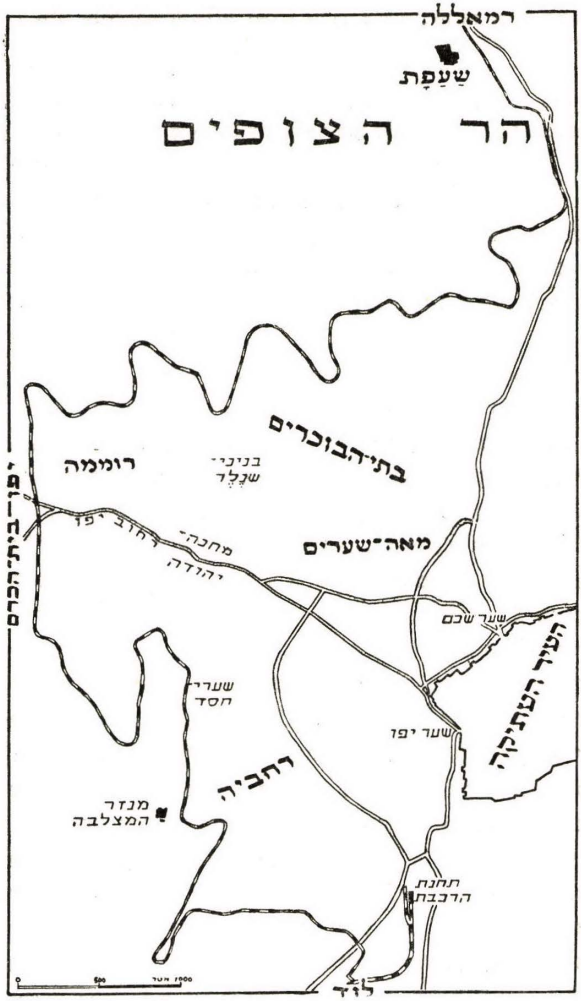
מסילת־ברזל בחוצות ירושלים, במלחמת העולם הראשונה

אחרי כיבוש ירושלים וסביבתה בידי הבריטים בסוף שנת 1917 נוצרה צפונה לה בהר שומרון חזית חדשה, אל מול התורכים ובני בריתם הגרמנים. חזית זאת נשארה במשך חודשים רבים. במטרה להקל על ההספקה לצבאות הבריטים לאורך

---

1 עתון „המליץ" תרנ״ב (1892), גליון 201.

החזית, ובו חנו זמן־מה גם הגדודים העברים, סללו בחודשי יוני—יולי 1918 מתחנת הרכבת בירושלים, מסילה צרה בכיוון צפונה אל החזית הזאת.

מסילת־ברזל צרה בחוצות ירושלים, בתקופת מלחמת העולם א׳.

המסילה התחילה בקרבת תחנת הרכבת בירושלים, בנקודת גובה 747 מ׳ מעל פני הים. פנתה מערבה־צפונה בתחום המושבה הגרמנית בעמק רפאים, עלתה ברכס הסמוך על יד בית־המצורעים, וסבבה בהר שעליו בנויה בימינו השכונה קרית־שמואל, חצתה את דרך עזה ופנתה אל מול מנזר המצלבה, לאורך שיפולי ההר שעליו בנויה רחביה. המסילה סובבה

את בקעת רחביה בשיפולי שערי־חסד, ועלתה ברכס הקרוב גבעת־רם ופנתה צפונה, חצתה את רחוב יפו, מערבה ממושב־הזקנים והמשיכה ברכס שעליו בנויה רוממה, מעל פני הכפר ליפתה—מי־נפתוח. המסילה המשיכה מזרחה בתחום גן־החיות של ימינו, בשיפולי ההר שעליו בניני שנלר ובתי־הבוכרים, ועלתה אל הר צופים ובאה אל נקודת גבוה, 801 מ' מעל פני הים. מהר הצופים המשיכה המסילה צפונה אל הכביש המוביל אל הכפר הערבי שעפת ואל העיירה רמאללה, ובאה אל לב הרי שומרון.

אחרי התקדמות הצבאות הבריטים צפונה וביטול החזית בהרי שומרון, פורקו הפסים מהמסילה הצרה. עד לפני שנים אחדות עוד אפשר היה לראות שרידים של סוללת המסילה בחוצות ירושלים.

הדרכים מירושלים הקדומה

עוד מימים קדומים הסתעפו מירושלים דרכים, רובן בכיווני הכבישים של ימינו. דרך אחת יצא דרומה אל בית־לחם, חברון ובאר־שבע; דרך אחרת מזרחה אל יריחו, ירדן ועבר־הירדן, דרך צפונה אל בית־אל, שילה ושכם ודרך אחת מערבה־צפונה אל יפו, שהיתה נמלה של ירושלים מימי קדם.

בדרכים נעו אנשים ברגל או ברכיבה על בהמה: חמור, פרד או סוס, בהתאם לעושרם ולמצבם החברותי. לאט התפתחו כלי רכב על גלגלים, ויחד עמם הותקנו דרכים להקלת התנועה בהן. העגלה היתה מיועדת בעיקר להעברת משאות. בעגלה רתומה לצמד בקר, העבר ארון־הברית אל ירושלים, בימי דוד המלך. המרכבה או הרכב היה לנסיעת אנשים והיה ברשות עשירים ובני משפחת המלוכה. מסופר על בנו של דוד: „ויעש לו אבשלום מרכבה וסוסים וחמישים איש רצים לפניו" [1].

על בנו האחר אדוניהו: „ויעשו לו רכב ופרשים וחמשים איש רצים לפניו" [2].

ישעיהו מנבא על בואם של בני ישראל אל ירושלים בכלי רכב שונים, שהיו ידועים בימיו: „בסוסים וברכב ובצבים ובפרדים ובכרכרות על הרי קדשי ירושלים" [3]. בדרכים המובילות אל ירושלים עברו גם עולי־הרגל אל עיר־האלהים, להביא את פרי עמלם אל מקדשה ולהסתופף במקומותיה הנערצים. העולים היו הולכים ברגל או רוכבים על בהמה. רבותינו מספרים: „שכן דרך עולי־רגלים להיות מתקנין מנעליהן וסנדליהן במועד" ומוסיפים: „העשירים בבהמה היו עולין" [4]. עם חורבן ירושלים נפסקה העליה אליה ומחבר מגילת איכה מביע זאת בצער רב: „דרכי ציון אבלות מבלי באי מועד" [5].

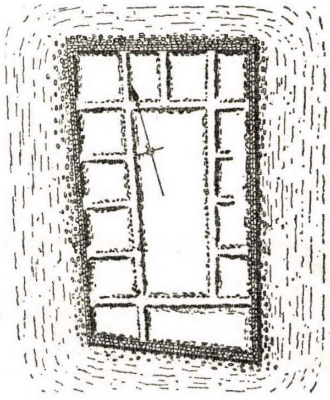
רבותינו שיבחו את העולים במסילות אל ירושלים ומביעים את צערם על חורבנה. על דברי ישעיהו: „נשמו מסלות שבת עובר אורח", מוסיפים חז"ל: „אמרו מלאכי השרת לפני הקב"ה, מסילות שהתקנתי לירושלים שלא היו עוברי דרכים פוסקים מהם, היאך היו לשממה" [6].

בימי שלטון הרומאים הותקנו הדרכים מירושלים גם לתנועת צבאותיהם. הם הציבו בצדיהן אבני מיל לידיעת המרחקים ובנו מוצבים להבטחת התנועה בהן.

---

1 שמואל־א, טו, א. 2 מלכים־א, א, ה. 3 ישעיהו סו, ב.
4 ירושלמי, פסחים ד, ז. 5 איכה א, ד. 6 ישעיהו לג, ח. איכה רבתי, פתיחתא.

בצד הדרך מירושלים אל קיסרי בירתם, במרומי פיסגה בולטת יפה על סביבתה, הקימו מצודה במטרה להבטיח את התנועה בדרך זו ושרידיה נשארו עד ימינו. המצודה נקראת בשם הערבי תלילית. כ־769 מ' מעל פני הים (ציור).

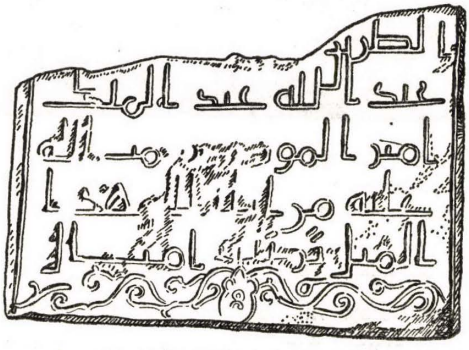
תוכנית המצודה הרומאית תלילית, בצפונה של ירושלים.

התוכנית משנת 1880. במצודה חצר מאורכת וסביבה חדרים לאנשי המשמר. אורך המצודה, מהדרום לצפון—כ־60 מ', והרוחב — כ־32 מ'. החומה סביב המצודה היתה בנויה אבנים גדולות, ועוביה —כ־60 ס"מ.

אבן־מיל רומאית

במפת מידבא, המציגה את הארץ במאה הששית, משובץ סמוך לאחד משעריה עמוד גבוה. כנראה ממנו מדדו את המרחקים לאורך הדרכים. אחדות מהתחנות נקראו לפי מרחקיהם מירושלים 'מיל־רביעי', 'מיל־תשיעי' (ציור בעמ' 64).

בימי שלטון הערבים בארץ, בקירוב בשנת 720, בימי שלטונו של החליף הנודע עבד אלמלך, תוקנה הדרך מירושלים אל יפו, דרך העיר רמלה שנוסדה באותם הימים. לאורך הדרך הציבו אבני מיל ועליהן כתובות ערביות, המזכירות את שמו של החליף והמרחק במילין מירושלים (ציור). כתובת אחרת דומה לה נמצאה על הדרך מירושלים ליריחו.

אבן־מיל ערבית על הדרך מירושלים אל יפו, בקירוב מש' 720. נמצאה בשנת 1893, בקרבת שער־הגיא (באב אלואד), תחנה חשובה על הדרך הזאת. עליה כתוב בערבית: „ציווה לבנות דרך זו. עבד־אלוה עבד אלמלך, אמיר המאמינים, ורחמי אללה עליו. מירושלים (בשמה הרומי איליא), עד מיל זה, שמונה מיליון". האבן בגובה—39 ס"מ ורוחב—57 ס"מ. שמורה במוזיאון לובר, פריז.

* [أمر بعمارة هذا] الطريق عبد الله عبد الملك أمير المؤمن[ين] رحمت الله عليه. من ايليا إلى هذا الميل ثمنية أميال

גם הצלבנים במאה־השתים עשרה התקינו את הדרכים אל ירושלים, לצרכי תנועת צבאותיהם וגם להקלת תנועת עולי־הרגל. הם הקימו לצרכי בטחון מצודות, בורגים. דרך צלבנית חשובה יצאה מירושלים ונמשכה במרומי ההר שעליו קבר שמואל אל מישור החוף. בדרך זו התקדמו הצלבנים גם לקראת כיבוש ירושלים מידי המוסלמים, בשנת 1099. מעגינת מפת דרכים צלבנית, בקירוב משנת 1200, שנועדה להקלת תנועת עולי־הרגל ולהדרכתם אל ירושלים וממנה אל מקומות שונים בארץ (ציור המפה בעמוד 81).

בתקופת ימי־הביניים ואחריה עלו בדרכים המובילות אל ירושלים גם עולי־רגל מארצות רבות. רבים מהם נעו ברגל ואחרים על גבי פרדים וחמורים (ציור).

עליית שיירת תיירים מיפו אל ירושלים, בשנת 1581.
התיירים רוכבים על סוסים ומלווים משמר רוכבים ורגלים. הפרשים נושאים מגינים ורמחים והרגלים—קשתות וחצים. בראש השיירה גמלים וחמורים, טעונים משאות התיירים.

במחצית המאה התשע־עשרה, בימי שלטון התורכים בארץ, התחילו להכשיר את הדרך לתנועת עגלות רתומות אל סוסים. קיסר אוסטריה פרנץ יוסף היה מהראשונים שעלה אל ירושלים בעגלה, בקירוב בשנת 1870. בשער־הגיא, בשמו הערבי באב אלואד, היה מקום מנוחה ואכסניה חשובה בתנועת העגלות. העגלה היתה פרמיטיבית מאד. רגילים היו לקרא לה במלה הלועזית 'דיליג'אנס' וזו מלה צרפתית שפירושה 'מהיר ותקין'. הערבים קראו לה גם במלה 'קרוסה', והיא מלה איטלקית משובשת.

אחד הנוסעים מתאר את הנסיעה אל ירושלים בשנת תרמ"ג—1883: „העגלות יוצאות מיפו לפנות ערב... ולמחרת בלילה באות לשער־הנחל (שער־הגיא) ואכסניה גדולה שם. הנכנס לתוכה משלם פרנק אחד, אחד היושב ואחד הישן על מטתו. ומי שחס על ממונו יושב למטה באוהל של קרשים ושותה קהווה ומשלם גרש אחד. הדרך משער־הנחל עד ירושלים עולה הרים ויורדת בקעות, ולפיכך יורדים הנוסעים בהרבה מקומות מן העגלה והולכים ברגליהם. המפונקים והנשים המעונגות מסבירים פנים לבעל העגלה ואינם יורדים מן העגלה בכל מקום".

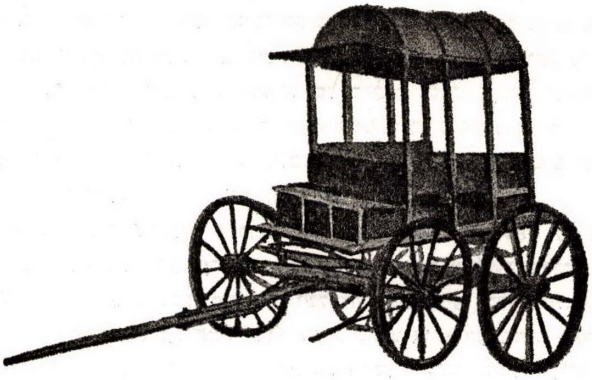
אחת מתושבות ירושלים מספרת בקירוב בשנת תרמ"ד—1884, על הנסיעה מירושלים ליפו שארכה כארבע־עשרה שעה בעגלה רתומה לשלושה סוסים גדולים: „בעגלות היו ארבע ספסלים מרופדים ושלושה מקומות על כל ספסל. גם אצל העגלון ישבו תמיד שנים.. תמיד היו נוסעות שלוש או ארבע עגלות כאלה אחת אחרי השניה, מפני פחד התנפלות בדרך. את החפצים שמרו בתוך העגלה מתחת לספסלים... התחנה הראשונה היתה... מוצא... כשעה מירושלים ושם נחנו כרבע שעה, כדי לתת מספוא ומים לסוסים שיחליפו כוח לעלות אל הר הקסטל. הגברים נאלצו לרדת מהעגלה והלכו ברגל בדרך ישרה וקצרה, שבצדי ההדורים של דרך הסובבים הנה והנה, והנשים והטף נשארו לשבת עד שהגיעה העגלה לראש ההר. ורק אז יכלו הגברים לעלות שוב אליה... עד שהגענו לתחנה השניה היא באב אלואד (שער־הגיא)... בתחנה הזאת נחנו איזה שעות. אחדים ירדו מהעגלה ועלו לבית־הקפה של שלמה רוזנטל... כל אחד הביא אמנם צידה לדרך, אך קפה שחור היו כולם מוכרחים לקבל... ולשלם בעד ספל קפה שני מטליקים (חצי גרוש)... התחנה השלישית היתה בעיר רמלה... שם נשארנו לנוח כשעה וחצי ושוב היה עלינו לרדת מן העגלה וקשה היה לעלות ולרדת מהעגלה הגבוהה פעמים אחדות במשך הנסיעה. נכנסנו למלון שעמד ליד הדרך ושהיה שייך לגרמני... לאחר שעתים הגענו בשלום ליפו... וכל אחד פנה לדרכו"[1].

העגלון היה צריך לשלם מס מיוחד בעברו בדרך למשמר תורכי. המס היה נקרא במלה הערבית דרבּיה, מלשון דרב—דרך. עד היום אפשר לראות בצד האכסניה של שער־הגיא בית קטן דומה למצד, שבו היה חונה המשמר התורכי שהיה שומר על שלום התחבורה בדרך ונוטל את המס המיוחד מהעגלונים העוברים בה.

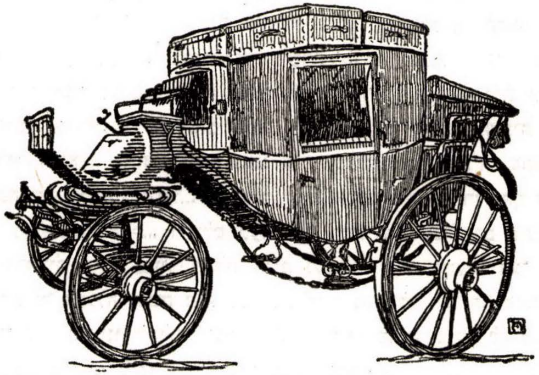
עם כיבוש הארץ בידי הבריטים, בשנת 1918, שוכללה הדרך אל ירושלים ומכוניות מהירות התחילו לרשת את מקומן של העגלות האטיות. בשנים הבאות היתה הדרך לכביש הטוב והחשוב ביותר בארץ.

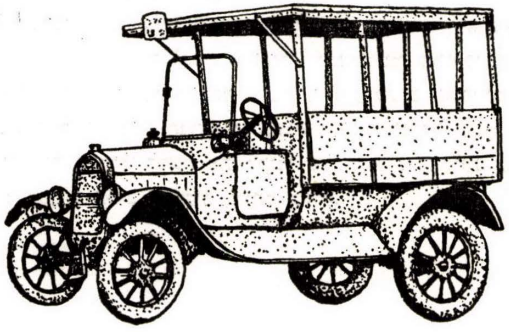
1 א. ילין, לצאצאי, א, תרצ"ח, עמ' 73.

העגלה הציבורית הראשונה בין ירושלים ויפו, בקירוב בשנת 1875.

העגלה שבה עלה משה מונטיפיורי אל ירושלים בביקורו האחרון, בשנת 1875.

המכונית הציבורית הראשונה בין ירושלים ויפו, בשנת 1920.

הדואר בירושלים, בהווה ובעבר.

בלב ירושלים הישראלית וברחובה הראשי, רחוב יפו, בית הדואר המרכזי. בנין מפואר שנבנה בימי המנדט הבריטי. בשכונות הגדולות נמצאים סניפי הדואר הישראלי, לשרות התושבים.

בבית הדואר המרכזי נמצא משרד הדואר הממשלתי ובו גם מושבו של שר הדואר. במשרד הדואר שירותי הטלפון, הטלגרף, הראדיו והשירות הבולאי, העוסק בתיכנון הבולים ובהדפסתם.

בבולים אחדים משתקפת ירושלים וסביבתה. בול אחד הוצא לכבוד נצחון חיילי ישראל על הדרכים אל ירושלים (ציור בעמ׳ 173). בבול אחר ציור של בניני האומה, לזכר תערוכת העשור שנערכה בהם (ציור).

בניני ירושלמים בבולים ישראלים

בניני האומה
לכבוד תערוכת העשור
שנערכה בהם.

האוניברסיטה העברית
על הר הצופים
בנין הספריה הלאומית.

בירושלים הוקם בזמן האחרון מוזיאון לבולאות, הראשון בארץ. נמצא בשכונה בית־וגן ונחנך רשמית בקיץ 1959. למוזיאון סמל מיוחד—יונה צחורה ועלה זית בפיה, על רקע של חומת ירושלים העתיקה (ציור).

סמל מוזיאון הבולאות בירושלים
יונה ובמקורה ענף זית, כסמל השלום
על רקע חומת ירושלים.

בית־ספר בצלאל
לכבוד חגיגת יובלו.

תולדות הדואר בירושלים מהווה פרק מענין בחיי תושביה בדורות האחרונים. בימי שלטון התורכים, במחצית המאה התשע־עשרה, היה קיים דואר, אולם שרותו היה גרוע והמכתבים, אם לא נעלמו, הגיעו למקבלם באיחור רב. הקונסולים של המדינות הזרות, שהיו להם זכויות רבות בממלכה התורכית, טענו נגד השלטונות

על סדרי הדואר הרעים, המכבידים על תפקידם ביצירת קשרים תקינים ומהירים עם ארצותיהם באירופה והתלוננו על הקושי של נתיניהם בקשרים המשפחתיים והמסחריים עם ארצות חו"ל.

אחרי משא ומתן הרשו השלטונות התורכים למדינות הזרות להקים להם בתי־דואר מיוחדים בירושלים, בפיקוח הקונסוליות שלהם ולהשתמש בבולים של מדינותיהם. בירושלים היו קיימים משרדי דואר אחדים, ברשות מדינות אירופיות שונות. הדואר היה מגיע בשקים חתומים מארצות חוץ באניות אל נמל יפו. כל מדינה היתה שולחת את הדואר שלה באניה שלה. מיפו היו מעלים את שקי הדואר החתומים אל ירושלים בעגלה מיוחדת, שעגלונה והשומר המיוחד המלווה אותו, היו מזוינים היטב. פעם נערך שוד על עגלת דואר והשודדים הוציאו מתוכה צרורות כסף רבים. מאז היו העגלות יוצאות בשיירה מלווה במשמר חזק.

משרדי הדואר בירושלים היו ברובם בתוך העיר העתיקה, סביב מגדל־דוד, שבו היה מרכז חיי התושבים, עד בנינה של ירושלים החדשה. הרבה מסוכני הדואר ופקידיו היו יהודים, בזכות השפות הרבות שהיו שגורות בפיהם. מקבל המכתב היה צריך לשלם דבר מה לדוור בעד טרחתו.

לפי דברי הבולאים, שנת 1854 היא הראשונה לשרותי הדואר בירושלים, והראשונה גם בכל הארץ. הדואר הראשון בירושלים נפתח ע"י קיסרות אוסטריה־אונגריה שהיתה באותם הימים חזקה ולה הרבה נתינים בארץ, ברובם יהודים. משרד הדואר שלהם היה בבנין אל מול מגדל־דוד. עד השנים האחרונות עוד אפשר היה לראות על קיר הבית הזה סימני הכתובת בגרמנית, המודיעה על דואר אוסטרי־אונגרי בבית הזה. לפני שנים אחדות הוציאה מדינת ישראל שני בולי זכרון לכבוד תערוכת הבולים שנערכה בירושלים, למלאות מאה שנות דואר בעיר זו. על בול אחד מובא ציור של אותו בנין בעיר העתיקה שבו היה הדואר האוסטרי־אונגרי ובצדו העגלה הרתומה לסוסים שהובילה את הדואר. על בול אחר הובא ציור של בנין הדואר החדש, על־ידו מכונית ועליו סמל הדואר הישראלי —איילה שלוחה (ציורים).

בנין הדואר האוסטרי־אונגרי בעיר העתיקה.

בנין הדואר המרכזי בירושלים החדשה.

הבולים הופיעו ביום ט"ז תשרי תשט"ו (13 אוקטובר 1954).

בירושלים היו קיימים גם משרדי דואר רוסי, צרפתי, איטלקי וכו', הואיל והיו משרדי דואר שונים היתה התחרות ביניהם. כל משרד השתדל לשפר את שרותו ובזה להרבות את לקוחותיו. מתוך התחרות זו התעורר גם הדואר התורכי

להטבת שרותו, בתקוה להגדיל את מספר הפונים אליו. פקידי הדואר הכניסו בחותמת התורכית את שמה של 'ירושלים' בעברית, במטרה למשוך אליו יהודים, שהודות לקשריהם הרבים עם חו"ל, היו רצוים מאד בכל משרד דואר בעיר. שמה של ירושלים בעברית בחותמת תורכית, עשה רושם מעודד על יהודים בגולה (ציור).

חותמת של הדואר התורכי בירושלים
בה מובא ירושלם בכתב עברי.

בקירוב בשנת 1860 נפתח לראשונה בירושלים משרד טלגרף לקבלת ומסירת טלגרמות. אחד מתושביה כותב על הטלגרף בירושלים וקורא לו בצורה העברית 'דילוג־רב': „זה משנתים הולך בה הדילוג־רב, ובשעה אחת יוכל לידע בסוף העולם מה יעשה בה, והולך דרך הימים. היאומן כי יסופר"...[1].

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה, בוטלו משרדי הדואר הזרים ונשאר רק התורכי. עם כיבוש הארץ ע"י הבריטים הוקם דואר מרכזי ממשלתי. בית הדואר בירושלים, בראשית שלטון הבריטים, היה בבנין ברחוב יפו, ברחבת אלנבי, מול ברקליס באנק. בימינו משמש מעון מגורים לדלת העם. במשך שנים רבות היו משרדי הדואר בבנין זה, עד שהוקם בנין הדואר של ימינו. הבריטים הוציאו בולים מיוחדים לדואר הארץ־ישראלי, וברבים מהם ציורים של מקומות מפורסמים בירושלים ובסביבתה: מסגד־עומר, מגדל־דוד, קבר־רחל וכו'.

1 מ. ריישר, שערי ירושלים, תרל"ט (1879), עמ' 46.

מסגד־עומר (כיפת־הסלע)

מגדל־דוד

קבר רחל

הדרכים אל ירושלים
בבול ישראלי.
לכבוד לוחמי ישראל
אשר השתלטו על ה־
דרכים הללו וגאלו את
ירושלים הנצורה.
(עיין בעמ' 162).

מגדל־דוד בבול הקרן הקיימת
ד"ר הרצל אל מול המגדל.

האוכלוסיה היהודית בירושלים

תושבי ירושלים היהודים הם מגוונים במוצאם, באורח חייהם ובתולדותיהם. בני עדות רבות, יוצאי גלויות שונות, שלל טיפוסים מכל העולם היהודי. יש צאצאי משפחות ותיקות מדורות קודמים שאבותיהן עלו אליה מתוך רגשות דתיים. ברצון לחיות בעיר־האלוהים ולחסות בצל קדושתה הנעלה. הרבה מאזרחיה התישבו בה בתקופת התחיה בישראל מתוך רגשות ציונים, ובשאיפה לעשותה למרכז חיינו הלאומים על אדמת אבות. כמחצית האוכלוסיה באה אליה עם קום המדינה: יוצאי ארצות רבות, בני תרבויות ושפות שונות, המתמזגים יחדיו בתרבות עברית אחת, באזרחות נאמנה לישראל.

אכן למראה ירושלים המתפתחת ומתפשטת במרומי הריה הנהדרים ועלית שבטי ישראל אליה מכל קצוות תבל, התקיימו בנו דברי הנבואה הקדומה: „אין ירושלים נבנית עד שיתכנסו בה כל הגלויות. אם יאמר לך אדם שנתכנסו כל הגלויות ואין ירושלים נבנית, אל תאמין, שנאמר (בתהלים): 'בונה ירושלים ה', נדחי ישראל יכנס" [1]. „אין ירושלים נבנית אלא בזכות השבטים, שנאמר (בתהלים): 'ירושלים הבנויה', וסמיך לה: 'ששם עלו שבטים שבטי־יה'" [2]. „עתידה ירושלים מתרחבת ועולה מכל צדדיה, והגלויות באות ונינחות תחתיה, לקיים מה שנאמר (בנבואת ישעיהו): 'כי ימין ושמאול תפרצי... ועירים נשמות יושיבו'" [3]. „כשיחזיר הקדוש־ברוך־הוא את הגלויות לירושלים—בשלום מחזירן" [4]. על דברי תהלים: „ירושלים הבנויה כעיר שחוברה לה יחדו", הוסיפו רבותינו: „שהיא עושה כל ישראל חברים" [5].

העדות בירושלים (בסדר א־ב' של שמותיהן)

אורמים

בירושלים משפחות מעטות יוצאות העיר אורמיה (ריזאיה), בירכתי פרס, איראן של ימינו, במחוז הנקרא אזרביג'אן בגבול רוסיה הסוביטית ברפובליקה של ארמניה, ובגבול תורכיה הנוגע בהר אררט המתרומם בתחומה. היהודים האורמים, כמו הכורדים, שמרו על השפה הארמית הקדומה הנקראת אצלם 'לשון תרגום'. כי דומה היא לארמית של תרגום אונקלוס על התורה.

האורמים בירושלים מתגוררים בעיקר בשכונות בתי־הבוכרים ובית־ישראל הסמוכה. יש מהם המאורגנים בעדה קטנה הקוראת לעצמה 'עדת־תרגום' ולה בית־כנסת מיוחד בבתי־הבוכרים.

---

1 תנחומא נח, יז. תהלים קמז, ב. ילקוט תהלים קמז.
2 מדרש־תהלים קכב, ו. תהלים קכב, ג.
3 פסיקתא דרב כהנא, 1868, עמ' קמג. ישעיה נד, ג.
4 תנחומא צז, ז. 5 תהלים קכב, ג. ירושלמי, חגיגה ג, ו.

אורפלים

היהודים האורפלים מהווים קהילה חשובה בירושלים וברובם מתגוררים בשכונות נחלת־אחים וזכרון־אחים ובה בית־כנסת מיוחד להם. הם אנשי עבודה חרוצים. עלית האורפלים אל ירושלים חלה בעיקר אחרי מלחמת העולם הראשונה, לפני כארבעים שנה.

האורפלים הם יוצאי אסיה־הקטנה, תורכיה, מהעיר אורפה ומעיירות באזורה, המשתרע בגבול סוריה ועיראק. הם נקראים על העיר אורפה (הסיום 'לי' הוא סימן המקום בתורכית). בין האורפלים יש גם יוצאי העיר דיארבקר ויוצאי עיירות סמוכות אליה: ג'רמיק (ג'רמיקלים) וסיורק (סיורקלים). כן ישנם יוצאי העיירה נציבין בתורכיה ומהעיירה הסמוכה לה קאמישלי, בסוריה.

אורפה היא עיר קדומה וידועה בהיסטוריה. המסורת היהודית רואה בה, בטעות, את אור־כשדים, המפורסמת בחיי אברהם אבינו, אולם זו היתה הרבה דרומה. כנראה ראשית השם אורפה הולידה אגדה עממית זו. אמנם בסביבותיה של אורפה נמצאת חרן, המפורסמת בנדודי אברהם אבינו מעירו אור־כשדים בדרכו אל ארץ כנען. אורפה ידועה גם בתקופת הצלבנים והם קראו לה אֶדסה. נציבין הנזכרת היתה עיירה חשובה בימי קדם ובה קהילה יהודית גדולה ומקום מושבו של החכם המפורסם ר' יהודה בן בתירה, שהשפעתו היתה רבה על ארץ־ישראל, במאה השלישית. רבותינו אמרו עליו: „יהודה בן בתירה יושב בנציבין ומצודתך פרוסה בירושלים" [1]. הוא יסד ישיבה ובית־דין וחז"ל דרשו את דברי התורה: „צדק צדק תרדוף"—הלך אחר בית־דין יפה... אחר רבי יהודה בן בתירה לנציבין" [2]. בימי־הביניים היה ידוע בה קברו, שהיה קדוש ליהודים. רבי משה באסולה שביקר בירושלים בשנת רפ"ב—1522 מספר על פגישתו עם היהודים: „ודברתי עם אחד מהם שהיה יודע לשון הקדוש. גם הגיד לי מהלך יום אחד קרוב לביתו יש נציבין, ושם קבור רבי יהודה בן בתירה. ונשבע לי שזה ראו עיניו, והוא מפורסם. כי בליל י"ח סיון ובליל שבועות בכל שנה, נראה עמוד ענן על קברו של רבי יהודה הנזכר. ובכל שנה הולכים כל הסביבות בימים ההם על קברו ורואים המופת ההוא... וזה היהודי אשר דבר עמי נראה בעיני איש טוב ותם וישר, לא יכזב"... רבי פתחיה שביקר בנציבין, בקירוב בשנת תתק"מ—1180, מספר „ושם בית־כנסת שבנה עזרא הסופר. ויש בכנסת אבן אדומה קבועה בכותל שהביא עמו עזרא, שלקח מאבני בית־המקדש".

איטלקים

בירושלים קיימת קהילה קטנה של יהודים יוצאי איטליה, ולהם גם בית־כנסת מיוחד, שרהיטיו המעניינים הובאו מעיירה איטלקית, שבה הייתה קיימת קהילה

---

1 בבלי, פסחים ג, ב. 2 סנהדרין לב, ב. דברים טז, כ.

יהודית בדורות קודמים. כן הובאו רהיטים מבית־כנסת אחר באיטליה אל בית־הכנסת 'היכל־שלמה' בירושלים. עיין להלן בפרק: בתי־כנסת בירושלים.

עוד בתקופה קדומה התקיימו קשרים רבים בין ירושלים ויהדות איטליה. לפי הסברה אותו 'תיודוטוס בן וטינוס כהן וראש בית־כנסת', שבנה בית־כנסת בירושלים במאה הראשונה, לפי עדות כתובת יוונית שנמצאה בתחומה, הוא אחד עם 'תודוס איש רומי' הנזכר בספרות התלמוד והיה מסייע חכמים בפרנסתם[1]. בתקופה הרבה יותר מאוחרת מסופר על שליחת חיבור עברי: «זה ספר 'הורית הקורא' אשר הובא מירושלים אל בארי), בדרך קצרה». בארי היתה עיירה ידועה בקהילתה היהודית בדרום איטליה, בחוף הים האדריאטי. דרומה מזרחה לה, על אותו החוף שוכנת העיירה אוטראנטו ובה היתה קהילה אחרת חשובה, עד שאמרו: «כי מבארי תצא תורה—ודבר ה' מאוטראנטו».

מסופר על אחימעץ יליד קאפואה ותושב העיירה אוריה, שהיה נוהג בראשית המאה־האחת עשרה לעלות אל ירושלים ולהביא תרומות אליה: «בירושלים עיר ההוללה פעמים שלוש בנדרים עלה, ובכל פעם עליתו מאה זהובים הוליך אתו»[2]. אוריה היא עיירה קטנה בסביבות העיר טאראנטו. בעיירה הקטנה וינוסה השוכנת צפונה לה, היתה קהילה יהודית גדולה. מסופר על ביקור של שליח בוינוסה—בינוסי: «המעשה אשר אירע בבינוסי, איש בא מארץ־ישראל, מבין ויודע בתורת אל... ושהה שם ימים ושבועים, והיה עושה בכל שבת דרשה»[3]... בעיירה זו נמצאו מצבות קבורה של יהודים שחיו בה בימי־הביניים. על מצבה אחת מבקש המנוח: «וכל שיוליך אותו לבית־המקדש, ייעשה מי שכתוב לחיים בירושלים». בית־המקדש במקרה זה הוא כינויה של ירושלים בספרות ימי־הביניים (ציור של מצבה זו מובא בעמ' 43).

כל האיזור שבו נמצאות הערים בארי, אוריה ווינוסה נקרא בשם אפוליה, ולפי המסורת היהודית היו מניחי היסודות לקהילות הראשונות בהן, בני השבוים מיהודה שהובאו בידי הרומאים אחרי חורבן ירושלים. משפחות ותיקות רבות באיטליה יחסו את מוצאן לשבוים הללו.

קשרים הדוקים היו קיימים גם בין קהילות היהודים באי סיציליה, סיקיליה, עם ירושלים בתקופת ימי־הביניים. במכתב, בקירוב מהמאה העשירית, שנשלח אל ראש ישיבה בירושלים מביעים תושבי סיציליה את שמחתם לקבלת מכתבו: «על כל הקהל הקדוש הדרים בערי סקליה. ושמחנו לשלום מעלתו... וקראנו אותו (המכתב) בכנסת ביום השבת»...[4].

בתחום חצר־המקדש, נמצא חרות על עמוד בבנין תת־קרקעי קדום, מתחת למסגד אלאקצא, כתובת קצרה: «יונה ושבתיה אשתו מן סקליא, חזקו בחיים (ציור). זכר לזוג עולי־רגל שבאו מהאי סיציליה, אל ירושלים הקדושה. יהודי

1 תוספתא, ביצה (יום־טוב) ב, טו. ירושלמי, פסחים ז, א. 2 מגילת אחימעץ. 3 שם.
4 J. Mann, The Jews in Egypt and in Palestine, II, 1922, p. 74.

כנראה שמוצאו מסיציליה, יעקב בן חננאל סקילי, כתב בקירוב בשנת פ"ד—1324, „ספר היחס — המזכיר כל עיר וכפר בארץ־ישראל ומי קבור שם".

כתובת עברית חקוקה בעמוד בחצר המקדש, מתחת למסגד אל אקצא.
יונה ושבתיה אשתו מן סקליא חזקו בחיים.
הכתובת נגלתה בשנת 1863.

יהודים מאיטליה עלו אל ירושלים והתישבו בה עוד בדורות קדומים. הם הצטרפו אל העדה הספרדית והיוו אלמנט חשוב בה. אחד העולים הראשונים מאיטליה, בראשית המאה השלוש־עשרה, היה רבי ישעיה (הזקן) שנקרא על שם עירו די־טראני. טראני זו נמצאת בחוף הים האדריאטי, צפונה מבארי הנזכרת. הוא מספר על סיורו בארץ־ישראל: „ואני נסעתי מעכו... והילכתי כל ארץ הגליל... וסיבבתי מזרחה של ארץ־ישראל על שפת הירדן... ובאתי ולנתי באשקלון. והילכתי מאשקלון לעכו על שפת הים" [1].

רבי אליהו יצא מעירו פיראה שעליה הוא נקרא, ואחרי סערה נוראה שהתחוללה בים ובה אבד בנו ונכדו, הגיע אל הארץ בשנת קצ"ה—1435. התישב בירושלים ושימש רב בעדה הספרדית. הוא כתב ממנה אגרות לקרוביו באיטליה ובהן משתקפת אהבתו אל עיר הקודש והווי תושביה בזמנו.

המפרש הנודע של המשנה רבי עובדיה, שנקרא מברטנורה כשם עיירה ברטנורה באיטליה, בא אל ירושלים בשנת רמ"ח—1488 והתישב בה. באגרת ששלח ממנה הוא מספר על אחד מתושביה: „ושם בא לקראתנו רב אשכנזי אחד, אשר נתגדל באיטאלינה (איטליה) שמו ר' יעקב די קולומבאנו, והביאני אל ביתו"... קולומבאנו היא עיירה באיטליה [2]. רבי עובדיה מספר על עצמו: „נעשיתי קובר מתים בירושלים, כי לא ימצאו בה נושאי מתים". תלמידו של עובדיה, שאין ידוע שמו, ומכונה לפי עירו באיטליה, הוינציאני, השאיר אחריו תאור ממסעו בארץ בשנת רנ"ו—1495.

רבי משולם שסייר בארץ בשנת רמ"א—1481, נקרא על שם עירו וולטרה, באיטליה הצפונית [3]. באותה שנה בא אל ירושלים איטלקי אחר, רבי יוסף דמונטנייא, נקרא על שם מקומו, אולי מונטנה הסמוכה אל ונציה [4]. במכתבו ששלח אל אחיו באיטליה הוא מספר על ירושלים ועל „בנין גדול נ"ל (נראה לי) שהוא גדול כמו מישטרי", והיא עיירה סמוכה לונציה [5]. ובתאור מגדל־דוד הוא מספר: „מבצר גדול וחזק ובנין כמוהו לא ראיתי כל ימי. המבצר ממוליאן הבל הוא, הבל הבלים".

---

1 JQR, IV, 1892 p. 97 S. Colombano 2 שמו האיטלקי: Bonaventura di Manuelle de Volterra 3
Montagna 4 Mestre 5

מוליאן היא עיירה אחרת סמוכה לונציה[1]. עולה אחר, כנראה מאיטליה, היה רבי יצחק לטיף שעלה לירושלים באותו הזמן ובאגרתו הוא מתאר אותה: „עיר גדולה ומהוללה כמו פעמיים אנקונא"[2], זו עיר מפורסמת באיטליה, בחוף הים האדריאטי.

רבי ישראל שעלה אל ירושלים עם שלושת בניו, בקירוב בשנת ר"פ—1520, היה אשכנזי שגודל באיטליה מעיר פירושה, היא פרוג'יה צפונה מרומא[3]. הוא שלח מירושלים שתי איגרות, שבהן משתקף הווי ירושלים של אותם הימים, והוא מספר על דירתו והבתים סביבה ברובע־היהודי: „והבתים בתוכה כמו נקיקי סלעים... בפירושא לא היה רפת בקר". כן מספר הוא על הלבוש בירושלים: „הם כמו שהיו לובשים התוגרמים (התורכים) שהיו בפירושא אצל יואן פאולו"... יואן פאולו באגליוני היתה אישיות ידועה בפרוג'יה, והיה שר־מלחמה באותם הימים[4].

עולה־רגל חשוב מאיטליה בשנת רפ"ב—1522, היה רבי משה באסולה, תושב העיר פסארו בחוף הים האדריאטי, צפונה מאנקונה. רבי שמעון ב"ק, ששלח איגרת קצרה מירושלים בשנת שמ"ד—1584, היה כנראה ממוצא איטלקי. כן היה רבי מנחם לונזאנו, מחבר הספר 'שתי ידות' שנדפס בשנת שע"ח—1618 בונציה. רפאל מרדכי מלכי, רופא וסופר, עלה מעיר ליוורנו אל ירושלים בשנת תל"ב—1672, כתב בה את פירושו לתורה ובו משולבות ידיעות חשובות על חייו ועל ירושלים באותם הימים. אחת מבנותיו נישאה לרבי משה חאגיז והשניה לחכם איטלקי אחר יליד ליוורנו, רבי חזקיהו די־סילוה בעל הספר 'פרי־חדש'.

בין העולים מאיטליה שהתישב בירושלים בראשית המאה השמונה־עשרה היה הסופר רבי אברהם רוויגו, מחכמיה המפורסמים של קהילות מודינה ומנמי"ה. הוא בא אל ירושלים בשנת תר"ב—1702. תלמידו ומלוותו רבי מרדכי דלאטש[5] תיאר באגרת את פרטי הנסיעה אל הארץ והסבל הרב שעבר על השיירה. רבי אברהם רוויגו התמסר ללימוד התורה וכתיבת ספריו בחכמת הקבלה. מקץ שנים אחדות יצא בשליחות לערי איטליה לבקש את עזרת יהודיה לטובת ירושלים.

עולה איטלקי אחר היה רבי רפאל עמנואל חי ריקי, יליד פירארה, שבא לראשונה אל צפת וממנה עבר אל ירושלים בשנת תצ"ז—1737. הוא בנה את ביתו במקום „חורבה אחת מחורבות ירושלים", בגבול הרובע־היהודי בעיר העתיקה, והוא אותו בנין שבו הקים רבי חיים בן־עטר את ישיבתו המפורסמת 'כנסת ישראל' בעזרת יהודי איטליה. מקץ זמן־מה יצא רבי ריקי בשליחות מטעת ישיבות ירושלים, ונהרג בדרכו באיטליה. בספרו 'חזה־ציון' מסופר על חייו וסבל משפחתו.

השר משה מונטיפיורי, אבי ירושלים החדשה, שחי את מיטב ימיו באנגליה היה יליד ליוורנו ונקרא על שם עיירה איטלקית קטנה מונטי־פיורי—הר פרחים.

---

1 .Mogliano 2 .Ancona 3 .Perugia
4 .Gian Paolo Baglioni 5 .De Lattes

בערי איטליה נדפסו ספרים רבים, פרי עבודתם של חכמי ירושלים, וספרים על אודות הארץ ומקומותיה הקדושים. ספרים רבים יצאו לאור בעיר ונציה שהיתה עיר ואם בישראל: החיבור הנודע 'כפתור־ופרח' מאת רבי אשתורי הפרחי, נדפס בה בשנת הש"ט—1549 וזה הספר העברי הראשון גם אודות הגיאוגרפיה של ארץ־ישראל. בונציה יצאה לאור בשנת שפ"ו—1626 „אגרת מספרת יחוסתא דארעא דישראל"—מן שליחי דלי ציון ועני ירושלים", ובה תאור קבריה הקדושים של הארץ. החיבור הופיע בשניה באותה העיר בשנת ה"ת—1650. בה גם נדפס לראשונה בשנת שצ"ו—1636, הקונטרס החשוב „חורבות ירושלים"—שמו מורה עליו מה טיבו של ספור זה", כתוב בידי תושב ירושלים ואין ידוע שמו (ראה בציור להלן). כן הופיע בונציה, בשנת תט"ו—1655, הספר 'טוב הארץ' מאת הרב נתן שפירא, מראשוני האשכנזים בירושלים.

חורבות ירושלים, דפוס ויניציאה, שצ"ו—1636.

גם בעיר מנטובה, מרכז חשוב להדפסת ספרים עבריים, יצאו ספרים על הארץ. בשנת שכ"א—1561 נדפסה בה מהדורה שניה של 'יחוס הצדיקים' מאת רבי גרשם איש שקרמילה: „וזה ספר יחוס של הצדיקים נמצאים בכל ארץ־ישראל ובירושלים". הוצאה אחרת, בשנת שנ"ט—1598, יצאה לאור בונציה. במנטובה הדפיס רבי יוסף שליט ריקיטי את חיבורו 'חכמת־המשכן', בשנת תל"ו—1676, ובו גם תאור מקומות קדושים בארץ־ישראל. בעיר זו גם יצא לאור ספרו של רבי יעקב בירב, מתושבי טבריה, בשם 'זמרת־הארץ', שנדפס לראשונה בשנת תק"ה—1745. בעיר ליוורנו יצא לאור בשנת תקמ"ה—1785 הקונטרס: „שבחי ירושלים"—לידע ולהודיע איפה הם רועים גדולים צדיקים במיתתן שלמים וכן רבים מישני אדמת עפר חלקם בחיים". בו מובאים גם קטעים מפרשת מסעותיו של משה באסולה הנזכר, מבלי לציין את שמו.

יהודי אלמוני, מתושבי איטליה הצפונית בן העיר קסאלה־מונפיראטו בסביבות טורינו, העתיק בשנת שנ"ח—1598 את הקונטרס 'יחוס האבות והנביאים', תאור המקומות הקדושים בארץ, וצירף אליו ציורים אחדים של מקומות שונים בירושלים.

אנגליים

בקרב האוכלוסיה היהודית בירושלים נמצאים גם יוצאי אנגליה, שהתישבו בה בעיקר בתקופת המנדט הבריטי וגם אחרי קום ישראל.

במאמצי יהודי אנגלי, סיר משה מונטיפיורי, נבנתה בשנת תר"ך—1860 השכונה משכנות־שאננים והיא ראשיתה של ירושלים החדשה. בקרן מיוחדת שהוקמה לכבודו נבנו שכונות רבות בחוצות ירושלים הנושאות את שמו של משה זה. (עיין עמ' 103).

ידיעה ראשונה על עלית יהודים מאנגליה, אנגלאטירה, אל ירושלים מובא בספר 'שבט יהודה', בזו הלשון: „בשנת תתקע"א (1211) העיר ד' רבני צרפת ורבני אנגלאטירה ללכת לתוך ירושלים. והיו יותר משלוש מאות רבנים. וכיבדם המלך (המוסלמי) כבוד גדול ויבנו להם בתי־כנסיות ומדרשות..."[1].

על הקשר בין ירושלים ויהדות בריטניה בימי־הביניים יכול להעיר גם אגן עשוי נחושת, שנמצא באנגליה, בקירוב מהמאה השלוש־עשרה. אגן זה היה ניצב בבית־כנסת ובו נאגרו תרומות לטובת ירושלים. עליו חרותה מבחוץ כתובת עברית, בזו הלשון: (ז)ה נדר יוסף בן הק(דוש) ר(בי) יחיאל זצ"קל (זכרון צדיק קדוש לברכה). המשיב ושואל לקהל כהואל(?) כדי לחזות פני אריאל, ככת(וב) בדת יקותיאל 'וצדקתו תציל מ(מות)" (ציור).

אגן עשוי נחושת.
נמצא באנגליה, בקירוב מהמאה השלוש־עשרה.
שמור במוזיאון אשמוליאן, אוקספורד, אנגליה.

1 שבט יהודה.

לפי הסברה עלה יוסף בן יחיאל הנזכר עם אביו אל הארץ בשנת 1257 יחד עם שלוש מאות הרבנים הנזכרים. אריאל הוא כינויה של ירושלים (עמ' 32). יקותיאל הוא כינוי אחר למשה רבנו, כדברי התלמוד: „יקותיאל שקוו ישראל לאל בימיו" [2]. המלים האחרונות לקוחות מספר משלי: „וצדקה תציל ממות" [3]. האגן נמשה בשנת 1696, ברשת של דייג אנגלי מתוך נהר במחוז ספק [4] באנגליה המזרחית, ושמור במוזיאון אשמוליאן באוקספורד.

רבי מנשה בן־ישראל, היוזם לחידוש הישובי היהודי באנגליה, היה מרבניה הגדולים של הולנד. הוא הכיר בה את הרב הירושלמי נתן שפירא, בשנת תט"ו— 1655, ושמע ממנו על מצבה העגום של עיר הקודש באותם הימים. כאשר פנה רבי מנשה אל אוליבר קרומול בדבר מתן רשיון לשיבת היהודים לאנגליה, אחרי שגורשו ממנה בשנת 1290 ומאז לא חזרו אליה, תאר לפניו את מצבם הקשה בארצות פזוריהם, הגורם גם סבל רב לתושבי ירושלים: „מפני שהיהודים נתונים במצוקה נוראה במקומות רבים... ותרומותיהם השנתיות לעניי עדת האשכנזים בירושלים נפסקו. ומבין שבע מאות אלמנות ועניים אשר מתו שם, ארבע מאות מתו ברעב, כפי שיסופר באגרת שנשלחה אל ידידיהם"...[5].

באותם הימים חי באנגליה הנרי ג'סי כהן דת מפורסם בדורו מחסידי־אומות־העולם. ביוזמתו נערכה מגבית כספים בקרב אחיו הנוצרים בארצו לטובת יהודי ירושלים [6]. תרומה נוצרית זו עוררה שאלה אם מותר ליהודים לקבלה ולהשתמש בה. הדבר הובא לפני הרב הירושלמי רבי יעקב חאגיז והוא פוסק: „בהיות שיש באינגילטירא (אנגליה) גוים שאינן עובדין את הצלמים, אבל משתפין שם שמים עם דבר אחר, ויש שמתנדב לבו לשלוח צדקה לעניי ארץ־ישראל... מותר לקבל מהן לפרוע חובות גוים שמצרים לישראל" [7].

אפגנים

האפגאנים הם מעטים בירושלים ורובם מתגוררים בשכונה בית־ישראל ולהם בית־כנסת מיוחד 'ישועה ורחמים'. הם יוצאי ארץ אפגאניסטאן השוכנת בלב אסיה, בין פרס, הודו ובוכרה שהיא רפובליקה בברית־המועצות. רוב האפגאנים בירושלים הם יוצאי העיר הראת וקצתם מבירתה כבול. היהודים האפגאנים מדברים ביניהם פרסית, בניב אפגאני מיוחד.

בין העולים מאפגאניסטאן שהתיישב בירושלים לפני יותר מחמישים שנה היה הרב מתתיה גרג'י, מחבר הספר „עונג לשבת"—דרושים נאים ורמזים יקרים". שהדפיסו בירושלים. בסיומו מספר המחבר על עליתו בשנת תרס"ה—1905: „עזרני

2 בבלי, מגילה יג, א. 3 משלי מ, ב.

4 Suffolk 5 The proceedings about the Jews in England נדפס בקונטרס הנקרא: Two Journeys to Jerusalem, 1695, p. 170.

6 The Life and Death of Mr. Henry Jessey, 1671, p. 69

7 י. חאגיז, הלכות קטנות, תס"ד (1704), שאלה צב, עמ' לד.

ה' ברחמיו וחסדיו ויצאתי עם אשתי מעיר הראת לבוא לעה"ק (לעיר הקודש)... ואני שוכן ברחובות בשכונת ק"ק (קהילה קדושה) בוכארים י"ר (ישע־רב), שיהיה ברכת ה' רבה עליהם כי רחובות בגימ'(טריה) ברכת י"ר (ישע־רב), שיתברכו כולם ודירתי בחצר האג'י יחזקאל... והוא היה מהאנוסים (יוצאי משהד)"... (עיין: פרסים).

אשכנזים

האשכנזים מהווים בימינו עדה גדולה בירושלים. הם יוצאי ארצות רבות ושונות באירופה. ראשית בואם אל ירושלים חלה בסוף ימי־הביניים; אמנם בדורות קודמים היו קיימים יחסים בין ירושלים ותפוצות הגולה האשכנזות: יהודים בני קהילות אשכנז בערי הריינוס, בימינו בגבול גרמניה, פנו אל "האריות יושבי ירושלים", במאה העשירית בזו הלשון: "דבר שמועה ששמענו על ביאת המשיח"... יהודי אשכנזי, רבי פתחיה, שביקר בירושלים בקירוב בשנת תתקמ"ה—1185, היה מעולי־הרגל הראשונים שרשמו את תאור סיורם בארץ הקודש. היה בן העיר רגנסבורג (רטיסבון) בגרמניה הדרומית וחיבורו, 'סבוב הרב רבי פתחיה', נדפס לראשונה בשנת שנ"ה—1595, בעיר פראג.

במאה החמש־עשרה התחילה להתהוות קהילה של אשכנזים בירושלים. נוסע איטלקי רבי יוסף דמונטנייא, שביקר בירושלים בשנת רמ"א—1481, מספר על תושביה היהודים ומוסיף "והייתי על בית־החיים של האשכנזים"... שנים אחדות אחריו מספר ר' עובדיה מברטנורה, בשנת רמ"ח—1488, על "אלמנות רבות בירושלים... זקנות וגלמודות אשכנזיות". עולה־רגל אחר, רבי משה באסולה מספר, בשנת רפ"ב—1522, על יהודי ירושלים: "הקהל מכל המינים. יש טו' בעלי־בתים אשכנזים".

הרבה מהעולים האשכנזים הראשונים התבוללו בקרב שכניהם הספרדים: הם לבשו את לבושם, חיו את אורח חייהם וגם התפללו בבתי־כנסת שלהם בנוסח ספרד, מחוסר רשיון לבנות בית־כנסת לעצמם. אחדים מהם גם פרקו מעליהם את גזירת רבי גרשום מאור־הגולה והרשו לעצמם להתחתן יותר מאשה אחת...

בין הרבנים האשכנזים הראשונים שעלו אל הארץ היה רבי ישעיהו הלוי הורוויץ, שבא מעיר מולדתו פראג, בשנת שפ"ב—1621. בראשית בואו הוא התישב בירושלים, ופה סיים את ספרו הנודע, "שני לוחות הברית", והוא מכונה עליו—של"ה הקדוש. באגרת למשפחתו בגולה הוא מספר על מסעו אל הארץ ובדרך: "פגע בי שליח מיוחד מירושלים... איש נכבד בראשיהם וקציניהם הוא האלוף... מק"ק (מקהילה קדושה) פראנקפורט... ובידו מגילה גדולה בתחנונים מיושבי ירושלים תוב"ב (תבנה ותכונן במהרה בימינו), שקבלוני לאב"ד (לאב־בית־דין) וראש ישיבה, עד ביאת הגואל... ברכתי את ה' ונתתי הודיה על אשר זכיתי להרביץ תורה בישראל ובירושלים ע"ה (עיר הקודש) ולהנהיג אותם לעבוד את ה' באמת ובתמים... והשבתי לו כי אינני רוצה ליקח מהם שכירות, ובפרט כי בעה"ר (בעוונותינו הרבים) הם חייבים בלא"ה (בלאו־הכי) חובות גדולות. רק יתנו לי דירה חשובה

ומהודרת, הוא דבר גדול. כי ת"ל (תודה לאל) נעשה צר המקום בירושלים, כי קהל אשכנזים... בכל יום ויום מתרבים, ויש בקהל אשכנזים כמה וכמה אנשים חשובים גדולים בתורה... וגם קהל אשכנזים יושבים מסוגרים (היינו סגורים בחצר מיוחדת להם)... ובזמן קצר אי"ה (אם־ירצה־השם) תשמע כי קהל אשכנזים יהיה גדול ונורא מאוד מאוד: כי ידעתי ת"ל (תודה לאל) כי רבים יבואו שמה וירצו להתחבר אלי"... שלוותו של של"ה הקדוש לא נמשכה הרבה במחוז חפצו. מסיבת רדיפות המושל הערבי את האשכנזים נאלץ לצאת מירושלים אל טבריה. בה נפטר וקברו הקדוש ידוע גם בימינו.

רב אשכנזי אחר היה רבי נתן שפירא, שעלה אל ירושלים מעירו קראקו אל ירושלים, בקירוב בשנת ת"י—1650 ובה חיבר את ספרו „טוב־הארץ"—זאת תורת שבח ארץ־ישראל ופירוש על י' קדושותיה". מסופר על רבי שפירא שהיה הראשון בין האשכנזים שנשא שתי נשים, כמנהג הספרדים, והותר לו זאת בחתימת מאה רבנים[1]. רבי נתן יצא גם בשליחות קהילתו בירושלים אל ארצות אירופה השונות, לאסוף תרומות לעזרת מוסדות עירו הקדושה (עמ' 181).

רבי משה פוריית, שיבוש של פראגעס—על העיר פראג, חיבר בירושלים, בשנת ת"י—1650, קונטרס יקר המציאות הנקרא בשם עברי „דרכי־ציון"—כי הוא יורה הדרך אשר ילך בה האדם... ולארץ החיים"... גוף הספר כתוב באידיש כי היה מכוון להמון היהודי, הרוצה לדעת על הארץ וגם לעורר בו השאיפה לעלות אליה ולהתישב בה.

בתחילת שנת ת"ס—1699 באה תגבורת חשובה של אשכנזים אל ירושלים, שיירה גדולה ובראשה רבי יהודה החסיד שהיה בן העיירה שדליץ בפולין. בני הגולה הבטיחו לעזור לו בכל ולשלוח כסף לצרכי תלמידיו „ויפעל לקרב ביאת המשיח". מקץ ימים אחדים מת רבי יהודה, ותלמידיו נשארו בלי כל אמצעים למחיתם. הם נאלצו להלוות כסף מן הערבים, „שלוש מאות כיסים, וכל כיס חמש מאות טאליר". אולם כאשר הגיע זמן הפרעון לא יכלו לשלם, ורבים נמלטו ומעטים נשארו בתנאים קשים.

רבי גדליה, מתלמידי רבי יהודה חסיד הנזכר, ונקרא על שם עיר מולדתו בגולה סמיאטיטשי, בפלך גרודנה, מספר בקונטרסו 'שאלו שלום ירושלים' על גורלם הקשה של היהודים הספרדים והמערבים היודעים לדבר ערבית, ומוסיף: „ומה נעשה אנחנו אשכנזים אשר אין אנו יודעים לשונם (של הערבים), נהיה ביניהם כאלה אשר לא יוכל לדבר, וכאיש אשר לא שומע לשונם. ואנו כגרים גרורים בין היהודים, קל וחומר בין העמים. וכשאנו לוקחים איזה דבר מאכל מן הערבי בשוק הוא מרמז לנו וגם אנחנו מרמזים לו במספר אצבעות הידים. ונהי ביניהם למשל ולשחוק ממש, ואיך נעשה שום משא ומתן ביניהם לפרנס את טפינו"...

---

1 אברהם הלוי, גנת ורדים, אבן העזר, תע"ו, כלל א' סימן ט'. י. שוארץ מעשה הארץ, דף מב, ב.

האשכנזים התרכזו בחצר אחת ברובע היהודי, שהיתה קרויה בערבית: דייר אשכנאז—מנזר האשכנזים. תושביו היו עניים מרודים ולא יכלו לשלם את חובותיהם לערבים. בשנת תפ"א—1720 התנפלו ערבים על חצר האשכנזים: „ויתפשו כל גדולי ומנהיגי הקהל וינחום במשמר ואחר כן החזיקו בכל בתי 'הדייר' ויגרשו האשכנזים מירושלים" [1]. אחרי התנפלות זו פחדו האשכנזים להתישב בירושלים. אותם שרצו לבוא אליה מצאו עוז בנפשם והתחפשו לספרדים. בין המתישבים היה גם רבי גרשון קיטובר, גיסו של הבעל־שם־טוב, יוצר החסידות. הוא בא אל ירושלים בשנת תק"ז—1746, לבש בגדי 'חכם' ספרדי וגם השיא את בתו לחכם ספרדי.

רבי משה ירושלמי שהיה תושב ירושלים כפי ששמו מעיד עליו, כותב בשנת תקכ"ט—1769 בקונטרסו 'ידי־משה', על המצב הזה: „ואסור ליהודי אשכנזי ממדינותינו, מפולין או מאשכנז או ארצות אשכנזיות אחרות להכנס לירושלים, אלא אם כן הוא לבוש במלבושי תוגרמה (תורכיה) ומדבר בלשון תוגרמה, עד שאין יודעים בו שמאשכנז הוא".

מגפה שפרצה בגליל בקירוב בשנת תקע"ב—1812, והפילה פחד על תושביו, אילצה יהודים לברוח אל ירושלים: „וישימו נפשם בכפם להראות בעיר, וכבר נשכחה שנאת הישמעאלים... ומהם לבשו בגדי הספרדים להתנכר והם היו מתי מספר כ' (עשרים) אנשים".

במחצית המאה התשע־עשרה התחילו האשכנזים להקים להם בתי־כנסת גדולים: האחד 'החורבה'—לפרושים, ואחד 'תפארת־ישראל'—לחסידים. הבתים הוקמו מתרומות של תושבי ירושלים וארצות חוץ וגם של יהודים בבלים עשירים.

האשכנזים בירושלים היו בראשיתם מחולקים לשני זרמים לפי יחסם אל החסידות, שהשפעתה היתה כבירה על יהדות מזרח אירופה: חסידים ופרושים, שנקראו כך כי פרשו מהתנועה החסידית. כן נוספו אליהם אנשי חב"ד (ח'כמה ב'ינה ד'עת), שהתישבו בעיקר בסימטה אחת ברובע־היהודי, שנקרא על שמם—רחוב חב"ד ולהם בית־כנסת מיוחד.

רבי חיים הורביץ, אשר התישב בירושלים בשנת תקפ"ו—1826, מספר בספרו 'חבת־ירושלים' על גידול העדה האשכנזית: „ות"ל (תודה לאל) שנתרבו כעת עם ה' ק"ק (קהילה קדושה) אשכנזים הי"ו (ה' ישמרם ויצילם) פעה"ק (פה עיר הקודש) ת"ו (תבנה ותכונן), אשר מתקבצים ובאים מדי שנה בשנה להסתפח בכרם נחלת ה' צבאות תוככי ירושלים ת"ו. והמצא תמצא כעת, ת"ל (תודה לאל), קרוב לשלוש מאות בע"ב (בעלי־בתים—משפחות) אשכנזים מק"ק פרושים הי"ו וק"ק חסידים הי"ו. לבד מנשיהם וטפם אשר נתנם ה' עליהם יחיו... יה"ר (יהי רצון) שיהיה קיבוץ גלויות ב"ב (במהרה בימינו) ויבוא משיח צדקינו, במהרה בימינו אמן"[2].

תושב ירושלים אחר רבי משה ריישר „מגידולי עיר הקודש" כותב, בקירוב

1 י. שוארץ, תבואות הארץ, תר"ס, עמ' תעא.

2 חבת־ירושלים, תרל"ה (1875), עמ' 116.

בשנת תר"י—1850, בספרו 'שערי־ירושלים': "והאשכנזים היו נכנעים ת"י (תחת יד) הספרדים. וכל המעות שבאו מחוצה לארץ לקחו הספרדים, וחלקו מעט מן המעט להאשכנזים. גם אם נעדר (מת) אחד מהאשכנזים ח"ו (חלילה וחס) באה החבורה־קדושה מהם, וקברו את המת ולקחו כל מה שהיה לו וחלקו ביניהם. ולא הניחו לעשות חבורה־קדושה מהאשכנזים, עד שנתרבו האשכנזים ב"ה (בעזרת השם) ויתפרדו מהם במחלוקת גדולה" [1].

האשכנזים היו מאורגנים בכוללים שונים ורבים. בכל כולל היו מאוחדים יוצאי ארץ או עיר גדולה בגולה: כולל ורשא, הורודנה (גרודנה), מינסק, וואלין ואחרים. יוצאי גרמניה והולנד היוו כולל מיוחד בשם הו"ד (הולנד דויטשלאנד־גרמניה). בראש כולל זה היה במשך שנים רבות יהוסף שוארץ, שהתישב בירושלים בשנת תקצ"ג—1833, ובה כתב את חיבורו הנודע 'תבואות־הארץ', שנדפס בירושלים בשנת תר"ה—1845, והיה מהספרים הראשונים שיצאו לאור בה. רוב הכוללים התאחדו יחדיו בשנת תרכ"ו—1866 בוועד כל הכוללים 'כנסת־ישראל', ויוזמה היה רבי שמואל סלאנט, שישב על כסא הרבנות האשכנזית בירושלים במשך שנים רבות.

יוצאי אונגריה, יהודים חרדים ואדוקים, הקימו להם כולל מיוחד שהוכתר בשם 'שומרי־החומות'. בין יהודי אונגריה הראשונים שהתישבו בירושלים היה רבי יהודה בן רבי אפרים הכהן. הוא בא אליה בשנת תמ"ו—1686, כפי שמספר בנו בהקדמה לספר אביו: "יצאתי מביתי בצל כנפיך ביום י"ח סיון בשנת ונחל ה' יהוד"ה חלקו על אדמת הקודש לפ"ק (תמ"ה—1685) והולכתי עמי הילדים הרכים... לגדלם לתורה... ובאתי לירושלים עה"ק (עיר הקודש) ת"ו (תבנה ותכונן) בתחילת שנת ונקראה ירושלים עיר האמ"ת לפ"ק (תמ"ו—1686)... ושכנתי בתוך ירושלים". מחוסר דפוס בעיר יצא לחו"ל להדפיס את ספר אביו והוא מביע את געגועיו אליה: "הנודד כצפור מקנו, גלתה יהודה כולה, ומצפה לרחמי שמים לחזור ולעלות לירושלים ת"ו, אל המנוחה ואל הנחלה ולהסתפח בנחלת ה'" [2].

במחצית המאה התשע עשרה רבו העולים האשכנזים אשר הצטופפו בסמטאות העיר העתיקה. מתוכם יצאו המתישבים במשכנות־שאננים הראשונה מחוץ לחומה, וכן בוני נחלת־שבעה, השכונה השלישית מחוץ לעיר, מאה־שערים—השכונה הרביעית והרבה שכונות אחרות. אנשי כולל 'שומרי החומות' הקימו את השכונה הגדולה בתי־אונגרין, הסמוכה למאה־שערים.

גם במרכזים יהודים אשכנזים באירופה נדפסו ספרים כתובים בידי עולי־רגל אשכנזים שסיירו בארץ, או של רבנים אשכנזים ירושלמים וספרים על אודות הארץ בכלל. רשמי סיוריו של רבי פתחיה הנזכר נדפסו לראשונה בשנת שנ"ח—1595 בעיר פראג; הספר 'דרכי־ציון' מאת רבי משה פוריית הנזכר, נדפס בשנת ת"י—1650, כנראה בעיר

1 שערי־ירושלים, תרל"ט (1879), עמ' 34.

2 שער אפרים, תמ"ח (1688), דף ב, ב. ג. א.

פרנקפורט על נהר מאין, שהצטיינה בקשריה עם ירושלים עוד מדורות קודמים. בעיר זו יצא לאור בשנת תנ"ג—1693, על גליון נייר רשימה של מקומותיה הקדושים גם של ירושלים—'אגרת צדיקי דארעא ישראל'. רבי גדליה הנזכר פירסם לראשונה את ספרו 'שאלו שלום ירושלים' בשנת תס"א—1700 בעיר ברלין. עולה־הרגל האשכנזי רבי יוסף סופר פירסם את קונטרסו 'עדות ביהוסף', שבו כינס את רשמי מסעותיו בארץ־ישראל, בשנת תקכ"ג—1763 בעיר פרנקפורט על נהר אודר. עולה רגל אשכנזי אחר, רבי שמחה בן יהושע, פירסם את ספרו 'אהבת־ציון' או 'ספורי ארץ הקדושה' בשנת תק"ן—1790 בעיר הורודנה, היא גרודנה, שהתפרסמה בקהילתה היהודית רבת ההשפעה.

בבלים

בקרב האוכלוסיה בירושלים ישנם יהודים יוצאי ארץ בבל, עיראק בימינו, שהיתה בתחום ארם־נהרים בימי קדם. רבים מהם מתגוררים בשכונות מחנה־יהודה ורוחמה ובה נמצא אחד מבתי־הכנסת שלהם. עם קום ישראל, במיבצע 'עזרא ונחמיה', עלו כמעט כל יהודי בבל אל הארץ ורבים מהם התישבו בירושלים.

עוד בתקופה קדומה התפתחה יהדות חזקה בארץ בבל ולה היו קשרים רבים עם ארץ־ישראל. ממרכזי התורה של בבל עלו חכמים אל ארץ־ישראל: כמו רבי הלל במאה הראשונה ורב כהנא במאה השלישית. בעליתו אמרו עליו: „אריה עלה מבבל"... במרכזי התורה של יהדות זו נוצר התלמוד בבלי, יצירה ספרותית כבירה, שנחתמה בקירוב בשנת 500. בו משתקף הקשר האמיץ שהיה בין 'הכא'— יהדות בבל, אל 'התם'—ארץ־ישראל.

בין בתי־הכנסת הרבים שהיו בבבל היה אחד בשם הארמי 'שף ויתיב' בעיר נהרדעא המפורסמת. המסורת סיפרה שהוא נבנה באבנים ובעפר שהביאו עמהם הגולים מירושלים, ממקום בית־המקדש. בעיר בגדאד, בירת עיראק, קיים בית־כנסת בשם הערבי 'צלאת לכפיר'—תפילות לכביר, לקדוש־ברוך־הוא. בו קבועה כתובת חקוקה באבן שסיפרה: „זאת בית־הכנסת הגדולה והישנה... יש קבלה מזקני העיר, איש מפי איש... ועפרה מארץ־ישראל, וה' תיודע" [1], רבותינו אמרו: „עתידין בתי־כנסיות ובתי־מדרשות שבבל, שיקבעו בארץ־ישראל" [2].

גם בתקופת ימי־הביניים היו לקהילות יהודי בבל קשרים עם ארץ־ישראל. רבים שמו את נפשם בכפם ועלו אליה דרך מדברות במטרה להסתופף במקומותיה הקדושים. מספר על האי בן שרירא גאון, במאה העשירית: „היה עולה בכל שנה לירושלים מבל, והיה שם בחג הסוכות" [3]. מסופר בקירוב בשנת 1025, על אחד: „מגלות בבל עלה אל ארץ־יש(ראל) להשתחוות בירושלם וזכה לעלות בשנה שעברה. וגם הוא נתפס ברדתו ברשת הערבים ונבזז ונלקח כל אשר (לו) אך נוצל בנפשו ותהי לו לשלל" [4]. רבי יצחק בן אלפרא מספר, בשנת ר"א—1441, על עולי־רגל בירושלים הבאים „מארץ בבל".

1 זאב וילנאי, אגדות ארץ־ישראל, מהד' ה', תשי"ט, עמ' 508.

2 בבלי, מגילה כט. 3 ספר חסידים, עמ' 169.

4 J. Mann, The Jews in Egypt and in Palestine, II, 1922, p. 183.

גם בדורות הבאים התפתחה עליה מבבל ביתר שאת. בעיר העתיקה בירושלים היתה קיימת קהילה בבלית ולהם בית־כנסת מיוחד 'חסד־אל'. יהודים עשירים בבבל תרמו תרומות גם להקמת בתי־כנסת מפוארים של האשכנזים בעיר העתיקה, כמו 'החורבה' 'ותפארת־ישראל'.

משפחה בבלית חלוצית היתה משפחת יהודה, שעלתה אל ירושלים בשנת תרט"ז—1856. אחד מבניה הקים לו בשנת תרי"ט—1859 משק חקלאי במוצא הסמוכה אל ירושלים, והוא מניצני ההתישבות החקלאית בארץ. ממשפחה זו יצא יצחק יחזקאל יהודה שפרסם חיבורים חשובים בידיעת ירושלים והערבים. אחיו אברהם שלום יהודה היה חוקר נודע בשדה עבר וערב, ומחבר ספרים חשובים במדעי המקרא והמזרח. אברהם בן־יעקב, מחנך בירושלים ומיוצאי בבל, פירסם מחקרים חשובים על יהודיה.

בוכרים

בירושלים קהילה גדולה של יהודים יוצאי ארץ בוכרה השוכנת בלב אסיה, בימינו רפובליקה בתחום רוסיה הסובייטית, בגבול מדינת אפגאניסטאן. לבוכרים שכונה מיוחדת הנקראת על שמם—בתי־הבוכרים. להרבה שמות משפחה בקרב הבוכרים הסיום 'וף' כמו יהודיוף, מוסיוף, יששכרוף, ברוכוף, אמינוף, גאליבוף וכו'.

עלית הבוכרים אל ירושלים התחילה בראשית המאה התשע־עשרה, בעיקר מהערים הגדולות סמרקאנד וטאשקנט. מטרת העולים היתה להסתופף במקומותיה הקדושים. רבי דוד דבית־הלל, שיצא מארץ־ישראל בשנת תקפ"ז—1827 בשליחות אל ארצות המזרח, פגש בהיותו בבגדאד בשני יהודים בוכרים שעלו אל ירושלים והשיחה ביניהם היתה בעברית.

בשנת תרכ"ח—1868, התישב בירושלים היהודי הבוכרי הראשון—יוסף בן בבא. פירסם בה את ספרו 'שארית־יוסף', ובמבוא אליו הוא מביע את שמחתו לשבת בעיר האלוהים ורוצה: „להודות לשם שיצאתי מארץ מולדתי בוכארה יע"א (יגן עליה אלוהים), שנת תרכ"ח היה, וישבתי בעיר הקודש ירושלים, תכונן ותבנה". בשנת תרל"א—1871 התישבה בירושלים משפחה בוכרית אחרת ובראשה דוד מלמד בר חפץ. בהקדמה לספרו, 'ברכת־האילנות', הוא מספר: „אודה לה' בכל לבי על רוב טוב אשר גמלני ובחסדו לא עזבני ויקחני מבית אבי ארץ בוכרא ולארץ הקודש נהלני... דבר אשר לא קדמני שום אדם מארץ מולדתי"...

עם גידול עדת הבוכרים בירושלים ניגשו בניה, בשנת תרנ"א—1891, ליסד שכונתם באזורה הצפוני של העיר, הידועה בימינו בשמם, והמיסדים קראו לה רחובות—על יסוד המסופר בתורה על יצחק אבינו (עיין להלן: שכונות).

גורג'ים

בימינו ישנם גורג'ים מעטים בירושלים, שרידי קהילה גדולה מדורות קודמים. בעיקר סוחרים וחנוונים. הגורג'ים הם יוצאי ארץ גיאורגיה, גרוזיה ברוסית, הנמצאת

בהרי קוקאז — רפובליקה בתחום רוסיה הסובייטית ובירתה העיר טיפליס. הצורה גורג׳ים היא למעשה ערבית, שיבוש של גיאורגים הלועזית והרוסים קוראים להם: גרוזינים. סיום רוב שמות המשפחה של הגורג׳ים היא במלה ׳שבילי׳, כמו אפרימושבילי, חכמשבילי, ישראלאשבילי וכדומה.

כבר בשנת תרכ״ג—1863 נוסדה העדה הגורג׳ית בירושלים. אחד מחלוציה היה מיכאל לוי, שהתישב בעיר העתיקה והקים בית־כנסת קטן שהיה נקרא על שמו, ועל ידו תלמוד־תורה ׳שארית־ישראל׳. עם גידול העדה וריבוי העולים הם הניחו יסוד, בשנת תרל״ו—1876, לשכונה מיוחדת להם בעיר החדשה בקרבת שער שכם, והכתירוה בשם קריה־נאמנה, כינוי מקראי לירושלים. העסקן הירושלמי ניסן ב״ק עזר לגורג׳ים בהקמת שכונתם, לפיכך נקראה גם על שמו.

מלחמת העולם הראשונה והמהפכה הקומוניסטית ברוסיה דלדלה את היהודים בגרוזיה, גזלה מהם את מקורות פרנסתם, בעיקר המסחר, וגם ניתקה את קשריהם אל ירושלים. מאורעות הדמים שפרצו בירושלים בין יהודים וערבים, הוסיפה סבל לגורג׳ים בשכונתם קריה־נאמנה שנמצאה במצב קשה, כי היתה כמעט כולה מוקפת ערבים עוינים. במאורעות תרפ״ט—1929 נאלצו הנשארים לברוח מבתיהם, בעיקר אל השכונות רוחמה ויגיע־כפים. ברחוב חפץ־חיים קיים בית־כנסת מיוחד להם ׳תפארת־ירושלים׳, והוא מרכזם הדתי והציבורי של זקניהם.

דאגיסטאנים (הרריים).

היהודים הדאגיסטאנים נקראים כשם מחוז בהרי קוקאז שמהם באו, בימינו רפובליקה בתחומה של רוסיה הסובייטית. השם דאגיסטאן הוא תורכי־פרסי ופירושו ארץ־הרים, ולפי זה קוראים לעצמם יהודיה בשם העברי הרריים. לפי מסורת עממית הרווחת בקרבם נמצאת דאגיסטאן בתחומי ׳ערי מדי׳, שאליהן הובאו עשרת השבטים וכפי שמסופר במקרא על מלך אשור: „ויגל את ישראל אשורה וישב אותם... וערי מדי״ (בתירגום השבעים כתוב: הרי מדי)[1].

רוב הדאגיסטאנים בירושלים גרים בשכונה בית־ישראל. בין העולים הראשונים מדאגיסטאן, מעיר בירתה דרבנד, בחוף הים הכספי, היה הרב יעקב יצחקי, שחי בירושלים ובה חיבר את ספרו ׳אהלי־יעקב׳ מחזור תפילות. ממנה יצא הרב בראש קבוצת יוצאי דאגיסטאן והניח יסוד למושבה באר־יעקב, הנקראת על שמו.

הודים

בשנים האחרונות התחילו להתישב בירושלים יוצאי הודו בודדים. יש מהם הבאים מעריה הגדולות בומבאי וכלכותה והם בעיקר צאצאי יהודים בבלים תושבי בגדאד, שהתישבו בהן בדורות קודמים. יש יהודים יוצאי העיר קוצ׳ין השוכנת בחלקה הדרומי בחוף הים, והם תושבי הודו מדורות קדומים. קוצ׳ינים הם גם

1 מלכים־ב יז׳ ו.

תושבי המושבים תעוז ומסילת־ציון, השוכנים בצדי הכביש הראשי העולה אל ירושלים.

רבי דוד דבית־הלל שהיה גם תושב ירושלים יצא בשנת תקפ"ד—1824 אל ארצות רחוקות במזרח, במטרה לחפש את בני עשרת השבטים. הוא גם הגיע אל הודו ובהיותו בעיר מדראס כתב את פרשת מסעותיו ובו חומר מענין גם על ירושלים. ידידו בהודו תירגם את דבריו לאנגלית והדפיסם בספר בעיר זו, בחוברת שהיא עכשיו יקרת המציאות.

בדורות קודמים היו ליהודי הודו, בעיקר בני אותם שבאו מבבל, קשרים עם ירושלים. מהם קמו נדיבים אשר הקימו, מוסדות ציבור חשובים בירושלים שהיו עזר רב לתושביה. החשוב בהם היה יוסף שלום, שיסד את בית־כנסת המפואר, ישיבה גדולה ובנין מגורים בעיר העתיקה שנקראו על שמו 'פורת־יוסף'. הבנינים נחרבו במלחמת השיחרור והוקמו מחדש בעיר החדשה. גם משפחת דוד ששון מתושבי בומבאי, 'הרוטשילדים של ארצות המזרח' תרמו רבות לירושלים ולמוסדותיה. תרומתם עזרה לבנות את בית־הכנסת הראשון של אנשי חב"ד, בשנת תרי"ח—1848 לפי עדות הכתובת שהיתה קבועה בו. על בור מים בקבר רחל אמנו קבועה כתובת המספרת: "הבאר הזאת נעשתה מנדבת השרים הרמים לבית דוד ששון היושבים בעיר בומבאי יע"א (יגן עליה אלוהים), לכבוד כל קהל עדת ישראל הבאים להשטח על מצבת קבורת רחל אמנו, זי"ע (זכותה יגן עלינו אמן). בשנת שע"רי גאולה (תרכ"ה—1865) לפ"ק". נדיבה בת יהדות הודו, גם תושבת פלכותה, היא שמחה (סימה) בליליוס, שהשאירה בצוואתה קרן מיוחדת לטובת מוסדות של עדת הספרדים בירושלים.

שליחים מעטים שיצאו מערי הארץ הקדושות, אל קהילות היהודים בהודו, הגיעו גם אל קוג'ין הרחוקה. אחד מהם היה הרב הירושלמי הנודע רבי יעקב ספיר, שבא אליה בשנת תר"ך—1860 בשליחות עירו, כפי שמסופר בספרו 'אבן־ספיר'. שליח אחר, רבי חיים יעקב פיינשטיין, הגיע אל קוג'ין בשנת תרמ"ז—1887, התענין במוצא יהודיה ובמצבם וכתב קונטרס עליהם: 'משבית מלחמות'.

הולנדים

בירושלים ישנם יהודים יוצאי הולנד ורובם באו אליה בעשרות השנים האחרונות. כבר בדורות קודמים היו קשרים רבים בין ירושלים והולנד. בודדים גם עלו אליה והם הצטרפו אל יוצאי גרמניה ויסדו כולל הו"ד—הולנד דוייטשלנד (עמ' 135).

אמסטרדם שימשה מרכז לפעולת עזרה לירושלים ולכל ערי הארץ, שבאה מכל הארצות אירופה המערבית. פעולה זו התחילה במאה השבע־עשרה והיו בה ממונים אשר פקחו על איסוף הכספים ושלחו אותם אל הארץ לקהילותיה השונות. בשנת תקפ"ד—1824 הוקם באמסטרדם מוסד מיוחד להספקת הכספים בשם, 'חברת תרומת הקודש', אולם ידוע יותר בשם 'פקידים ואמרכלים', לפי התוארים שניתנו

לעסקנים בו. השפעתו הכלכלית היתה גדולה גם על הישוב בירושלים ועל גידולו. הרוח החיה במוסד זה היה במשך שנים רבות רבי צבי הירש לעהרן, שזכותו רבה בפרשת עזרת הגולה לישוב בארץ אבות.

אמסטרדם גם היתה מרכז לפעולה ספרותית רבה ובה נדפסו ספרים אודות הארץ: רבי גרשון בן אליעזר סגל, המעיד על עצמו שעבר בארצות המזרח בשנת שפ"ד—1624 וכתב את דבריו בצפת, הדפיס את רשמי מסעותיו בשפת אידיש (עברי טייטש), בספר שקרא לו בשם העברי 'אגרת־הקודש' או 'גלילות ארץ־ישראל' באמסטרדם בשנת תש"ה—1635. חוברת בשם „תוצאות ארץ־ישראל" המתארת את מקומותיה הקדושים נדפסה בה בשנת ת"ט—1649, אולי ע"י שליח שבא מירושלים. באמסטרדם גם נדפסה מפת ארץ־ישראל בעברית בשנת תנ"ה—1695, מצורפת להגדה של פסח. מחברה היה אברהם בר יעקב ממשפחת אברהם אבינו, גר ממוצא נוצרי. הרב הירושלמי משה חאגיז הדפיס בעת שהותו באמסטרדם את ספרו 'שפת־אמת' בשנת תס"ז—1707. רבי משה ירושלמי הדפיס בה בשנת תקכ"ט—1769 את ספרו 'ידי־משה' הכתוב אידיש, ובו תיאור מצבה של ירושלים בימיו וקברי הקדושים בארץ.

יוגוסלאבים

בקרב האוכלוסיה הספרדית בירושלים, ישנן משפחות שמוצאן מיוגוסלאביה, השוכנת בקצה הבלקאן צפונה. עם קום המדינה עלו רוב יהודי יוגוסלאביה אל ישראל, אחדים מהם התישבו בירושלים וגם במושבים חדשים בסביבתה הקרובה מערבה: בית־זית ובית־נקופה.

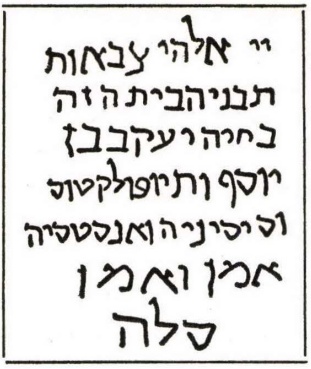
בין העולים הראשונים מיוגוסלאביה בירושלים היה הרב יהודה חי אלקלעי שהתישב בה בשנת תרל"א—1871 ונפטר מקץ שבע שנים. היה ממבשרי ציון הראשונים ובכתביו הביע את רעיון התחיה הלאומית. משה דוד גאון, שחי את מיטב שנותיו בירושלים היה במוצאו מיוגוסלאביה, מהעיירה טראבניק בארץ בוסניה. התפרסם בחיבוריו הרבים במחקר יהודי המזרח בארץ־ישראל.

יוונים

בירושלים חיים יהודים יוונים יוצאי הבלקן ותורכיה—ביזאנטיה בימי קדם. הרבה מהם יוצאי סלוניקי עיר ואם ביהדות יוון. היוונים מהוים חלק מהעדה הספרדית.

עוד מדורות קדומים היה קשר אמיץ בין ירושלים ויהדות יוון. הרבה מבניה עלו אל עיר האלוהים, להסתופף במקומותיה הקדושים. באחד השערים המובילים אל חצר המקדש נמצאה כתובת עברית כתובה בידי עולי־רגל: „...אלהי צבאות תבנה (צריך להיות: יבנה) הבית הזה, בחייה (בחיי) יעקב בן יוסף ותיוטלקטוס וסיסיניה ואנסטסיה, אמן אמן סלה" (ציור בעמוד הבא).

השמות הפרטים היוונים מעידים שמוצא עולי־הרגל הוא מארץ דוברת יוונית. בימי שלטון המוסלמים סייר התייר הפרסי־מוסלמי נאסר ח'וסרו בירושלים, בשנת 1047. הוא מספר על הבאים אל ירושלים: „ומארצות ביזאנטיה (דיאר רום) ומקומות אחרים עולים נוצרים ויהודים רבים שמה לביקור בכנסיה (של ישו) ובבתי־הכנסת".

כתובת עברית חרותה באבן בקיר המדרשה המוסלמית אסערדיה, בצד השער החשוך שדרכו נכנסים אל חצר המקדש.
„יי אלהי צבאות תבני (לבנה) הבית הזה בחיה (בחיי) יעקב בן יוסף ותיוטלקטוס וסיסיניה ואנסטסיה אמן ואמן סלה".
החדר שבו נגלתה הכתובת בשנת 1928 נמצא בקומה שניה וחלונו פונה אל מקום המקדש. החדר שימש מקום תפילה לעולי־רגל יהודים, תמורת תשלום לבעליו. הכתובת נרשמה, כנראה, במאה השישית על־ידי עולי־רגל מארץ ביזאנטיון או יהודים דוברי יוונית. השמות הפרטיים היוונים מעידים על כך. השם תיוטלקטוס מתאים לשמריהו. השה סיסיניה, בצורת סיסין, נזכר גם בתלמוד, השם אנסטסיה דומה לשם תחיה ומצוי גם בכתובות יהודיות אחרות.

גם בדורות הבאים עלו יהודים מיוון אל הארץ. יהודי אלמוני שבא אל ירושלים בשנת רל"ג—1473 מאי כריתים, קאנדיה בדורות קודמים, ולפיכך נקרא קאנדיאטו, מסר את רשמיו למכירו והלז כתב: „אמר דניאל יע"ל (יי עזרת לי), אלו החדשות ספר אלי אורח אחד קאנדיאטו... והנה דבריו חן בעיני מצאו וכתובים על ספר למען ידעו דור אחרון הנה הם לזכרון"... בעיקר מובא בו תאור מקומות קדושים.

על עליתו של אברהם אמארילו, רב הקהילה בעיירה טריקאלה ביוון, אל ירושלים בראשית המאה השש־עשרה, מסופר בשער ספרו 'ברית־אברהם', שנדפס בשנת רע"ב—1512: „ויעל אברהם בהר ה' עה"ק (עיר הקודש) ירושלים תובב"א (תבנה ותכונן במהרה בימינו אמן), ויען אירע לו אופל על מות הבן יקיר לו וילך בלא חמדה".

בין העולים אל הארץ במאה השבע־עשרה היה החכם דוד קונפורטי יליד סלוניקי, שבא אל ירושלים לראשונה בשנת ת"ד—1644 ומקץ שמונה שנים עלה בשניה והתישב בה. הוא מחבר הספר 'קורא־הדורות', תאור חיי רבנים וחיבוריהם הספרותים בדורות שונים בתולדות ישראל.

בסלוניקי נדפסו גם ספרים על אודות ארץ־ישראל. רבי אהרון צבי אשכנזי הדפיס בה את חיבורו 'יד אהרון' בשנת תקצ"ט—1839, ובו פזמון על הקברים הקדושים בשם 'זיארה דארץ־ישראל'. זיארה היא מלה ערבית שהיתה שגורה גם בקרב עולי־הרגל היהודים, ופירושה עליית־רגל אל קבר קדוש.

כורדים

הכורדים בירושלים מהווים קהילה גדולה ובניה אנשי עמל ועבודה. ביחוד מפורסמים במקצוע הבניה, בחציבת אבנים ובסיתותן. רבים מתגוררים באזור השכונות, הנקרא 'הנחלאות' וכן בשערי־רחמים הסמוכה. להם בתי־כנסת רבים, לפי הערים שמהן באו. ראשית עלית הכורדים אל ירושלים, חלה לפני כמאה שנה בקירוב.

היהודים הכורדים הם יוצאי ארץ כורדיסטאן, בימינו בחלקה הצפוני ביותר של עיראק, בקרבת גבולות תורכיה, סוריה ופרס. הם יוצאי עיירות שונות כמו מוסול, הנקראת אשור בקרב היהודים ובה מראים את קברו של יונה הנביא הקדוש להם. בקרבתו תל נינוה בירת אשור בימי קדם. כן באו כורדים מעיר קירקוק, המפורסמת במעינות הנפט בסביבתה, ומהכפרים ארביל, דחוק, עמאדיה, זאכו, בראש וכו'. בכורדיסטאן נמצאת עיירה בשם אלקוש, ובה מראים את קברו של הנביא נחום האלקושי, המפורסם בקדושתו במסורת היהודים הכורדים.

רבים מהכורדים מדברים ביניהם ז'רגון ארמי, דומה במקצת לארמית של תרגום אונקלוס על התורה, ולפיכך הם קוראים לה 'לשון־תרגום'.

לפי דברי הכורדים מובא זכר לארצם בגירסה 'קרדו' בתירגום הארמי של המקרא, במקום השם אררט במקור העברי [1].

בכורדיסטאן קם במאה השתים־עשרה דוד אלרואי, שאמר לעלות אל ירושלים ולהקים בה מחדש את מלכות ישראל. מרכז פעולתו היתה בעיקר בעיירה עמאדיה, בקירוב בשנת 1150 לסה"נ, בתקופה שארץ־ישראל היתה בשלטון הצלבנים. רבי בנימין מטודילה, שביקר בארץ כורדיסטאן כעשרים וחמש שנה אחרי דוד אלרואי, מספר עליו: „ועלה בדעתו להרים יד במלך פרס ולקבץ היהודים היושבים בהרי חפתון ולצאת להלחם בכל הגוים וללכת ולתפוש ירושלים... והאמינו בו מקצת יהודים וקראו אותו משיחנו".

לפי מסורת הכורדים הם צאצאי עשרת השבטים, אשר הוגלו בידי מלכי אשור אל מחוזות רחוקים במלכותם. גם רבי בנימין הנזכר מספר על מוצאם: „יותר ממאה קהילות מישראל... והם מן הגלות הראשון, שהגלה שלמנאסר המלך והם מדברים בלשון־תרגום". הכורדים רואים בעליתם אל ארץ־ישראל קיום דברי ישעיהו הנביא: „והיה ביום ההוא יתקע בשופר גדול ובאו האובדים בארץ אשור... והשתחוו לה' בהר הקודש בירושלם" [2].

בתחומי כורדיסטאן של ימינו השתרעה בימי קדם ארץ חדייב או אדיאבנה והעיר ארביל היתה בירתה. בתקופת הבית־השני עלו מחדייב מבני משפחות המלוכה ובראשם הילני המלכה, שהתישבו בירושלים וקיבלו את דת היהודים. חכמי המשנה מספרים על נדיבותם הרבה בירושלים: „מונבז המלך היה עושה כל ידות הכלים (בבית־המקדש) של יום הכפורים של זהב. הילני אמו עשתה נברשה של זהב על פתחו של היכל, ואף היא עשתה טבלא של זהב" [3]. „מעשה במונבז המלך, שעמד וביזבז כל אוצרותיו לעניים שהיו לו בשני בצורת" [4]... הם הקימו להם ארמונות בירושלים שנשרפו ונחרבו בימי מרד היהודים ברומאים, בשנת

---

1 בראשית ח, ד: הרי אררט—טורי קרדו. מלכים־ב יט, לז: ארץ אררט—ארעא קרדו.
2 ישעיה כז, יג. 3 משנה יומא ג, י. 4 תוספתא, פאה ד, יח.

70 לפסה"נ [1]. הם חצבו להם מערה מפוארת לקבורתם, והיא מערת 'קברי המלכים' המפורסמת, שבה נגלו ארונות מתים ואחדים מקושטים יפה.

לובים (טריפוליטאנים)

הלובים הם יוצאי ארץ לוב באפריקה הצפונית בין מצרים וטוניס. הם נחשבים לעדת המערבים. עם קום המדינה עלו לארץ יהודים מלוב, ומעטים מהם התישבו בירושלים. יוצאי לוב באים בעיקר מבירתה טריפולי וכן מעירות באזורה המזרחי, הנקרא בשם ברקה—קירנאיקה בימי קדם.

בקירנאיקה היה ישוב יהודי עוד בתקופה קדומה, ולו קשרים רבים עם הארץ וירושלים, הקירנאים נהגו לשלוח תרומות לבית־המקדש "כמנהג אבותיהם" [2]. במאה הראשונה היתה בירושלים עדה של יהודים מקרינאיקה ולהם היה גם בית־כנסת מיוחד, לפי המסופר בברית החדשה [3]. אחד מאנשיה היה שמעון הקירנאי שרצה לעזור לישו לשאת את הצלב, בעברו על פניו כשהובל במשמר הרומאים.

מערבים

המערבים הם יוצאי ארצות אפריקה הצפונית, מרוקו אלג'יר וטוניס, אשר נקראו בשם הערבי הכללי אלמע'רב—המערב, כי נמצאת מערבה מארץ־ישראל. המערבים, עלו אל ירושלים עוד מדורות קודמים. עם קום ישראל עלו אל הארץ רבבות מיהודי צפון אפריקה מארצות מרוקו, אלג'יר וטוניס ורבים גם התישבו בירושלים. הם מהווים אלמנט ניכר בשיכונים החדשים של הבירה.

המערבים באו אל ירושלים עוד בימי־הביניים. יהודה אלחריזי מספר בשנת ד' תתקע"ח—1218 על ירושלים: "ושם מן המערביים קהילה חשובה וטובה".

רבי משה באסולה בשנת רפ"ב—1522, מציין: "ומערבים שבאו מברבריה"—ברבריה הוא השם הכללי של ארצות צפון אפריקה המוסלמית.

יצחק בר מוסא, מתושבי ירושלים, היה במוצאו ממארוקו בצפון אפריקה. הוא שלח מירושלים בשנת ש"א—1541 איגרת קצרה כתובה ערבית, בכתב עברי, ובה משתקף הווי ירושלים ומצב המערבים בה. יצחק מספר עליו ועל אחיו: "ונשאנו נשים במצרים כי הבנות בארץ־ישראל הן מעטות, מפני הברכה שבה, שילדים שבעה בנים ואחרי־כן רק בת אחת ולכן נשאנו נשים במצרים, ששם הבנות הרבה"... הוא גם מספר על הסולטן התורכי סולייאמן שמשל אז גם על א"י: "והוא אוהב את היהודים מאד כמו עיניו... ודע לך כי ישיבת שכונת היהודים בירושלים טובה מכל שכונות היהודים בעולם". הוא מספר על תושביה וברובם ספרדים: "ובקשנו מהם אני ואלו היהודים המערבים שיתנו לנו איזה ספרים, ונתנו להם את שלנו, והשלימו רצוננו והחליפום לנו, ונתפלאנו עליהם על הכבוד הזה", ולבסוף פונה הוא אל מכירו במארוקו: "ועתה חביבי אם תרצה לבוא—בוא,

1 סלביוס, מלחמות ה, ד, ב. ה, ו, א. ו, ו, ג.
2 קדמוניות טז, י, ה. 3 מפעלי השליחים ו, ס.

כי ארץ־ישראל לא רחוקה היא... סך הכל חודש ושבעה ימים... כן יזכינו ויזכה ישראל כולם לראות ביאת הגואל בקרוב, אכי"ר (אמן כן יהי רצון)„[1].

היהודים בצפון אפריקה גם נקראו בשם הספרדי מורישקס, דומה לשמם הלועזי של המסתערבים, שחיו בא"י עוד לפני בוא הספרדים אליה (עיין: ספרדים).

מורישקס באה מהמלה 'מור', שבה קראו האירופים את המוסלמים הצפון־אפריקאים. רבי גדליה מספר, בקירוב בשנת ת"ס—1700, בקונטרסו 'שאלו שלום ירושלים' על המערבים, מורישקס, ועל מקורות פרנסתם: „וגם יש קצת מן היהודים הנקרא אנשי מערבא ובלשונם הם נקראים מורישקס. ואלו מדברים בלשונם (ערבית)... ולבושיהם הוא כמעט כמו הערבים... כי גם הערבים אינם מגלחים זקנם, ולכן אין היכר ביניהם. ויש להם חמורים והולכים מכפר לכפר עם בשמים ושאר דברים, ולוקחים בכפרים חיטין ושעורין ושאר מיני מאכל, ומביאים לירושלים ומוכרים ובזה מתפרנסים. אבל הם רובם ככולם עניים".

מתוך קהילות המערבים בארץ יצאו אישים חשובים גם בשדה הספרות: רבי אברהם אזולאי, במוצאו מהעיר פאס במארוקו, היה מקובל מפורסם בעל הספר 'חסד־לאברהם', ונפטר בחברון בשנת ת"ד—1643. נכדו החיד"א—הרב חיים יוסף אזולאי היה סופר פורה ומשולח נועז. חיבורו 'עבודת־קודש' הוא הספר העברי הראשון שנדפס בירושלים (עמ' 99).

רב ירושלמי אחר שהיה מיוצאי מארוקו, יליד העיר פאס, הוא רבי יעקב חאגיז שבא דרך איטליה אל ירושלים, בשנת תי"ז—1658, עמד בראש ישיבה שקראה על שמו 'בית־יעקב', וממנה יצאו רבנים מפורסמים. הוא פרסם ספרים רבים וגם 'הלכות קטנות' שבו מובאות ידיעות על הווי ירושלים בימיו (עמ' 181). בנו של רבי יעקב חאגיז, משה, יליד ירושלים, התפרסם גם הוא וידוע בכינויו: המני"ח—ה'רב מ'שה ב'ן י'עקב ח'אגיז', מחבר הספר 'שפת־אמת', החשוב לידיעת הארץ בדורו וכן הקונטרס: 'אלה מסעי' תאור ביקוריו במקומותיה הקדושים. נפטר בשנת תקי"ח—1750 ועלי מצבתו כתובת ארוכה: „עובר פנה אלי קרא נא זה... אתמול בהוד זרח מאור פניו... גושי אדמה כתרו היום"...

ר' חיים בן־עטר בעל הפירוש הנודע 'אור־החיים' על התורה, עלה מעירו סאלי במארוקו והתישב בשנת תקכ"ב—1742 בירושלים: „מקום השכינה הרמה, עיר החביבה על אל עולם". בה חיבר את ספרו 'ראשון לציון'. נפטר בשנת תק"ג—1743 וקברו בהר הזיתים קדוש ונערץ בקרב היהודים, וביום הזכרון למותו עלו להשתטח ולהתפלל עליו.

בדורות האחרונים חי בירושלים רבי דוד בן־שמעון (דב"ש) שעלה מעיר רבאט במארוקו אל ירושלים בשנת תרי"ד—1854 והיה סופר, רב ועסקן ציבורי חשוב בעדתו. הוא חיבר בה את ספרו: „שערי צדק"—... מעלות אדמת הקדש...

---

[1] Hebrew Union College Annual, IV, 1927, p. 461.

בו ימצאו נופש לנפשם המסתופפים בחצרות ה'... ובא לציון גואל בן ישי חי בחליל ובשירים". ביוזמתו של הרב בן־שמעון נוסדה מחנה־ישראל, השכונה היהודית השניה מחוץ לחומת ירושלים (עיין להלן: שכונות). בית־הכנסת של מערבים בעיר העתיקה היה נקרא לכבודו—צוף דב"ש.

בהיות עדת המערבים קטנה, היא היתה כפופה אל הספרדים, אולם מסיבת קיפוח בזכויותיה פרצו סיכסוכים ביניהם. לבסוף הצליחו המערבים להשתחרר מהם ולהקים קהילה בפני עצמה. הסיכסוך החמור ביניהם משתקף גם בקונטרס, שהוציאו לאור החכמים הספרדים ונגדם יצאו המערבים בקונטרס אחר 'משפט לאלהי יעקב', שנשלח, למרות התנגדותם הנמרצת של הספרדים, אל קהילות היהודים בארצות אפריקה הצפונית.

תמונה מפורטת על מצב עדת המערבים בירושלים, בשנת תרכ"ו—1866, מתוארת בתזכיר שהוגש לידי משה מונטיפיורי: „לוח שמות בני ישראל דק"ק (דקהילה קדושה) מערבים הי"ו (ה' ישמרם ויצילם) היושבים בעיה"ק (בעיר הקודש) ירושלים תובב"א (תבנה ותכונן במהרה בימינו אמן) אשר נעשה בפקודת השר הגדול מו"ה (מורנו הרב) משה מונטיפיורי — הש"י (השם ישמרהו), בשנת תרכ"ו לבריאת עולם. שמותם, מקום מולדתם, גילם, זמן בואם לאה"ק (לארץ הקודש), מהות כספם, מלאכתם, פנוי או נשוי, שם האשה, מספר ילדים וגילם, הערות, מספר הנפשות במשפחה וכו'". מתוך התזכיר נראה שהיהודים המערבים באו ממארוקו, אלג'יר טוניס וטריפולי. בו נזכרות הערים השונות: אלג'יר, טנג'יר, פאס, רבאט ודאר אלביצ'ה היינו 'הבית־הלבן' וזהו שמה הערבי של קזבלנקה. מענין התאור של משלוח ידם של המערבים ומצבם הכלכלי: מוכר פחמים, רוכל בכפרים, נושא, סבל, משרת 'באוספיטאל אינגליז' (בבית־החולים האנגלי), לומד עם בטלנים, מתקן מנעלים ישנים, 'חייט ופייטן', מסובב בשוקים בסחורה על השכם. כן נאמר על אחד והוא 'כלוא בבית ונהנה מצדקה', על אחר: 'שוטה וכלוא בד' אמותיו'... ברשימה מיוחדת נזכרות האלמנות בעדה המערבית ומקורות פרנסתן: משרתת בבתים, 'עושה ספונג'ה' (שוטפת רצפות), 'תופרת לכשתמצא', 'מרקידה קמח' וכו'. התזכיר מביא את שמות בתי־הכנסת ובתי־המדרש. בסוף מספרים כותבי התזכיר: „אין בינינו כיום עובדי־אדמה, אולם כמה עניים שהם בלי מלאכה ומחיה רוצים לעבוד באדמה ובחקלאות, אך אין ידם משגת לקנות שדות וכרמים. ואם ימצא מי שיחזיק בהם, הם נכונים לשעבד עצמם לקרקע, לעבדה כיאות, כדי לזון את בני ביתם"[1].

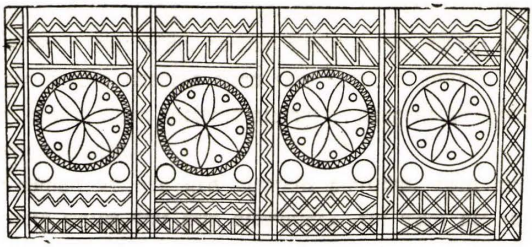
מבני העדה המערבית בירושלים מפורסם אברהם אלמאליח, סופר, עורך ועסקן רב־פעלים וממנהיגיה הוותיקים של עדת הספרדים בארץ־ישראל.

מצרים

בירושלים משפחות מעטות יוצאות ארץ מצרים, שבאו ברובן עם קום מדינת

1 יותר פרטים על תזכיר זה, עיין: מנחה לאברהם (אלמאליח), תשי"ט, עמ' 176.

ישראל. עוד מדורות קדומים היו קשרים רבים בין ירושלים ויהדות מצרים הגדולה. כשבית־המקדש השני היה קיים הביא אליו ניקנור, יהודי עשיר באלכסנדריה, לתות זהב שנקבעו בשער שהיה נקרא על שמו[1]. במרומי הר הצופים במערת־קברים קדומה התגלה ארון אבן מקושט שבו נקבר ניקנור, כפי שכתוב עליו ביוונית ובעברית (ציור).

ארון האבן שבו נטמנו עצמותיו של ניקנור מאלכסנדריה

הכתובת היוונית—עברית
החרותה בדופן הארון
ביוונית כתוב: 'עצמות ניקנור מאלכסנדריה שעשה את השער'.
בעברית: 'נקנר אלכסא' אולי קיצור של אלכס(נדרי)א. הארון נמצא בשנת 1902 ושמור במוזיאון הבריטי בלונדון.

בירושלים היה קיים בית־כנסת של יוצאי אלכסנדריה אשר במצרים[2]. רבותינו מספרים שבין שלושה דייני גזירות שהיו בירושלים, בראשית המאה האחרונה, היה גם חנן המצרי[3]. בתקופה יותר מאוחרת, בקירוב במאה השניה, התפרסם גם חכם בשם זה[4].

גם בתקופת ימי־הביניים היו קשרים רבים בין יהדות ארץ־ישראל, ובעיקר תושבי ירושלים, ויהדות מצרים. רבי סעדיה גאון הנודע, גדול חכמי ישראל במאה העשירית, היה יליד מצרים, בן העיר פיום ומכאן כינויו—אלפיומי. הוא חי גם בארץ־ישראל, בקירוב בשנות 915—928. מסורת אחת סיפרה על אביו רבי יוסף: „ונדחף מארץ מצרים ומת ביפו".

בגניזה של מצרים נמצאו מכתבים רבים, המעידים על העזרה הרבה שהגישה יהדות מצרים לירושלים, במאה האחת־עשרה, לפני כיבושה בידי הצלבנים. במכתב שנשלח מאת ראש ישיבתה, בקירוב בשנת 1050, מבטיח הכותב לרבי אפרים: „כי בכל עת לא נפסוק זכר קהלות מצרים באשר עשו עמנו פעם בפעם בכלל, וזכרך בפרט בתוך כל הקהל, ובכל מועד ובהר הזיתים, צור ישמע תפלתנו". רבי אשתורי הפרחי מספר, בשנת פ"ב—1322, על עולי־רגל בירושלים „בחגים

---

1 תוספתא, יום הכפורים ב, ד, בבלי, יומא לח, א. 2 מפעלי השליחים ו, ט.
3 בבלי, כתובות קה, א. 4 סנהדרין יז, ב.

ובמועדים", וביניהם גם "מן מצרים ואסכנדריה". מצרים במקרה זה היא צורה עברית של השם הערבי מצר—קאהיר, ואסכנדריה—אלכסנדריה, שבהן היו קיימות גם בתקופה זו קהילות יהודיות גדולות. עולה־רגל אחד, שסייר בארץ בשנת ר"א—1441, מספר על הבאים אל ירושלים "וממצרים ומנוא־אמון". נוא־אמון הוא שמה העברי של אלכסנדריה הנזכרת. רבי עובדיה מברטנורה מספר, בשנת רמ"ט—1489, על עולי־רגל לירושלים ומוסיף: "תמיד באים פה ממצרים.. להשתחוות לאל".

כעשרים שנה אחרי כיבוש הארץ בידי התורכים קם סולטנם הגודע סוליימאן המפואר ובנה חומה סביב ירושלים. ההיסטוריון היהודי יוסף סמברי מספר על עזרתם של יהודי במצרים, שהיתה אף היא בשלטון התורכים, לסולטן אשר "בנה את חומות ירושלים על־יד הנגיד הרב אברהם קאשטרו ז"ל, אשר היה במצרים מושל על בית־המטבע (שר האוצר)... והנגיד יצא מלפני המלך שו(לטאן) סולימאן בלבוש מלכות" [1].

בראשית המאה השש־עשרה התפרסם בירושלים הנגיד רבי יצחק הכהן שולל, שעלה אליה ממצרים, פעל רבות בחייה הציבורים ונפטר בה בשנת רפ"ז—1527. עולה־רגל שעבר בירושלים בימי פעולתו מספר עליו: "אב לכולם הנגיד כהר"ר (כבוד הרב רבי) יצחק שולל, מוכתר בכתר כהונה, כתר עושר וכתר שם טוב".

סוריים

בירושלים ישנם יהודים יוצאי סוריה, ובעיקר מעריה הגדולות דמשק—בדרומה, וחלב—בצפונה, הידועה בשם ארם־צובא (אר"צ) בקרב היהודים. בערים הללו התקיימו קהילות יהודיות גדולות ועשירות ולהן היו קשרים רבים עם ארץ־ישראל עוד מדורות קדומים. רבים מבניהן עלו מדי פעם בפעם אל הארץ להסתופף במקומותיה הקדושים. רבי אשתורי הפרחי מספר, בשנת פ"ב—1322, על העולים אל ירושלים "בחגים ובמועדים... כאנשי סין וחמת, דמשק, צובה"... סין או סינים הוא שמה העברי של טריפולי, עיר חשובה בימינו בחוף הלבנון. חמת היא העיר חמה בסוריה התיכונה וצובה היא ארם־צובא הנזכרת. גם רבי יצחק בן אלפרא, מספר, בשנת ר"א—1441, על עולי־רגל מסוריה. רבי עובדיה מברטנורה מספר, בשנת רמ"ט—1489, על המבקרים בירושלים: "ותמיד באים פה... ומדמשק ומחלב, היא ארם צובא... להשתחוות לאל". לא רק מקהילות גדולות בסוריה באו עולי־רגל אל ירושלים אלא גם מעיירות קטנות. מסופר במאה העשירית על יהודי "מזקני אלרקה שהיה בירושלים" [2]. אלרקה היא עיירה קטנה על הדרך מחלב אל עיראק—בבל הקדומה.

רבי חיים פרחי, בן משפחה דמשקאית נכבדה, מילא תפקיד חשוב בשלטון התורכי בארץ־ישראל והיה יועץ ושר־כספים לפחת עכו בראשית המאה התשע־עשרה, כשהיתה בירת התורכים בארץ. העסקן הירושלמי אברהם ענתבי היה

1 A. Neubauer, Mediaeval Jewish Chronicles, I, 1887, p. 145.
2 ספר הישוב, ב, תש"ד, עמ' 37.

יליד דמשק והתישב בירושלים בשנת תרנ"ו—1896, פעל רבות בשדה החינוך, וגם היוזם לבנין השכונה 'נחלת־צדוק', הנקראת לזכר הרב צדוק הכהן—ראש רבני צרפת. מיוצאי העיר חלב שפעל רבות בבנינה של ירושלים החדשה היה אליהו יוסף שמעא, בונה המרכז־המסחרי בשנת תרפ"ח—1928, ורחובה הראשי נקרא לזכרו.

ספרדים

הספרדים הם בני העדה הקדומה ביותר בירושלים וראשית בואם אליה עוד בימי־הביניים. אבותיהם באו אליה מארץ ספרד, היספמיה, השוכנת בירכתי הים התיכון מערבה. בימי פריחת היהדות בה, יצאו ממנה עולי־רגל אשר סיירו גם בירושלים, ואחדים מהם השאירו רשמי תאור מביקוריהם. לפי ידיעה אחת בא הרמב"ם 'הנשר הגדול', שהיה יליד קורטובה בספרד, דרך העיר פאס במארוקו אל הארץ בשנת ד' תתקכ"ו—1165, עלה אל ירושלים אולם לא יכול היה להשאר מסיבת שלטונה הנוצרי והמלחמות הרבות שהתחוללו בה. הוא התישב במצרים, במקום שפעל גדולות, ולפי המסורת ציווה לקברו בארץ־ישראל וקברו הקדוש נמצא בטבריה (עמ' 70).

רבי בנימין, בן העיר טודילה בספרד, גדול הנוסעים היהודים בימי־הביניים, ביקר בירושלים בקירוב בשנת תתקל"ה—1175. רבי יהודה אלחריזי ביקר בה בשנת תתקע"ח—1218, והוא היה תושב ספרד המוסלמית, שממנה התגעגע אל ירושלים: „נפשי לציון מספרד ממעמקים עד שחקים עלתה". הרמב"ן, מרחיב ישובה היהודי של ירושלים, בשנת ה' אלפים כ"ז—1267, היה בן העיירה הספרדית גירונה הסמוכה לברצלונה, במחוז קטלוניה (עיין עמ' 84).

אחרי גירוש היהודים מספרד, בסוף המאה החמש־עשרה, עלו אל ירושלים יהודים רבים. בדורות הבאים באו אליה ספרדים בני המגורשים, שהשתכנו בארצות שונות סביב הים התיכון. הספרדים נהגו לדבר בלשון לאדינו, ז'רגון־ספרדי, וכתבו אותה בכתב עברי רש"י. עד היום רווחת הלאדינו בקרב המשפחות הספרדיות הוותיקות בירושלים.

בבוא הספרדים הראשונים אל ירושלים הם עוד מצאו בה שרידי ישוב יהודי קדום יותר, אשר דיבר ערבית ואורח חייו היו דומים מאד לשל שכניהם הערבים, ולפיכך נקראו מסתערבים, ובספרדית: מוריסקים (מורישקא, מורישקעס), מלשון 'מור'—השם למוסלמי בספרות הנוצרית של ימי־הביניים. רבי משה באסולה בסיורו בירושלים, בשנת רפ"ב—1522, מספר על יהודיה: „וספרדים לרוב. ומסתערבים הם מוריסיקים תושבי הארץ מקדם". רב ירושלמי מספר, בראשית המאה השמונה־עשרה: „ושמעתי מבני בניהם של המסתערבים והם נקראים מורישקעס, שהם מזקני ירושלים שנשארו בה אחר החורבן"[1].

---

1 מ. האגיז, אלה מסעי.

המסתערבים היו פשוטים וגסים באורח חייהם ולפיכך 'מורישקא' היה גם כינוי של גנאי. רב ירושלמי מספר: «נדרשתי מה שנהגו בני ארץ־ישראל ומצרים לכנות את איש המוני בשם בזיון איש מורישקא מה הוא ואם יש לשם זה שורש מספרי הקדמונים». באגרת שנשלחה מירושלים בר"פ—1520, מסופר על «מנהג המסתערבים שנוהגים כדברי הרמב"ם, ופוסקין באיסור והיתר הן בדינים בכל דבר כדברי הרמב"ם. אבל עתה כשנתוספו הספרדים יצ"ו (ישמרם צורם וגואלם), מבטלין כל הלשונות ברוב ועושים כרצונם... והנה אודיעך שיש אהבה גדולה בין הכל, הן הספרדים והן המסתערבין, אין צווחה ברחובותינו». אחד מבני הארץ, ר' ישששכר אבן סוסאן, שהתגורר גם בירושלים כתב, בקירוב בשנת ש'—1540, ספר בשם 'תיקון־ישששכר' ובו מסופר גם על הבדלי מנהגים בין מוסתערבים וספרדים.

מספרם של הספרדים גדל והלך בדורות הבאים, ואליהם הצטרפו ובהם נטמעו גם יוצאי פורטוגאל, איטליה, יוון, יוגוסלביה, תורכיה, סוריה מצרים והרבה אחרים. יהודים שראו עצמם מיוחסים במוצאם הספרדי האמיתי, נהגו להוסיף אחרי שמם את האותיות ס"ט—ספרדי טהור. אמנם יש מבארים: ס"ט—סופו טוב או סימן טוב...

עם גידולה של העדה הספרדית השתלטו בניה על כל ענייני היהודים בעיר ועל מוסדותיהם. רבי ישעיהו הורביץ, של"ה הקדוש, מספר על הספרדים שבירושלים: «מתרבים מאד מאד, ממש למאות. ובונים בנינים גדולים. ואנחנו חושבים כל זה לסימן גאולה, במהרה בימינו אמן». יהודי ספרדי שעלה אל ירושלים בקירוב בראשית המאה השש־עשרה, שמואל פיג'ו [1], בן משפחה ספרדית מפורסמת, כותב מכתב לבן משפחתו וקורא אותו לעלות אל הארץ: «שאני מבקשך ומתחנן לפניך כבן המתחנן לפני אביו, שתעשה בכל יכולתך לעלות אל המקום הקדוש הזה, כי אם לא היה דבר אחר כי אם מה שחז"ל (שאמרו חכמינו זכרונם לברכה) 'כל הדר בחוצה לארץ כאלו עובד עבודה זרה... לכן למען השם יתברך ולמען תורתו הקדושה, בו מיד ואל תתאחר וכל מי שרוצה לבוא יבוא" [2]...

מקרב היהדות הספרדית בירושלים יצאו רבנים מפורסמים ורבים מהם כתבו ספרים חשובים בספרות הרבנית, ובספרות 'שאלות ותשובות', שבה משתקף גם חווי ירושלים בדורותיהם. אחד העולים הראשונים מספרד היה אשתורי הפרחי. היה יליד העיירה פלורנציה במחוז אנדלוסיה שנקראה מלשון פלורה—פרח ומכאן שמו—הפרחי. בשנת פ"ב—1322 כתב בארץ את חיבורו הנודע 'כפתור ופרח', שדן בפרשת המצוות התלויות בארץ ועל הגיאוגרפיה של ארץ־ישראל. רבה המפורסם של ירושלים הרלב"ח—רבי לוי בן חביב, היה יליד ספרד, מהעיירה זמורה, ועלה עם משפחתו דרך סלוניקי אל ירושלים, בשנת רפ"ה—1525 (עמ' 91). רב ספרדי אחר היה רבי שלמה סיריליו, שעלה אל ירושלים בשנת רצ"ב—1532 וחיבר

---

1 Picho. 2 א. יערי, אגרות א"י, תש"ג, אגרת כח.

בה פירוש נודע לתלמוד ירושלמי. מאנוסי פורטוגאל שעלו אל הארץ במאה השבע־עשרה היה הרב והרופא יעקב צמח, יליד העיר ליסבון, ודרך סלוניקי עלה בשנת שע"ט—1619 אל צפת וממנה עבר אל ירושלים ובה נפטר. בין חבוריו הרבים מפורסם ספרו 'נגיד ומצוה', על המקובלים ותורת הקבלה הארץ־ישראלית.

הרב הראשי הספרדי בתואר הנכבד 'ראשון לציון' ובכינוי התורכי 'חכם באשי'—חכם פחה, היתה האישיות היהודית החשובה ביותר בחיי היהודים ונציגה כלפי השלטון התורכי. לפי הסברה הראשון שהוכתר בתואר 'ראשון לציון' היה הרב נסים משה מזרחי, בשנת תק"ח—1748, כפי שמובא בהקדמה לספרו „אדמת־הקודש'—אשר הונף ואשר הורם מפרי האדמה ארץ הצבי ירושלים תוב"ב (תבנה ותכונן במהרה בימינו), ארץ מגדלת אלופים לתורה ולדעת חכמה"...[1].

בעזרת יהודים ספרדים תושבי ארצות חוץ: משה מונטיפיורי מאנגליה ויהודה טורא מארצות־הברית, נבנתה בשנת תר"ך—1860 'משכנות־שאננים' השכונה הראשונה מחוץ לחומה וראשית ירושלים החדשה. מחצית המתישבים במשכנות־שאננים היו ספרדים. בדורות הבאים הם הקימו שכונות אחרות בעיר החדשה. אחד הספרדים מתושבי ירושלים, יוסף נבון, היה היוזם של מסילת־הברזל מירושלים אל יפו, והיא המסילה הראשונה בארץ־ישראל (עמ' 164).

פרסים

בירושלים עדה גדולה של יהודים בני פרס, בימינו איראן, ברובם יוצאי הערים הגדולות טהראן, היספהאן, שיראז והמאדאן, שבה מראה המסורת היהודית את קבריהם של אסתר המלכה ומרדכי היהודי. כן מראה המסורת היהודית את קברו של דניאל איש חמודות בארץ פרס. עוד מדורות קדומים עלו יהודים מפרס והתישבו בירושלים. העדה הפרסית בה התארגנה בשנת תרס"א—1901, ודורשי גימטריות מצאו בתאריך זה את דברי תהלים: א'ד'ב'ר'ה'נ'א ש'ל'ו'ם ב'ך'[2].

רבים מיהודי פרס גרים בשכונה נחלת־ציון, שנוסדה בעיקרה בידי פרסים ובה גם נמצאים בתי־הכנסת שלהם. שכונה אחרת שנוסדה בראשיתה ע"י עולי פרס היא שושנת־ציון, במערבה של ירושלים. בשמה התמזגות השמות שושן בירת פרס בימי קדם וידועה במסורת ישראל, וציון—עיר משאת נפשם. רבותינו מספרים שאחד משערי ירושלים נקרא שושן, ועליו היה חקוק ציור של העיר שושן. רבותינו שואלים: „מאי טעמא?—חד אמר: כדי שידעו מהיכן באו"...[3].

מקרב יהודי פרס בירושלים יצאו רבנים מלומדים וגם סופרים וחוקרים: המחנך חנינא מזרחי, יליד טהראן שעלה בנעוריו אל ירושלים, כתב על יהודי ארצו ובזמן האחרון פירסם את ספרו—יהודי פרס. עזרא ציון מלמד, יליד שיראז, שבא עם משפחתו בילדותו אל ירושלים, פירסם בה מחקרים חשובים בספרות התלמוד וגם תירגום עברי של הספר היווני הנודע 'אונומסטיקון' החשוב בידיעת

1 אדמת־קודש, ב, תקט"ז. 2 תהלים קכב, ח. 3 בבלי, מנחות צח, א.

הגיאוגרפיה של ארץ־ישראל, שחובר בידי הבישוף היווני אבסביוס בעיר קיסריה, בראשית המאה החמישית.

עולי משהד או המשהדים המתגוררים בירושלים, הם למעשה יוצאי פרס, מהעיר משהד, אולם מסיבת קורותיהם ומצבם המיוחד בעבר הקרוב, הם מהווים עדה פני עצמה. רבים מבניה מתגוררים בשכונת־הבוכרים ובה שני בתי־כנסת סמוכים המיוחדים להם. עולי משהד הם בעיקר סוחרים ועוסקים במסחר שטיחים, עורות ופרוות. יש מהם העוסקים גם במכירת חפצי מזכרת לתיירים.

משהד היא עיר חשובה בארץ פרס, לא רחוק מהגבול הרוסי. בה נמצא קבר קדוש ונערץ ביותר של הפרסים, מוסלמים־שיעיים, הנקרא אימאם עלי ריזה, המנהיג הדתי העליון (אימאם) השמיני של האיסלם השיעי, שמת בשנת 818 לסה"נ. מאז נקבר במקום הזה קיבלה העיר את השם הערבי־פרסי משהד, היינו מקום קבורה של קדוש 'שהיד'. אל עיר זו נוהרים המוני שיעיים להשתטח על קברה הנערץ.

במשהד, עיר מסחרית חשובה במעבר בין פרס ורוסיה, היתה קיימת בעבר קהילה גדולה של יהודים. בראשית המאה התשע־עשרה הוציאו הפרסים גזרת גרוש נגד היהודים במשהד, והרשו להשאר בה רק אותם שקיבלו את האיסלם. מחוסר ברירה התאסלמו רבים מהיהודים למראית עין, ונקראו בפרסית: ג'דיד אלאיסלאם—החדשים באיסלם. הם חיו ברובעם כאנוסים וקיימו בסתר את מצוות ישראל ומנהגיו. להם היו שמות כפולים: פרסי—כלפי חוץ ביחסיהם עם שכניהם המוסלמים, ועברי—כלפי פנים עם אחיהם היהודים. יש ועלו מהם אל ירושלים להשתחוות על מקומותיה הקדושים. כל שזכה לקיים עליה קדושה זו קיבל את התואר 'חג'י'. הניתן לכל מוסלמי המבקר בערי האיסלם הקדושות בערב. בדורות האחרונים התחילו עולי משהד להתישב בירושלים, השתחררו מחיי אנוסים והיו ליהודים נאמנים למסורת אבות.

על עליתם של אנוסי משהד הראשונים מספר הרב מתתיה גרג'י, בשנת תרס"ח—1908, ועל נדיבם: «חג'י יחזקאל בן מורינו יעקב הלוי והוא היה מהאנוסים. ולעת זקנותו עלה עם אשתו פעה"ק ירושלים תוב"ב. ובנה בתים וחצרות להקדש ובית־הכנסת מפאר... ועוד כמה בעלי־בתים מהאנוסים באו בפע"ק ובנו בית־הכנסת ובתים וחצרות להקדש י"ר (ישע רב) שיהיה להם ישוב טוב באה"ק"...[1].

יוצאי פרס הם גם האורמים, המהווים עדה בפני עצמה. עיין לעיל: אורמים.

צרפתים

באוכלוסיה היהודית בירושלים חיים גם יהודים מעטים יוצאי צרפת. בימי־הביניים, כשהיתה בצרפת יהדות חזקה היו לה קשרים רבים עם ארץ־ישראל. מסופר שבשנת תתקע"א—1211 קמו בצרפת רבנים רבים ועלו אל ירושלים (עיין לעיל: אנגלים). אחד מהם היה רבי יהונתן תושב העיר לוניל (לוניש),

1 בסוף ספרו 'עונג לשבת', תרע"ג.

בסביבות מונפלייה[1]. בעיר זו היתה קיימת קהילה יהודית גדולה ובה חכמים מפורסמים בתולדות ישראל. בשם הצרפתי לוניל המלה 'לון' שפירושו ירח, ולפיכך יהודים קראו לה מגדל או בקעת יריחו וחכמים אחדים שיצאו ממנה צרפו לשמם את הכינוי—'הירחי'. רבי יהונתן 'הכהן הגדול מלוניש' בא לארץ בשנת תתקע"א—1211 ומלווהו היה שמואל בן שמשון, שרשם את תאור מסעם. והוא מספר על בואם אל ירושלים: „ובכינו בכייה גדולה אני והכהן הגדול מלוניש"...

יהודה אלחריזי, בעת סיורו בירושלים בשנת תתקע"ח—1218, מזכיר את יהודי צרפת „ויש מהם חסידי עליון הבאים מארץ צרפת לשכון בציון". גם במאה השלוש־עשרה עלו יהודים מצרפת והתישבו בארץ. אחד מהם היה ר' יחיאל מפאריש שנקרא על מושבו, פריז של ימינו. הוא התישב בשנת תש"ז—1257 בעכו, שהיתה אז עיר נמל חשובה בשלטון הצלבנים ובה קהילה יהודית גדולה. הוא גם שאף לחדש את הקרבנות בירושלים כמו שנהגו אבותינו בימי קדם. רבי אשתורי הפרחי מספר זאת בשנת פ"ב—1322: „שרבנו חננאל (צריך להיות: יחיאל) דפריש ז"ל, אמר לבוא לירושלים והוא בשנת שבע־עשרה לאלף הששי (1257) ושיקריב קרבנות בזמן הזה". גם בנו של רבי יחיאל, הרב יוסף ארמלי, עלה אל הארץ עוד לפני אביו. הוא מכונה בתואר הצרפתי: שיר דילשיש —אדון נחמד[2]. לפני עליתו היה נתון במאסר: „מו'(רנו) שירא דילשוש, בנו של רבינו יחיאל, שנדר ברבים כשיצא מתפיסה לעלות לארץ־ישראל והתיר לו אביו". כן עלה לארץ הרשב"א—רבינו שמשון בן אברהם, שהיה מבעלי התוספות ובא מהעיר שאנץ בצרפת, ולפיכך נקרא חיבורו—תוספות שאנץ[3]. רב אחר שנקרא על עירו בצרפת היה רבנו יוסף מבורגונדיה[4]. האלמוני בעל 'תוצאות ארץ־ישראל' מספר, בקירוב בשנת הל"ב—1272, על קבריהם של רבני צרפת הנזכרים שהיו בחיפה: „שם קבורת הרב הגדול רבנו שמשון בר אברהם בעל התוספות ז"ל. ושם קבור הרב רבינו יוסף מבורגונדי זצק"ל והרב רבינו בן רבינו יחיאל מפאריש המכונה שיר דילשוש זצק"ל".

תורכים

יהודים יוצאי תורכיה התישבו בירושלים עוד מדורות קדומים, ביחוד מעת שארץ־ישראל עברה לשלטון התורכים, בראשית המאה השש־עשרה. רובם באו מבירתה איסטנבול (קונסטנטינופול), שנקראה בקרב היהודים קושטאנדינה או קושטא, וכן מהעיר איזמיר או סמירנה בלעז.

עולה מתורכיה היה 'הרב החסיד' גדליה חיון, יליד קושטא. יסד בירושלים, בקירוב בשנת תצ"ז—1737, מרכז תורני 'קהל חסידים' שהתפרסם בשם 'בית־אל' בדורות הבאים והיה מעון המקובלים החשוב ביותר בירושלים. ממנו יצאו רבנים

1 .Lunil 2 .Sir Dedicieux 3 .Sens 4 .Bourgogne

וסופרים מפורסמים, נתקיים עד חורבן הרובע־היהודי במלחמת השיחרור בשנת תש"ח—1948 (עיין להלן). רבי חיון היה גם בין יוזמי תקנה חשובה בחיי היהודים בירושלים, שהוסכם עליה בשנת תק"ט—1748, האוסרת לחיות בעיר הקודש לאדם השרוי בלי אשה...

בעיר העתיקה של ירושלים היה קיים בית־כנסת איסטנבולי, שנבנה בידי עולי איסטנבול. יוצאי תורכיה הצטרפו אל העדה הספרדית בירושלים ומהם יצאו גם רבנים נודעים. רבה המפורסם של ירושלים רבי יום־טוב צהלון (מהריט"א) היה יליד איזמיר ובנעוריו עלה אל ירושלים, בקירוב בשנת תק"ן—1790, ובה חיבר את ספריו המפורסמים בספרות הרבנית. רבי חיים אברהם גאגין, הידוע גם בכינויו אג"ן, היה יליד קושטא, גודל בירושלים והיה לרבה הראשי, 'ראשון לציון' בשנת תר"ב—1842. הוא הראשון שהוכתר מטעם הסולטן התורכי בתואר הנכבד 'חכם־באשי', רב ראשי לכל קהילות היהודים בארץ־ישראל והיה בעל סמכות רשמית גבוהה.

בבירת תורכיה של אותם הימים, קושטא או קושטאנדינה, נדפסו ספרים שנכתבו בידי רבני ירושלים או ספרים על אודות הארץ. ההוצאה הראשונה של מסעות בנימין מטודילה נדפסה בקושטא בשנת ש"ג—1543. הקונטרס הנודע 'יחוס הצדיקים' תורגם ללאדינו, ז'רגון־ספרדי, נדפס בשנת שנ"ד—1594 בעיירה בילוידיר הסמוכה לקושטא, בבית־דפוס שהוקם "ע"י ריינה אלמנת השר הגדול בישראל הדוכיס האדון דון יוסף נשיא". בקושטא נדפס חיבורו של הרב הירושלמי רפאל טריויש "צח ואדום"—ולקדושים אשר בארץ המה מפיל תחינות". כן נדפס באותה שנה קונטרס אחר: "מגן־אבות"—הנהגות לימודים ותפילות על קברות האבות בארץ הקדושה". קונטרס אחר לידיעת מקומותיה הקדושים של הארץ, בשם 'זכרון בירושלים', נדפס בקושטא בשנת תק"ג—1743 ע"י ר' יהודה פוליאשטרו, שהיה כנראה תושב ארץ־ישראל.

האורפלים הם יוצאי תורכיה, ומהווים עדה בפני עצמה (עיין: אורפלים).

ת י מ נ י ם

בירושלים ישנה עדה גדולה של יהודי תימן, המתגוררים בעיקר בשכונה שערי־פנה—בגבול מאה־שערים, בנחלת־אחים—בגבול רחביה, ובסוכת־שלום—בגבול מחנה־יהודה. להם בתי־כנסת מיוחדים.

יהודי תימן הם יוצאי ארץ ימן אשר בירכתי חצי אי ערב, בתחום ארץ שבא בימי קדם. היהודים קראו לה תימן. רבים מהעולים באו מבירתה צנעא ולפי מסורת יהודית־תימנית, שבטעות יסודה, נמצאת במקומה של אוזל הנזכרת בנבואתו של יחזקאל, ברשימת הארצות שסחרו עם צור הקדומה. כן באו תימנים מעירות שונות בסביבות צנעא.

בגבולה של תימן נמצאת העיר עדן, במוצאו של ים סוף. עד קום האיסלם בארץ ערב נמצאו בה קהילות גדולות של יהודים. עם התגברות דת מוחמד נרדפו אחדים משבטי היהודים, שגורשו מערב עוד בתקופת מוחמד בראשית המאה השביעית, נדדו אל ארץ־ישראל והתגוררו בה ובגבולותיה בעבר־הירדן. בעת כיבוש הארץ בידי הערבים, בשנת 638, היה מורה־הדרך של חליף האיסלם

עומר בן חטאב בסיוריו בירושלים, יהודי בן ערב שהתאסלם ונקרא בערבית כּעב אלאַחבּר (עקיבא החבר).

בדורות הבאים היו ליהודי תימן ועדן קשרים רבים עם ירושלים הקדושה. בימי־הביניים התגוררו בארץ ערב יהודים מסתגפים על חורבן עיר הקודש ומקדשה ונקראו אבלי ציון ואבלי ירושלים. רבי בנימין מספר עליהם, בקרוב בשנת תתקל"ה —1175: "שאין אוכלים בשר, ואין שותים יין. והם לובשים בגדים שחורים. והם יושבים במערות או בבתים גרועים ומתענים כל ימי חייהם, חוץ מן שבתות וימים טובים. ומבקשים רחמים תמיד לפני הקב"ה בעבור שמו הגדול שירחם על גלות ישראל ועל היהודים".

רבי עובדיה מברטנורה מספר, בשנת רמ"ט—1489, על עולי־רגל אל ירושלים: "ובימים האלה באו הנה יהודים מארץ עדן... וספרו היהודים ההם שבמדינה ההיא היום קהילות רבות מישראל... וספר לי רב אחד... נולד ונתגדל בארץ הזאת (ארץ־ישראל) כי זכור הוא בימי חרפו, כאשר באו יהודים אחדים מארץ עדן, כדרך שבאו אלה, וספר כדבר הזה בשוה, בלי תוספת וחסרון"...

דוד הראובני, שביקר בירושלים בשנת רפ"ג—1523, היה לפי דבריו יליד ערב, ממחוז חיבר והוא קורא לה חבור, שהתפרסמה בקהילותיה היהודיות בימי קדם. הוא מעיד על יחוסו "ואבי המלך שלמה, ואחי יוסף המלך גדול ממני ומושל במדבר חבור על שלושים רבוא, שהם בני שבטי ראובן, גד וחצי שבט מנשה".

בשנת שנ"ז—1567 ביקר בירושלים הרב זכריה, המכונה יחיא אלצ'הרי מגדולי משוררי תימן והיה יליד העיר צנעא, בירת תימן. הוא השאיר תאור מענין כתוב בלשון מליצית על מסעותיו בארץ־ישראל ובירושלים: "ואלך בחוצות העיר ולבי מקרבי הבעיר, על עיר אבות וחורבותיה ותוקף שממותיה, ואני מתבונן באורך הגלות והשפלות והדלות.. ואומר: ה' אלוהים עד מתי תהיה עירך לשמה ונחלתך שכנה דומה"...

משוררה הגדול של יהדות תימן, רבי שלום שבזי, שחי בראשית המאה השבע־עשרה, מביע בשירתו את געגועיו העזים אל הארץ ואל ירושלים בירתה: "נעלה לארצנו בשירה וזמרה וברון הדרה. יתקבצו כל יושבי מדינות ובני שכונות נעלה לארצנו בקול רננות"...

בין התימנים הראשונים שעלו אל הארץ היה רבי שלמה עדני, שהתגורר גם בירושלים והשלים בה, בקירוב בשנת שפ"ד—1624, את פירושו הנודע על המשנה 'מלאכת־שלמה'. בהקדמה הוא מספר על סבלו הרב בימי בחרותו: "הייתי נע ונד כצפור נודדת מקנה, שכמה לילות בליתי באשפה ובה היתה התנומה והשינה. וכמה שבתות בצאת ישראל מבית־הכנסת, הייתי הולך להטמן מחוץ לעיר על פני השדות". כן מספר הוא על סיבת העניות השוררת בקרב אחיו התימנים: "קבלנו כי אנו מן הכת ששלח להם עזרא לעלות לבנות בית שני ויתנו כתף סוררת ויקללם להיות כל ימיהם בעוני".

רב תימני נודע שהתישב בירושלים בשנת תר"ך—1760 היה רבי שלום שרעבי, הידוע בכינוי השמ"ש—ה'רב ש'לום מ'זרחי ש'רעבי'. הוא עלה מתימן מבירתה צנעא ונקרא על העיירה שרעב הנמצאת בסביבותיה. היה מראשי המקובלים בעיר העתיקה, ומחבר סידור תפילות מיוחד 'נהר־שלום', כתוב לפי כוונות המיסתורין בישראל. חכם תימני אחר שהתישב בירושלים היה רבי שלום עדני, ובה חיבר את ספרו 'סוכת־שלום', בשנת תרנ"א—1891. בהקדמה הוא מספר על אהבתו לירושלים ועל התלאות שעברו עליו בדרכו אליה: „נפשי התעוררה בעומק וגידל ותוקף חבת חשקת ואהבת עיה"ק ירושלים ת"ו (תבנה ותכונן) והמקום הקדוש והנורא שעמדו בו קדישי עליונין ראשונים כמלאכים, הוא בית־אל יכב"ץ (יכון בצדק) עד שאין קץ ותכלית ללהבת תשוקה זאת בין באכילתי, בין במהלכי בדרך, בין בשינתי, בין בלימודי". מקץ שנים אחדות רבי שלום עדני הדפיס בירושלים ספר אחר שקרא לו בשם: 'שלום ירושלים'.

עם העליה הגדילה של יהודי תימן בשנת תרמ"ב—1882, פנו משפחות רבות גם אל ירושלים. העולים מצאו רמז לעליתם זו בדברי שיר השירים: „אמרתי אעלה בתמר", הם דרשו 'בתמר'—תרמ"ב. אחד העולים מתימן, מורנו שלום אלשיך, מספר: „ועד שנה זו שהיא שנת תרס"ח (1908) מספר התימנים שבירושלים ת"ו (תבנה ותכונן) לערך אלפים ות"ק (וחמש מאות) נפשית". הוא גם מספר על גורלם המר של הראשונים: „לא היה שום אדם בעולם שיכול לסבול מה שסבלו התימנים בירושלים. בתחלה הקיץ ישבו תחת אויר השמים לחורב ביום ולקרח בלילה. ישבו תחת העצים... נטושים ועזובים על פני השדה... גם כן לא היו מאמינים להם שהם מבני אברהם יצחק ויעקב, גם שהכרת פניהם וכל סימני היהודית ענתה בם כי הם זרע בירך ה'... ואחר שהכירו קהלות ירושלים בכשרותם ויהדותם... התחילו לרחם עליהם ולקרבם"...

למראה סבלם של יהודי תימן, התעוררו עסקנים בירושלים ויסדו למענם חברה מיוחדת 'עזרת־נידחים'. החברה רכשה שטח אדמה בירכתי ירישלים, בשפולי הכפר הערבי סילואן ובגבול נחל קדרון. על שטח זה נבנה בשנת תרמ"ה—1884 ישוב מייחד להם, שהוכתר בשם כפר־השילוח, כי בקרבתו נמצאת בריכת־השילוח המפורסמת בתקופת המקרא. כפר־השילוח, הוא אבי ישובי התימנים בארץ־ישראל, נחנך ביום ט"ו כסלו תרמ"ה (3 דצמבר 1884). המטרה בהקמתו היתה להכשיר את המתישבים התימנים לעבודה חקלאית, ובעיקר גידול ירקות להספקת יהודי ירושלים. אולם חוסר קרקע וצימצום המים עכבו בעד הגשמת השאיפה הזאת במלואה, ומרבית תושביו עסקו יותר בעבודות חוץ. במאורעות הדמים בין יהודים וערבים היו תושבי כפר־השילוח בסכנה ומספרם התמעט. במאורעות תרפ"ט—1929 נאלצו הנשארים לצאת ממנו, בתיהם נשדדו והפכו לחורבות נטושות.

עם קום מדינת ישראל, במיבצע הגדול 'על כנפי נשרים' ('מרבד הקסמים'), הובאו אליה מרבית יהודי תימן. מעטים באו אל ירושלים ורבים הניחו יסודות לישובים חקלאים בסביבתה הקרובה: אורה, עמינדב, גבעת־יערים ואחרים.

ציורי ירושלים בספרות העברית

על הציור הקדום ביותר של ירושלים מסופר בספר יחזקאל הנביא: „ואתה בן אדם קח לך לבנה ונתתה אותה לפניך וחקות עליה עיר את ירושלם. ונתתה עליה מצור ובנית עליה דיק ושפכת עליה סללה ונתתה עליה מחנות"[1].

בשרידי ארמונו המפואר של סנחריב מלך אשור, בבירתו המפורסמת נינוה, נמצא בקיר אחד החדרים תבליט גדול המראה עיר מוקפת חומה ועליה מגדלים ובהם לוחמים התושבים נגד חיילי אשור המסתערים. לפי סברה אחת זהו ציור של ירושלים והתקפה עליה מימי סנחריב מלך אשור, בשנת 701 לפני סה"נ[2]. (ראה ציור בעמ' 57).

חכמי התלמוד מספרים על מטבע של ירושלים ובו מובאים ציורים: „דוד ושלמה — מצד אחד, וירושלים עיר הקודש — מצד שני"[3]. רבותינו מספרים גם על נשים בישראל, שהיו נוהגות אחרי החורבן לשאת עליהן לזכרון תכשיט זהב ועליו חקוקה תמונתה של ירושלים. תכשיט זה היה ידוע בשם הארמי: ירושלים דדהבא — ירושלים של זהב. כן קראו לו 'עיר של זהב' וזה כינוי של ירושלים. חכמי התלמוד מבארים: „מאי בעיר של זהב? — ירושלים דדהבא". רבי עובדיה מברטנורה מפרש: „עיר של זהב" — עטרת זהב עשויה כמין עיר צורת ירושלים". מסופר על רבי עקיבא, במאה הראשונה לסה"נ, שעשה לאשתו 'עיר של זהב', המפרש מוסיף: „שירושלים מצוירת עליה"[4].

ציורי ירושלים הקדומים ביותר מופיעים בהוצאות שונות של ההגדה לפסח, במטרה להמחיש את דברי הברכה 'בשנה הבאה בירושלים'. הציורים הם דמיוניים מאד. העיר מוקפת חומה, ובה מצוירים שעריה ובתוכה בולט במיוחד מסגד עומר, כסמל של בית־המקדש בימי קדם. בציורים אחדים מתקרב אל ירושלים המשיח רוכב על החמור ואליהו הנביא צועד לפניו ותוקע בשופר הגאולה.. (צ' בעמ. הבא).

ציור יפה של ירושלים בצבעים ועליה דברי תהלים: „ירושלם הרים סביב לה", מצויר בכתובת משנת תפ"ז (1727), שהובאה מהעיירה ריווארולו, באיטליה הצפונית. היתה שמורה באוסף דברי אמנות של קהילת היהודים בברלין[5] (ראה ציור בעמ' 208).

כתובה עם ציור של ירושלים נכתבה בשנת תצ"ח (1738) בעיר ונציה, ושמורה במוזיאון היהודי בלונדון[6]. כן ידועה כתובה משנת תקל"ו (1776) עם ציור ירושלים שנכתבה בעיר אנקונה באיטליה התיכונית[7].

---

1 יחזקאל ד, א—ב.
2 A Guide of the Babylonian and Assyrian Antiquities, 1922, p. 54.
3 בבלי, בבא־קמא צו, ב.
4 משנה, שבת ו, א. בבלי, שבת כט, א. נדרים ט, א. ירושלמי, שבת ו, א.
5 רימון, מאסף עתי עברי לאמנות ולספרות, תרפ"ב, עמ' כ.
6 C. Roth, The Jewish Museum: The Connoisseur, 1933, No. VIII.
7 M. Gaster, Ketubah, 1923.

המשיח רוכב על חמור ומתקרב אל ירושלים
לפניו צועד אליהו הנביא ותוקע בשופר הגאולה.
המשיח ואליהו מתקרבים אל השער המזרחי של ירושלים.
מתוך: הגדה של פסח, דפוס אמשטרדם. שפ"ט—1629

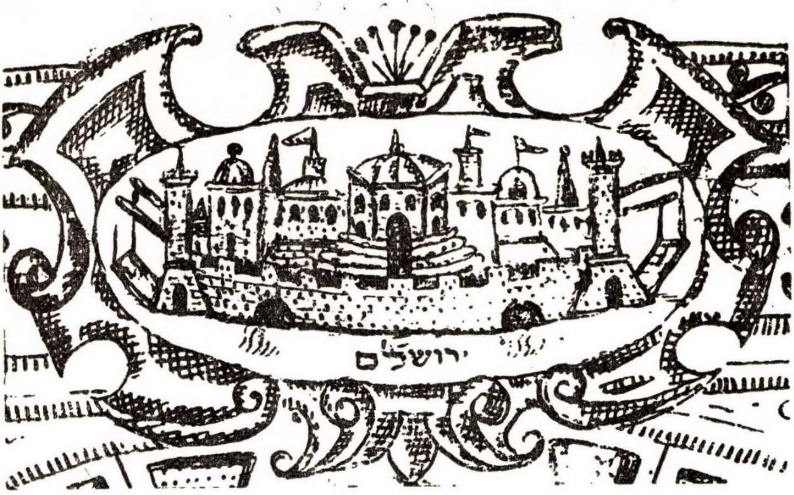
המשיח רוכב על חמור וכתר בראשו מתקרב אל ירושלים
לפניו צועד אליהו הנביא ותוקע בשופר הגאולה.
מתוך: הגדה של פסח, דפוס פרנקפורט דאודר, תקי"ג—1753

תמונות של ירושלים, בסגנון דמיוני מאד, מצוירות על הרבה כתובות נשואין עוד מדורות קדומים. תמונת ירושלים באה להמחיש את דברי ירמיהו הנביא, המובאים בנוסח הכתובה: „עוד ישמע... בערי יהודה ובחוצות ירושלים.. קול ששון וקול שמחה קול חתן וקול כלה" [1]. ודברי תהלים הנודעים: „אם אשכחך ירושלם תשכח ימיני... אם לא אעלה את ירושלם על ראש שמחתי" [2].

ציור דמיוני של ירושלים מובא בכתובה שנכתבה בשנת שצ"ח (1638) בעיר מנטואה, איטליה ושמורה בספריה הציבורית בניו־יורק, ארצות־הברית (ציור) [3]. כן מובא ציור של ירושלים בכתובה אחרת משנת תל"ז (1677), שנכתבה בעיר ונציה, ובכתובה משנת תנ"ו (1696) בעיר פדואה, איטליה [4].

---

1 ירמיהו לג, י—יא. 2 תהלים קלז, ה—ו.
3 צילום של כל הכתובה מובא באנציקלופדיה היהודית, שנדפסה בארצות־הברית:
The Jewish Encyclopedia, VII, 1906, p. 473
4 Encyclopedia Judaica (Eshkol), 1932. art: Ketuba

ציור ירושלים בכתובה, משנת שצ"ח—1638
הכתובה נכתבה בעיר מנטואה, איטליה, ושמורה בספריה הציבורית בניו־יורק, ארצות־הברית.

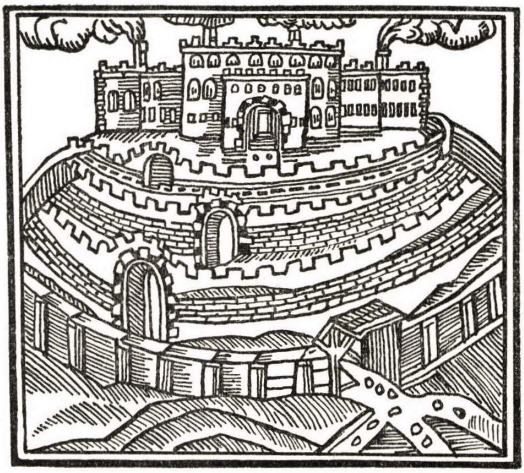
ציור ירושלים בכתובה, משנת תפ"ז—1727. במרכז ירושלים בולט מסגד עומר, כסמל בית־המקדש בימי קדם. מעל פני ירושלים כתובים דברי תהלים: „ירושלם הרים סביב לה".
הכתובה נכתבה בעיר ריוואורולו, איטליה. היתה שמורה באוסף דברי אמנות יהודית של קהילות היהודים בברלין.

ציורי ירושלים הקדושה היו רקומים על פרוכות המכסות את ארון הקודש בבית־הכנסת. תמונה דמיונית יפה של ירושלים רקומה בפרוכת יפה שהותקנה באמנות רבה בשנת תמ"א (1681) באחת מקהילות איטליה, מוצגת בימינו במוזיאון היהודי בניו־יורק. מעל ירושלים מצויר גם סיני "ההר חמד אלהים לשבתו".

ציורים בודדים של ירושלים מצוים בספרים עברים שונים. כמו בקונטרס 'כסאות לבית־דוד' מאת אליעזר דוד מהטוב, שנדפס בשנת ת"ט (1649). סביב ציור של ירושלים, כתובים דברי תהלים: "כי ישבו כסאות למשפט כסאות לבית דוד"[8]. (ראה ציור בעמוד 210).

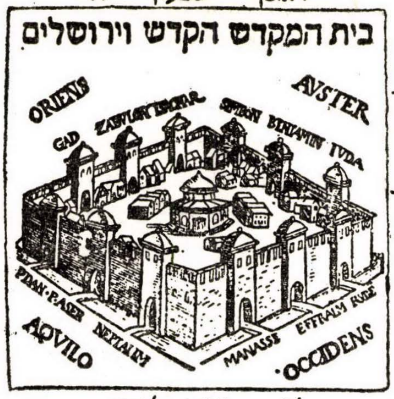
ציור אחר של ירושלים ומקום מקדשה מובא בשער של קונטרס נדיר מאד, המכיל תאור באידיש של מקומותיה הקדושים של ארץ־ישראל ונקרא בשם עברי לקוח מנבואת ישעיהו: "ופדויי ה' ישובון ובאו לציון ברינה"[9]. נדפס באמצע המאה השבע־עשרה, בקירוב בין שנות ת"י—תט"ו (1650—1655). הציור לקוח ממקור לועזי ובו עוד נשארו שמות רוחות השמים ושמות שבטי ישראל בלטינית, המובאים גם בעברית בשולי הציור מבחוץ[10] (ראה ציור בעמוד 210).

אין מחבר הקונטרס מביא את מקור הציור הזה. ציור דומה לו מאד מובא בשער הוצאה אנגלית של התנ"ך שנדפס באנגליה בשנת 1540 ונקרא על שם המוציא לאור הבישוף האנגלי קראנמר (Cranmer).

ירושלים ובית־המקדש, ציור מהמאה השבע־עשרה
מתוך: ספר יוסיפון, כתוב אידיש. דפוס בזיליאה.

8 תהלים קכב, ה. 9) ישעיהו לה, י.
10 טופס של קונטרס זה, אולי היחיד בעולם, שמור בספרית בודליאן, אוקספורד, אנגליה.

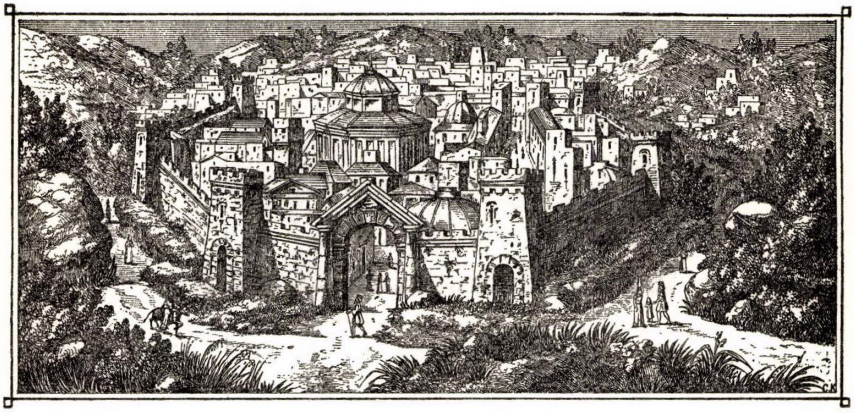
ציור של ירושלים

בקירוב משנת תט"ו—1655. מובא בשער הקונטרס: „ופדויי ה' ישובון ובאו ציון ברינה".

ציור של ירושלים, וסביבו דברי תהלים: „כי שמה ישבו כסאות למשפט כסאות לבית דוד".

מתוך הספר: „כסאות לבית דוד" מאת אלייעזר דוד מהטוב, ת"ט—1659.

ציור של ירושלים, משנת תרכ"ד—1864.
העיר מוקפת חומה ובה מגדליה ושעריה. במרכז מקום בית־המקדש.
מתוך: הגדה של פסח, דפוס טריאסטי, איטליה.

ירושלים ומקומותיה הקדושים, ציור בקירוב משנת תר"י (1850).
משמאל: מסגד עומר, כסמל בית־המקדש. ימינה: כותל מערבי, ומדרש שלמה — השם העברי של מסגד־אקצא, הנמצא בחלקו הדרומי של חצר המקדש.
למעלה מצוירים: יד־אבשלום, 'בן כלבא שבוע'—כך קראו היהודים למערת קברי המלכים, קבר ר' יהודא חסיד וכו'.
הציור לקוח מתוך גליון גדול (63×51 ס"מ), המציג את הקברים הקדושים בארץ. יצא לאור בירושלים ע"י המדפיס חיים זאב אשכנזי, בלי ציון השנה.

ירושלים וסביבתה ציור משנת תרל"ה—1875
קטע מתוך מפה מצוירת: „צורת ארץ הקדושה לגבולותיה עם כל.. עריה וכפריה".
מאת רבי חיים שלמה פיניא, איש צפת.
ירושלים מצוירת על חומתה ושעריה. מבין בתיה בולט 'כותל מערבי'. משמאל מסגד־עומר. ומציין, כפי שכתוב בצד 'מקום קודש הקדשים'. מימין מסגד־אקצא ועליו כתוב 'מדרש שלמה מ"י (מלך ישראל)'. מימין 'בתי ירושלם' 'ציון' ועליו קבר 'דוד המלך שלמה המלך יכל מלכי בית (דוד)', מזרחה 'הר הזיתים' ועליו קבר 'חולדה הנביאה' ו'מערת חגי ומלאכי'. לרגליו 'מינה 'יד אבשלום', 'זכריה(ה) הנביא'. למטה מימין 'בית לחם' (קבר) 'רחל אמנו'. למטה מ'רושלים משמאל כתוב (קבר) 'שמיאל הנביא עם אביו', (קבר) 'שמעון הצדיק', 'שבעים סנהדרין', 'חצר המטרה' 'כלבא שבוע'. למטה ימינה כתוב '(א)בו־גוש, זהו הכפר הערבי מערבה לירושלים. יותר ימינה מצוירת 'עיר ראמלה היא גת".

שכונות בירושלים

סקירה כללית

העיר החדשה ירושלים מחוברת משכונות שונות ורבות שנוסדו במאת השנים האחרונה. כל שכונה ואופיה המיוחד וההיסטוריה שלה. השכונה הראשונה הוקמה ביוזמתו של משה מונטיפיורי, והיא משכנות־שאננים, בשנת תר"ך—1860. מציינת את ראשית ההתיישבות מחוץ לחומת העיר העתיקה, והתחלת בנינה של העיר החדשה. בימינו נבלעה משכנות־שאננים בתוך השכונה ימין־משה.

שכונה שניה מחוץ לחומה היתה מחנה־ישראל, בשנת תרכ"ח—1868, שלישית, מערבה לה, נחלת־שבעה, בשנת תרכ"ט—1869 ורביעית, צפונה לה, מאה־שערים, בתרל"ד—1874, אבן־ישראל, בתרל"ה—75 1, וכו'.

עם רבוי העולים אל ירושלים התרבו גם שכונותיה: ספרדים בנו את מחנה־יהודה, בשנת תרמ"ו—1886. יוצאי בוכרה הקימו להם את שכונתם הגדולה בשנת תרנ"א—1891, וקראו לה רחובות, אולם ידועה יותר בשמם בתי או שכונת־הבוכרים. שערי־חסד נוסדה בשנת תרס"ח—1908, והיתה הראשונה באזורה, במערבה של ירושלים.

אחרי מלחמת העולם הראשונה, עם בוא תושבים חדשים אליה, התחילה ירושלים להתרחב: בדרומה־מערבה התחילו בבנין רחביה בשנת תרפ"א—1921, בדרומה תלפיות בשנת תרפ"ב—1922, מערבה בית־הכרם בשנת תרפ"ב—1922, ועל הדרך אליה קרית־משה בשנת תרפ"ד—1924. בקצה הדרומי ביותר בירושלים, אל מול בית־לחם, נוסדה רמת־רחל, בשנת תרפ"ו—1926.

במלחמת השיחרור נמלטו הערבים, נוצרים ומוסלמים, מהעיר החדשה ויהודים התישבו בשנות תש"ח־תש"ט—1948־1949 בשכונותיהם הנטושות: טלביה, קטמון, המושבה היוונית, המושבה הגרמנית, בקעה, אבו־תור ומוצררה. כפרי ערבים בסביבתה הסמוכה היו לפרברי ירושלים הישראלית והוכתרו בשמות עבריים: עין־כרם, ליפתה—מי־נפתוח, דייר־יאסין—כפר־שאול ומלחה—מנחת.

בראשית קום מדינת ישראל עם העליה הגדולה הניחו יסוד לשכונות חדשות: קרית־היובל—במערבה, שיכוני רסקו ואזור הקטמונים—בדרומה.

השכונות בירושלים נוסדו מקרנות שונות. הראשונה משכנות־שאננים הודות לתרומתו של הנדיב יהודה טורא בארצות־הברית. אחרות ע"י איגוד של תושבים באמצעיהם הפרטיים, כמו: נחלת־שבעה, מאה־שערים, מחנה־יהודה והרבה אחרות. קרן חשובה להקמת שכונות היא 'מזכרת־משה', על שמו של משה מונטיפיורי— אבי ירושלים החדשה. השכונות שנבנו בכספי קרן זו נקראו בשמו (להלן).

הרבה קשיים היו על דרך יסוד השכונות. בתקופת התורכים לא יכלו זרים

לרכוש אדמה לבנין בתים. ואם השיגו את הרשיון בדרכים שונות, היתה סכנה גדולה להתגורר מחוץ לחומה, בשטח הפקר ופרוץ. קרבנות אחדים נפלו בין חלוצי העיר החדשה. השכונה היתה לרוב בנויה ברבוע, שורות בתים המהווים קיר מגן אחד מבחוץ, ובכניסות אליה היו שערי ברזל. בכל שכונה הוקם בית־הכנסת שהיווה את מרכז החיים הדתיים והציבוריים של תושביה.

הבתים היו בנוים אבן קשה, המצויה למכביר בסביבות ירושלים. הבנאים היו לרוב ערבים, ביחוד תושבי בית־לחם הקרובה, שהצטיינו בחציבת אבנים ובסיתותן. בדורות האחרונים התחילו גם יהודים ללמוד את מלאכת החציבה והבניה. האנגלים בימי שלטונם בירושלים לא הרשו לבנות בחוצות ירושלים בתים אלא רק מאבניה היפות, כדי לשמור על אופיה המיוחד. רק במקרים בודדים בפרברים הרשו לבנות בטוף. בזכות האבן המשובחת הבתים בירושלים הם איתנים וחזקים ואבניהם שומרות יפה על צורתן וצבען הטבעי. במלחמת השיחרור כאשר רבבות פגזים נפלו על ירושלים, שימשו בתיה הבנוים אבן מוצקת מקלטים בטוחים לחוסים בהם. בשנים האחרונות הוקמו בתים עשויים אבן מלאכותית ובוניהם משתדלים לדמותן אל האבן הטבעית. מחוסר כסף ומתוך לחץ החפזון להספקת מעונות לעולים החדשים הוקמו בתים רבים, ביחוד בפרברים, ביציקת בטון הפוגע בהרבה באופיה של ירושלים...

בעית הספקת המים לתושבים בירושלים הטביעה את חותמה גם על בנין השכונות ותוכניותיהן. באמצע החצר היה בור למי גשמים משותף לכל הדיירים. מי הגשמים הניתכים על גגות הבתים היו מוזרמים במרזבים אל תוך הבור. כמובן הבור היה טעון שמירה מיוחדת.

השכונות נקראו בשמות עברים ממקורות שונים. אחדות במלים לקוחות מדברי המקרא, המסמלות את שאיפת הבונים ומשאת נפשם בעיר הקודש: משכנות־שאננים, מאה־שערים, יגיע־כפיים, רחובות, רוחמה, נוה־שאנן, תלפיות, יפה־נוף ואחרים. שכונות אחרות נקראו לפי מספר מיסדי השכונה: נחלת־שבעה, אבן־ישראל, בית־יעקב, וכו'. כן נקראו שכונות על שם מיסדיהן. ביחוד מצוי שמו של משה מונטיפיורי: ימין־משה, זכרון־משה, אוהל־משה, וקרית־משה. גם שכונות אחרות נקראו בשמות פרטים: מחנה־יהודה, מקור־ברוך, מקור־חיים, גבעת־שאול, קרית־שמואל, גבעת־מרדכי ואחרות.

יש שכונות הנקראות בשמות הארצות או הערים שמהן באו המתישבים, בהן: בתי־אונגרן, בתי־זיבנבירגן, בתי־הבוכרים, בתי־ורשא ושכונות שהיו מיושבות גוים: המושבה הגרמנית והמושבה היוונית.

יש שכונות הנקראים בשמות סמלים: בית־ישראל, גאולה, גאולים, רחביה, מורשה, גונן, קוממיות וכו'. אחרות לפי מצבם הגיאוגרפי: רוממה, יפה־נוף וכו'.

שכונות שנקראו בשמות ערבים הוחלפו בזמן האחרון לשמות עברים: בית־מזמיל—קרית־היובל, מוצררה—מורשה, טלביה—קוממיות, בקעה—גאולים, אבו־תור

—גבעת־חנניה, מלחה—מנחת, ליפתה—מי־נפתוח, וכו׳. השם קטמון, שהוסב לגונן, הוא כנראה ממוצא יווני ופירושו ׳על־יד המגזר׳.

שכונות אחדות נקראו בשמות היסטוריים הנזכרים בכתבי הקודש: עמק רפאים, בית־הכרם, מנחת, מי־נפתוח ואחרים.

יש שכונות שנבנו והתישבו בהם יהודים יוצאי ארץ אחת: אשכנזים יוצאי ארצות שונות במזרח אירופה או ספרדים ובני עדות מזרח שונות: תושבי מאה־שערים הם יוצאי רוסיה, ליטא ופולין. בשכונת הבוכרים היו הראשונים יוצאי בוכרה, במחנה־יהודה בעיקר יוצאי ספרד והקרובים להם, נחלת ציון—בעיקר יוצאי פרס, שערי־רחמים—יוצאי כורדיסטאן, זכרון־אחים—בעיקר יוצאי אורפה אשר בתורכיה, שערי־פנה—יוצאי תימן וכו׳.

בדורות קודמים היה לכל שכונה אופי שלה, לא רק בסגנון בתיה אלא בעיקר בסוג תושביה. עולי הגולה השונים הביאו עמהם את תלבושתם ואורח חייהם. ביחוד בשבתות היה מורגש יותר הפסיפס האנושי המגוון בקרב אוכלוסית ירושלים רבת הטיפוסים.

השכונות בירושלים בסדר יסודן:

משכנות־שאננים	תר״כ—1860	נחלת־ציון	תרס״ח—1908
מחנה־ישראל	תרכ״ח—1868	גבעת־שאול	תרס״ח—1908
נחלת־שבעה	תרכ״ט—1869	רחביה	תרפ״א—1921
מאה־שערים	תרל״ד—1874	רוממה	תרפ״א—1921
אבן־ישראל	תרל״ה—1875	בית־וגן	תרפ״א—1921
משכנות	תרל״ה—1875	בית־הכרם	תרפ״ב—1922
מזכרת־משה	תרמ״ג—1883	תלפיות	תרפ״ב—1922
אוהל־משה	תרמ״ג—1883	נחלת־אחים	תרפ״ב—1922
מחנה־יהודה	תרמ״ז—1887	מקור־ברוך	תרפ״ד—1924
סוכת־שלום	תרמ״ז—1887	קרית־משה	תרפ״ד—1924
שערי־משה	תרמ״ח—1888	מקור־חיים	תרפ״ה—1925
בית־ישראל	תרמ״ח—1888	נווה־שאנן	תרפ״ה—1925
שערי־צדק	תרמ״ט—1889	גאולה	תרפ״ו—1926
בתי־הבוכרים	תרנ״א—1891	סנהדריה	תרפ״ו—1926
ימין־משה	תרנ״ב—1892	קרית־שמואל	תרפ״ז—1927
אבן־יהושע	תרנ״ג—1893	עץ־חיים	תרפ״ח—1928
בתי־נייתן	תרס״ג—1903	יפה־נוף	תרפ״ט—1929
זכרון־משה	תרס״ה—1905	ארנונה	תרצ״א—1931
יגיע־כפים	תרס״ח—1908	תל־ארזה	תרצ״א—1931
שערי־חסד	תרס״ח—1908	כרם־אברהם	תרצ״ג—1933
אחוה	תרס״ח—1908	צפון־תלפיות	תרצ״ה—1935
נחלת־צדוק	תרס״ח—1908	מרחביה	תרצ״ח—1938

שכונות ערביות היו ליהודיות:

שייח׳ באדר—גבעת־ר״ם	תש״ח—1948	
קטמון—גונן	תש״ח—1948	
מושבה גרמנית—עין־כרם	תש״ח—1948	
בקעה—גאולים	תש״ח—1948	
אַבו־תור—גבעת־חנניה	תש״ט—1949	
מוצררה—מורשה	תש״ט—1949	

כפרים ערבים היו לפרברי ירושלים הישראלית:

ליפתה—מי־נפתוח	תש״ח—1948	
עין־כרם—עין־כרם	תש״ט—1949	
מלחה—מנחת	תש״ט—1949	
דייר־יאסין—כפר־שאול	תש״ט—1949	

שכונות חדשות עם קום המדינה:

קרית־היובל	תשי״א—1951	
רסקו—גבעת־וורדים	תשי״א—1951	
אזור הקטמונים—גונן	תשי״ב—1952	
גבעת־מרדכי	תשט״ו—1955	
קרית־האוניברסיטה	תשט״ז—1956	

השכונות בירושלים, בסדר א׳—ב׳ של שמותיהן:

אַבו־כבצל (קרי: בסל), השם הערבי של השכונה שערי־צדק. עיין להלן.

אַבו־תור, השם הערבי של השכונה גבעת־חנניה, בקרבת תחנת הרכבת. עי׳ להלן.

אבן־יהושע, בגבול מאה־שערים. נוסדה בשנת תרנ״ג—1893. נקראת על שמו של יהושע הלפמן, שרכש את אדמתה מידי הערבים.

אבן־ישראל

שכונה זו הבנויה לאורך רחוב יפו, נוסדה בתרל״ה—1875, בידי חברה של חמשים ושלושה יהודים, מכאן שמה. אבן הוא נ״ג—חמשים ושלושה, וניתן לפי דברי הברכה של יעקב אבינו אל יוסף בנו: „ותשב באיתן קשתו... מידי אביר יעקב... רועה אבן ישראל״ [1].

אוהל־משה

שכונה גדולה בגבול מחנה־יהודה. נוסדה בשנת תרמ״ג—1883, או כפי שכתוב מעל פתחה: ב״ג״ה י״ר״ו״ש״ל״ם. נקראת על שם משה מונטיפיורי, ונבנתה בכספי קרן מזכרת־משה, שהוקמה לכבודו למען הרחבת ירושלים. שכונה זו נועדה לספרדים, ומזכרת־משה הסמוכה לה לאשכנזים. מעל הכניסה אל השכונה כתובת לזכרון.

כתובת מעל הכניסה אל השכונה אוהל־משה

„אבני זכרון, מזכרת לכבוד ולתפארת לזכר עולם יהיה צדיק גולת הכותרת. השר הגדול סיר סי׳(ניור) משה מונט פיורי זלה״ה (זכרון לחיי העולם הבא), אוהב את התורה מאהבה מסותרת תנצב״ה (תהיה נשׁמתו צרורה בצרור החיים) מעוטרת אמן. ואנחנו נברך רב ברכות לכבוד השרים וסגנים גבאי החברה מזכרת משה בק״ק (בקהילה קדושה) לונדון יע״א (יגן עליה אלוה ם) לשׁמרת יבלו ימיהם בטוב ושנותיהם בנע מים ברוב עושר וכבוד והצלחה מאושרת ושכרם כפול מאת ד׳ על הד מונים עשרת אמן״.

1 בראשית מט, כד.

אחווה, בצפון. נוסדה בשנת תרס"ח—1908, ביזמת אגודת בני־ברית, הדוגלת באחווה, ועזרה הדדית בין התושבים, ומכאן שמה.

ארמון או"ם (מעון מפקחי האומות המאוחדות).

ארמון או"ם בנוי בדרומה של ירושלים, בגבול רמת־תלפיות מזרחה, באזור מפורז בין האזור הישראלי—מערבה, והאזור הירדני—מזרחה. הארמון בנוי במרומי הר, כ־820 מ' מעל פני הים ובולט יפה על פני סביבתו.

הבנין המפואר נבנה בימי שלטון הבריטים ושימש מעון לנציבים העליונים. עם צאת הנציב האחרון מירושלים, השתכנו בו מפקחי האומות המאוחדות, וכל השטח סביב היה לאזור מפורז. ההר נקרא בערבית: ראס מוּכּבּר—ראש כביר, מסיבת גודלו ובליטתו על פני הסביבה. צופה יפה על פני ירושלים העתיקה ומקום המקדש על הר המוריה, שאליו בא אברהם אבינו מהדרום לעקוד את יצחק בנו. לפי אגדת ימי־הביניים עמד אברהם אבינו במקום שעכשיו ארמון או"ם, והשקיף מרחוק על הר המוריה—מחוז חפצו, כמו שמסופר בתורה: "וישא אברהם את עיניו וירא את המקום מרחוק, ויאמר אברהם אל נעריו: שבו לכם פה עם החמור ואני והנער נלכה עד כה ונשתחוה ונשובה אליכם"[1]. בקונטרס עברי המתאר את המקומות הקדושים של היהודים בארץ בשם 'יחוס האבות והנביאים' שנכתב בשנת רצ"ז—1537, מסופר: "ונגד ירושלים הר גבוה ושם שני אילנות. אומרים כי משם ראה אברהם אבינו את הר המוריה. והולכים שם להשתטח ולהתפלל..."

אל מול ארמון או"ם ובקרבתו נמצאת חוות־הלימוד, עיין להלן.

ארנונה, בדרום בגבול תלפיות ובדרך אל רמת־רחל השכנה. נוסדה בשנת תרצ"א—1931. נקראת בשם הילדה הראשונה שנולדה בה, בימי היווסדה (על־שם נחל ארנון הזורם מהרי מואב אל ים המלח, הנראים מרחוק). ארנונה נמצאת כ־800 מ' מעל פני הים.

בווינגראד, כינוי זמני בקרב יהודי ירושלים, לגוש בתים ברחוב יפו ובמגרש הרוסים, שבו התבצרו הבריטים בימי הגזרות שהוציא שר־החוץ הבריטי ארנסט בווין לפני סיום שלטון הבריטים בארץ. (עיין בעמ' 113).

עם צאתם מירושלים נתפס הגוש בידי כוחות ההגנה היהודים. דגל עברי שהתנופף על בנינו המרכזי אור לה' אייר תש"ח, ביום קום מדינת ישראל, סימל את ראשית ירושלים כבירתה המחודשת.

בית־דוד, שכונה קטנה בצד רחוב הרב קוק, בין רחוב הנביאים ורחוב יפו. נקראה על שם מיסדה דוד רייז מפולין. נוסדה בשנת תרל"ז—1877. עיין בעמ' 104.

בית־הכרם.

שכונה גדולה במערב. נוסדה בשנת תרפ"ב—1922, ונקראת בשם עיר מפורסמת בתקופת המקרא. לפי הסברה היתה בעין־כרם הקרובה, שהדרך אליה עוברת בבית־הכרם. מיסדיה היו מורים, פקידים וסופרים ולפיכך ליצני הדור קראו

1 בראשית כב, ה.

לה בראשיתה שכונת מופ"ס. בית־הכרם נמצאת כ־800 מ' מעל פני הים. אקלימה משובח. עיין: עין־כרם.

בית המעלות, בצד רחוב המלך ג'ורג'. בית המגורים הגדול ביותר בירושלים. בנוי במעלה הרחוב בצורת מעלות, ומכאן שמו. נמצא כ־770 מ' מעל פני הים.

בית־וגן, במערב. ראשיתה בשנת תרפ"א—1921. שאיפת מיסדיה היתה אל בית וגן ומכאן שמה. משתרעת במרומי רכס והיא הגבוהה מכל שכונות ירושלים, כ־836 מ' מעל פני הים. ממנה מראה נהדר על פני ירושלים וסביבתה.

בית־יעקב, בגבול מחנה־יהודה ובצד רחוב יפו. נוסדה בשנת תרל"ז—1877. ע"י אגודה שהיו בה שבעים חברים, ומכאן השם בעקבות דברי התורה (בספר בראשית): „כל הנפש לבית יעקב... שבעים" [1].

בית־ישראל, בצפון. ראשיתה בשנת תרס"ה—1905. השם סמלי, בית לכל בן ישראל. תושביה מגוונים—קיבוץ גלויות רבות ושונות.

בית־מזמיל, השם הערבי של השטח שעליו בנויה קרית־היובל. עיין בעמוד 239.

בית־צפאפה, כפר ערבי בתחום ירושלים הישראלית. בו עוברת מסילת־הברזל אל לוד. חלקו הדרומי של הכפר בשלטון הירדן.

בני־ברית, בגבול בית־וגן. נוסדה בשנת תרפ"ט—1929, ביוזמת אגודת בני־ברית בירושלים, ומכאן שמה. נמצאת כ־836 מ' מעל פני הים. ממנה מראה נהדר על פני כל העיר וסביבתה ההררית.

בקעה, השם הערבי של שכונת גאולים בדרום. עיין: גאולים.

בתי־אונגרן, בגבול מאה־שערים. נוסדה ע"י יהודים חרדים כולל 'שומרי־החומות' יוצאי אונגריה והם גם תושביה בימינו.

בתי ברוידא, בנין מגורים בגבול מנחה־יהודה ורחוב בצלאל. נבנה בשנת תרנ"ז—1897, ונקרא על שם מיסדו.

בתי־הבוכרים (רחובות)

בתי־הבוכרים או שכונת הבוכרים נוסדה בשנת תרנ"א—1891, ע"י יהודים יוצאי בוכרה בתחום רוסיה, ומכאן שמה. קוראים לה גם בשם רחובות, על יסוד הנאמר בתורה על יצחק אבינו: „ויקרא שמה רחובות ויאמר כי עתה הרחיב ה' לנו ופרינו בארץ" [2]... לקראת יסוד שכונתם פירסמו מיסדיה „ספר תקנות חברת חובבי־ציון לבנין בתים בעד אנשי בוכארא... על מקום הנקרא רחובות". בו מסופר על „התיסדות החברה נעש(ת)ה בחדש סיון התר"ן... לכונן בנין מושב בתים בהוד ובתפארת ובאופן היותר נעלה ומהודר. ומני אז עסקנו בקניית נחלה עד כעת ונגמר(ה) קניית הנחלה בקושאן [3] עפ"י נימוס הממשלה יר"ה (ירום הודה) בחדש טבת שנת תרנ"א פרט עת"ה ה'ר'ח'י'ב י'ה'ו'ה לנו ופרינו בארץ... והשוכן בציון והאומר לערי יהודה תבנגה, הוא יהיה בעזרנו שנוכל להגיע למטרתה ותעל כפורחת

1 בראשית מו, כז. 2 בראשית כו, כב. 3 מלה תורכית לשטר קנית קרקע.

השושנה". שכונת־הבוכרים נמצאת כ־780 מ' מעל פני הים ונשקפת מול הר הצופים.

בתי־הורנשטיין, בגבול מאה־שערים. נוסדה בתרס"ה—1905. נקראת ע"ש מיסדה.

בתי־וורשא, בגבול מאה־שערים וגאולה. נקראת על בירת פולין שתושביה היהודים בנו אותם.

בתי־ויטנברג, בגבול מאה־שערים. נוסדה בשנת תרמ"ח—1885. נקראת על שם מיסדה. שמה העברי: שערי־משה, כשמו הפרטי של מיסדה.

בתי־זיבנבירגן, בצד הכביש אל הר הצופים. נוסדה בשנת תרס"ח—1908 ע"י יהודים מארץ זיבנבירגן. במלחמת השיחרור נכבשה ונהרסה בידי חיילי הליגון הערבי. נשארה בתחום שלטון הירדן.

בתי־נייתן, בתחום מאה־שערים ובתי אונגרן. בנין מגורים גדול. נבנה בשנת תרס"א—1901, בכספי הנדיב מנחם נייתן משיקאגו, ארצות־הברית.

בתי־טורא, שם אחר למשכנות־שאננים, כשם התורם לבנינם. להלן, משכנות־שאננים.

בתי־מחסה, שכונה ברובע־היהודי בעיר העתיקה. נכבשה במלחמת השיחרור, בשנת תש"ח—1948, ע"י הלגיון הערבי. עיין: העיר העתיקה.

בתי־ניסן בק, שם אחר של השכונה קריית־נאמנה, שהיתה ליד שער שכם.

בתי־פאגי, בתחום סנהדריה ובקרבת הגבול הנוגע בשלטון הירדן. נבנו ע"י פועלי אגודת ישראל (פאג"י), ומכאן שמם. שימשו עמדה חשובה לכוחות 'ההגנה' בירושלים במלחמת השיחרור, תש"ח—1948. עיין עמ' 125.

בתי־פרלמן, בתחום מאה־שערים. בתי מגורים. נוסדו בשנת תרמ"ט—1889, ונקראים על שם מיסדם רבי אלימלך פרלמן.

בתי־ראנד, בגבול מחנה־יהודה ורחוב בצלאל. נקראים על שם הנדיב רבי מנדל ראנד מגליציה, שהתישב בירושלים.

בתי־שמעא, בקרבת ימין־משה, ובצד הדרך אל הר ציון ובתוך גיא בן־הנום. במאורעות תרצ"ח—1938 יצאו ממנה היהודים מסבת הסכנה הרבה שהיו נתונים בה ובמקומם התישבו ערבים. במלחמת הקוממיות, בשנת תש"ח—1948, נמלטו ממנה הערבים ובמקומם התישבו עולים חדשים. זו השכונה הנמוכה ביותר בתחום ירושלים הישראלית, כ־700 מ' מעל הים.

גאולה

שכונה בגבול מאה־שערים ובתי־הבוכרים. ראשיתה בשנת תרפ"ו—1926, ונקראת על יסוד דברי התורה: „גאולה תתנו לארץ"[1]. השם מסמל את שאיפת היהודים אל הגאולה בארצם ונביאי ישראל ניבאו עליה. כל הרחובות בגאולה נקראים בשמות נביאים. נמצאת כ־780 מ' מעל פני הים.

גאולה מיושבת בעיקרה ביהודים אשכנזים, ברובם חרדים. בה ישיבות רבות מהגדולות בירושלים. בתים מוקדשים למוסדות ציבור שונים. בית אחד (רחוב

1 ויקרא כב, כה.

הושע 19) הוקדש לישיבה ולבתי־יתומים ע״י בעלו ר׳ אריה לייב מעקל וזוגתו פייגא, ועל החזית קבועה טבלת־זכרון וציור של אריה אל מול צפור, כסמלי שמותיהם הפרטים של המקדישים.

גבעת־אליהו, בדרום, בגבול רמת־רחל. כ־800 מ׳ מעל פני הים. נקראת כך כי צופה היא אל המנזר הקרוב הנקרא בערבית: מר אליאס—הקדוש אליהו. מיוחס לאליהו הנביא שחנה פה, לפי דברי הנוצרים, בדרכו מארץ שומרון דרומה, אל הר סיני או הר חורב, כפי שמסופר בספר מלכים.

גבעת־וורדים

שם חדש של שכונה בתחומה המערבי של ירושלים בגבול רחביה וגונן. נקראה מקודם רסקו, כשם החברה שבנתה את בתיה, והוא מורכב מראשי תיבות של שמה הלועזי: Rassco—Rural and Suburban Settlement Company — חברה לשיכון כפרי ועירוני. גבעת־וורדים מתרוממת כ־730 מ׳ מעל פני הים. לרגליה משתרעת בקעה צרה שבה עובר נחל רחביה היורד אל נחל רפאים.

גבעת־חנניה

שכונה בולטת בדרומה של ירושלים, בקרבת תחנת הרכבת ועל גבול ישראל, הנוגע בשלטון הירדן. נקראת בשמו של חנניה הכהן הגדול בתקופת הבית־השני ועל הגבעה היתה קבורתו, כפי שמסופר בכתבי יוסף בן מתתיהו (פלביוס)[1].

גבעת־חנניה מתרוממת כ־777 מ׳ מעל פני הים, וממנה נוף נהדר על פני ירושלים הקדומה ביותר וההרים סביבה. אל מולה, צפונה, מתרומם הר ציון של ימינו. ביניהם עובר גיא בן־הנום, היורד דרך ערוץ צר ועטור סלעים, אל נחל קדרון הקרוב. מגבעת־חנניה יוצא נחל אחר הנקרא בשמה, ודרומה לו נחל אצל. שניהם יורדים בירידה תלולה אל נחל קדרון (עיין בציור בעמ׳ 15).

גבעת־חנניה ידועה בשם הערבי אַבּוּ־תּוֹר, כך נקראה השכונה הערבית שהיתה בנויה עליה ותושביה הערבים נמלטו ממנה במלחמת השחרור, באייר תש״ח (מאי 1948). אחרי זמן קצר התישבו במקומם יהודים, ברובם עולים חדשים.

לפי המסורת הערבית היה אבו־תור כינוי ללוחם מוסלמי אחמד אלקודסי (הירושלמי) בצבאותיו של צלאח א־דין כובש ירושלים מידי הצלבנים, בשנת 1187. האגדה מספרת שהיה נוהג לרכב על שור, תור, ומכאן שמו אבי־השור. אחרי נצחון המוסלמים והודות להצטיינותו בקרב, ניתנה לו ב־1198 גבעה זו ומאז נקראה בשמו[2].

גבעת־חנניה היא אחת עם ״ראש ההר אשר על פני גי־הנום״ או ״קצה ההר אשר על פני גי בן־הינום״, אשר עליו עבר הגבול בין שבט יהודה שנחלתו השתרעה דרומה, ובין בנימין — צפונה, כפי שמסופר במקרא[3]. כאשר צר המפקד הרומאי פומפיוס על ירושלים, בשנת 63 לפני סה״נ, נטה את מחנהו על הר זה, כי מצבו האסטראטגי מצוין והוא צופה יפה על סביבתו ועל פני ירושלים הקדומה ובית־

1 מלחמות היהודים ה, יב, ב.

2) מוג׳יר א־דין. 3) יהושע טו, ח. יח, טז.

המקדש (עיין בעמ' 60). אחרי כמאה ושלושים ושלוש שנה מזמן בואו של פומפיוס, כאשר שמו הרומאים מצור כבד על ירושלים היהודית שמרדה נגדם, הם בנו דייק סביבה במטרה לנתקה, להרעיבה ולהצמיאה. קו הדייק הזה עבר גם לכל אורך גבעת־חנניה ועל פני מצבת חנניה הכהן, כפי שמספר יוסף בן מתתיהו: „במצבת חנניה הכהן הגדול ובמקום אשר חנה בו פומפיוס לפנים" [4].

האגדה הנוצרית מספרת שעל גבעת־חנניה היה בית־הקיץ של פייאפה, הכהן הגדול בירושלים בימי ישו הנוצרי. בבית זה נערכה התיעצות בדבר מסירת ישו לידי הרומאים, לפיכך קוראים הנוצרים לגבעה זו — הר המועצה הרעה *).

עולי־רגל נוצרים בימי הביניים קראו לגבעת־חנניה גם בשם הר גיחון **). גיחון הוא המעין הנובע בנחל קדרון, מזרחה מההר הזה (עמ' 143).

במרומי גבעת־חנניה שרידי כנסיה נוצרית קדומה, הנמצאת בחצר השייכת בימינו ליוונים האורתודוקסים. בדורות קדומים היה פה מנזר קטן והיה נקרא בערבית: דייר אבו־תור — מנזר אבו־תור.

גבעת־מרדכי

שכונה חדשה בדרום־מערב, בהמשך לרחוב עזה, ובגבול קטמון. נוסדה ביום ט"ו תמוז תשט"ו—5 יולי 1955. נקראת על שם מרדכי (מקסול) אבל משיקאגו, ארצות־הברית. בוני שכונה זאת היתה חברת 'משכנות' ליסוד שכונות דתיות בעיר הקודש. השכונה נמצאת כ־740 מ' מעל פני הים.

גבעת־רם

מתרוממת בקצה רחוב יפו מערבה. היתה מיושבת ערבים וקראו לה ליפתה העליונה או בשם הערבי: שייח' באדר, כשם קבר קדוש שהיה בגבול בתיה. במלחמת השיחרור, בשנת 1948, נכבשה בידי הלוחמים היהודים והיתה מרכז המפקדים והמגויסים במלחמת הקוממיות בירושלים, ומכאן שמה: ר"ם—ר'מת מ'פקדים או ר'מת־מ'גויסים. גבעת־רם מתרוממת 820 מ' מעל פני הים. עליה נמצאים בניני האומה, ובמורדה דרומה בניני הקריה וקרית־האוניברסיטה.

גבעת־שאול

השכונה המערבית ביותר בירושלים. ראשיתה בשנת תרע"ט—1919. נקראת על שם הרב יעקב שאול אלישר (ישא ברכה), רבה הראשי 'ראשון לציון' של הספרדים בארץ. בנו הרב נסים אלישר היה בין מיסדיה. גבעת־שאול נמצאת כ־800 מ' מעל פני הים.

גבעת־שאול ב', שם קודם לכפר־שאול, מערבה מגבעת־שאול הנזכרת. להלן.

גונן

השם החדש שניתן לשכונה קטמון, בדרומה של ירושלים. משתרעת במרומי גבעה

---

4) מלחמות ה, יב, ב.

*) בצרפתית: Mont de Mauvais Conseil. באנגלית: Mount of the Evil Council. בגרמנית: Berg des bösen Raths.

**) Mons Gihon, Gion.

ובמורדה השופע אל עמק רפאים, כ־775—740 מעל פני הים. תושביה הם יוצאי העיר העתיקה בירושלים ועולים חדשים, שבאו עם קום ישראל.

עד קום ישראל היתה מיושבת בעיקר נוצרים, רבים ממוצא יווני. השם קטמון הוא יווני ופירושו ‚על יד המנזר', ונקראה על המנזר והכנסיה הנמצאים בתחומה במרומי הגבעה, ונקראים על שם סנט סימון, קדוש נוצרי תושב ירושלים, הנזכר בברית החדשה. מסופר עליו שהכיר בישו התינוק שהוא עתיד להיות המשיח. (עיין להלן על הנוצרים בירושלים).

בראשית מלחמת השיחרור התבצרו הערבים בקטמון נגד שכניהם היהודים. במלון הערבי־נוצרי סמירמיס היתה המפקדה של כל האזור. הערבים התבצרו גם בגבעה הסמוכה שנקראה על בעלה הערבי — גבעת־שהין. בכיבוש קטמון בידי לוחמי הפלמ"ח וההגנה, ביום כ"ב ניסן תש"ח—1 מאי 1948, היה הנצחון המזהיר הראשון של היהודים בחוצות ירושלים (עיין בעמ' 119—120).

אחרי כניעת היהודים בעיר העתיקה לפני הלגיון הערבי, העברו רובם אל העיר החדשה והתישבו בבתי קטמון שהיו נטושים, והם היו ראשוני המתישבים בהם.

הרחובות בגונן הוכתרו בשמות לזכר מלחמת השיחרור ולכבוד הכוחות היהודיים הלוחמים: פלמ"ח, חי"ש—חיל שדה, חי"מ—חיל משמר, גדנ"ע—גדודי נוער, ח"ן—חיל נשים, המצור, הטייסים, השיירות, משמר־העם, מחלקי־המים וכו'. לגבעת־שהין הנזכרת ניתן השם גבעת־הפורצים, כי דרכה חדרו חיילי גדוד הפורצים, מחטיבת הראל—פלמ"ח, אל פנים קטמון וכבשוה.

בגבולה של גונן דרומה, בעמק רפאים, נבנו בשנים האחרונות שיכונים רבים והמתישבים בהם עולים חדשים. כל האיזור היה נקרא 'הקטמונים', וכל שיכון בו נקרא קטמון בתוספת אות, לפי סדר בנינם: קטמון א', קטמון ב' עד קטמון ח'. בזמן האחרון ניתנו שמות לרחובות בשיכונים הללו, לרוב לזכר אנשי הגנה ובטחון.

ג'וארישׁ, שם ערבי של השטח שעליו בנויים שיכוני קטמון ח', בין קטמון ומנחת.

ג'ורת אלענב, שם ערבי של שכונה בין שער יפו וימין־משה, אל מול מגדל־דוד. היתה מיושבת ערבים ויהודים. במלחמת השיחרור נהרסה ונמצאת באזור ההפקר בין ישראל וירדן. השכונה בנויה בבקעה שממנה מתחיל גיא בן־הנום, ומכאן שמה: ג'ורה, שפירושו בקעה מעוגלת. אלענב, הוא מין שיח הגדל בארץ ופירותיו נאכלים ע"י הערבים [1].

ג'נג'ריה, השם הערבי של השטח שעליו נבנתה רחביה.

גדרחביה, במרכז. נוסדה בשנת תרפ"ט—1929, על אדמה השייכת למנזר הקתולי הקרוב הנקרא רטיסבון. תנאי הבניה הוא למסור את הבתים אחרי 99 שנה מזמן בניתם, לבעלות המנזר השכן בעל הקרקע.

דיר־יאסין, השם הערבי של כפר־שאול במערבה של ירושלים. עיין: כפר־שאול.

---

1 שמו המדעי: Zizyphus vulgaris. האנגלי: Common Jujube.

חיוזם, בית מרגוע בדרום, בגבול תלפיות וארנונה, של חיילים משוחררים תושבי הארץ ששרתו בצבא הבריטי במלחמת העולם השניה.

הקריה

אזור בניני הממשלה במערב, בין השכונות רחביה ובית־הכרם. ראשית בניה בשנת תשי"ב—1952. בבנין הראשון השתכן משרד האוצר ועל־ידו מוקמים בנינים למשרדים אחרים. במעלה הגבעה מזרחה מכשירים שטח להקמת בנין הכנסת וכבר התחילו בהקמתו. הקריה הוא כינויה של ירושלים בימי קדם. עיין בעמ' 35.

בגן הקריה, 'גן הנשיא', מוצג העתק של פעמון החופש האמריקאי, שי מאת העיר פילדלפיה, שבארצות־הברית. בתחתית של בריכה קטנה בגן־הנשיא רצופה מוזאיקה עתיקה שהובאה מבית־השיטה בעמק יזרעאל. עיין: גן־הנשיא.

הקריה משתרעת במעלה גבעת־רם, כ־800 מ' מעל פני הים, ונשקפת גם אל מול הר הרצל, המתרומם מערבה ממנה.

ואדי א־ג'וז

שם של שכונה ערבית, בתחום ירושלים הירדנית, צפונה־מזרחה מהעיר העתיקה. השם הוא ערבי ופירושו נחל האגוז, כך נקרא ערוץ הבא מרגלי הר הצופים, עובר בגבולה ויורד אל נחל קדרון. השכונה נמצאת כ־750 מ' מעל פני הים. בתחומה הבנין הנהדר של המוזיאון לעתיקות, על שם רוקפלר מארצות־הברית.

זכרון־אחים, במערב. נוסדה בשנת תרצ"ד—1934, ושאיפת מיסדיה אל חיי אחווה ואחים ומכאן שמה. רוב תושביה בני עדות המזרח.

זכרון־טוביה, בתחום נחלת־ציון ומחנה־יהודה. נוסדה בשנת תר"ן—1809. שמה ניתן לפי דברי תהלים: „זכר רב טובך יביעו וצדקתך ירננו" [1].

זכרון־יוסף, בגבול מנחה־יהודה. נוסדה בשנת תרצ"א—1931. מיושבת בעיקר יהודים כורדים. נקראת על שם יוסף לוי, יהודי אשכנזי. בנו מכר את האדמה לתושבים, בתנאי ששם אביו יקרא על בתיהם.

זכרון־יעקב, בקרבת מנחה־יהודה ובקצה רחוב אגריפס. נוסדה בשנת תרצ"ז—1937. תושביה בעיקר בני עדות המזרח.

זכרון־משה

במרכז ירושלים. נוסדה בשנת תרס"ו—1906. ונקראת לזכר משה מונטיפיורי. בתיה נבנו בכספי קרן על שמו, מזכרת־משה. נמצאת כ־812 מ' מעל פני הים, במרומי רכס המהווה את קו פרשת־המים, העובר בתחום ירושלים החדשה.

חוות־הלימוד, בדרום, בקרבת תלפיות באיזור המפורז .נוסדה על אדמת הקרן הקיימת, ביוזמת רחל ינאית, רעית הנשיא יצחק בן־צבי. החווה שימשה מקום

---

1 תהלים קמה, ח.

להכשרה חקלאית לצעירות ומעון לסמינריונים לחברי קיבוצים או לחלוצים עולים. נמצאת כ־800 מ׳ מעל פני הים, בקרבת ארמון האומות־המאוחדות ותלפיות.

חוות־הנוער הציוני, בגבול קטמון. על שם ישראל גולדשטיין, מנהיג ציוני רב־פעלים בארצות־הברית. החווה בגבול עמק רפאים, כ־700 מ׳ מעל פני הים.

טלביה, השם הערבי של השכונה שניתן לה השם החדש קוממיות. עיין: קוממיות.

יגיע־כפיים

שכונה קטנה בגבול זכרון־משה ורוחמה. נוסדה בתרס״ט—1909, בידי בעלי־מלאכה החיים על עמל כפיהם, ולפיכך נקראה בשם זה, על יסוד דברי משורר תהילים: „יגיע כפיך כי תאכל, אשריך וטוב לך״ [1]. רחובות אחדים בה נקראים בשמות חכמים שהיו בעלי מלאכה: יוחנן הסנדלר, יצחק נפחא וכו׳.

ימין־משה

שכונה אל מול הר ציון וחומת העיר העתיקה. נוסדה בשנת תרנ״ב—1892, והיא הראשונה הנקראת על שם משה מונטיפיורי, ומכאן גם כינויה—מונטיפיורי הישנה, להבדילה מקרית־משה—מונטיפיורי החדשה. המיסדים בחרו בשם ימין־משה בעקבות דברי ישעיהו הנביא: „ויזכר ימי עולם משה עמו... מוליך לימין משה זרוע תפארתו... לעשות לו שם עולם״ [2].

בראשיתה חולקה ימין־משה לשני חלקים: האחד — לספרדים והרחוב הראשי בו נקרא יהודית, לכבוד אשתו של משה מונטיפיורי, שליוותה אותו במסעותיו ודאגה עמו לשלומה של ירושלים, והשני — לאשכנזים והרחוב הראשי בו נקרא נתן, לכבוד נתן אדלר רבה המפורסם של יהדות בריטניה.

ימין־משה עמדה בגבורה רבה במלחמת השיחרור בירושלים, בשנת תש״ח—1943. שימשה כעין ראש גשר בין העיר החדשה היהודית והרובע היהודי בעיר העתיקה. למרות שהיתה כמעט מנותקת ומוקפת ערבים שהיו במצב אסטראטגי מצוין ובגבולה מחנה בריטי גדול, מגיניה עמדו בגבורה רבה, אל מול התקפות רבות. טחנת הרוח הבנויה בה שימשה מגדל תצפית ללוחמים היהודים. מגיני ימין־משה הוכתרו באות הצטיינות מיוחדת (עיין עמ׳ 122).

בתחום ימין־משה נמצא הבנין הגדול משכנות־שאננים, השכונה הראשונה מחוץ לחומת ירושלים. עיין להלן: משכנות־שאננים.

יפה־נוף

שכונה בגבול בית־הכרם, ובצד הכביש אל הר הרצל הקרוב. נוסדה בשנת תרפ״ט—1929, ונקראת על הנוף הנהדר המתגלה ממנה. השם ניתן בעקבות דברי משורר תהלים על ירושלים: „יפה נוף משוש כל הארץ הר ציון ירכתי צפון קרית מלך רב״ [3]. השכונה נמצאת כ־785 מ׳ מעל פני הים.

---

1 תהלים קכח, ב. 2 ישעיה סג, יא־יב. 3 תהלים מח, ג.

כנסת־ישראל, במערב. ראשית הבשנת תרנ"ג—1893. השם סמלי.

כפר־השילוח, בימינו באזור שלטון הירדן. בשיפולי הכפר הערבי סילואן ובנחל קדרון. נקרא על בריכת השילוח הנמצאת בקרבתו, בתחום ירושלים המקראית. כפר־השילוח נוסד בתרמ"ז—1887 ותושביו היו יהודי תימן. זהו ישוב התימנים הראשון בארץ. נהרס במאורעות תרפ"ט—1929 בידי הערבים. עיין בעמ' 205.

כפר־סלמה, כפר־נוער במערב על־יד קרית־היובל. נקרא לכבוד סלמה לגרלף, סופרת שוודית מפורסמת, בעלת פרס נובל. באחד מספריה בשם "ירושלים" הביא תאור של עליית אמריקאים־שוודים אל ירושלים והקמת מושבה בה. המושבה האמריקאית נמצאת בימינו בתחום שלטון הירדן.

כפר־שאול

שכונה במערבה של ירושלים, במרומי ההר, כ־790 מ' מעל פני הים. בה מוסד לחולי רוח מטעם משרד הסעד. השם כפר־שאול ניתן בהשפעת גבעת־שאול של השכונה הקרובה, הנקראת לזכרו של הרב שאול אלישר. עיין: גבעת־שאול.

כפר־שאול נמצא בכפר נטוש שהיה נקרא דייר־יאסין—מנזר יאסין, שם פרטי מצוי בקרב הערבים. עם ראשית הקרבות במלחמת השיחרור, נכבש הכפר בידי כוחות יהודים, ביום כ"ט אדר ב' תש"ח—9 אפריל 1948. אחרי זמן־מה התישבו יהודים בבתים הנטושים ובהתחלה נקרא גבעת־שאול ב'.

בקרבת כפר־שאול, דרומה־מערבה, מתרוממת פיסגה רמה הנקראת מצפה־נוף, 808 מ' מעל פני הים. ממנה מראה נוף נהדר על פני הרי ירושלים ובקעותיה. בקרבת כפר־שאול ולרגלי מצפה־נוף מתחיל נחל רבידה, היורד ומתחבר אל נחל שורק. נקרא על רבדי האבנים הרבוצות בו שכבות שטוחות ודקות. באזור מצויות מחצבות שבהן חוצבים לוחות אבן לצרכי בניין. מין אבן זו נקראת בערבית דייר־יאסיני, כשם הערבי של כפר־שאול. ראה המפה בעמוד 15.

כרם, בקרבת גאולה וזכרון־משה. נוסדה בשנת תרמ"ה—1885, במקום כרם ענבים.

כרם־אברהם

שכונה בגבול גאולה ובתי־הבוכרים. נוסדה בשנת תרצ"ג—1933. נקראת על שם אברהם אבינו. אדמתה נרכשה לראשונה בשנת תרי"ב—1852, על ידי אשת הקונסול הבריטי בירושלים ג'מס פ'ין, אישיות מפורסמת בירושלים, גם בקרב היהודים ועשתה חסד רב עמהם. גברת פ'ין רכשה את האדמה במטרה מיסיונרית בקרב היהודים. היא הקימה באנגליה אגודה מיוחדת שעזרה לה בעבודה זו—"אגודה לעזרת יהודים נרדפים". גברת פ'ין העסיקה יהודים בהכשרת האדמה ובנטיעת עצים. בחצר חצבו בורות לאגירת מי גשמים ועליהן היו חקוקים פסוקים בעברית: "אסוף את העם ואתנה להם מים". "להשקות את שבי הגולה הצמאים למים". המפעל הזה, שאמנם עזר ליהודים סובלים, לא הצליח להשפיע עליהם

שימירו את דתם. ולבסוף נפסק ואדמתו נמכרה ליהודים, והשם כרם־אברהם*) שניתן על־ידי המיסיונרית עבר לשכונה היהודית שנבנתה עליה.

לִיפתה, השם הערבי של מי־נפתוח, במבואות ירושלים. עיין: מי־נפתוח.

מאה־שערים

מהשכונות הראשונות והגדולות ביותר בירושלים ותושביה כולם אשכנזים, בעיקר יוצאי ארצות פולין וליטא. אדוקים וחרדים לקיים תרי"ג מצוות תורת ישראל. בה הרבה בתי־כנסת ובתי־מדרש השוקקים דברי תפילה ותורה בלהט הנשמה והלב היהודי.

בחוצות מאה־שערים מתהלכים תושביה ופניהם עטורים זקנים ופיאות והנשים לבושות בצניעות רבה ומטפחות מכסות את ראשיהן. בשבתות שוררת שלווה ברחובותיה שבהם מתהלכים בנחת תושביה החבושים עטרת 'השטריימל' ונהנים מזיו עולמו של הקב"ה ומתברכים בזכרונות עיר הקודש שזכו לשכון בצלה. אין הם סובלים לראות בחוצותיהם גברים גלויי־ראש ונשים מגונדרות ולבושן קל וקצר. במבואות העיקריים של מאה־שערים כתובות מודעות באותיות מאירות עינים: „בת ישראל, התורה מחייבת אותך ללבוש תלבושת צנועה. אין אנו סובלים שברחובותינו תעבורנה נשים בתלבושת בלתי צנועה". מעל שער כניסה חשוב אל השכונה מובאה כתובת בזו הלשון: „לתשומת לב אנשי גרי שכונת מאה־שערים בעיה"ק (בעיר הקודש) ירושלים ת"ו (תבנה ותכונן), הננו מצהירים כי אין אנו סובלים שבשכונתנו תצאנה נשים או בנות לרחוב או לחצר של רבים בתלבושת בלתי צנועה, כגון שמלות קצרות או בתי־ידים קצרים או בית צוואר פרוע או יחף או בגדים או גרבים שעור הבשר נראה מתוכן או אשה נשואה פרועת ראש ה"ו (חלילה וחס), לא מאותן הגרות בהשכונה ולא עוברות אורח דרך השכונה. אנו מבקשים בכל לשון של בקשה שלכל הפחות בתוך השכונה שלנו לא יעשה בניגוד לרצוננו, על פי תוה"ק (תורתנו הקדושה) ואמונתנו. נא לא לצער אותנו ולא להפריע את מנוחת דעתנו. בכל הכבוד גרי השכונה הנ"ל". בקירות הרחובות מצויה הכתובת: „בת ישראל אסור לה ללכת בתלבושת פרוצה" גם באידיש.

אין תייר המבקר בירושלים שאינו סר לראות שכונה זו על סימטאותיה הציוריות ותושביה המעניינים.

מאה־שערים היא יצירה חלוצית רבת ערך בתולדות ירושלים החדשה. מיסדיה הראשונים, יוצאי העיר העתיקה, היו נועזים ואמיצים ובבנינם זה הניחו יסוד חשוב לעיר החדשה. מאה־שערים היא השכונה הרביעית מחוץ לעיר העתיקה והיתה בראשיתה הרחוקה ביותר מחומתה.

החברה המיסדת הוקמה בשנת תרל"ד—1874, בשבוע של פרשת 'תולדות' ונקראת מאה־שערים, על יסוד המסופר בפרשה זו בתורה, על יצחק אבינו: „ויזרע

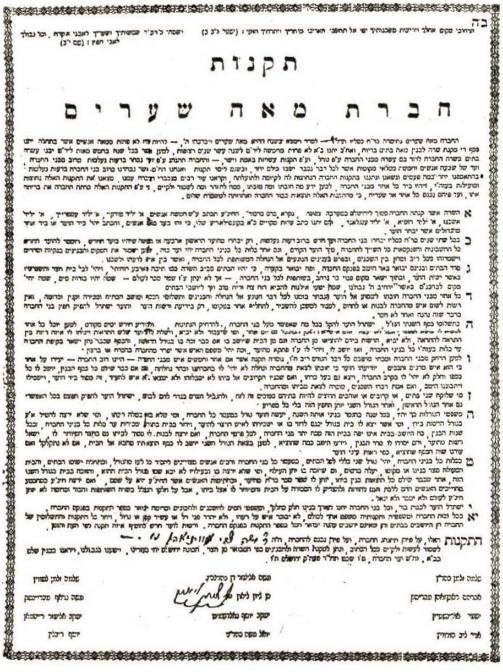
*) באנגלית: Abraham's Vineyard.

יצחק בארץ ההיא וימצא בשנה ההיא מאה שערים, ויברכהו ה'"[1]. מכל זרע שטמן באדמה צמחו מאה גרעינים, סמל הפוריות והברכה. דורשי גימטריות מצאו שדברי ישעיהו הנביא: „וכל בניך למודי ה' ו/ר/ב/ ש/ל/ו/ם/ ב/נ/י/ך"[2] (666), שווים לשם מאה שערים (666).

יש מבארים שהשם מאה־שערים ניתן בזה כי החברה המיסדת הציגה לה למטרה לבנות בבת אחת מאה בתים למשתכנים. אחרים אומרים למצוא בשם רמז למאה שערים שיהיו בכניסה אליה, ולמעשה יש בה ששה שערים בלבד...

האדמה שנרכשה אחרי עמל מידי הערבים, נקראה בשם 'כרם כדכוד', כנראה בשם בעלה הערבי. המיסדים ראו בזה סמל לשאיפותיהם והישוו אותו למלה כדכוד מין אבן יקרה, הנזכרת בנבואת ישעיהו: „ושמתי כדכוד משמשתיך ושעריך לאבני אקדח וכל גבולך לאבני חפץ"[3]. חכמי התלמוד מוסיפים: „עתיד הקדוש־ברוך־הוא להביא אבנים טובות ומרגליות... ומעמידן בשערי ירושלים"...[4].

המיסדים פירסמו את התקנות למתישבים בשכונתם בקונטרס מיוחד: „ספר התקנות למאה שערים ת"ו (תבנה ותכונן), הנבנה מחדש בעיר הקודש ירושלים ת"ו, באחת מחורבותיה לפאת צפונית מערבית הר בית קדשנה... נוסדה בעזר

בה.

תקנות

חברת מאה שערים

גליון התקנות של חברת מאה־שערים נדפס ביום ט"ו בשבט תרל"ד (1874). שימש תעודת חבר לראשונים. למעלה דברי ישעיהו הנביא: „הר־חיבי מקום אהלך וירי־עות משכנותיך יטו, אל תחשכי האריכי מיתריך ויתדותיך חזקי". „ושמתי כדכד שמשתיך ושעריך לאבני אקדח וכל גבולך לאבני חפץ" (ישעיה נד, ב־יב)

1 בראשית כו, כב. 2 ישעיהו נד, יג. 3 שם נד, יב. 4 בבלי, בבא־בתרא עה, א.

השוכן בציון והבונה ירושלים... נדפס פעה"ק (פה עיר הקודש) ירושלים תובב"א (תבנה ותכונן במהרה בימינו אמן), שנת תרמ"ט" (1889). בו מסופר על ראשיתה של השכונה. אבן היסוד הונחה בחודש אייר שנת תרל"ד—1874: „שתהיה אבן הפינה, אבן ראשה לבנות ירושלים על תילה, להשיבה לקדמותה ולחדש נעוריה". בחנוכה תרל"ה נשלמו עשרה הבתים הראשונים. הואיל והשכונה היתה רחוקה מהעיר העתיקה וסביבתה פראית ומסוכנת, בנו את בתיה בצפיפות, אחד נוגע ברעהו, בצורת רבוע, וטורי הבתים הצפופים, היוו כעין חומה מבחוץ. בכניסות אליה בנו שערים ובהם הציבו דלתות ברזל, שנשארו עד ימינו. באמצע החצר כרו בור למי גשמים ולצרכי התושבים. בה נבנה בית־כנסת ובית־מדרש 'ישועות יעקב', מקוה לטהרה, תנור לאפית לחם, חנויות לחנונים וכדומה. כן התקינו בה מקום לגינה ציבורית ונטעו קצת אילנות, כדברי ספר התקנות: „להביא רוח צח וריח טוב ליושבי הבתים". מהשכונה אל העיר העתיקה, מרחק כ־3 ק"מ, הוביל שביל בין טרשים באזור שומם. הליכה ברגל ורכיבה על חמור היוו את אמצעי התחבורה באותם הימים.

סבל רב עבר על המיסדים, אולם ברצונם החזק התגברו על המכשולים ושכונתם גדלה, תושביה רבו ושימשה בשנים הבאות מרכז לשכונות חדשות אשר נבנו בסביבתה. לכבוד מיסדיה נקרא רחוב אחד בה 'בוני המולדת'. בקרבתו רחוב בהר"ן לזכר ר' שלמה זלמן בהר"ן, הרוח החיה בין מיסדיה. רחובות אחרים נקראים בשמות ההולמים את רוח תושביה ומסמלים את תוכן חייהם: חברת תהילים, חברת ש"ס, חברת משניות, שוני הלכות, הכנסת אורחים, עונג־שבת, מעירי־שחר, ובשמות ספרים מפורסמים בספרות הרבנית: עין־יעקב, חיי־אדם חסד־לאברהם וכדומה.

מגרש הרוסים

משתרע בלב ירושלים החדשה, נקרא על שם הרוסים בעלי האדמה והבנינים עליה. במרכז הקתדראל הרוסי הבולט בכיפותיו הירוקות על פני הסביבה. בבניני הרוסים נמצאים בימינו מוסדות ממשלה שונים: המשטרה, בתי־המשפט, בית־חולים וכו'.

בבנין אחד מתגוררות נזירות רוסיות שעלו אל הארץ עוד משנים רבות בשאיפה לחיות בעיר האלוהים. שער הכניסה אל מגרש הרוסים ועל אחדים מבניניהם קבוע סמלם וסביבו בכתב רוסי קדום, דברי ישעיהו הנביא: „למען ציון לא אחשה ולמען ירושלים לא אשקוט" (עיין להלן בפרק: נוצרים בירושלים).

המגרש רחב־הידים נרכש בידי הרוסים, בקירוב בשנת 1860, ואחרי זמן קצר התחילו בהקמת הבנינים עליו, והם הראשונים של נוצרים מחוץ לחומה. בעת חפירת יסודות לבנינים גם חשפו עמוד קדום, הנמצא במקומו עד ימינו (להלן).

הבנינים נועדו לנזירים רוסים שאמרו לחיות בעיר הקודש וכן לעולי־רגל רוסיים שנהגו לבוא בהמוניהם עד מלחמת העולם הראשונה. הערבים קראו

למגרש הרוסים בשם מוסקוביה, מלשון מוסקוב—העיר מוסקבה וגם שמם של הרוסים בקרב הערבים.

אחרי כיבוש ירושלים בידי הבריטים הם השתלטו על הבנינים ופתחו בהם משרדים ומוסדות ממשלה שונים. בערב פרוץ מלחמת השיחרור היו בניני מגרש הרוסים באזור סגור שכונה בווינגראד. עם צאת האנגלים, השתלטו עליהם היהודים.

מגרש הרוסים נמצא כ־800 מ' מעל פני הים. כנראה בתחומו היה מחנה־האשורים, כאשר צרו על ירושלים בימיו של חזקיהו המלך. בתקופה יותר מאוחרת, בימי מצור הרומאים על ירושלים היהודית, היה בשטח זה אחד ממחנות הרומאים.

מוצררה (קרי: מוסררה), השם הערבי של השכונה מורשה. עיין להלן.

מ ו ר ש ה

שכונה בחלקה המזרחי של ירושלים החדשה, בגבול שלטון הירדן. עד קום ישראל היתה מיושבת ערבים נוצרים ונקראה בשם מוצררה, ופירושו שטח מכוסה צרר—צרורות אבנים, כי לפני הבנות השכונה היה כל השטח מכוסה אבנים רבות. במלחמת השיחרור היתה מוצררה בסיס ללוחמים הערבים כנגד השכונות היהודיות הסמוכות: מאה־שערים ובתי־אונגרין. בגבולותיהן התלקחו קרבות רבים. עם צאת הבריטים השתלטו היהודים על בתי מוצררה הנטושים ובהם התישבו בעיקר עולים חדשים והוסב שמה למורשה—מולדת.

מושבה יוונית, בין המושבה הגרמנית וקטמון. בימינו מיושבת יהודים. נוסדה בראשיתה בידי נוצרים־יוונים תושבי ירושלים. נמצאת בגבול עמק רפאים ע' להלן.

מזכרת־משה, בגבול מחנה־יהודה ורחוב אגריפס. נוסדה בשנת תרמ"ג—1883, נקראת לזכר משה מונטיפיורי, כי נבנתה מכספי קרן לכבודו בשם מזכרת־משה. מעל הכניסה לשכונה קבועה כתובת לזכרון (ציור).

הכתובת מעל הכניסה ל מזכרת־משה.

משמאל השם האנגלי של הקרן מזכרת־משה— Sir Moses Montefiori Testimoni l
„מזכרת משה אשר לחברת משכנות ישראל, לזכרו השר סיר משה מונטיפיורי נולד ח'(ודש) חשון שנת התקמ"ה (1785) ונפטר בשם טוב ב ם ט"ז מנחם אב שנת התרמ"ה (1885) בעיה"ב (בעיר הבירה) לונדון יע א (יגן עליה אלוהים)".

מחנה אלנבי, על הכביש אל תלפיות ואל בית־לחם. היה מחנה של הצבא הבריטי מזמן כיבוש ירושלים בשנת 1917 ועד צאתם ממנה בשנת 1948. נקרא על שם גנראל אלנבי, המפקד העליון של הצבא הבריטי כובש הארץ, במלחמת העולם הראשונה (עיין בעמוד 106).

מחנה־יהודה

שכונה גדולה במערבה של העיר, בצדי רחוב יפו. נוסדה בשנת תרמ"ז—1887, בידי יהודים ספרדים. קונה האדמה מאת בעליה הערבי היה יוסף נבון, יוזם מסילת־הברזל אל ירושלים. הוא קרא לשכונה לזכר אחיו יהודה, שמת בדמי ימיו. בשכונה השוק הגדול ביותר בירושלים ורחובותיו נקראים בשמות פירות שונים הנמכרים בו: האגוז, האגס, האפרסק, התות, השזיף, התפוח, האשכול, הדקל וכו'. מחנה־יהודה נמצאת כ־800 מ' מעל פני הים.

מחנה־יהודה בעיקרה מיושבת ספרדים ובני עדות המזרח. יש בה בתים שהוקדשו ע"י בעליהם לטובת מוסדות חסד שונים. בית אחד לפי שכתב עליו בעליו: "הקדיש... למוהר הבתולות יתומות"...

מחנה־ישראל

בנין מגורים ברחוב דוד המלך ורחוב הס. נבנה בתרכ"ח—1868, על מגרש שנרכש בתר"י—1850, וזהו הממרש הראשון שנרכש בידי יהודים מחוץ לחומת העיר העתיקה. המתישבים יהודים מערביים יוצאי אלג'יר ומרוקו. היוזם לבנייתו היה רבם דוד בן שמעון (דב"ש) והרחוב הסמוך נקרא על שמו (עיין לעיל עמ' 194).

מחנה־תלפיות, מחנה עולים הנקרא על שכונת תלפיות הסמוכה. נמצא במקום מחנה צבאי שהוקם בידי הבריטים, במלחמת העולם השניה, והיה נקרא מחנה אל־עלמיין, על שם שדה הקרב המפורסם באפריקה הצפונית שבו נחלו הבריטים את נצחונם הגדול על האיטלקים והגרמנים. עם צאת הבריטים מהארץ נכבש המחנה, במאי 1948, בידי הכוחות היהודים. אחרי הקרבות הפך למעברה גדולה לעולים חדשים. רובם יצאו ממנה והתישבו בשיכוני גונן הסמוכים.

מחניים, בצפון, בין תל־ארזה וסנהדריה. נוסדה בשנת תרפ"ו—1926, נקראת כשם מקום בעבר־הירדן, שבו חנה יעקב אבינו בבואו אל הארץ.

מי־נפתוח

במערב, בצד הכביש הגדול אל מישור החוף. רוב המתישבים עולים, בעיקר מעדות המזרח. בכפר ערבי נטוש שהיה נקרא ליפתה. השם מי־נפתוח נזכר במקרא בתאור גבול שבט יהודה—דרומה, ושבט בנימין—צפונה, כפי שמסופר בספר יהושע: "ותאר הגבול מראש ההר אל מעין מי נפתוח", ובתאור נחלתו של בנימין: "ויצא הגבול ימה ויצא אל מעין מי נפתוח" [1]. לפי סברה אחת בשם מי־נפתוח זכר לשם מרנפתח, מלך מצרי מפורסם במאה השתים־עשרה לפני סה"נ.

1 יהושע טו, ט. יח טו.

מי־נפתוח שוכנת כ־700 מ׳ מעל פני הים, במורד הר תלול מאד השופע אל נחל שורק, הנמשך מערבה אל הים התיכון. מעבר לנחל זה גבול ישראל הנוגע בשלטון הירדן. אל מולה מתרוממת פסגה מעוגלת הנקראת בשמה — מצפה־נפתוח, 712 מ׳ מעל פני הים.

מלחה, שם ערבי של כפר, המהווה בימינו פרבר של ירושלים ונקרא מנחת (להלן).

מנחת

בקצה הדרומי־מערבי של ירושלים. השם היסטורי ונזכר במקרא, בספר דברי־הימים [1]. בתירגום השבעים על המקרא, בתאור נחלת שבט יהודה, מובאים שמות ערים שאינם נזכרים במקור העברי ואחד מהם—מנחת. כנראה השם מנחת נגזר מהמלה מנוחה. בתחום מנחת כפר ערבי נטוש בשם מלחה, שיבוש של מנחת העברית. תושבי מלחה הערבים השתתפו בהתנפלויות על היהודים בימי מאורעות הדמים בירושלים. עם פרוץ מלחמת השיחרור היתה מלחה בסיס התקפה של הערבים על השכונות העבריות הסמוכות. אחרי קרב קשה נכבש בידי היהודים ותושביו נמלטו ממנו, ביום ז׳ תמוז תש״ח—14 יולי 1948. בכיבוש מלחה נפלו 18 לוחמים יהודים. מקץ זמן־מה התישבו בבתי מלחה הנטושים עולים יהודים, ברובם יוצאי טריפולי, באפריקה הצפונית. מנחת נמצאת כ־775 מ׳ מעל פני הים, בגבול עמק רפאים. ממנה יורד נחל מנחת דרומה ומתחבר אל נחל רפאים (ראה במפה בעמוד 15).

מקור־ברוך, בצפון. נוסדה בשנת תרפ״ד—1924 ונקראת על שם מיסדה ברוך הירשנוף מארצות־הברית. השם ניתן על יסוד דברי משלי: „יהי מקורך ברוך" [2]. במקור־ברוך מרכז תעשיה ומלאכה גדול. נמצאת כ־810 מ׳ מעל פני הים.

מקור־חיים

בדרום, בגבול עמק רפאים. נוסדה בשנת תרפ״ה—1925, על אדמת הקרן הקיימת ונקראה על שם חיים כהן, יהודי רוסי, שתרם את התרומה הראשונה לקרן הקיימת לשם בנין שכונה בארץ.

מקור־חיים היתה בחזית הקרבות במלחמת השיחרור בשנת תש״ח—1948, אל מול הכפר הערבי בית־צפאפה הקרוב. היהודים עמדו בה בעקשנות ובגבורה, למרות שהיתה נצורה ומנותקת. מקור־חיים נמצאת כ־750 מ׳ מעל פני הים, בגבול עמק רפאים, שדה־קרב מפורסם בין דוד המלך ובין הפלשתים הפולשים.

בצד השכונה עוברת מסילת־הברזל מירושלים אל לוד. בקרבתה דרומה גבול ישראל, הנוגע בשלטון הירדן. השטח שעליו בנויה השכונה מקור־חיים היה נקרא אדמת עמוס, כשם בעלה הערבי.

---

1 דברי־הימים־א ח, ו. 2 משלי ה, יח.

מרחביה, בגבול רחביה וקרית־שמואל. נוסדה בשנת תרצ"ח—1930, נקראת על מרחבי ההר שעליה היא בנויה, כ־780 מ' מעל פני הים.

מרכז מסחרי

בנוי במורד הר אל מול חומת ירושלים ומגדל־דוד. הוקם בתרפ"ט—1929. היה כולו מוקף בתי ערבים. נכבש ונהרס ימים אחדים אחרי שהוחלט על מדינת ישראל במועצת האומות המאוחדות, בשנת תש"ח—1947. אחרי צאת האנגלים נכבש בידי הכוחות היהודים. בו התישבו עולים חדשים. הרחוב הראשי נקרא על שם מיסדה אליהו שמעא, יהודי ספרדי יליד סוריה.

משכנות, בגבול מחנה־יהודה ורחוב בצלאל. נוסדה בשנת תרנ"ז—1897. נקראת על יסוד דברי תהלים: «עד אמצא מקום לה' משכנות לאביר יעקב»[1].

משכנות־שאננים

בנין מגורים ארוך בשכונת ימין־משה, בנוי במורד ההר אל מול החומה והר ציון. זהו בנין המגורים הראשון מחוץ לחומות העיר העתיקה. נבנה ביוזמתו של מונטיפיורי ונחנך בשנת תר"ך—1860. (עיין בעמוד 103).

מחוסר חוצבים ובונים יהודים נעשתה העבודה בעיקרה בידי ערבים, ברובם נוצרים מבית־לחם, שהצטיינו בעבודת הבנין באותם הימים. האבנים נחצבו בסביבה הסמוכה. כמובן באותם הימים לא היה כל אדריכל בירושלים ומונטיפיורי שלח אחד מלונדון. גם חומרי הברזל נשלחו מהעיירה האנגלית רמסגייט—מקום מושבו של מונטיפיורי. עד היום עוד אפשר לראות בעמודי הברזל התומכים את הסככה לאורך חזית הבנין קבועות טבלות עם שם הפירמה הבריטית בעיירה זו (ציור).

טבלה אנגלית בעמודי־הברזל במשכנות־שאננים. בה כתוב שם החברה באנגליה, בעיירה רמס־גייט, שסיפקה את החומרים לבנה הסככה לאורה החזית של הבנין משכנות־שאננים: G. S. Culver, East Kent Metalworks, Ramsgate England.

באמצע הבנין, בחלקו העליון בקיר החזית, נקבעה כתובת לזכרון: «משכנות שאננים נתיסדו מאת תרומת הכסף, אשר הניח אחריו הגביר ר' יהודה טורא נ"ע (נשמתו עדן) מק"ק (מקהילה קדושה) ניו אורליאנס יע"א (יגן עליה אלוהים), במדינת אמריקה. על פי השר משה מונטיפיורי בשנת כת"ר לפ"ק" (תר"ך—1860) (ציור).

1 תהלים קלב, ה.

לכבוד הגביר יהודה טורא והשר משה מונטיפיורי.

הבנין הארוך והצר בנוי מצפון לדרום ופונה בחזיתו אל מול הר ציון המתרומם לפניו. הבנין משקיף אל חומת העיר העתיקה ומגדל דוד המזדקר ממנה. בצדו נראה מרחוק שער יפו שממנו יוצאת דרך דרומה אל בית־לחם וחברון ועוברת בגבול משכנות־שאננים. דרך זו היתה עורק חיים חשוב בתחבורה בין ירושלים וסביבותיה דרומה: אל בית־לחם ואל חברון.

בחצר הבנין משכנות שאננים הוכשר שטח לגינות נוי וכן נכרה בה בור למי גשמים לצרכי תושביו. מאנגליה הובאה משאבת ברזל קטנה ובתנועות יד היו שואבים התושבים מים ממעמקי הבור. משאבה זו, 'פומפה' בלעז, היתה מפלאי הטכניקה באותם הימים בירושלים ורבים נהרו להסתכל בה בהתפעלות רבה...

רב ומשורר שחי באותם הימים בירושלים, רבי יעקב ספיר (בעל הספר 'אבן־ספיר'), הביע למראה מפעל ידיו של טורא על אדמת ירושלים את הערכתו הרבה לנדיב הנעלה בשירתו 'גיא חזון':

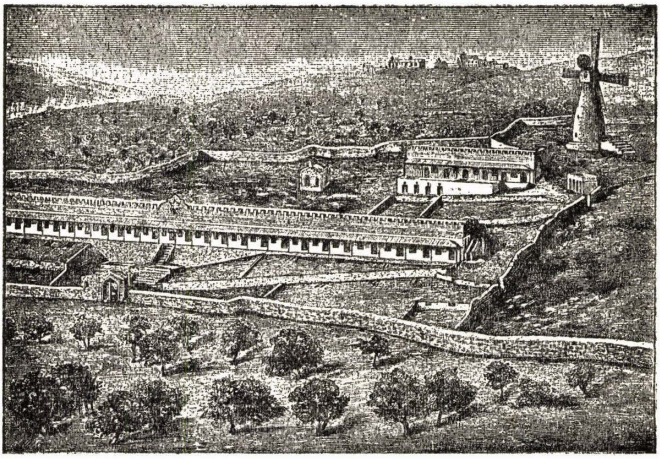
יהודה טורא גורלך מה נעים!
בין הרים גבוהים בנית לך שם תפארת,
לזכר עולם לברכה שמך הנחלת
על כן יודוך אחיך לנו נמשלת[1]

למרות שהדירות במשכנות־שאננים היו מפוארות, בהשוואה לחדרים הרעועים והאפלים ברובע היהודי, עלה בקושי בידי אנשי מונטיפיורי להשפיע על היהודים שיסכימו לעבור ולגור בהם וגם עזרה כספית הובטחה להם. הבנין היה רחוק ממרכז החיים היהודים ומקומותיהם הקדושים. הסכנה היתה גדולה בסביבה סלעית זו מחוץ לחומה, ששעריה היו נסגרים עם שקיעת השמש ונפתחים עם זריחתה. רק אמיצי לב ברחוב היהודים הסכימו לצאת ולגור מחוץ לחומה והם חלוצי הישוב היהודי בעיר החדשה.

בבנין הארוך היו בסך הכל 16 דירות קטנות. אגף אחד של הבנין, 8 דירות,

1 במאסף ד: כוכבי בוקר, כא, 1856, עמ' 52.

נועדו לספרדים ובקצהו בית־כנסת מיוחד להם, ואגף אחר 8 דירות, נועד לאשכנזים ובקצהו בית־כנסת מיוחד להם. מונטיפיורי גם נתן דירה אחת לרב הראשי האשכנזי באותם הימים, אולם הוא לא השתמש בה. דירה אחרת מסר לרב הראשי הספרדי 'ראשון לציון', שאמנם גר בה זמן קצר ולבסוף חזר אל העיר העתיקה. סמוך לבנין הגדול בנה מונטיפיורי לעצמו דירה קטנה במטרה שתשמש מעון לו ולרעיתו יהודית בעת ביקוריהם בירושלים.

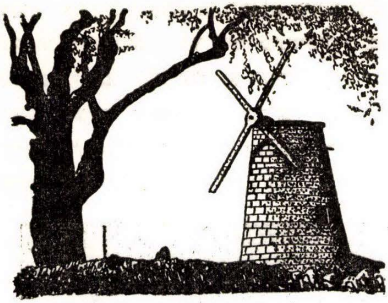
בתי משכנות־שאננים וטחנת הקמח

מראה כללי. ציור משנת תרכ"ב (1862) שנתים לאחרי חנוכת השכונה הזאת.

הרב יוסף נסים בורלא, שהגיש את עזרתו למונטיפיורי בבנין משכנות־שאננים במציאת דיירים לו והוא גם היה אחד מהם, נשא נאום בבית־הכנסת הספרדי החדש. מסבת חשיבות המאורע נדפס בשנת תרכ"ג (1863) בירושלים: „דרוש שדרשתי ביום ש"ק (שבת קודש) בבהכ"נ אשר נבנה מחדש והבתים שנבנו משכנות שאננים. מקדושת דמים כסף הקד'(יש)... המנוח הגביר משכיל וחשוב... ר' יהודה טורא נ"ע (נשמתו עדן) על יד המשתדל שר בשרים ונגיד נגידים הגביר השר הרחמן סי'(ניור) משה מונטיפיורי הי"ו (ה' ישמרהּ ויצילהו) וזוגתו הגברת מעטירה אשת חיל עטרת בעלה סי'(ניורה) * יהודית תמ"א (תבורך מנשי אוהל)"...

מונטיפיורי גם דאג לפתח בתחום השכונה החדשה מקורות עבודה לאוכלוסיה היהודית ובזה גם למשוך אותם אליה. בצד בנין המגורים הוקמה טחנת קמח בעלת כנפים מונעת במשב הרוח. הוא דרש מהיהודים לעבוד בה, באומרו: 'אם אין קמח אין תורה'. טחנה זו הוא המפעל הפרודוקטיבי הראשון בחיי היהודים בירושלים.

* סיניור—אדון וסיניורה—גברת, הן מלים ספרדיות, המצויות גם בכתבות עבריות מאת יהודים ספרדים.

טחנת הרוח
בקצה הבנין משכנות־שאננים, בשכונה ימין־משה. הטחנה שימשה נקודת תצפית ללוחמים היהודים במלחמת השיחרור (עיין בעמ' 112).

משה מונטיפיורי התענין, גם בהיותו רחוק מירושלים, בגורל שכונתו הראשונה ובעת ביקורו הששי בארץ, בשנת תרכ"ו (1866), סר כמובן אל משכנות־שאננים והוא כותב ביומנו: „נהניתי לראות, כי כל יושבי הבתים ההם ראוים לקבלת הטובה הזאת... שם שוררת טהרה ונקיון, ויושביהם שמחים בחלקם ומאושרים במצבם, ומקדישים חלק גדול מזמנם לתורה ולעבודה. גדולה היתה נחת רוחי, כשהתבוננתי שלפני שנים מעטות אף דירה ומשפחה אחת לא היתה נמצאת חוץ לחומות, ועכשיו הנה ירושלים חדשה הולכת ופורחת בסביבה זו... בלי ספק אנו מתקרבים לעתים בהן מתגשמת נבואת הנביא ישעיהו: „ושמתיך לגאון עולם משוש דור ודור"[1].

אחד מתושבי ירושלים מספר על בנינה של משכנות־שאננים: „גם לטוב יזכר שם השר וטפסר המפורסם לשם ולתהלה מו"ה משה מונטיפיורי וקנה מאת השולטאן מקום ציה ושממה... ובנה שם לע"ע (לעת עתה) כמו שתים ועשרים בתים בשורה אחת נאים ומהודרים לפי ענין בנאי ענגלאנד (אנגליה)... ושם בורות חצובים ושלח מלונדון פלומפי (משאבה) לבל יטרחו לשאוב בדלי. וגם עשו שם ריחיים ההולכת וטוחנת לרוח היום... וכל המאשינע (המכונה) שלה שלח מלונדון"[2].

אחרי שנים אחדות נסגרה טחנת הרוח במשכנות־שאננים כתוצאה מהתחרות טחנות הקיטור שהוקמו בינתים בירושלים. בנין הטחנה היה למצבת זכרון לפעולתו הברוכה של משה מונטיפיורי בעיר הקודש. לפני יותר מעשרים שנה נקבעה בו לוח נחושת ועליו היה כתוב בעברית, ערבית ואנגלית: „טחנה זו הוקמה ע"י משה מונטיפיורי ורעיתו, בשנת תרי"ז (1857). הבנין נתחדש ע"י צאצאיהם והוקדש לעיריית ירושלים—1936". העיריה התקינה גנה ציבורית סביבו.

במלחמת השיחרור שימש הבנין של משכנות־שאננים בסיס חשוב ללוחמים היהודים והטחנה היתה נקודת תצפית להם. האנגלים פיצצו את חלקה העליון ובעיצום הקרבות נעלם גם לוח הזכרון שהיה קבוע בו.

בשנים הבאות, עם הקמת שכונות רבות בחוצות העיר החדשה, נבנתה בשנת תרנ"ד (1894) גם בצדי משכנות־שאננים וטחנת הקמח, שכונה נוספת שהוכתרה

1 ישעיה ס, טו. 2 מ. ריישר, שערי ירושלים, תרל"ט (1879), עמ' כג.

בשם ימין־משה, לזכרו של משה מונטיפיורי—אבי ירושלים החדשה. במהלך הזמן נבלעה משכנות־שאננים בתוך ימין־משה, שנקראה גם בשם העממי 'מונטיפיורי הישנה'. קרית־משה שנוסדה שנים רבות אחריה נקראה—'מונטיפיורי החדשה'.

נווה־בצלאל

שכונה קטנה במערב. נוסדה בשנת תרפ"ז—1927, ביוזמת אנשי המוסד האמנותי 'בצלאל' הנמצא בקרבתה. נקרא לזכר האמן בצלאל בן אורי, שהיה בין בוני המשכן בימי נדודי ישראל במדבר. הרחובות בנווה־בצלאל נקראים בשמות אמנים יהודים מפורסמים: הירשברג (הר־צבי), ישראל'ס וכו'.

נווה־פאג"י, קבוצת בניני מגורים בגבול בית־וגן. התושבים יהודים חרדים. נקראת על החברה הבונה—פועלי אגודת ישראל. נווה־פאג"י נמצאת כ־833 מ' מעל פני הים, מהשכונות הגבוהות ביותר בירושלים.

נווה־שאנן, בגבול הקריה, בין רחביה ובית־הכרם. נוסדה בשנת תרפ"ה—1925, בידי יהודים חרדים. נקראה על יסוד דברי ישעיהו הנביא על ירושלים באחרית הימים: „חזה ציון, קרית מועדנו, עיניך תראינה ירושלים נוה־שאנן... לנצח" [1]. בנויה במרומי גבעה כ־780 מ' מעל פני הים. בקרבתה אזור הקריה וקרית־האוניברסיטה.

נווה־שלום, בגבול מחנה־יהודה ונחלת־ציון. נקראת על יסוד דברי הנבואה של ישעיהו „וישב עמי בנוה־שלום" [2]. וזה כינויה של ירושלים.

נחלאות, שם כללי לאזור שכונות במערב בין מחנה־יהודה ורחוב אוסישקין, השכונות בו נקראות בכינוי־לואי נחלה: נחלת־אחים, נחלת־ציון וכו'.

נחלת־אחים, בגבול רחוב אוסישקין. נוסדה בשנת תרפ"ד—1924. שמה מסמל את שאיפת הבונים אל חיי אחווה ואהבת אחים בעיר הקודש.

נחלת־יצחק, בצד הכביש אל הר הצופים. נוסדה בשנת תרפ"ז—1927. במלחמת השיחרור, במאי 1948, חדר דרכה הלגיון הערבי אל ירושלים והיא נהרסה בקרבות, ונשארה בתחום שלטון הירדן (עיין בעמ' 125).

נחלת־צבי, בגבול מאה־שערים. בה גרים יהודי תימן. נוסדה בשנת תרנ"ד—1894. נקראה על שם הנדיב הנודע הבארון מוריס הירש, שתרם כסף לבנינה. הירש הוא שם גרמני ופירושו צבי (ראה ציורו בעמ' 262).

נחלת־צדוק

שכונה קטנה בגבול שערי־חסד, במורד ההר מרחוב אוסישקין מערבה, אל בקעת רחביה (המצלבה). נוסדה בשנת תרס"ח—1908, נקראה לכבוד צדוק כהן—הרב הראשי ביהדות צרפת. נבנתה בעזרת חברת כי"ח (אליאנס) של יהדות צרפת. נחלת־צדוק נמצאת כ־760 מ' מעל פני הים. אקלימה הוא מצוין ומבריא ולפיכך כינו אותה בצחוק: בוניס אירוס, כשם הספרדי של עיר הבירה של ארגנטינה, ופירושו: רוח טובה...

1 ישעיה לג, ב. 2 שם לב, יח.

נחלת־ציון, בגבול מחנה־יהודה. נוסדה בשנת תרנ"ג—1893, בעיקר בידי יהודי פרס. נקראה בשמה הפיוטי של ירושלים.

נחלת־שבעה

בצד רחוב יפו, בחלקו המרכזי ביותר. השכונה השלישית מחוץ לחומת ירושלים והראשונה שהוקמה ביוזמת תושביה עצמם. אמנם בתי נחלת־שבעה הם קטנים וצפופים, סימטאות צרות ומעוקלות מתפתלות ביניהם ודלת העם מתגוררת בהם, אולם הם מהווים אבני זכרון נשגבים לראשיתה של ירושלים החדשה, לעוז רוחם של מיסדיה, קומץ יהודים חוזים, יוצאי העיר העתיקה. אותה שכונה קטנה ונידחת לפני תשעים שנה, היתה בימינו במרכז חייה של ירושלים החדשה. סכנת חורבן מתקרב אל בתיה הראשונים, שאחדים מהם כבר נעקרו ובמקומם יוקמו בקרוב בתי קומות גדולים, לפי האופנה החדישה.

החברה המיסדת את נחלת־שבעה הוקמה ביום ג', ב' אייר תרכ"ט (1069), לפי דברי מיסדיה „שנת ה'מ'ל'א'כ'ה' ת'צ'ל'ח', ואתה ה' הראנו בבניה ושמחנו בתוכה, אמן". נקראת על שבעת בוניה הראשונים, מהם אישים מפורסמים בחיי ירושלים של אותם הימים. אדמהתה, אדמת טרשים, נרכשה בקושי רב, כי המושל התורכי לא נתן לנתינים זרים לרכוש אדמה בארץ ולבנות בתים עליה. למזלם של המיסדים היתה אשת אחד מהם ילידת הארץ, שהטיבה לדבר ערבית ונתינה תורכית. עליה הוטל תפקיד רכישת האדמה. היא היתה באה אל משרדי השלטונות התורכית לנהל את המשא ומתן בלבושת של ערביה, שלא לעורר כל חשד עליה. לבסוף הצליחה לרכוש את השדה ולרשום אותו על שמה במטרה: 'לזרוע בו חטים למצות בפיקוח יהודי'. ולה נמסרה תעודת הקנין. ולפיכך ליצני הדור אמרו על מיסדי נחלת־שבעה, 'והחזיקו שבעה אנשים באשה אחת'...

בין מיסדי נחלת־שבעה היה רבי יואל מש הסלומון, עסקן נודע רב־פעלים, בעל דפוס ועורך עתונים הראשונים של ירושלים 'הלבנון' ו'ירושלים ויהודה'. הוא היה גם ממיסדיה הראשונים של פתח־תקוה. אביו, אברהם זלמן צורף, הגיש למשה מונטיפיורי תוכניות להתישבות יהודית חקלאית בארץ (ראה בעמ' 274).

מיסד אחר של נחלת־שבעה היה יהושע ילין, אבי משפחת ילין בירושלים ומחבר הספר 'זכרונות לבן ירושלים' שבו מסופר גם על יסודה של נחלת־שבעה ותולדותיה בראשיתה. ביתו של מיסדה יוסף ריבלין היה הבנין הפרטי הראשון מחוץ לחומה. הוא נכנס לגור בו בכ"ז מנחם אב תרכ"ט. בשנים הבאות היה ריבלין זה מיסדן של שכונות אחרות בירושלים. מיסד אחר היה מיכל הכהן, שותף בעריכת עתון 'הלבנון'; 'החבצלת' ועורך עתונו 'אריאל'. בנימין (ביניש) סלאנט, בן הרב שמואל סלאנט הנודע, גדול הרבנים האשכנזים בירושלים בדורו. אריה (לייב) הורביץ שעל שם אשתו הנתינה התורכית נרשמה אדמת השכונה, וחיים הלוי (קובנר), שהיה השד"ר הראשון שיצא לאסוף כספים לבנין בית־הכנסת 'החורבה' בעיר העתיקה, והביא עמו מרוסיה גם את ארון הקודש המפואר שהיה בו.

המיסדים כתבו תזכיר לקראת יסוד שכונתם: „אור ליום ג', ב' אייר שנת תרכ"ט התאספנו אנחנו השבעה הח"מ (החתומים מטה) אשר את כל אחד מאתנו זיכה ד' ויש לנו חלק בשדה הידוע העומד על־יד דרך המלך מירושלים ליפו... והרצון הפנימי הסוער בקרבנו לבנות שמה בתים, הולך וחזק מאד ברוחנו, לבבנו ונפשינו... ואיש את רעהו יעזור וה' אלקים יעזור לנו"... הרצון הזה עזר למיסדים להתגבר על קשיים ומכשולים רבים וביצעו את שאיפתם — שכונה חדשה בעיר הקודש, נדבך חשוב בירושלים החדשה.

נחלת־שמעון

שכונה קטנה, בצד הכביש אל הר הצופים. נוסדה בשנת תרנ"א—1891, ונקראה על שם שמעון הצדיק שקברו הקדוש נמצא בקרבתה. במלחמת השיחרור התחוללו בסביבתה קרבות קשים עם חיילי הלגיון הערבי שפלשו דרכה אל ירושלים. היהודים נסוגו ממנה ורוב בתיה נהרסו, ונשארו בתחום שלטון הירדן. עיין עמ' 125.

ניקופוריה, שם יווני של שטח אדמה המשתרעת בצדי רחוב דוד המלך. נקרא על שם המזכיר של האפטרכיה היוונית ניקופורוס, שרכש את האדמה הזאת, לבעלות הכנסיה היוונית־האורתודוקסית.

מוצת־שלום

שכונה בגבול מחנה־יהודה, ובצד רחוב אגריפס. נוסדה בשנת תרמ"ח—1888. רוב תושביה יהודי תימן. נקראת על שם שלום קונסטורום, מיוצאי רוסיה שהתיישב בירושלים, עסק בבנקאות וברכישת קרקעות. הוא קנה גם שטח זה והתחיל בבנין השכונה עליו.

סנהדריה, השכונה הצפונית ביותר. נוסדה בשנת תרפ"ו—1926, ונקראת על קברי הסנהדרין הנמצאים בקרבתה. גוש בנינים בה נקרא על שם מיסדם—פאג"י (פועלי אגודת ישראל). עיין: קברי סנהדרין.

עזרת־ישראל, בצד רחוב יפו ורחוב שטראוס. נוסדה בשנת תרנ"ב—1892, בעזרת עסקנים ציבורים לשיכון דלי־אמצעים.

עין־כרם

פרברה המערבי־דרומי ביותר של ירושלים והנמוך מכל שכונותיה. תושביו ברובם עולים חדשים שהתישבו בו זמן קצר אחרי קום ישראל, בבתים שהיו מיושבים ערבים־מוסלמים שנמלטו מהם במלחמת השיחרור, אחרי שכוחות יהודים כבשום ביום ז' תמוז תש"ח—14 יולי 1948 (עיין בעמ' 137).

הכפר נקרא על המעין הנובע בו ועל כרמי הגפן והזית המצויים בסביבתו ההררית. נמצא כ־650 מ' מעל פני הים, בצלע הר השופע אל נחל שורק, המתפתל בקרבתו אל הים התיכון. לפי סברה אחת היתה במקום עין־כרם העיר בית־הכרם הנזכרת במקרא גם בנבואתו של ירמיהו על בוא האויב אל ירושלים: „ועל בית־הכרם שאו משאת, כי רעה נשקפה מצפון ושבר גדול"[1]. בתירגום 'השבעים' של

1 ירמיהו ו', א.

המקרא מובאים בתאור נחלתו של יהודה, שמות ערים שאינם במקור העברי ואחד מהם 'כרם', אולי זו עין־כרם.

לפי המסורת הנוצרית עין־כרם היא 'עיר־יהודה' הנזכרת בברית־החדשה שבה נולד יוחנן המטביל, מורו של ישו הנוצרי. בעין־כרם כנסיה הבנויה במקום לידתו של יוחנן מהוריו זכריה ואלישבע הכהנים. בקרבתה כנסיה אחרת במקום 'ביקורה' של מרים אם ישו הנוצרי. במעלה ההר דרומה משתרע האזור השייך לרוסים ובו כנסיה ומנזר שלהם. הערבים קראו לאזור זה אלמוסקוביה, מלשון 'מוסקוב', כינוי לרוסים על שם מוסקבה בירתם. עיין להלן בפרק: הנוצרים בירושלים.

עיר־גנים, שמה הראשון של קרית־מנחם, בגבול קרית־היובל. עיין להלן.

עין־חיים, בצד הכביש אל בית־הכרם ואל מישור החוף. נוסדה בתר"ץ—1930, ע"י הנהלת הישיבה 'עץ־חיים', הנקראת לפי דברי משלי בשבח התורה: "עץ חיים היא למחזיקים בה ותומכיה מאושר"[1].

צפון־תלפיות, סמוכה אל תלפיות ומכאן שמה. נמצאת בגבול שלטון הירדן והאזור המפורז, שבו ארמון מפקחי או"ם. שימשה עמדה חשובה ללוחמים במלחמת השיחרור בירושלים. כ־770 מ' מעל פני הים. ממנו מראה נהדר על פני העיר העתיקה וההרים סביבה. עיין: ארמון האומות המאוחדות.

קומונה, קבוצת בתים בקצה רחוב יפו, לצד מקור־ברוך, ובקרבת רוממה. באחד מהם השתכנה לפני כעשרים וחמש שנה קבוצת מדריכים לנוער בירושלים, שהיו יחדיו חיי קומונה והבית היה נקרא הקומונה, וממנו התפשט ליתר הבתים החדשים שנבנו בסביבתו.

קוממיות

השם העברי לשכונה טלביה, מהיפות ביותר בירושלים. השם מסמל את שאיפת היהודים לקוממיותם בארץ אבות וירושלים בירתה. עד קום ישראל היתה השכונה מיושבת בעיקרה ערבים נוצרים. השם טלביה היה ערבי ונגזר מהשם הפרטי טלב, המצוי בקרב הערבים. בגבור הקרבות במלחמת השיחרור נמלטו ממנה הערבים. קוממיות נמצאת כ־780 מ' מעל פני הים. נשקפת יפה אל מול העיר העתיקה והחומה המקיפה אותה.

קטמון, השם הקודם של השכונה גונן, בדרומה של ירושלים. עיין: גונן.

קרית־הדסה

במערב, בקרבת עין־כרם, מרכז רפואי גדול המוקם בידי הסתדרות נשים 'הדסה' בארצות־הברית. הכביש המוביל אליו נקרא על שמה של הנריטה סאלד מיסדת הסתדרות זו במלחמת העולם הראשונה.

קריה־נאמנה, היתה שכונה בגבול מוצררה ובקרבת שער שכם. ידועה יותר בשם מיסדה בתי ניסן ב"ק. נהרסה בפרעות הדמים בשנת תרפ"ט—1929 בידי פורעים

1 משלי ג, יח.

ערבים ונמצאת בימינו בשלטון הירדן. קריה־נאמנה הוא אחד מכינויי ירושלים. (עמ׳ 36).

קרית־אמת, מרכז תורני מוקם בין בית־וגן והר הרצל. אמ״ת—א׳יחוד מ׳פעלים ת׳ורניים. אבן הפינה הונחה בתמוז תשט״ו—1955. הקריה תכיל את המכון לעריכת האנציקלופדיה התלמודית, המכון לחקיקת המשפט התורני והמכון לעריכת הש״ס הישראלי השלם.

קרית־האוניברסיטה, במערב בגבול הקריה, בין רחביה ובית־הכרם. מקום משכנה החדש של האוניברסיטה העברית. מתרוממת כ־781 מ׳ מעל פני הים.

קרית־היובל

שכונה גדולה שנוסדה בתשי״ד—1954, שנת היובל של הקרן הקיימת, ומכאן שמה. נמצאת כ־810 מ׳ מעל פני הים. נקראה בראשיתה בית־מזמיל, כשם הערבי של השטח שעליו היא בנויה. אין לדעת לנכון פירושו של השם הזה. נזכר לראשונה בכתבי הצרפתי ויקטור גריין, בקירוב בשנת 1863. רשום גם במפה הגדולה משנת 1875, בגירסה בית־מזמיר.

סמל יובל החמשים של הקרן הקיימת לישראל
חלקה רב בגאולת אדמת ישראל, בבנין העם וברכישת קרקעות גם בירושלים ובסביבתה.

קרית־מנחם, בגבול קרית־היובל מערבה. ראשיתה בשנת תשי״ט—1958. נקראת לכבוד מנחם ברסלאו, ציוני רב־פעלים בארצות־הברית. נקראה בראשיתה עיר־גנים.

קרית־משה, במערב. נוסדה בשנת תרפ״ד—1923, ונקראת על משה מונטיפיורי, כי נבנתה בעזרת קרן לכבודו בשם מזכרת־משה. יש וקראו לה מונטיפיורי החדשה. נמצאת כ־820 מ׳ מעל פני הים. עיין: ימין־משה.

קרית־שמואל, בגבול רחביה דרומה. נוסדה בשנת תרפ״ז—1927. נקראת לזכר שמואל סלאנט, רב מפורסם בירושלים.

ראש־רחביה, גוש בניני מגורים בכניסה אל רחביה ובצד רחוב הקרן־הקיימת. ליד בית הכנסת ״ישורון״ ובנין הסוכנות היהודית. עיין: רחביה.

רוחמה

נמצאת בין זכרון־משה ומחנה־יהודה. נוסדה בשנת תרפ״א—1931. נקראת על יסוד דברי הושע הנביא: „ורחמתי את לא רוחמה ואמרתי ללא־עמי עמי אתה״ [1]. רוחמה נמצאת כ־800 מ׳ מעל פני הים.

תושבי רוחמה הם אשכנזים וספרדים, ברובם אדוקים, המקיימים באמונה את מצוות ישראל. אחד מבוני בתיה הראשונים, קיים את צוו רבותינו בימי קדם, על בונה בית: „סד אדם את בסיד, משייר בביתו דבר מועט... אמה על אמה... כנגד

1 הושע ב, כה.

הפתח"ג. בכניסה אל ביתו (בקרן הרחובות ילין ופינס), צבע בצבע שחור אמה על אמה, לזכר חורבן ירושלים ובצדיו הוסיף גם דברי שירה:

מקדש אור חמדתי זכור זכרתיהו

ועל ראש שמחתי [redacted] ומכתלי ביתי

בין עיני שמתיהו [redacted] ניכר כי שחרתיהו.

רוממה

שכונה קטנה בקצה רחוב יפו. נוסדה בשנת תרפ"א—1921, במרומי הר והיתה בעת היווסדה הגבוהה ביותר מכל שכונות ירושלים ומכאן שמה, שניתן בעקבות דברי תהלים: "ימין ה' רוממה ימין ה' עושה חיל"[2]. נמצאת כ־830 מ' מעל פני הים. בתחומה מגדל ובריכת המים לירושלים החדשה. בגבולה אזור התעשיה החשוב ביותר. בין בתיה מצבת זכרון לכיבוש ירושלים בידי הבריטים (עיין בעמ' 107).

רחביה

מהשכונות הגדולות והיפות בירושלים. השם רחביה, המובא כשם פרטי במקרא, מסמל את שאיפת מיסדיה להרחבת ירושלים העברית.

ראשיתה בשנת תרפ"א—1921, על שטח טרשים שהיה נקרא בשם הערבי: ג'נג'יריה. רוב הרחובות ברחביה נקראים בשמות אישים יהודים מפורסמים בתקופת ימי־הביניים: רבנים ומשוררים. רחביה נמצאת כ־790 מ' מעל פני הים.

רחובות, השם העברי של שכונת או בתי־הבוכרים. עיין: בתי־הבוכרים.

רמת־רחל

בתחומה הדרומי ביותר של ירושלים. קיבוץ מסונף לאיחוד הקבוצות והקיבוצים. על אדמת הקרן הקיימת והוקם בכספי קרן היסוד. נוסד ביום ו' סיוון תרפ"ז—19 מאי 1926, בידי חברי גדוד העבודה על שם יוסף טרומפלדור. נקרא על קבר רחל אמנו הנמצא בסביבתו דרומה־מערבה והרמה נשקפת על פניו, אל מול בית־לחם. במאורעות תרפ"ט (1929) נהרסה רמת־רחל בידי ערבים שכנים. מקץ זמן מה נוסדה שנית, ביום י"ד סיוון תר"ץ—10 יוני 1930. במלחמת השיחרור היתה המישלט החשוב ביותר בדרומה של ירושלים. עליו נערכו התקפות רבות והן נהדפו בידי תושביה ומגיניה. בפלוש צבאות המדינות הערביות אל הארץ היתה רמת־רחל אל מול החזית המצרית—במערב, והחזית הירדנית (הלגיון הערבי)—במזרח. עיין בעמ' 127 ובעמ' 141.

רמת־רחל נמצאת כ־820 מ' מעל פני הים. בקרבתה נחשפו שרידים של ישוב יהודי בתקופת המקרא וכנסיה נוצרית מתקופה הביזאנטים. עיין להלן.

רפקו, בגבול רחביה וגונן, בקצה רחוב עזה. עיין לעיל: גבעת־וורדים.

שבת־צדק, בקרבת מחנה־יהודה ובקצה רחוב אגריפס. נוסדה בשנת תר"ן—1890. היתה בראשיתה עניה מאד ותושביה הקימו את בתיהם מפחים ישנים. ולפיכך קראו לה בתחילה: שכונת הפחים (בערבית: ביות א־תנכ).

1 בבלי, בבא־בתרא ס, ב. 2 תהלים קיח, טז.

שושנת־ציון, בין קרית־משה ובית־הכרם. ראשיתה בשנת תר"ץ—1930, ע"י עולים מארץ פרס, וקראו לה לזכר עירם שושן הבירה—והעיר ציון מחוז שאיפתם. השכונה כ־800 מ' מעל פני הים.

שייח'־באדר, השם הערבי של גבעת־רם. במערב ירושלים. עיין: גבעת־רם.

שייח' ג'ראח

שכונה ערבית גדולה בנויה במעלה הר הצופים בתחום שלטון הירדן, על הכביש אל שכם ואל מרומי הר הצופים והאוניברסיטה העברית. נקראת על קדוש מוסלמי הקבור במסגד הקרוב. פרוש השם ג'ראח—מרפא פצעים. בגבול שייח'־ג'ראח התחוללו קרבות דמים במערכה לשיחרור ישראל (עיין עמ' 121).

שכונת־הבוכרים, שם אחר לשכונה רחובות. עיין לעיל: בתי־הבוכרים.

שכונת־המקשר, בקרבת ימין־משה ובצד הכביש לבית־הכרם. נוסדה ע"י נהגי 'המקשר' בקרבת המוסך שלהם. המקשר הוא שם האגודה הקואופרטיבית של שרות האוטובוסים הציבורי בירושלים (עין עמ' 158).

שכונת הפועל המזרחי, שם קודם לשכונת־מימון, במערב ירושלים. עיין להלן.

שכונת־הפועלים, בקצה בית־הכרם, במורד אל הבקעה הקרובה. נוסדה בשנת תר"ץ—1930, מתישביה פועלים, ומכאן שמה. נמצאת כ־760 מ. מעל פני הים, במורד ההר השופע אל נחל שבי־ציון. מיובליו של נחל רפאים, היורד אל נחל שורק המתפתל בין הרי יהודה, אל הים התיכון. עיין בעמ' 17.

שכונת־מימון

שכונה חדשה במערב, במבוא אל ירושלים ובקרבת הכביש להר הרצל. ראשיתה בשנת תרצ"ו—1936. נקראת לכבוד הרב י. ל. הכהן מימון (פישמן) שר־הדתות הראשון בישראל, שהיה גם בין מיסדיה ונבחר בשנת תשט"ז לאזרח כבוד של ירושלים. בשכונה 'מוסד הרב קוק'—הוצאת ספרים וגנזך של התנועה הציונית הדתית. השכונה נבנתה בראשיתה ע"י חברי הפועל המזרחי וזה היה שמה בשנותיה הראשונות. נמצאת כ־810 מ' מעל פני הים.

שכונת־הרבנים, בגבול רוממה ובצד רחוב יפו. נוסדה בשנת תש"י—1950 ונועדה לרבנים עולים, בעיקר מאירופה המזרחית.

שמעון הצדיק

שכונה שהיתה בצד הכביש אל הר הצופים. נוסדה בשנת תרנ"א—1891. נקראה כשם הקבר הקדוש בתחומה. בקרבות מלחמת השיחרור נכבשה בידי הלגיון הערבי, בתיה נהרסו ונשארה בתחום שלטון הירדן (עיין עמ' 125).

מעבר מנדלבאום, שבו עובר הקשר היחידי בין ירושלים הישראלית וירושלים הירדנית, הוא קרוב אל השכונה הנטושה שמעון הצדיק והקבר הקדוש הקרוב אליה, ולפיכך נקרא בזמן האחרון על שמו—מעבר שמעון הצדיק.

שנלר

שמו של מחנה צבאי ועל ידו בתי מגורים לאזרחים. נקרא בשם גרמני לודוויג שנלר,

נוצרי פרוטסטאנטי, שהקים כאן בית ליתומים שהובאו מסוריה (מהלבנון), ולפיכך נקרא בשם: בית־היתומים הסורי, בגרמנית: Syrisches Waisenhaus ובערבית: דאר אלאיתאם אלסוריה. השמות כתובים על קיר המגדל אל מול הכניסה הראשית, בלווית דברי הברית־החדשה: „ישו מורנו חננו"...

בבניני שנלר היה גם מוסד לחינוך עוורים, בית־דפוס ובית־חרושת ללבנים. סמוך למוסד נבנו בתי מגורים לצרכי העובדים וההנהלה. כל בית נבנה מתרומות של איזו עיר בגרמניה, ושמה רשום עליו, עד היום. במלחמת העולם השניה השתכן שם הצבא הבריטי.

מחנה שנלר נמצא כ־814 מ' מעל פני הים. ממנו יורד נחל חיל, ומתחבר אל נחל שורק (עיין בעמ' 15).

בתחום השטח של מחנה־שנלר השתרע בית־קברות לבני ירושלים בתקופת הבית־השני, במאה הראשונה לסה"נ. בשטחו נגלו מערות קבורה רבות. במערה אחת נמצאו קבריהם של בני משפחה שבאה מהעיר בית־שאן והתישבה בירושלים.

שערי־חסד

שכונה בגבול רחביה. נוסדה בשנת תרס"ח—1908. תושביה אשכנזים חרדים. בשבת סוגרים הם את המבואות אל שכונתם בשלשלאות ברזל, כפי שכתוב: 'הדרך סגורה בשבתות ובמועדים למכוניות, עגלות ואפנים'. דבר זה נעשה כדי לא להפר את קדושת השבת לתושביה. נמצאת כ־800 מ' מעל פני הים.

שערי־ירושלים, בצד רחוב יפו. נוסדה בשנת תרנ"א—1891. בהיווסדה היתה המעט־רבית ביותר בירושלים, ומכאן שמה.

שערי־משה, השם העברי של השכונה בתי־ויטנברג. עיין עמ' 218.

שערי־פינה

בגבול מאה־שערים. נוסדה בשנת תרמ"ט—1889. תושביה בעיקר יוצאי תימן. נקראת כך כי היא בנויה בפינת הרחובות המובילים אל מאה־שערים, אל בתי־הבוכרים ואל שכונת גאולה השכנה. הרחובות בשערי־פנה נקראים בשמות רבנים תימנים נודעים: יחיא צ'הרי, זכריה הרופא, יחיא קאפח, חיים חבשוש ואחרים.

בעתון 'הצבי' שיצא לאור בירושלים מסופר על ראשית בנינה של השכונה שערי־פנה: „זה יותר משנה שהתעוררו כשלושים תימנים לקמץ מעט על יד מהכנסותיהם המעטות ולהפקיד את הסכומים אשר יעלה בידם לקמץ במקום נאמן למען יוכלו אחרי מספר שנים לבנות להם בתים קטנים לשבתם ולא יצטרכו להטלטל בכל שנה מדירה לדירה. והתחילו לשלם ששה גרוש לשבוע כל איש, ויען היה להם מגע ומשא עם בית־הספר של הה' נסים בכר הפקידו הכסף בידו. ובראות הה' נסים בכר עד כמה כל איש מהם מתאמץ ועושה יותר מכוחו ושומר לשלם את הסך הקצוב מדי שבוע בשבוע החליט לבוא לעזרתם גם מצדו. וישתדל בפני אחד מגדולי הנדיבים בחו"ל והצליח לקבל ממנו מלווה כדי לקנות אדמה ולבנות עליו

שלושים בית מיד, ומתשלומי האנשים המשלמים יושב הסכום הזה לבעליו. בימים האלה נקנה הקרקע בין מאה־שערים ובית־ישראל ובקרוב יתחילו לבנות שלושים הבית. ועלינו להלל את התימנים האלה בגלל הרצון הדופק אותם בחזקה לעזור איש לנפשו ולהיטיב מעמדם בעירנו" [1].

שערי־צדק

שכונה בצד רחוב יפו. בהיווסדה היתה המערבית ביותר בירושלים במבואותיה, ולפיכך קראו בשם זה, על יסוד דברי משורר תהלים: „פתחו לי שערי צדק אבוא בם אודה יה" [2]. עיר הצדק הוא אחד מכינויה של ירושלים (עיין בעמ' 34).

השכונה היתה ידועה בראשיתה בשמה הערבי: אַבּוּ־בצל (קרי: בסל)—בעל הבצלים. וזה היה כינויו של מיסדה, יצחק ליפקין, שהתעשר בעיקר ממסחר בצלים.

שערי־רחמים, במערב, בגבול זכרון־אחים ונחל־ציון. נוסדה בשנת תרנ"ה—1895. תושביה ברובם יוצאי כורדיסטאן בעיראק.

תל־ארזה, בצפון, בקצה בתי־הבוכרים. נוסדה בשנת תרצ"א—1931, בה גם מפעלי תעשיה שונים. נקראה לזכר הארזים שגדלו בירושלים. השם נזכר בספרות התלמוד, אולם אותו ישוב היה רחוק מתחומי ירושלים (עיין בעמ' 22).

תלפיה, כתיב מוטעה של השם הערבי טלביה. עיין: קוממיות.

תלפיות

שכונה בדרום, בצד הכביש אל בית־לחם וסמוכה לגבול הירדן. נבנתה בשנת תרפ"ד—1924, ונקראה על יסוד דברי שיר־השירים: „כמגדל דוד צוארך, בנוי לתלפיות". חכמים מצאו בו רמז לירושלים המפוארת ודרשו תלפיות: „תל שכל הפיות פונים בו" או „מתפללין עליו" [3]. תלפיות שוכנת כ־800 מ' מעל פני הים, ואקלימה מצוין. במלחמת השיחרור סבלה תלפיות רבות וזמן־מה היתה מנותקת ממרכז ירושלים העברית. רק בשיירות מזוינות היטב אפשר היה להגיע אליה בקושי רב. התקפות רבות נערכו על השיירות וקרבנות נפלו בדרכים המובילות אליה.

בגבול תלפיות, בצל עצי אורן, בית־קברות קטן שבו נטמנו חיילים הודים, שנפלו בכיבוש ירושלים בידי הבריטים, במלחמת העולם הראשונה. על קברי ההודים המוסלמים מצבה משותפת ועליה חקוק בערבית הפסוק הנודע: 'לא אללה אלא אללה'—אין אלוה אלא אלוה. חלקת האדמה ניתנה בידי היהודים, כפי שכתוב במבוא אליו: „מגרש בית־קברות זה הוא מתנה חנם מתושבי תלפיות".

גנים ציבוריים בירושלים

בשנים האחרונות התפתחו גנים ציבוריים בירושלים, אשר נוטעו בידי עובדי העיריה. יוקר המים בירושלים אינו מאפשר את הרחבתם.

על הצמחים המצוים בגנים, ראה בפרק: הצמחיה בירושלים, עמ' 20.

רבותינו בימי קדם מספרים על גנים מיוחדים שהיו בירושלים ונטועים רק

1 הצבי, י"ב אב, תרמ"ט, גליון כו. 2 תהלים קיח, יט.
3 שיר־השירים ד, ד, שיה"ש־רבה ד. בבלי, ברכות, ל, א.

וורדים ואסרו לנטוע בהם צמחים אחרים, כפי שמסופר בין „עשרה דברים" שאסרו בירושלים „ואין עושין בה גנות ופרדסים, חוץ מגנות וורדין שהיו מימות נביאים הראשונים... ואין עושין בה גנות ופרדסין משום סירחא"[1]. סירחא הוא הסרחון שהיה עולה מהזבל שהיו מזבלים בו את הגנים וזה לא היה לכבודה של ירושלים.

רבותינו מספרים שהיו מזבלים את הגנים בדם הקרבנות שהיה זורם דרך אמה, תעלה, מבית־המקדש אל מחוץ לעיר: „מתערבין באמה ויוצאין לנחל קדרון ונמכרין לגננין לזבל"[2].

רבותינו מתארים את ירושלים באחרית הימים ומוסיפים: „עתיד הקדוש־ברוך־הוא להוסיף על ירושלים אלף טפח(?) גינואות"[3]. המדרש שואל „כמה גינואות עתידות להיות בירושלים? — אלף וקפ"ד(1184)"[4]...

כאשר התחילה ירושלים החדשה להבנות חשבו מיסדיה גם על הקמת גנים צבוריים בשכונות החדשות. בתקנון של מיסדי מאה־שערים מובטח גם נטיעת גינה ציבורית בשכונה: „להביא רוח צח וריח טוב ליושבי הבתים".

הגנים החשובים ביותר בירושלים (לפי סדר א'—ב' של שמותיהם):

גן־הכנסת — משתרע בלב העיר ונקרא על הבנין בקרבתו שבו מתקימות ישיבות הכנסת. הגן נוטע בשנת 1955 בידי גנני העיריה בתוך בור גדול שהתהווה כתוצאה של הציבת אבנים בשטח זה. במאמצי הגננים הפך בור נטוש זה שבו הצטברה אשפה במשך שנים רבות לפינת חמד לאוהבים, מכוסה ערוגות פרחים ודשא רענן. בגן הכנסת ניצבת מנורה גדולה, מעשה אמנות, תרומה של בריטניה למדינת ישראל (ציור בעמוד הבא).

המנורה הגדולה בגן־הכנסת.

באור לציורים בעמוד משמאל.

המנורה, עבודת האמן ב. אלקן בלונדון, מתרוממת לגובה של 5 מ' ולרוחב—4 מ'. כולה עשויה ברונזה מקשה. ירכה ושבעת קניה מקושטים בעשרים־ותשעה סמלים המראים אירועים מפורסמים בתולדות ישראל. על ירך המנורה כתוב: 'שמע ישראל'. ועל שני קניה למטה דברי זכריה הנביא: 'לא בחיל ולא בכח כי אם ברוחי, אמר ה' צבאות'[5].

על ירך המנורה, מלמעלה למטה: משה רבנו נושא את ידיו ומברך את בני ישראל, לפני מלחמתם באויביהם (ציור א). שני לוחות הברית. רחל אמנו מבכה את בניה. רות המואביה אם משפחת המלוכה ביהודה. חזון הנביא יחזקאל: התעוררות העצמות היבשות ושיבת בני ישראל אל מולדתם. מרד גיטו ואורשה נגד הנאצים האכזרים.

על הקנים משמאל:

בקנה ראשון: ישעיהו הנביא וחזון אחרית הימים (ציור ב'). רבי יוחנן בן זכאי יוצא מירושלים הבוערת אל יבנה ומחדש בה את רוח ישראל. תור הזהב של יהדות ספרד. יהודים בבבל בוכים על נהרותיה וזוכרים את ציון.

בקנה שני: עזרא הסופר קורא את התורה לפני בני עמו. איוב וחבריו. התלמוד. האגדה.

בקנה שלישי: דוד הרועה וגולית הפלשתי (ציור ג'). העליה החלוצית בחוף המולדת. אברהם אבינו קורא: הנני!

---

2 משנה, יומא ה, ו. מדות ג, ב. 3 בבלי, בבא־בתרא עה, ב.
4 מדרש־תהלים מה, ד. מהד' באבער, עמ קלח. 5 זכריה ד, ו.

א. משה מברך את בני ישראל

ב. ישעיה וחזון אחרית־הימים.

המנורה הגדולה הניצבת בגן הכנסת

ה. בר־כוכבא.

ד. הלל ותלמידו.

ג. דוד וגוליה.

על הקנים מימין:

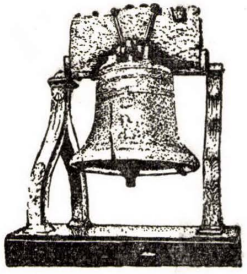
בקנה ראשון: **ירמיהו הנביא מוכיח את העם. המכבים נלחמים נגד אויביהם. החסיד, המסמל את עבודת האלוהים. נחמיה בונה את ירושלים החרבה.**

בקנה שני: **הלל הזקן מלמד לתלמידו העומד על רגל אחת את אימרתו: 'ואהבת לרעך כמוך'! (ציור ד'). רבי חנינה בן תרדיון מלמד תורה, למרות גזרות הרומאים. קבלה־תורת המיסתורין.**

בקנה שלישי: **בר־כוכבא אחרי כשלון המרד** (ציור ה'). **התקוה המשיחית. יעקב אבינו נלחם עם המלאך ומנצח אותו.**

גן המלך ג'ורג' — נקרא כשם הרחוב העובר בצדו. הגן משתרע במורד הר השופט אל בריכת־ממילה הקרובה ואל הבקעה שממנה יוצא גיא בן־הנום, היורד דרומה־מזרחה ומתחבר אל נחל־קדרון.

גן הנשיא — משתרע בשטח הקריה, ונקרא לכבוד נשיא מדינת ישראל. בתחומו בניני הממשלה ובנין הכנסת שעוסקים עכשיו בהקמתו. הגן נטוע במעלה גבעת־רם מזרחה. בגן הנשיא ניצב העתק של פעמון החרות בארצות־הברית, שניתן במתנה למדינת ישראל (ציור). בקרקע של בריכת־מים קטנה החפורה בגן זה. משובץ פסיפס עתיק שהובא מעמק יזרעאל.

דגם של פעמון החופש
של ארצות־הברית.
מוצב בגן הנשיא של הקריה.
עליו כתובים באנגלית דברי התורה: „וקראתם דרור בארץ לכל יושביה" (ויקרא כה, י).
צילצולי הפעמון ביום 4 יולי 1776 הכריזו על ראשית הדרור לתושבי ארצות־הברית.
הדגם ניתן תשורה למדינת ישראל מאת העיר פילדלפיה, שבה מוצג הפעמון, באולם החרות.

גן הסנהדרין — הגן הציבורי הצפוני ביותר בירושלים בקצה השכונה סנהדריה ועל גבול שלטון הירדן. נקרא על מערת קברים המיוחסת לחברי הסנהדרין הנמצאת בה. כן מצויות בתחומה מערות קברים אחרות מתקופת הבית השני (עמ' 242).

גן הסנהדרין משתרע בקצהו הצפוני־מערבי של הר הצופים, במורד הר השופט אל נחל שורק. מעבר לו מתרומם רכס גבוה ובפסגתו בולט הבנין על הקבר המיוחס לשמואל הנביא, והוא קדוש ליהודים ולערבים.

גו־העיר — משתרע ברחוב יפו והוא הוותיק מכל גני ירושלים. בו מוצגת מפת ירושלים משובצת בפסיפס חדש, מעשה ידיה של אמנית תושבת ירושלים נעמי הנריק, שהתקינה אותו בשנת תשי"ז—1957.

גן העצמאות — הוא הגדול והצעיר בכל גני העיר. נקרא לכבוד עצמאות ישראל וירושלים בירתה. העיריה התחילה בנטיעתו בשנת 1957 ונחנך בראשית שנת תש"ך—1959. גן העצמאות משתרע במורד הר השופט אל בריכת־ממילה הנמצאת בגבולו ואל הבקעה שממנה יוצא גיא בן־הנום, יורד ומקיף את ירושלים העתיקה ומתחבר אל הקדרון. בתחום גן העצמאות הראו בימי־הבינים מערת־האריה, שהתפרסמה בסיורי עולי־הרגל בדורות קודמים. על בריכת ממילה עיין בעמ' 152.

גן השושנים — בקצה השכונה קוממיות (טלביה) דרומה. נקרא על שפע מיני השושנים הצומחים בו. בדורות קודמים היו בירושלים רק גני שושנים, וורדים, כדברי אבותינו הנזכרים. גן השושנים משמש מקום מפגש בין הנשיא עם נכבדים ונציגים ביום עצמאות ישראל. הגן משתרע במורד הר, השופט אל עמק רפאים הקרוב, שדה מלחמה מפורסם בין הפלשתים הפולשים ובני ישראל המנצחים בראשית מלכותו של דוד המלך.

שמות רחובות בירושלים, ערוכים בסדר א'—ב'.

ס ק י ר ה: הרחובות בירושלים נקראים בשמות ממקורות רבים ושונים: היסטוריים, ציוניים וגיאוגרפיים. רוב הרחובות נושאים שמות של אישים מפורסמים בתולדות ישראל, מתקופת המקרא: אבות, שופטים, מלכים ונביאים. רחובות אחדים נקראים בשמות חכמי משנה ותלמוד, תנאים ואמוראים. רחובות אחרים נושאים שמות של אישים מפורסמים מתקופת ימי־הביניים: סעדיה גאון, (משה) בן מימון, אבן־גבירול, אלפסי, אברבנאל, אבן־עזרא, עובדיה מברטנורה ואחרים, או בראשי־תיבות של שמותיהם: רש"י, רמב"ן, רשב"א, רשב"ם, רלב"ג, וכו'. רחובות אחרים מוכתרים בשמות של רבנים בני העת החדשה: אלפנדרי, אלגזי, שרעבי, סלאנט, קוק, בר־אילן, דושינסקי, חרל"פ וכו' או בראשי־תיבות של שמותיהם: אג"ן, חיד"א, המלבי"ם, הנצי"ב.

רחובות רבים נקראים בשמות של מנהיגים ציונים חשובים, חוזי התחיה הלאומית: הרצל, אלקלעי, הס, מוהליבר, סוקולוב ואחרים. יש מהם שחיו, פעלו ונפטרו בירושלים: אוסישקין, רופין, סאלד, בר־אילן, וכו'.

במקרים רבים הונצחו ברחובות ירושלים שמות ספרים מפורסמים בספרות העברית: אור־החיים, עין־יעקב, הטורים, חסד־לאברהם, ראשית־חכמה, מסילת־ישרים, אבן־ספיר, פרי־חדש, חפץ־חיים, שדי־חמד וכו', או בשמות כתבי־עת עבריים שראו אור בירושלים: הלבנון, האור, הצבי, מוריה, אריאל, תורה מציון, או כתבי־עת שהופיעו בארצות הגולה: המליץ, המאסף, המגיד, הצפירה וכו'.

רחובות אחדים נקראים לזכר נוצרים, חסידי־אומות־העולם, אשר עזרו ליהודים בארצותיהם או אהדו את ישראל בתחיתו הלאומית. רובם הם בני בריטניה: המלך ג'ורג' החמישי, בלפור, אוליפנט, אליוט, דידס, אורד וינגייט ופטרסון. על שם בן אפריקה הדרומית: סמאטס, על שם נשיאי ארצות־הברית: ואשינגטון ולינקולן, על שם בני צרפת: זולה ובוטה ועל שם נשיאה הראשון של צ'כוסלובקיה מסאריק.

יש רחובות הנקראים בשמות מקומות היסטוריים מפורסמים בירושלים המקראית: עמק־רפאים, עין־רוגל, גיחון, השילוח. בשמות ישובים מפורסמים באזורי הארץ השונים: יפו, חברון, בית־לחם, אפרת, בית־אל, גבעון, בית־צור, אילת, ביתר, טבריה, מירון, ארבל, פקיעין, כפר־ברעם וכו'. רחובות אחדים נקראו לפי מצבם הטופוגרפי: רוממה, הפסגה, העמק, הגיא, הקשת, המדרגות, המעלות וכו'.

רחובות אחדים הוכתרו בשמות המזכירים את ימי המאבק הקשה של ירושלים הנצורה במערכה לשיחרור ישראל, בשנת תש"ח (1948): הפלמ"ח, החי"ם, החי"ש, הגדנ"ע, הפורצים, הל"ה, משמר־העם, מחלקי־המים, המצור, המשוריינים, השיירות והטייסים. בשמות ישובים שהתפרסמו בעמדתם האיתנה במלחמת השיחרור: נגבה, בית־אשל, יד־מרדכי, כפר־עציון, עין־צורים, רבדים ועטרות.

רחובות אחדים נקראו בשמות פרטים של חיילים צעירים: אריאל (טמס), יזהר (ערמוני), זהרה (לביטוב) ויורם (כץ). גם הפעולה הצבאית הגדולה של צה"ל 'מבצע קדש', במרחבי מדבר סיני, הונצחה ברחוב אחר בירושלים.

יש שכונות בירושלים שרחובותיהם נושאים שמות מסוג אחד. רחובות בשכונת הבוכרים נקראים בשמות אישים מתקופת האבות. בשכונה גאולים (בקעה) נקראים רחובות בשמות בני־יעקב ושופטים מפורסמים במקרא. בשכונה גאולה מוכתרים הרחובות בשמות נביאים בישראל, לפיכך כינויה 'שכונת־הנביאים'. בשכונה רחביה רוב הרחובות נקראים בשמות של אישים מפורסמים מימי־הביניים. רחובות במאה־שערים נקראים על לומדי תורה: חברת תהלים, חברת ש"ס, חברת משניות, שוני־הלכות ועונג־שבת.

בשכונת גונן (קטמון) הוכתרו הרחובות בשמות המסמלים את מלחמת השיחרור: המצור, השיירות, הפלמ"ח, הפורצים, החי"ם, החי"ש, הטייסים, משמר־העם, מחלקי־המים וכו'. בשוק מחנה־יהודה רחובות רבים בשמות של פירות הנמכרים בהם: האגס, האפרסק, האגוז, התפוח, התות, האשכול וכו'.

הרחובות בשכונה החדשה קרית־מנחם במערבה של העיר, הוכתרו בשמות של צמחים ופרחים מצוים גם בסביבה זו: כלנית, רקפת, כרכום, צבעוני, חלמית, אביבית, צלף וכו'.

בשנים האחרונות חלו שינויים בשמות רחובות בירושלים. הרחוב שהיה נקרא הנסיכה מרי מבית המלוכה בבריטניה, השתנה לשלומציון—מלכה מפורסמת בירושלים מבית החשמונאים. רחוב מליסנדה, מלכה צלבנית בירושלים במאה הי"ב, נקרא עכשיו על שם הילני, מלכה שהתיהדה והתישבה בירושלים בתקופת הבית־השני. רחוב אחד שהבריטים הכתירוהו בשם טנקרד, לוחם צלבני מפורסם נגד המוסלמים, הוסב ליוחנן מגוש־חלב, ממנהיגי מרד היהודים ברומאים. רחוב שהיה נקרא סנט לואיס, מלך צרפת מימי הצלבנים שהתקדש במסורת הנוצרית, הוחלף לרחוב שלמה המלך. רחוב אחר בקרבתו שהיה נקרא יוליאן, כשם קדוש נוצרי, נקרא רחוב דוד המלך, כי הוא מוביל אל קברו במרומי הר ציון. רחוב שהיה נקרא על הקדוש הנוצרי סנט פאול, נקרא עכשיו על שבטי ישראל.

עד שנת תש"ך—1960 היו בירושלים הישראלית כ־700 שמות של רחובות.

רוב השמות החדשים לרחובות ניתנו ע"י ועדה מיוחדת על־יד עיריית ירושלים.

הרשימה דלקמן מכילה את כל שמות הרחובות בירושלים החדשה, שמות קודמים ושמות רחובות בעיר העתיקה.

אבולעפיה (רבי חיים), משכנות. מחדש הישוב היהודי בטבריה, בקירוב ב־1740.

אבטליון, עמק־רפאים. חכם נודע בירושלים, בתקופת הבית־השני. קברו בגליל.

אביבית, קרית־מנחם. מין פרח מצוי בימות האביב, ומכאן שמו.

אביגיל, גבעת־חנניה. אשת נבל הכרמלי ביהודה. אחרי־כן אשתו של דוד המלך.

אביטל, מקור־חיים. אשת דוד המלך שנשא אותה בהיותו בחברון.

אבינדב, סנהדריה. בן שאול המלך. נפל עמו בהר הגלבוע, במלחמה עם הפלשתים.
אביעד, גבעת־מרדכי. כינוי לישעיהו וולפסברג. רופא, סופר ושגריר ישראל בשוויץ.
אבישי, עמק־רפאים. בן צרויה אחות דוד המלך ושר צבאותיו. יליד בית־לחם.
אבן־בטוטה, שם קודם לרחוב קוק. נוסע מוסלמי, ביקר בירושלים בשנת 1326.
אבן־גבירול (שלמה), רחביה. פילוסוף ומשורר עברי בספרד. חי במאה הי״א.
אבן־יהושע, מאה־שערים. לזכר יהושע הלפמן, שרכש האדמה לבנין השכונה.
אבן־ישראל, מרכז. כשם השכונה שבו עובר הרחוב. עיין: שכונות—אבן־ישראל.
אבן־ספיר, נחלת־אחים. ספר מאת ר׳ יעקב ספיר, שחי בירושלים במאה הי״ט (צ).
אבן־עזרא (אברהם), רחביה. משורר ופרשן נודע בארץ ספרד, במאה הי״ב.
אבן־שפרוט (חסדאי), רחביה. רופא, נדיב ומדינאי בספרד במאה העשירית.
אבנר (בן נר), עמק־רפאים. שר צבא של שאול. עבר אל דוד והומת בידי יואב.
אברבנאל (דון יצחק), רחביה. חוקר ופרשן המקרא. ממגורשי ספרד. נפטר ב־1508.
אברהם, שם קודם לרחוב עזרא בשכונה כרם־אברהם. עיין: שכונות—כרם־אברהם.
אגודת־אחים, שם קודם לרחוב אשתורי הפרחי בשכונה אחווה.
אג״ן, מרכז. אַ׳ברהם ג׳אגין׳, ראש רבני ירושלים, ׳ראשון לציון׳ נפטר ב־1848.
אגריפס, מרכז. מלך ביהודה מצאצאי החשמונאים, בסוף תקופת הבית־השני (ציור).

רבי יעקב ספיר
בעל הספר ׳אבן־ספיר׳

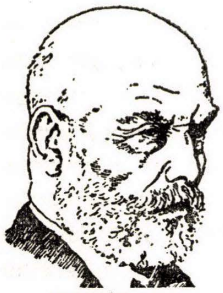

המלך אגריפס
במטבע קדום משנת 45 לסה״נ

אדלר (מרדכי), זכרון־משה. שם קודם לרחוב חגיז. רב ראשי ביהדות בריטניה.
אדמון (בן גדאי), מאה־שערים. מדייני הגזרות בירושלים, בתקופת הבית־השני.
אדניהו הכהן, בתי־הבוכרים. בונה ביה״כ ברחוב זה, מיוצאי העיר משהד, פרס.
אהוד (בן גרא), עמק־רפאים. שופט בתקופת המקרא. הציל את ישראל מידי המואבים.
אהליאב (בן אחיסמך), רוממה. מנשיאי שבט דן ובין בוני המשכן במדבר.
אהרון (הכהן), שם קודם לרחוב פישל (י. א.) בשכונת־הבוכרים.
אהרון (ג׳יקובס) רחביה. שם קודם לרחוב הר״ן. כשם בונה בתים ברחוב זה.
אהרליך (פאול) גנה, מרכז. מגדולי הרופאים בדורו, בן יהדות גרמניה. נפטר ב־1915.
אוהלי־משה, כשם השכונה הנקראת לזכר משה מונטיפיורי, אבי ירושלים החדשה.
אוליפנט (לורנס), קוממיות. אציל אנגלי, מחסידי־אומות־העולם. עזר לחלוצי הישוב.

אוליצור (אברהם), תלפיות. מוותיקי הפקידים במוסדות הלאומים. נפטר ב־1948.
אינקלום, גבעת־שאול, מתרגם התורה לארמית. היה גר וחי במאה השניה.
אוסישקין (מנחם), רחביה. מנהיג ציוני ונשיא קק"ל. נפטר בירושלים ב־1941 (צ').

לורנס אוליפנט

מנחם אוסישקין

אורבוך (אפרים), בית־ישראל. בעל בית ברחוב הנקרא על שמו.
אורד (וינגייט), ככר, קוממיות. גנראל בריטי במלחמת העולם ב'. נהרג ב־1944.
גנראל וינגייט שרת בצבא הבריטי בארץ והיה ידיד גדול של ה־הודים (ציור).
אור־החיים, אחוה. ספר נודע מאת ר' חיים בן־עטר. נפטר בירושלים בתק"ג (1743).
אורוגואי, קרית־היובל. מדינה באמריקה הדרומית ולכבוד אהדתה לישראל.
אושה, נחלת־אחים. עיר מפורסמת בגליל. מרכז יהודי חשוב בתקופת המשנה.
אחד־העם, ניקופוריה. כינוי לאשר גינזבורג, אבי הציונות הרוחנית. נפטר ב־1927.
אחינועם, סנהדריה. בת אחימעץ אשת שאול, המלך הראשון בישראל.
אידר (דוד), קרית־היובל. נשיא ההסתדרות הציונית בבריטניה. נפטר ב־1936.
מנהל המחלקה המדינית בהנהלה הציונית בירושלים בשנות 1918—1923.
אילן (מרדכי צבי), מקור־ברוך. מיסד ומנהל בית־הספר תחכמוני הסמוך.
אֵילת, נחלת־צדוק. העיר הדרומית ביותר בישראל, בחוף ים סוף. מפורסמת במקרא.
אלגזי (יום־טוב, מהריט"א), רוחמה. סופר ורב נודע בירושלים. נפטר בתקס"ב (1802).
אלחריזי (יהודה), רחביה. משורר נודע ביהדות ספרד. ביקר בירושלים בשנת 1218.
אליאשברג (מרדכי), קוממיות. רב ברוסיה ומראשוני חובבי־ציון. נפטר ב־1890.
אליוט (גורג'), כינוי לסופרת האנגלית־נוצרית, מריה אנה איוונס. נפטרה ב־1880.
מחברת הספר 'דניאל דירונדה' שנתפרסם ב־1875. בו תאור רעיון תחית ישראל בארצו.
אליעזר בן־יאיר, גונן. מפקד מצדה במרד נגד הרומאים. נהרג בשנת 73 לסה"נ.
אליעזר הגדול (בן הורקנוס), גונן. חכם נודע בתקופת המשנה, במאה השניה לסה"נ.
אליעזר המכבי, אחד מבני מתתיהו החשמונאי. נהרג בקרב נגד היוונים, בהרי יהודה.
אלישע (בן שפט), מורשה. תלמידו הנאמן של אליהו הנביא.
אלישר (יצחק), מרכז. עסקן רב־פעלים בעדת הספרדים בירושלים. נפטר ב־1933.
אלכסנדריון, גונן. מצודה חשמונאית בגבול שומרון ועמק הירדן, על הר סרטבה.

אלנבי (אדמונד), רחבה, מרכז. מפקד הצבא הבריטי כובש הארץ מידי התורכים.
גנרל אלנבי נכנס בחגיגיות רבה אל ירושלים בחנוכה תרע"ח (9 דצמבר 1917). עמ' 106.

אלעזר המודעי, גונן. בן מתתיהו החשמונאי שנהרג נגד היוונים בדרום ירושלים.

אלעזר הקליר, פייטן עברי נודע, במאה השביעית. חי כנראה בטבריה (קרית־ספר).

אלעשה, סנהדריה. מבני שבט בנימין ומצאצאי שאול, המלך הראשון בישראל.

אלפנדרי (חיים), מקור־ברוך. רב נודע בקהילת הספרדים בירושלים, במאה הי"ט.

אלפסי (ר' יצחק, הרי"ף), רחביה. מגדולי הרבנים במרוקו. נקרא על עירו פאס.

אלקבץ (שלמה), גבעת־שאול. ממקובלי צפת. מחבר 'לכה־דודי'. בקירוב ב־1520.

אלקלעי (הרב יהודה חי), קוממיות. מיוצאי יוגוסלביה. ממבשרי ציון הראשונים (צ.)
הרב אלקלעי עלה לארץ בתרל"א (1871), ישב בירושלים ונפטר בה בתרל"ח (1878).

אלקנה, תל־ארזה. אבי שמואל הנביא, שקברו צופה מרחוק על פני הסביבה.

אלרואי (דוד), גונן. בן ארץ כורדיסטאן, בירכתי עיראק. חי במאה הי"ב.

אלשייך (משה), אחוה. מחכמי צפת. מחבר פירוש לתורה. נפטר בש"ס (1600).

אמיל זולה, גאולים. סופר צרפתי מפורסם גם במשפט דרייפוס. עיין: זולה.

אמציה, עמק־רפאים. מלך גדול ביהודה, בקירוב בשנות 799—782 לפני סה"נ.

אמת־ליעקב, מאה־שערים.

אנטיגנוס (איש סוכו), גונן. משיירי כנסת הגדולה. חי בירושלים, במאה הראשונה.

אנטקולסקי, נווה־בצלאל. שם קודם לרחוב ענתבי. פסל יהודי מפורסם ברוסיה.

אסא, עמק־רפאים. מלך נודע ביהודה, בקירוב בשנות 912—871 לפני סה"נ.

אסף (שמחה) ככר, רחביה. סופר וחוקר תקופת הגאונים. נפטר בתשי"ד (1953).
הרב ש. אסף היה פרופסור באוניברסיטה העברית וחבר בית־המשפט העליון.

אספתר המלכה, עמק רפאים. גבורת חג הפורים, כמסופר במגילה במקרא.

אפודי, רחביה. כנוי לר' יצחק הלוי, על ספרו 'מעשה אפוד', במאה הי"ד.

אפטימוס, מרכז מסחרי בעיר העתיקה, ע"י שער יפו. לזכר בונהו היווני.

אפרים, עמק רפאים, בן יוסף. בניו התנחלו צפונה מירושלים, בהר שומרון.

אפרתה, תלפיות. שם מקראי של אזור בית־לחם ביהודה, דרומה מירושלים.

אפשטין (יעקב נחום), תלפיות. חוקר ספרות המשנה. נפטר בירושלים ב־1952.

אפשטין (יצחק), קרית־היובל. מורה נודע במערכת החינוך העברי בראשיתו.

ארבל, מקור־ברוך. עיר בגליל התחתון ובימינו מושב חדש בקרבת טבריה.

ארגמן, רוממה. צבע חשוב בחיי ישראל בימי קדם. מוצר מחלזונות הים.

אריאל, רוממה. כינוי למקדש ולירושלים הקדומה. שם עתון שיצא לאור בה.

אריאל (טמס), שדרות, בית־הכרם. מהכ"ג חברי 'ההגנה' שצללו בים במלחמה.

אריסטובלוס, מרכז. מלך יהודה ממשפחת החשמונאים, בנו של יוחנן הורקנוס.

אריסטיאס, גונן. בעל אגרת הנקראת בשמו ומספרת גם על ירושלים בימיו.
באגרת אריסטיאס, שנכתבה במאה השניה לפני סה"נ, מסופר על תירגום המקרא ליוונית.

ארלוזורוב (חיים), רחביה. מנהל המחלקה המדינית בסוכנות. נרצח בחוף ת"א (צ)

אשכנזי (בצלאל), בית־ישראל. רב שנולד בארץ, במאה הט"ז. מחבר 'שיטה מקובצת'.

גנראל אורד וינגייט

רבי יהודה אלקלעי

חיים ארלוזורוב

אשלג (יהודה לייב), בית־ישראל. רב בירושלים ומחבר פירוש לזוהר—הסולם.
אשר, עמק־רפאים. אחד מבני יעקב אבינו. בניו התנחלו בגליל העליון המערבי.
אשתורי הפרחי, אחוה. חוקר הארץ וגר בה. מחבר ‚כפתור ופרח', בפ"ב (1322).
באכר (זאב), חוקר תולדות ישראל. בעל ‚אגדות תנאים ואמוראים', נפטר ב־1913.
בארי, מרכז. כינוי לברל כצנלסון, מנהיג בתנועת העבודה. נפ' בירושלים ב־1944.

ברל (דב) בורוכוב

פאול אמיל בוטה

ברל (באריי) כצנלסון

באר־שבע, שם קודם לרחוב הבעש"ט בבית־ישראל. עיר היסטורית ובירת הנגב.
בהר"ן (שלמה זלמן), מאה־שערים. ממיסדיה החשובים של השכונה שבו הרחוב.
עליו דרשו „וישבה ירושלים לבטח" גימטריה: שלמה זלמן בן נחום בן אברהם (958).
בודנהיימר (יצחק), קרית־היובל. מנהיג ציוני ביהדות גרמניה (ציור בעמ' 259).
בוטה (פאול אמיל), ניקופוריה. מחלוצי חוקרי אשור. קונסול צרפת בירושלים (צ).
בוני־המולדת, מאה־שערים. לכבוד חלוצי הישוב בוני המולדת החדשה בארץ אבות.
בוסתנאי, גונן, ראש גולת יהדות בבל, בקירוב במאה השביעית.
בוץ, עמק־רפאים. מנכבדי בית־לחם, נשא את רות לאשה. מאבות דוד המלך.
בורוכוב (ברל, דב), קרית־היובל. מנהיג בתנועת פועלי־ציון בגולה (צ').
ביאליק (חיים נחמן), בית־הכרם. משורר תקופת התחיה. נפטר בתרצ"ד (1934) (צ).
ביבאס (יהודה), שבת־צדק. מחולמי־ציון הראשונים. נפטר בתרי"ז (1857), בחברון.
ביל"ו, גונן. בית יעקב לכו ונלכה, שם אגודה שחבריה הם חלוצי הישוב (צ).
בירב (יעקב), משכנות. מגדולי רבני הארץ. נפטר בצפת בש"ה (1545).
בירנבום (נתן), זכרון־משה. סופר ועסקן בגולה. נפטר בשנת תרצ"ג (1937).

בית־אל, נחלת־ציון. עיר מפורסמת בתקופת המקרא. צפונה־מזרחה מירושלים.
בית־אשל, גונן. ישוב חלוצי בנגב בגבול באר־שבע. עמד בגבורה במלחמת השיחרור.
בית־הכרם, כשם השכונה שבה עובר הרחוב. עיין: שכונות—בית־הכרם.
בית־המדרש, בית־הכרם. הרחוב עובר סביב בנין בית־המדרש למורים.
בית־העֲרבה, תלפיות. ישוב חלוצי בחוף הירדן וים המלח. נעזב במלחמת השיחרור.
בית־זוֹן, כשם השכונה שבה עובר הרחוב במערב ירושלים. עיין: שכונות.
בית־יעקב, מחנה־יהודה. כשם השכונה שבגבולה עובר רחוב זה. עיין: שכונות.
בית־ישראל, נקרא כשם השכונה הגדולה שבו עובר הרחוב. עיין: שכונות.
בית־לחם, ע"י תחנת הרכבת. ממנו דרך דרומה להעיר בית־לחם, מולדת דוד המלך.
בית־צוּר, נחלת־ציון. עיר היסטורית מפורסמת בימי קדם. בימינו תל בקרבת חברון
בִּיתר, תלפיות. מקום היסטורי בקרבת ירושלים. מרכז מרד בר־כוכבא ברומאים.
בכר (נסים), מחנה־יהודה. יליד ירושלים ועסקן חשוב בה. נפטר בתרצ"א (1931)
בכר היה מיסד בי"ס כי"ח בירושלים. הכניס בו לימוד עברית, בתרמ"ב (1882).
בלדואין, מורשה. מלך צלבני מפורסם בירושלים, במאה השתים־עשרה.
בלויא (ר' משה), סנהדריה. רב בירושלים ומנהיג ביהדות החרדית: נפ' בתש"ו.
בלזר (ר' יצחק), מאה־שערים. מיסד תנועת 'המוסריים'. נפ' בירושלים בתרס"ז.
בליליוס (סימה) זכרון־משה. יהודיה עשירה בכלכותה. נפטרה בתרפ"ו (1926).
בלייליוס השאירה בצוואתה כסף רב לטובת מוסדות של עדת הספרדים בירושלים.
בלפור (ג'יימס), קוממיות. מדינאי בעל ההצהרה המבטיחה בית־לאומי ליהודים.
בלפור ביקר בא"י ב־1925 ונשא את נאום הפתיחה לאוניברסיטה העברית. נפטר ב־1930.

חיים נחמן ביאליק

סמל של בילו"ן

ג'ימס בלפור

בן־אב"י (איתמר), רחביה. עתונאי רב־פעלים. נפטר בשנת תש"ג (1943).
יליד ירושלים. בן אליעזר בן־יהודה (אב"י). הילד הראשון ששפת אמו היתה עברית.
בן־אריה (דוב), שם קודם לרחוב הארי בקרית־שמואל.
בן־דוֹר (יצחק), קרית־משה. עתונאי בירושלים שנהרג בהפגזה עליה, בשנת 1948.
בן־יהודה (אליעזר), מרכז. מחיה הדיבור העברי. נפטר בירושלים, ב־1922 (צ).
בן־יפונה (כלב), עמק־רפאים. אחד המרגלים בימי משה רבנו, שסיפר בשבח הארץ.
בני־ברית, מרכז. לכבוד האגודה שפעלה רבות בבנין ירושלים החדשה. עיין: שכונות
בניהו (בן יהוידע), עמק־רפאים. מפקד צבאותיו של דוד המלך ושלמה בנו.

בנימין (רבי), בית־הכרם. כינוי ספרותי ליהושע רדלר־פלדמן. נפטר בירושלים.

בנימין מטודילה, רחביה. גדול הנוסעים היהודים בימי־הביניים, בן טודילה בספרד.
רבי בנימין מטודילה ביקר בירושלים, בקירוב בשנת 1175, בימי שלטון הצלבנים בה.

בני־ציון, שם קודם לרחוב בית־ישראל. כינוי סמלי לישראל על שם ירושלים.

בן־לברט (דונש), רחביה. פייטן ומדקדק עברי מפורסם בספרד, במאה העשירית.

בן־מיימון (ר' משה, הרמב"ם), גדול סופרי ורבני ישראל בימי־הביניים (ציור).
הרמב"ם ביקר בא"י ב־1165, נפטר במצרים ב־1204. המסורת מראה את קברו בטבריה.

בן־סירא (שמעון), מרכז. חכם נודע בירושלים, במאה השלישית לפני סה"נ.

בן־שמעון (דוד, דב"ש), מרכז. רב בירושלים בעדה המערבית. נפטר בתר"מ (1880).

בעל התניא, כינוי לר' שניאור זלמן מלאדי, כשם ספרו, יסוד תורת חב"ד.

בצלאל (בן אורי), מרכז. מבוני המשכן בנדודי ישראל במדבר. בן שבט יהודה.
בקרבת הרחוב נמצא המוזיאון ובית־הספר לאמנות 'בצלאל'.

ב"ק (ניסן), מחנים. עסקן חשוב בעדת האשכנזים בירושלים. נפטר בתר"ן (1890).
נסן ב"ק היה בנו של ישראל ב"ק, המדפיס העברי הראשון בירושלים.

בר־אילן (ר' מאיר), תל־ארזה. מנהיג ציוני דתי. נפטר בירושלים, בתש"ט־1949 (צ).
בנין מרכז הסתדרות המזרחי העולמי בירושלים, נקרא על שמו—בית־מאיר.

ר' מאיר בר־אילן
(ברלין)

הרמב"ם (בן־מימון)

אליעזר בן־יהודה

בר־גיורא (שמעון), מקור־ברוך. ממנהיגי מרד היהודים ברומאים, ב־66—70 לסה"נ.

ברגר (יעקב), גונן. מפקד ההגנה בירושלים, נהרג בעליה אל חניתה וקבור ברמת־רחל.

ברודצקי (אשר), קרית־האוניברסיטה. היה נגיד האוניברסיטה העברית. נפ' ב־1946.

ברויאר (יצחק), בית־וגן. נשיא פועלי אגודת ישראל (פאג"י) בא"י. נפ' ב־1942.

בחוריה, גונן. אשתו המפורסמת של רבי מאיר, שהיה מחכמי המשנה הגדולים.

ברושים, מעלה, בית־הכרם. עצי נוי מצויים בארץ. על שמם המושב 'ברוש' בנגב.

בר־יזכאי (ישעיהו ברדקי), שערי־חסד. יליד ירושלים ועסקן בקהילתה האשכנזית.

ברטנורה (עובדיה), רחביה. מפרש המשנה. נקרא כשם עיר באיטליה. עיין: עובדיה.

בר־כוכבא, ככר, מרכז. מפקד מרד היהודים ברומאים, בשנות 132—135, בעיר ביתר.

בר־כוכבא. שם קודם לרחוב בר־גיורא הנזכר, בשכונה מקור־ברוך.

ברכיהו (אהרן מיכל), בית־הכרם. מחנך ומורה בירושלים. נפטר בה בתש״ו (1946).

ברלין (חיים), קרית־שמואל. רב ופקיד הכוללים בירושלים. נפטר בה בתרע״ב.

ברנדייס (לואיס), ע״י שנלר. שופט עליון בארה״ב ומנהיג ציוני. נפטר ב־1941 (צ).
ברנדייס היה חבר בנציגות הציונית בועידת השלום. ביקר בארץ־ישראל ב־1920.

ברניקי, גונן. בת אגריפס מלך יהודה. נולדה בירושלים בשנת 28 לסה״נ.

ברנר (יוסף חיים), קוממיות. סופר רב־השפעה בתנועת העבודה. נהרג בתרפ״א (צ).

ברק (בן אבינועם), עמק־רפאים. משופטי ישראל. שותף דבורה הנביאה בנצחונה.

בת־שבע, גבעת־חנניה. אשתו האחרונה של דוד המלך ואמו של שלמה המלך.

גאון (מ.ד.), רוחמה. חוקר יהדות ספרד. חי בירושלים ונפטר בה בתשי״ט (1959).

גבע, נחלת־ציון. עיר מקראית מפורסמת. בימינו כפר ערבי ג׳בע, במזרח ירושלים.

גבעון, נחלת־ציון. עיר מקראית. בימינו כפר ערבי ג׳יב, בצפון ירושלים.

גבעת־שאול, כשם השכונה שבה עובר הרחוב. עיין: שכונות—גבעת־שאול.

גד, עמק־רפאים. אחד מבני יעקב אבינו. בניו התנחלו בעבר־הירדן המזרחי.

גדליהו (בן אחיקם), גאולים. נציג היהודים אחרי חורבן ירושלים בידי הבבלים.
מושבו היה במצפה, בצפון ירושלים. הריגתו, ב־585 לפני סה״נ, הוא יום אבל בישראל.

גדעון, גאולים. שופט בישראל. נלחם במדינים ונצחם בשדות עמק יזרעאל.

גואטמאלה, קרית־היובל. מדינה באמריקה הדרומית ולכבוד אהדתה לישראל.

גודפריד מבויון, מורשה. מלך צלבני בירושלים. בראשית המאה השתים־עשרה.

גולאק (אשר), תלפיות. חוקר במשפט התלמודי. נפטר בירושלים בתש״א (1940).

גולד (זאב), גבעת־מרדכי. רב ומנהיג בתנועה הציונית־הדתית. נפטר בירושלים.

גולומב (אליהו), גונן. מפקד בהגנה וממעצבי דמותה. נפטר בתש״ה (1945) (צ).

לואיס ברנדייס

חיים יוסף ברנר

אליהו גולומב

ג׳ורג׳ החמישי מלך בריטניה. בימי מלכותו ניתנה הצהרת בלפור לציונים, ב־1917.
בראשית רחוב המלך ג׳ורג׳ החמישי, מצד רחוב יפו, קבועה בקיר אבן גזית גדולה ועליה כתוב בערבית, באנגלית ובעברית: „רחוב המלך ג׳ורג׳ נפתח ע״י הוד מעלתו סר הרברט סמואל הנציב העליון לפלשתינה א״י, במעמד סר רונלד סטורס מושל מחוז ירושלים יפו, ראג׳יב ביק נשאשיבי ראש עיריית ירושלים. 9 דצמבר 1924״.

גורג׳ (סנט). שם קודם לרחוב בגבול בתי־אונגרן. קדוש מפורסם במסורת הנוצרית.

גורדון (אהרן דוד), קרית־היובל. אישיות רבת־השפעה בתנועת העבודה בארץ.
גזר, נחלת־ציון. עיר מקראית. בימינו תל ע"י גזר החדשה, בין ירושלים ויפו. (צ).
גיחון, גבעת־חנניה. מעין בירושלים, מקור מים חשוב לתושביה בימי קדם.
גלבוע, נחלת־ציון, הר בגבול עמק יזרעאל. עליו נפל שאול, המלך הראשון בישראל.
גלעד, תלפיות. רוכסי הרים בעבר־הירדן התיכוני. נשקפים אל ירושלים מרחוק.
גמילת־חסדים. שם קודם לרחוב דיסקין. כשם החברה בונה השכונה שערי־חסד.
גריזים, אוהל־משה. הר ידוע בשומרון. לרגליו העיר שכם. קדוש גם לשומרונים (צ').

הר גריזים במטבע רומי
מהמאה הראשונה לסה"נ.

השם גזר
בחותמת קדומה שנגלתה בתל גזר

גרץ (צבי), תלפיות. מגדולי ההיסטוריונים היהודים. נפטר בתרנ"א (1891), בגרמניה.
גרץ ביקר בירושלים ב־1872, נלחם ב'חלוקה' והאדוקים הכריזו עליו חרם.
גרשום (רבנו), בתי־הבוכרים. 'מאור הגולה', רב נודע ביהדות אירופה, במאה הי"א.
גת (בן־ציון), קרית משה. מחנך וממפקדי 'ההגנה' בירושלים. נפטר בה.
דבורה הנביאה, מאה־שערים. גבורה מפורסמת בנצחון על הכנענים בעמק יזרעאל.
דביר, שבת־צדק. עיר מפורסמת בתקופת המקרא, בהר יהודה, ע"י חברון.
דובנוב (שמעון), רחביה. מגדולי ההיסטוריונים. נרצח בתש"ב (1942) בידי הנאצים.
דוד המלך, מרכז. כובש ירושלים ומכריזה כבירת ישראל, בקירוב ב־1000 לפני סה"נ.
דוד, שוק, העיר העתיקה. מתחיל משער יפו ומגדל דוד מזרחה בכיוון לחצר המקדש.
שער יפו היה נקרא בימי־הביניים בקרב הצלבנים והערבים על שמו של דוד המלך.
דוד, בתי־הבוכרים. שם קודם לרחוב רחובות־הבוכרים. על שם המלך הנזכר.
דוד בן־עמרם, שערי־פינה. חכם תימני מחבר 'המדרש הגדול', בקירוב ב־1300.
דוד החזן, גאולה.
דונה גרציה, תלפיות. קרובת דון יוסף נשיא. עזרה לו בכספה לבנין טבריה. (צ).
דונואם (יוסף), מרכז. גבור ביהדות תימן. לפי המסורת היה מלכה, במאה החמישית.
דוסתנאי (בן יגאי), גונן. מחכמי ישראל במאה השניה, מתלמידיו של רבי מאיר.
דור ודורשיו, עמק־רפאים. הספר 'דור דור ודורשיו' מאת א. ה. וייס. נפטר ב־1905.
דורות ראשונים, מרכז. לזכר הדורות הראשונים, החלוצים, בוני הארץ וירושלים.
דישינסקי (יוסף צבי), בית־ישראל. רב נודע בירושלים. נפטר בה בתש"ט (1949).

דונה גרציה

במדליון עשוי ברונזה.

משמאל כתוב שמה בעברית:

גרציאה נשיא.

מימין כתוב בלטינית:

A(nno) Ae(tatis) (Suae) XVIII

בת שמונה־עשרה שנה.

המדליון הוכן כנראה לכבוד כלולותיה, בהיותה בת יח, בקירוב בשנת 1550.

דידם (וינדהם), עמק־רפאים. אנגלי, מחסידי־אומות־העולם. נפטר בשנת 1956.

דידם היה מזכיר כללי בשלטון הבריטי בארץ ב־1920—1923, בנציבות הרברט סמואל.

דיין (אריה ליב), בית־ישראל. עסקן רב־פעלים וממיסדי השכונה שבה הרחוב.

דיסקין (יהודה לייב), שערי־חסד. 'הרב מבריסק'. נפטר בירושלים בתרנ"ח (1898).

ד'ישראלי (בנימין), קוממיות. מגדולי המדינאים בבריט'. ממוצא יהודי מת ב־1881.

דלתון, נחלת־ציון. ישוב יהודי בהרי הגליל העליון, בסביבות צפת צפונה.

דן, עמק־רפאים. בן יעקב, ועל שמו העיר הצפונית ביותר בארץ בתקופת המקרא.

דניאל, מורשה. תושב בבל מבני הגולים. על שמו ספר במקרא.

האביב, נחלת־ציון. שם קודם לרחוב בית־אל. עונת השנה המסמלת את הרעננות.

האגוז, מחנה־יהודה. עץ מפורסם. נזכר במקרא בשיה"ש: "אל גנת אגוז ירדתי".

האגם, מחנה־יהודה. עץ פרי מצוי במשק המטעים, נזכר לראשונה בספרות התלמוד.

האדר"ת, קרית־שמואל. ה'רב א'ליהו ד'וד ר'בינוביץ־ת'אומים. נפט' בירושלים.

האור, רוממה. העתון המודרני הראשון בארץ. הופיע בירושלים, בשנות 1889—1904.

האמוראים. שם קודם לרחוב בשכונה שערי־חסד. תואר של חכמי התלמוד.

האמרכלים, אחוה. תואר עסקנים יהודים בגולה שדאגו לישוב הארץ ולתמיכה בו.

באמסטרדם, הולנד, היה מושבו של 'ועד פקידי ואמרכלי ערי הקודש'. נוסד ב־1810.

האפרסק, מחנה־יהודה. פרי מצוי במטעי הארץ. נזכר לראשונה בספרות התלמודית.

הארזים, בית־הכרם. עצים מפורסמים. מהם נבנה בית־המקדש.

האר"י (הקדוש), קרית־שמואל. ה'רב א'דוננו ר'בי י'צחק (לוריא), גדול מקובלי צפת.

האר"י נולד בירושלים, בעיר העתיקה, בשנת רצ"ד (1534). נפטר בצפת בשל"ב (1572).

הארנון, זכרון־יוסף. נחל ידוע בנדודי ישראל. יורד מהרי מואב אל ים המלח.

האשכול, מחנה־יהודה. על אשכולות הענבים הנמכרים בשוק שבו עובר הרחוב.

הבנאי, בית־הכרם. לכבוד הפועל הבנאי העברי, בונה בתי ירושלים החדשה.

הבעש"ט, בית־ישראל. ה'ב'ע'ל ש'ם־ט'וב. מיסד החסידות, במאה הי"ח.

הבריכה, ימין־משה.

הגאונים, רחביה. לזכר הגאונים ראשי הישוב היהודי בארץ, במאות ח'—י'.

הגדוד העברי, גונן. מתנדבי אמריקה, אנגליה, וארץ־ישראל במלחמת העולם א.

חיילי הגדוד העברי נלחמו בצפונה של ירושלים ובערבות יריחו, נגד התורכים.

הגדם, מרכז. כינוי ליוסף טרומפלדור, שהיה גדם בידו האחת. נהרג בתר"פ (1920).

הגד'נע, גונן. ג'דודי נוער. חלקם רב בקרבות ירושלים. במלחמת השיחרור, תש"ח.

הגיא, בית־כרם. הרחוב יורד לבקעה, שבו עובר נחל חובבי־ציון דרומה.

הלגבוע, נחלת־אחים. הר מפורסם בעמק יזרעאל, עליו נפל שאול המלך.

הגליל, נחלת־אחים. חלקה הצפוני של א"י, מפורסם בתולדות ישראל.

הגר'א, שערי־חסד. ה'ג'און ר'בי א'ליהו (מוילנא). נפטר בתקנ"ח (1797) (צ).

הגאון מוילנא (הגר"א)
(הגאון רבי אליהו)

סמל הגדנ"ע
(גדודי־נוער)

יוסף טרומפלדור
('הגבור הגדם')

הדקל, מחנה־יהודה. עץ מפורסם בפירותיו המשובחים וביופיו. סמל הארץ וישראל.

הוז (דב), גונן. מנהיג בתנועת העבודה. נהרג בתאונת דרכים בתש"א (1941) (צ).

הורביץ (הרב יוסף גרשון), מאה־שערים. ראש המועצה הדתית בירושלים.

הורביץ (הרב), שם קודם לרחוב האמרכלים בשכונה אחווה.

הורקנוס (יוחנן), מרכז. מגדולי המלכים במשפחת החשמונאים. כובש שומרון ואדום.

הורקניה, גונן. מצודה מפורסמת במדבר יהודה. ע"ש הורקנוס ממלכי החשמונאים.

הושע (בן באריי), גאולה. נביא מפורסם בישראל. אחד מהתרי־עשר בכתבי־הקודש.

הזית, מקור־ברוך. סמל הארץ וישראל: "זית רענן יפה פרי תואר קראה ה' שמך".

הזכרון, רחוב המוביל מהר הרצל אל בית 'יד־ושם' הבנוי בהר הזכרון.

החבצלת, מרכז. פרח מפורסם, ושם עתון שיצא בירושלים. ראשיתו בתר"ל (1870).

החבשים, מרכז. נוצרים יוצאי חבש (אתיופיה) באפריקה. ברחוב כנסיתם הגדולה.

החומה השלישית, מורשה. בקרבתו שרידי חומה זו, מימי מרד היהודים ברומאים.

החוצב, בית־הכרם. לכבוד הפועל החוצב, שותף נאמן בבנין ירושלים החדשה.

החי"ם, גונן. ח'י'ל מ'שמר, חברי ההגנה. פעלו רבות במערכה לשיחרור ירושלים.

החי"ש, גונן. ח'י'ל ש'דה, חברי ההגנה. במלחמת השיחרור היו בכובשי השכונה גונן.

החלוץ, בית־הכרם. לכבוד החלוץ העברי, בונה הארץ ומרחיב תחומי ירושלים.

החרוב, מחנה־יהודה. עץ מצוי בארץ. בשנים האחרונות ניטע ביערות בהרי ירושלים.

החרות, ככר ברחוב יפו והנביאים. בה מצבת הזכרון לחרות ירושלים הישראלית.

החרמון, אוהל־משה. ההר הגבוה ביותר בארץ־ישראל, בגבולה הצפוני־מזרחי.

החרש, מאה־שערים. לכבוד בעלי־מלאכה, חרשי ברזל ועץ, העובדים ברחוב זה.

החשמונאים, מקור־ברוך. מהווי תקופה מזהירה בישראל וירושלים היתה בירתם.
הטורים, מקור־ברוך. ספר מאת יעקב בן־אשר 'בעל־הטורים', נפטר בקירוב ב־1343.
הטחנה, ימין־משה. לכבוד הטחנה שנבנתה בה ב־1857 ע"י מונטיפיורי (עמ' 234).
הטיפים, זכרון־יוסף. לכבוד טייסי ישראל שבאו לעזרת ירושלים במלחמת השיחרור.
היבוק, זכרון־יוסף. נחל מפורסם בעבר הירדן. יורד בהרי הגלעד אל הירדן.

רבי עזריאל הילדסהיימר

דב הוז

יצחק בודנהיימר

היהודים, הרחוב הראשי ברובע היהודי בעיר העתיקה. חרב בשנת תש"ח (1948).
הילדסהיימר (עזריאל), עמק־רפאים. רב ביהדות גרמניה. נפטר בתרנ"ט (1899) (צ).
הילוני המלכה, מרכז. בת אדיאבנה, התגיירה והתיישבה בירושלים במאה הראשונה.
היסורים, עיר עתיקה. דרכו הובל ישו הנוצרי לצליבה. בלע"ז: ויא דולורוזה.
הירדן, תלפיות. הנהר הגדול והקדוש ביותר בא"י, המכונה גם ארץ ירדן.
הירדן, זכרון־יוסף. שם קודם לרחוב בכר (נסים).
הירמוך, זכרון־יוסף. נהר בעבר־הירדן, יורד מהבשן, בין הגלעד והגולן אל הירדן.
הירקון, זכרון־יוסף. הנהר הגדול בשפלת החוף, בתחום תל־אביב ורמת־גן.
הירש (ברון מוריס) קרית־משה. נדיב לישוב היהודי בארגנטינה (צ' בעמ' 262).
הירשברג (שמואל), מרכז. צייר נודע ותושב ירושלים. נפטר בה בתרס"ח (1908).
הישיבה, גאולה. בו נמצא בנין הישיבה הגדולה והמפורסמת 'חברון'.
הכהן (מרדכי בן הלל), מרכז. סופר ועסקן. חי בירושלים ונפטר בה בתרצ"ז (1937).
הכהנים, בית־ישראל. שם קודם לרחוב פרידמן (דוד). לכבוד כוהני ישראל.
הכוזרים, מרכז. עם ברוסיה הדרומית שקיבל את דת היהודים בימי־הביניים.
הכנסת־אורחים, מאה־שערים. מידה נאה בחיי ישראל. ברחוב מעון לעוברי־אורח.
הכרמל, אוהל־משה. הר מפורסם בארץ ובמקרא. מחיפה דרומה, לאורך חוף הים.
הלבנון, מרכז. העתון העברי הראשון בא"י. יצא בירושלים, בתרכ"ג (1863).
הל'ח, גונן. לזכר שלושים וחמשה חברי ההגנה שנפלו במבואות גוש עציון.
הלוי (אליעזר), קרית־משה. מזכיר מונטיפיורי, ומלווהו בסיורו בארץ, בתקצ"ח (1838).
הלל (הזקן), מרכז. חכם נודע שחי בירושלים, בסוף תקופת הבית־השני.
המאירי (משה), שדרות, קרית־משה. עסקן דתי וממיסדי השכונה, נפטר בתש"ז.
מחבר הספר: 'תולדות המזרחי בארץ־ישראל', שנדפס בירושלים, בתש"ד (1944).
המאסף, רוממה. הירחון העברי הראשון. ראשית הופעתו בתקמ"ד (1784), גרמניה.

המבי"ט, אחוה. ה'רב מ'שה ב'ן י'וסף ט'ראני. רב בצפת. נפטר בה בשמ"ה (1585).
המבשר, ימין־משה. כינויו של אליהו הנביא, מבשר גאולת ישראל.
המגדל, ימין־משה. על שם מגדל־דוד הנשקף על פני הסביבה.
המגיד, גונן. השבועון העברי הראשון. ראשית הופעתו ב־תרט"ז (1856), גרמניה (צ).
המדרגות, זכרון־אחים. נקרא על טורי המדרגות הבנויות ברחוב זה.
המון (משה), רוממה. רופא יהודי לסולטן התורכי סוליימאן, בונה חומות ירושלים.
המורה, בית־הכרם. לכבוד המורה העברי, שותף בבנין השכונה, שבו עובר הרחוב.
המיסדים, בית־הכרם. לכבוד מיסדי השכונה, החלוצים שסבלו בשנותיה הראשונות.
המישור, תלפיות.
המלאכה, מאה־שערים. ברחוב זה בתי־מלאכה שונים של חרשי ברזל ועץ.
המלב"ם, ה'רב מ'איר ל'יבוש ב'ן י'חיאל מ'יכל. מפרש נודע. נפטר בתר"מ (1879).
המליץ, גונן. שם קודם לרח' יהודה (ש. י.). מראשוני העתונים העברים ברוסיה.
המסגר, מאה־שערים. בו סדנאות של מסגרים ובעלי־מלאכה אחרים.
המעלות, מרכז. על בית־המעלות, מעונות מגורים גדול, הבנוי במעלה הרחוב הזה.
המצודה, ימין־משה.
המצור, גונן. לזכר המצור על ירושלים וגבורת תושביה במלחמת השיחרור.
המשוריינים, גונן. רכבי הברזל שהעפילו בגבורה אל ירושלים במלחמת השיחרור.
המשלט, ימין־משה. לזכר היות השכונה משלט במלחמת השיחרור.
המתמיד, מבוא, מרכז. מוביל אל בית־הספר הממלכתי 'מעלה'.
הנביאים, מרכז. לכבוד נביאי ישראל ורבים מהם חיו ונבאו בירושלים הקדומה.
הנוטרים, גונן. שומרים שמלאו תפקיד חשוב בהגנת הישובים העברים.
הנצי"ב, מרכז. ה'רב נ'פתלי צ'בי י'הודה ב'רלין. נפטר בתרנ"ז (1893) (צ).

המגיד
מכתב קורות הימים

שער העתון 'המגיד'
יצא לאור בגרמניה

הרב נפתלי צבי יהודה ברלין
(הנצי"ב)

הנתקה (ארתור, מנחם), קרית־היובל. עסקן בתנועה הציונית ופקיד בקרן היסוד.
הס (משה), מרכז. סופר ומהוזי התחיה הלאומית הראשונים. נפטר בתרל"ה (1875) (צ).
הסולל, שם קודם לרח' החבצלת, כשם חברה שבנתה בו בנין העתון 'ג'רוסלם פוסט'.
הסוללים, בית־הכרם. לכבוד הפועלים סוללי רחובות וכבישים בישראל החדשה.
הסופר, בית־הכרם. לכבוד הסופרים שהיו בין בוני השכונה, שבו עובר הרחוב.

הסלח, רחביה. כינוי למשה בן־עזרא פייטן מפורסם בספרד, במאה הי״ב.
נקרא על הסליחות הרבות, המובאות בספרו 'שירת־ישראל'.

הספרדים, ברובע היהודי בעיר העתיקה. נקרא על תושביו היהודים הספרדים.
באידיש קראו לרחוב זה — די פרענקישע גאס — רחוב הפרנקים, כינוי לספרדים.

הספתח, בית־הכרם. לכבוד הפועל הסתת באבנים שחלקו רב בבנין ירושלים החדשה.

הע״ח, מורשה. לזכר שבעים ושמונה אנשים שנפלו בשיירה אל הר הצופים.
ההתקפה הערבית עליה היתה בד׳ ניסן תש״ח — 13 אפריל 1948.

העמק, מרכז. הרחוב עובר בעמק צר, שממנו מתחיל גיא בן־הנום, הנמשך דרומה.

הערמונים, מחנה־יהודה. מיני פירות טעימים הנמכרים גם בשוק שבו הרחוב.

הפועלים, מרכז. בו היה בנין מועצת פועלי ירושלים, מרכז צבורי ותרבותי להם.

הפורצים, גונן. גדוד בפלמ״ח, חטיבת הראל. כובשי השכונה שבו עובר הרחוב.
הרחוב מוביל מערבה אל גבעת־הפורצים, שממנה התחילה הפריצה לתוך גונן (קטמון).

הפלמ״ח, גונן. פ׳ל׳וגות מ׳ח׳ץ. חייליהם מהלוחמים הנועזים במלחמת השיחרור (צ׳),

הפסגה, בית־גן. הרחוב עובר בפסגה הגבוהה ביותר בירושלם, כ־830 מ׳ מעל הים.

הצבי, רוממה. עתון עברי שיצא לאור בירושלים, ב־תרמ״ד—תרנ״ט (1884—1899).

הצפירה, עמק־רפאים. עתון עברי ראשון בפולין. ראשית הופעתו ב־1862.

הקהילה, מרכז. שם קודם לרח׳ אלישר. בו בנין קהילת היהודים בירושלים.

הקונסולים, שם קודם לרחוב הנביאים. בו גרו קונסולים שונים.

הקונסולים, שם קודם לרחוב בלפור. בו גרים קונסולים ממדינות שונות.

הקישון, זכרון־יוסף. נחל מפורסם במקרא. יוצא מעמק יזרעאל וגליל, אל מפרץ חיפה.

הקליר (אלעזר), שערי־חסד. עיין: אלעזר הקליר.

הקרן הקיימת, רחביה. מפעל לאומי אשר גאל שטחי אדמה נרחבים לישראל.
בראשית רחוב זה בנין הלשכה הראשית של הקרן הקיימת לישראל.

הראובני (דוד), גבעת־שאול. בן ארץ ערב. ביקר בירושלים בשנת רפ״ג (1523).

הרופא, רוממה. שם קודם לרחוב ולך (משה), רופא ומיסד ביה״ח הקרוב. עיין: ולך.

הרכבי (אברהם אליהו), תלפיות. חוקר והיסטוריון ברוסיה. נפטר בתרע״ט (1919).

הרכבת, עמק־רפאים. הרחוב עובר לאורך פסי מסילת־הברזל מירושלים אל לוד.

הרכבים, מקור־חיים. משפחת נזירים בתקופת המקרא שהתיחסה ליהונדב בן רכב.

הר״ן, רחביה. ה׳רב נ׳סים (גירונדי), מגדולי החכמים בספרד, במאה הי״ד.

הרי־צבי, צורה עברית של הירשברג שמואל, צייר ירושלמי. עיין: הירשברג.

הרצל, שדרות, מובילות אל ההר שבו קבור דר. ב.ז. הרצל—חוזה מדינת ישראל.

הרקח, מאה־שערים. על החנויות המוכרות מעשי מרקחת ותבלין.

הרקמה, רוממה.

הרשד״ם, בית־גן. ה׳רב ר׳ב ש׳מואל ד׳י־מ׳דינה, מחכמי תורכיה. נפטר ב־1589.

השבת, צומת במבוא למאה־שערים וגאולה. נקרא על סיכסוכי שבת שפרצו בו.

השומר, גונן. אגודה שנוסדה בגליל התחתון, לבטחון הישוב העברי—אבי צה״ל.

השזיף, מחנה־יהודה. עץ מאכל, רגיל במשק המטעים בישראל. מצוי בהרי ירושלים.

השחר, גונן. עתון בראשית התחיה הלאומית בישראל. הופיע ב־1868—1885.

משה הס

סמל הפלמ"ח
(פ'ל'וגת מ'ח'ץ)

דר .ב. זאב הרצל

השיירות, גונן. לזכר השיירות שהעפילו לירושלים הנצורה, במלחמת השיחרור.
השילוח, תלפיות. שם קודם לרחוב קלויזנר. השילוח שם בריכה בירושלים.
השלשלת, העיר העתיקה. רחוב יורד מזרחה, אל שער השלשלת בחצר־המקדש.
השקד, מחנה־יהודה. עץ מצוי בארץ ונזכר במקרא. מפורסם במסורת ישראל.
השקמה, מחנה־יהודה. עץ מצוי, בשפלה. אבותינו אמרו: 'סימן לשפלה—שקמה'.
השרון, שם קודם לרחוב דונואס במרכז העיר. נקרא על מישור החוף בישראל.
התבונים, רחביה. משפחת חכמים במאות יב'—יג'. תירגמו ספרים לעברית.
התות, מחנה־יהודה. עץ מצוי. לפי הסברה 'בכא' במקרא וע"ש עמק הבכא או בכאים.
התכלת, רוממה. צבע שהוכן מחלזונות הים והתקדש במסורת ישראל.
התנאים. שם קודם לרחוב בשכונה שערי־חסד. לזכר החכמים כותבי המשנה.
התפוח, מחנה־יהודה. עץ מצוי במשק המטעים בארץ. על שמו 'ארץ תפוח' בשומרון.
התקוה, ימין־משה. השיר הלאומי של ישראל. מחברו אימבר קבור בירושלים.
ואקופ (ארתור). שם קודם לרחוב לינקולן. נציב בריטי בא"י בשנות 1931—1938.
וארבורג (אוטו), קרית־היובל. בוטנאי מפורסם ונשיא ההסתדרות הציונית־העולמית.

הברון מוריס (משה) הירש

אוטו וארבורג

וארשה, מאה־שערים. בירת פולין. יהודיה היו בוני הבתים ברחוב זה ודייריהם.
ואשינגטון (ג'ורג'), קוממיות. הנשיא הראשון באה"ב, ועל שמו בירתן (צ').
ואשיץ, (אפרים), תלפיות. עורך־דין ועסקן בירושלים. נפטר בשנת תש"ה (1945).
וג'וד (יאשיה), עמק־רפאים. מדינאי אנגלי, אוהד הציונות. נפטר בתש"ב (1942).
ויטאל (חיים), גבעת־שאול. תלמיד האר"י הקדוש וכותב דבריו. נפטר בהש"ג (1543).
ולירו, מרכז. שם קודם לרחוב אבן־ישראל. היה בעל נכסים בירושלים.

וילרו (חיים אהרון), מחנה־יהודה. יליד ירושלים, מעשיריה ועסקניה. נפטר בתרפ"ג.

וילך (משה), רוממה. רופא ומיסד ביה"ח 'שערי־צדק' הקרוב. נפטר בתשי"ז (1957).

ויא דולורוזה. שם לטיני של רחוב היסורים בעיר העתיקה, קדוש לנוצרים *.

וייצמן (חיים), בכניסה לירושלים. מנהיג ציוני והנשיא הראשון במדינת ישראל (צ').

ואלנברג (ראול), מרכז. מחסידי־אומות־העולם. הציל יהודים במלחמת עולם ב'.

ולצמן (מאיר), מאה־שערים. שם קודם לרחוב וארשה. היה עסקן מקומי.

ורב־חסד, בית־ישראל. כשם חברה לגמילות־חסדים הנמצאת ברחוב זה.

ג'ורג' ואשינגטון

יאשיה וג'ווד

חיים וייצמן

ז'בוטינסקי (זאב), קוממיות. מנהיג ציוני ויוצר הגדוד העברי במלחמת העולם א'.
ז'בוט־נסקי היה תושב ירושלים ב־1918—1921. אירגן את ההגנה בה ונאסר בידי הבריטים.

זבולון, עמק־רפאים. אחד מבני יעקב. בניו התנחלו בגליל המערבי ובעמק יזרעאל.

זהרה (לביטוב), נתיב, גונן. טייסת שנהרגה ע"י ירושלים, במלחמת השיחרור.

זוטא, (חיים אריה), בית־הכרם. סופר ומורה נודע. נפטר בירושלים בתרצ"ט (1939).

זולה (אמיל), עמק־רפאים. מגדולי הסופרים הצרפתים. מגן על דרייפוס במשפטו.

זוננפלד (יוסף חיים), בית־ישראל. רב נודע בירושלים. נפטר בה בתרצ"ב (1932).

זוננפלד (יוסף חיים). שם קודם לרחוב בשכונה שערי־חסד. לכבוד הרב הנזכר.

זיו (יוסף), תל־ארזה. עסקן בחיי ירושלים היהודית.

זכרון־טוביה, כשם השכונה שבה עובר הרחוב הזה. עיין: שכונות—זכרון־טוביה.

זכריה (בן ברכיה), גאולה. נביא מפורסם בישראל. אחר מהתרי־עשר בכתבי־הקודש.

זכריה, מרכז. שם קודם לרחוב מסילת־ישרים, נביא בישראל.

זכריה הרופא, שערי־פינה, מגדולי חכמי תימן בראשית המאה החמש־עשרה.

זעירא (רבי), גונן. מחכמי ישראל הנודעים הנזכר בספרות התלמוד.
רבי יאשיה מספר בתלמוד על „שלושה דברים סח לי זעירא מאנשי ירושלים".

זקס (משה), תלפיות. עלה לירושלים בשנת תק"צ (1830). מראשי כולל הו"ד.
זקס היה ממיסדי השכונה ,בתי־מחסה', בעיר העתיקה, מטעם כולל הו"ד (הולנד—דויטשלנד).

זרובבל (בן שלתיאל), גאולים. עלה מבבל והניח היסוד לבית־המקדש השני.
זרובבל עלה אל ירושלים בקירוב ב־521 לפני סה"נ, בראשית תקופת הבית־השני בישראל.

---

*) בלטינית: Via Dolorosa. בצרפתית: Voie Douloureuse. הרחוב נקרא בקרב הנוצרים בשמות הלטינים: רחוב הצלב—Via Crucis, רחוב קדוש—Via Sancta.

חא"ן אי־זית, שם ערבי לרחוב ושוק בעיר העתיקה. פירושו: אכסנית השמן.

חב"ד, העיר העתיקה. ח'כמה ב'ינה ד'עת, תנועה דתית, שחסידיה התישבו ברח' זה. ראשית התישבות אנשי חב"ד ברחוב זה חלה בשנת תרי"ח (1848).

חבקוק, גאולה. נביא מפורסם בישראל. אחד מהתרי־עשר בכתבי־הקודש.

חברון, דרך מתחילה בשער יפו ומובילה דרומה אל חברון—עיר האבות בישראל.

חברון, העיר העתיקה, בקרבת הר הבית. בו התישבו יהודים יוצאי חברון. יהודים חברונים התישבו ברחוב זה לראשונה בשנת תק"ע (1810).

חברת־משניות, מאה־שערים. לכבוד לומדי המשניות בישראל.

חברת־ש"ס, מאה־שערים. לכבוד לומדי ש"ס, ש'שה ס'דרים. בספרות התלמוד.

חברת־תהלים, מאה־שערים. לכבוד חברת אומרי־תהלים, לשלום ישראל.

חבשוש (חיים), שערי־פינה. חכם תימני, מחבר הספר 'מסעות חבשוש'. כתבו בשנת תרנ"ד (1894) ובו תאור מסעותיו בארץ תימן. היה מלווהו של המלומד יוסף הלוי.

חגי, גאולה. נביא בישראל בימי זרובבל הנזכר. אחד מהתרי־עשר בכתבי־הקדש.

חגיז (משה, המני"ח), זכרון־משה. רב יליד ירושלים. נפטר בה בשנת תקי"א (1750). חגיז חיבר שני ספרים בעניני הארץ: 'שפת אמת', נדפס ב־1707. 'אלה מסעי'—ב־1733.

חובבי־ציון, קוממיות, חלוצי התנועה הציונית שעשו רבות בהתישבות בארץ.

חולדאה הנביאה, מורשת. תושבת ירושלים בתקופת המלוכה ביהודה.

חוני המעגל, מאה־שערים. חכם בישראל, במאה השניה. לפי המסורת קברו בגליל.

חזון־ציון, שם עלית תלמידי הגר"א, הגאון מוילנא, לארץ בשנת תק"ע (1810). על דברי ישעיהו: „חזה ציון קרית מועדנו, עיניך תראינה ירושלים".

חזנוביץ (יוסף), מרכז. ציוני ומיסד הספריה הלאומית בירושלים. נפטר ב־1919.

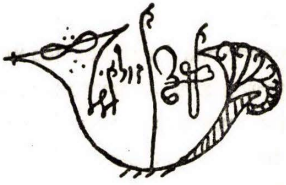
חזקיהו המלך, גונן. מלך נודע בירושלים, בשנות 721—693 לפני סה"נ.

חיבר, שערי־פנה. ארץ בחצי־אי ערב שבה חיו יהודים במשך דורות רבים.

חיד"א, בית־וגן. ח'יים י'וסף ד'וד א'זולאי. רב, סופר פורה ושליח בארצות רבות. חיד"א נולד בירושלים בשנת תפ"ד (1724) ונפטר בליוורנו, איטליה, בתקס"ו (1806) (צ'). חיבורו 'עבודת־הקודש', הוא הספר העברי הראשון שנדפס בירושלים, בתר"א (1841) עמ' 99.

זאב ז'בוטינסקי

חתימתו של ר' אברהם אזולאי
(מחבר הספר 'חסד לאברהם')
החתימה דומה לספינה.
לפי האגדה לזכר הצלתו מטביעה
בעת הפלגתו בספינה אל ארץ
הקודש.

ר' חיים יוסף דוד אזולאי
(חיד"א)

חידקל, זכרון־יוסף. נהר בארץ־נהרים, בימינו עיראק, מקביל לנהר פרת.

חיי־אדם, מאה־שערים. ספר עממי נודע לר' אברהם דנציג, נפטר בתק"פ (1820).

חייא הגדול (רבי), גונן. מחכמי המשנה המפורסמים בגליל, במאה השניה.
חיים עוזר (גורודינסקי), בית־ישראל. רב נודע ומחבר הספר אחיעזר.
חיים (פיק), ימין־משה. עיין: פיק חיים.
חירם, רוממה. מלך צור ששלח לשלמה המלך ארזים מהלבנין לבנין בית־המקדש.
חלחול, נחלת־ציון. עיר מקראית, בקרבת חברון. בימינו כפר ערבי בשם זה.
חלקיה (אבא), גונן. חכם נודע במאה ב׳, נכדו של חוני המעגל.
חלמית, קרית־מנחם. צמח מצוי שנאכל בירושלים בימי המצור (ציור בעמ׳ 25).
חלפתא, גונן. מחכמי ישראל הנודעים ונזכר בספרות התלמוד.
ח״ן, גונן. חיל נשים בצה״ל. חלקן רב גם במלחמת השיחרור בירושלים.
חנה, תל־ארזה. אמו של שמואל הנביא, שקברו משקיף מרחוק על פני הסביבה.
חנה ושבעת בניה, סימטה ברובע היהודי, בעיר העתיקה מסתעפת מרח׳ היהודים.
חנן (בן אבשלום), מאה־שערים. אחד מדייני הגזרות בירושלים בתקופת הבית־השני.
חנניה, עמק־רפאים. מנכבדי היהודים בבבל, ומחבריו של דניאל הנביא.
חסדא, גונן. מחכמי ישראל הנודעים בבבל במאה השלישית.
חסד לאברהם, מאה־שערים. ספר לר׳ אברהם אזולאי. נפטר בחברון בת״ד (1643).
חפץ־חיים, זכרון־משה. ספר לר׳ ישראל כהן (מראדין). נפטר בתרצ״ג (1933) (צ׳).
חצור, נחלת־אחים. עיר מפורסמת בתקופת המקרא. בימינו תל בגליל העליון.
חרל״פ (יעקב משה), קרית־שמואל. יליד ירושלים ורב נודע. נפטר בתשי״ב (1952).
חרציות, קרית־מנחם. מין צמח בעל פרחים צהובים מצוי בסביבה.
חת״ם־סופר, שערי־חסד. רב מפורסם, נקרא על ספרו: ח׳דושי ת׳ורת מ׳שה (סופר).
טבי, גונן. משרתו הנאמן של רבן גמליאל תושב יבנה, במאה השניה.
טבריה, נחלת־אחים. עיר בחוף הכנרת. בירת הגליל ומפורסמת בהיסטוריה הישרא׳
טוביה, גונן, רופא יהודי נודע בתורכיה. מחבר הספר ׳מעשה טוביה׳.
רופאו הפרטי של הסולטן התורכי אחמד השלישי. טוביה מת בירושלים בשנת 1729.
טוהן (יעקב), קרית־היובל. עסקן רב־פעלים בחיי היהודים בירושלים.
טורא (יהודה), ימין־משה. נדיב בארצות־הברית שתרם להקמת משכנות־שאננים.
טנקרד, שם קודם לרחוב יוחנן מגוש־חלב. לוחם צלבני נודע, במאה האחת־עשרה.
טריק אלאלם, עיר־העתיקה. השם הערבי של רחוב היסורים (ויא דולורוזה).
טריק אלואד. שם ערבי ופירושו רחוב הבקעה, עובר בחלק הנמוך בעיר העתיקה.
טשרניחובסקי (שאול), רסקו. מגדולי משוררי ישראל בתקופת תחיתו הלאומית.
טשרניחובסקי התישב בארץ בתרצ״א (1931). נפטר בירושלים בתש״ד (1943) וקבור בת״א.
יאיר, עמק־רפאים. נזכר במקרא. כובש אזור בעבר־הירדן המזרחי—חוות־יאיר.
ידידיה, מרכז. שמו העברי של פילון אלכסנדרוני, חכם נודע בתקופת הבית השני.
יד־מרדכי, גונן. קיבוץ בדרום ע״ש מרדכי אנילביץ, ממפקדי גיטו ורשה, פולין.
יהואש (יואש) בן אחזיהו, עמק־רפאים. מלך יהודה, בשנות 836—797 לפני סה״נ.
יהודה (אברהם שלום), תלפיות, חוקר במדעי היהדות והאיסלם, נפטר ב־1951.

יהודה הלוי, שדרות, רחביה. מגדולי משוררי ישראל. עלה לירושלים ב־1140. אגדה מספרת שהלוי נרצח מול חומתה, בדובבו את שירו: „ציון הלא תשאלי לשלום אסיריך".

יהודה המכבי, עמק רפאים. המורד נגד היוונים וכובש ירושלים, ב־166 לפסה"נ.

יהודה הנשיא, גונן. מגדולי החכמים בגליל ועורך המשנה במאה השניה לסה"נ.

יהודית, רוחמה. גבורה מפורסמת בתולדות ישראל. התיזה את ראש הוליפרנס הצר.

יהושע בן גמלא, גונן. כוהן גדול במלכות אגריפס, בסוף תקופת הבית השני.

יהושע בן נון, עמק־רפאים. יורשו של משה רבנו, כובש הארץ ומחלקה לשבטים.

יהושפט, עמק־רפאים. מלך גדול ביהודה, בקירוב בשנות 875־850 לפני סה"נ.

יואב, עמק־רפאים. בן צרויה אחות דוד המלך, ושר צבאו בירושלים. יליד בית־לחם.

יואל (בן פתואל), בתי־בוכרים. נביא בישראל, אחד מהתרי־עשר בכתבי־הקודש.

יוחנן בן זכאי, גונן. מחכמי ירושלים הגדולים, בימי מרד היהודים ברומאים. יצא מירושלים אל יבנה והניח בה את היסוד לישיבתה המפורסמת. קברו בטבריה.

יוחנן הסנדלר, אחווה. מחכמי המשנה המפורסמים. קברו, לפי המסורת, במירון.

יוחנן מגוש־חלב, מרכז. בן הגליל וממפקדי מרד היהודים ברומאים, ב־70 לסה"נ.

יוליאן, שמו הקודם של רחוב דוד המלך של ימינו. קדוש במסורת הנוצרית.

יונה (בן אמיתי), גאולה. נביא בישראל. אחד מהתרי־עשר בכתבי־הקודש. מסופר על יונה: „מעולי־רגלים היה ונכנס לבית־השואבה ושרתה עליו רוח הקודש".

יונתן, עמק־רפאים. בן שאול המלך ורעהו הנאמן לדוד הרועה. נהרג בהר הגלבוע.

יונתן, שם קודם לרחוב בן־שמעון (דוד), במרכז.

יונתן בן עוזיאל, גבעת־שאול. אליו מיוחס התירגום הארמי של הנביאים.

יוסי בן יועזר, גונן. מראשוני חכמי ישראל. חי בתקופת החשמונאים.

יוסיפון, שם קודם לרחוב שוורץ. כינוי ליוסף בן מתתיהו הכוהן (פ'לביוס).

יוסף בן מתתיהו (פלביוס), מקור־ברוך. בן ירושלים ומפקד מרד הגליל ברומאים. ספריו החשובים של יוסף בן מתתיהו: קדמוניות היהודים ומלחמות היהודים.

יוסף הנשיא, מקור־ברוך. אציל יהודי בחצר הסולטנים התורכים. עיין: נשיא יוסף.

יוסף הצדיק, בתי־הבוכרים. שם קודם לרחוב תלמודי (אברהם), לזכר בן יעקב.

יוסף חיים, נחלת־ציון. עסקן בעדת הפרסים בירושלים ומבוני שכונתם.

יורדי־הסירה, גונן. לזכר כ"ג צעירי 'ההגנה' שיצאו בסירה לחבל באויב וצללו בים. המקרה קרה לפני חוף הלבנון, במלחמת העולם השניה. אחדים היו מבני ירושלים.

יורם (כץ), מבוא, גונן. חייל בן ירושלים, שנהרג בפעולה צבאית בחוף הכנרת.

יותם (בן עזריהו), עמק רפאים. מלך ביהודה. בקירוב בשנות 751־736 לפני סה"נ.

יזהר (ערמוני), מבוא, שערי־חסד. נפל במלחמת השיחרור. אחד מי"ב גבורי ישראל.

יזרעאל, כנסת. עיר מקראית מפורסמת בעמק הנקרא בשמה. בימינו קיבוץ חקלאי.

יחזקאל, גאולה. נביא מפורסם בישראל. חי בבבל. ובה מראים את קברו הקדוש.

יחיא צ'חרי, שערי־פינה. חכם תימני נודע. ביקר בירושלים בשכ"ז (1567)

ילין (אבינעם), גאולה. עסקן בחינוך העברי. נרצח בירושלים בתרצ"ח (1938). אבינועם ילין היה יליד ירושלים ובנו של דוד ילין, הנזכר להלן.

ילין (דוד), זכרון־משה. מורה, סופר ועסקן רב־פעלים בישוב. נפטר בתש"ב (1942).
ינאי (אלכסנדר), מרכז. מלך נודע מבית החשמונאים. מרחיב תחומי ישראל.
יעבץ (זאב), מרכז. מורה, מנהיג, סופר והיסטוריון מפורסם. נפטר בתרפ"ד (1924).
יעבץ חי בשנות 1891—1897 בא"י, וחיבר בה: הארץ, פרי־הארץ, גאון הארץ וכו'.
יעל, עמק רפאים. אשת חבר הקיני אשר הרגה את סיסרא שר־צבא הכנענים.
יעקב, בתי־הבוכרים. שם קודם לרחוב אדניהו הכהן. מאבות האומה הישראלית.

רבי ישראל כהן
(חפץ־חיים)

רבי זאב יעבץ

לייב יפה

יפה (לייב), תלפיות. עסקן ציוני. נהרג בהפצצת המוסדות בירושלים בתש"ח (צ).
יפה־נוף, הרחוב הראשי בשכונה יפה־נוף, במערבה של ירושלים. עיין: שכונות.
יפו, מרכז. הרחוב העיקרי בעיר החדשה, מוביל ליפו—נמל ירושלים מימי קדם.
יפתח (הגלעדי), עמק־רפאים. משופטי ישראל. נלחם בבני עמון בעבר הירדן.
יצחק אלחנן (ספקטור), קוממיות. רב ביהדות רוסיה. נפטר בתרנ"ו (1896) (צ').
יצחק נפחא, אחווה. חכם נודע בתקופת התלמוד, במאה השלישית. קברו במירון.
ירמיהו, רוממה. מגדולי נביאי ישראל, בן העיירה ענתות במזרח ירושלים.
יש"א־ברכה, בתי־הבוכרים. כינוי הרב י'עקב ש'אול א'לישר, מרבני ירושלים.
גם השכונה גבעת־שאול במערב ירושלים נקראת על שמו. נפטר בתרס"ו (1906).
ישועת־יעקב, מאה־שערים. על שם בית־הכנסת והמדרש הראשון בשכונה זו.
ישי, גבעת־חנניה. בן עובד — אבי דוד המלך. היה תושב בית־לחם השכנה.
ישעיהו, זכרון־משה. מגדולי נביאי יהודה. חי בירושלים. נבא גם על גאולת ירושלים.
ישראל משקלוב, בית ישראל. סופר ועסקן בקהילות צפת וירושלים. נפטר בתקצ"ט.
ישראלס (יוסף), נוה בצלאל. צייר נודע בן יהדות הולנד. נפטר בתרע"א (1911).
ישששכר, עמק־רפאים. אחד מבני יעקב אבינו. בניו התנחלו בעמק יזרעאל התיכוני.
כהן (אפרים), זכרון־משה. מורה ומחנך בירושלים. נפטר בשנת תש"ג (1943).
כהן (מיכל), נחלת־שבעה. עסקן בירושלים. ממיסדי העתון 'החבצלת', שהופיע בה.
מיכל כהן היה ממיסדי נחלת־שבעה ומו"ל העתון הירושלמי 'האריאל'. נפטר ב־1914.

כהנוב (משה נחמיה), שערי־חסד. רב נודע בירושלים. ממורי הצדק הראשונים.
כובשי־קטמון, חיילי ישראל במלחמת השיחרור. השכונה קטמון נקראת בימינו גונן.
כורזין, נחלאות. עיר קדומה בגליל, בקרבת הכנרת. בימינו חורבה ובה ביכנ"ס.
כורש, מרכז. מלך פרס נודע, הרשה לנחמיה לחזור לירושלים ולהקים הריסותיה.
כ"ט בנובמבר (תש"ז), גונן. יום ההכרזה על מדינת ישראל, בעצרת האו"מ.
כל־ישראל־חברים (כי"ח), מחנה־יהודה. שם החברה מיסדת ביה"ס ברחוב זה.
כלניות, קרית־מנחם. מין פרח אדום וכחול מצוי למכביר בימות האביב.
כנרת, כרם. ים נודע בגליל. האגדה מספרת שנקרא על צורתו הדומה לכנור.
כספי (מרדכי), עסקן בירושלים וממיסדי תלפיות שהרחוב בקרבתה. נפ' ב־1947.
כפר־ברעם, זכרון־אחים. בגליל העליון, בסביבות צפת. בו שרידי ביכנ"ס קדום.
כפר־נחום, מרכז. עיר חרבה, בחופה הצפוני של הכנרת. בה שרידי ביכנ"ס קדום.
כפר־עציון, תלפיות. ישוב עברי בדרום ירושלים. נעזב במלחמת השיחרור.
כרכום, (קרית־מנחם). פרח מצוי בהרים בראשית ימות הגשמים (צ' עמ' 24).
כרמון (משה), בית־הכרם. סופר ומורה בירושלים. נפטר בה בתשי"ד (1954).
כרמיה (אדולף יצחק), עמק־רפאים. מדינאי בן יהדות צרפת. ממיסדי כי"ח.

לב העברי, קוממיות. ספר לר' עקיבא יוסף שלזינגר. נפטר בירושלים בתרפ"ב.
לבוש מרדכי, ספר לר' משה מרדכי אפשטיין. נפטר בירושלים בתרצ"ד (1934).
לואיס (סנט). שם קודם לרחוב שלמה המלך. מלך צרפת שעמד בראש מסע־הצלב.
לוד, נחלת־אחים. עיר מפורסמת ביהודה. מרכז יהודי חשוב בתקופת המשנה.
לוטם, קרית־מנחם. מין שיח בעל פרחים יפים לבנים וורדים מצוי בהרים.
לוי, עמק רפאים. אחד מבני יעקב אבינו. בניו שרתו בבית־המקדש בירושלים.
לוי (יצחק), תלפיות. עסקן חשוב בעדת הספרדים בירושלים. נפטר בתש"י (1940).
לוי (יצחק נחום), זכרון־משה. בן ירושלים. ממיסדי השכונה שבו עובר הרחוב.
לוי יסד בירושלים אגודה בשם 'קברות־התאווה' במטרה להלחם בחיי מותרות שפשט בישוב.
לוי (הקדוש שאול). הרחוב הראשי העובר בשכונה סנהדריה אל בתי פאג"י.
שאול לוי, תימני צעיר, היה שומר השכונה ונהרג במילוי תפקידו במאורעות תרצ"ח (1938).
לוי (פישל), בית־ישראל. שם קודם לרחובות קארו וחיים עוזר. עסקן מקומי.
לוי יצחק (מברדיצ'ב) אבן־יהושע. צדיק נודע. נקרא על עיר ברוסיה. נפ' בתק"ע.
לויד ג'ורג' (דוד), עמק־רפאים. ראש ממשלת בריטניה, במלחמת העולם א' (צ).
לוין (שמריהו), קרית־היובל. מנהיג ודבר בתנועה הציונית. נפטר ב־1935 (צ').
לונץ (אברהם משה), מרכז. חוקר א"י. חי בירושלים ובה נפטר בתרע"ח (1918) (צ').
א. מ. לונץ הוציא לאור בירושלים: 'לוח ארץ־ישראל' וקובץ 'ירושלים' למחקר הארץ.
לופו (שמואל), תלפיות. יליד בולגריה ותושב ירושלים. עסקן בעדת הספרדים.
לוריה (יוסף), ככר, תלפיות. מורה ומנהל מערכת החינוך בארץ. נפטר ב־1938.
לידר (זליג), בית־ישראל. עסקן בחיי השכונה שבה עובר הרחוב.
לינקולן (אברהם), מרכז. מגדולי הנשיאים בארצות הברית. נרצח בשנת 1865.

רבי יצחק אלחנן ספקטור

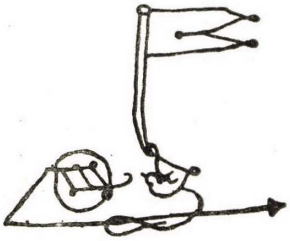

דוד לויד 'גורג'

שמריהו לוין

לכיש, נחלת־ציון. עיר היסטורית מפורסמת ביהודה. בימינו מושב חדש בתחומה.
למפרונטי (יצחק), רוממה. רב נודע בשנות 1679—1749. מחבר 'פחד־יצחק'.
לפידות (גרשון), בית־ישראל. מעורכי 'אוהל תורה'—ירחון בירושלים. נפ' בתשי"ז.
מאה־שערים. הרחוב הראשי בשכונה הגדולה הנקראת בשם זה. עיין: שכונות.
מאיר (רבי), גונן. מחכמי המשנה המפורסמים. המסורת מראה את קברו בטבריה.
מאיר (יעקב), אחווה. רב ראשי 'ראשון לציון' לעדת הספרדים בירושלים.
מאיר (יעקב), שם קודם לרחוב עוזיאל בשכונה בית־וגן, במערב לירושלים.
מאפו (אברהם), קוממיות. סופר נודע ומחבר הספר 'אהבת ציון'. נפטר ב־1864.
מבצע־קדש, גונן. הפעולה הצבאית של צה"ל בכיבוש סיני מידי המצרים, ב־1956.
מגדים, יפה־נוף. פירוש השם—צמחים משובחים, כדברי שיר־השירים: 'פרי מגדים'.
מגן־דוד־אדום (מ. ד. א.) מרכז. מוסד להגשת עזרה ראשונה. סמלו מגן דוד.
מגנס (יהודה), ככר, רחביה. מנהיג ביהדות אמריקה ומיסד האוניברסיטה בירושלים.
מגנס (יהודה), קרית־האוניברסיטה. לזכר הנזכר לעיל.
מודיעין, מקור־ברוך. מולדת משפחת החשמונאים. בימינו כפר ערבי בשם מידיה.
מוהליבר (שמואל), קוממיות. רב נודע ברוסיה. מנהיג חובבי־ציון, נפטר ב־1898.
מולכו (שלמה), רחביה, מקובל, מאנוסי פורטוגל. ביקר בא"י, ברפ"ב (1522) (צ').

חתימתו של שלמה מולכו

אברהם משה לונץ

מונבז, מרכז. בן הילידי המלכה, התיהד וחי בירושלים בתקופת הבית השני. עמ' 192.
מוצקין (אריה), קרית־היובל. מנהיג ויושב ראש בקונגרסים הציונים (צ').
מור, קרית־מנחם. ממיני הבשמים שהשתמשו בו בעבודת בית־המקדש בירושלים.

רבי שמואל מוהליבר

אריה (ליאו) מוצקין

מוריה, רוחמה. עתון בירושלים 'אורגן אורתודוכסי רשמי'. ראשיתו ב־1910.
נקרא על ההר המתרומם בירושלים ועליו עמד בית־המקדש בימי קדם.

מוריסתאן, אזור רחובות קטנים בעיר העתיקה ברובע הנוצרי, העיר העתיקה.

מזיא (אהרון), מרכז. רופא ומחבר ספר למונחים עברים ברפואה. נפטר ב־1930.

ד"ר מזיא חי שנים רבות בבית שהרחוב עובר בקרבתו, עכשיו בו תלמוד־תורה 'מזרחי'.

מזכרת־משה, משכנות. לזכר השר משה מונטיפיורי, בונה ירושלים החדשה.

מזרחי (יוחנן יוסף), בית־ישראל. שם קודם לרחוב אשכנזי (בצלאל).

מחלקי־המים, גונן. לכבוד מחלקי המים בירושלים הנצורה, במלחמת השיחרור.

מחנה־יהודה. נקרא בשם השכונה שבה עובר הרחוב הזה. עיין: שכונות.

מטודילה (בנימין), רחביה. גדול הנוסעים היהודים בימי־הביניים. עיין: בנימין.

מיראן, העיר העתיקה. שם ערבי לרחוב ברובע היהודי. פירושו מגרש למרוץ סוסים.

מיוחס (יוסף בר"נ), מחנה־יהודה. סופר, מורה ועסקן בירושלים. נפטר ב־1942.

מיכה (המורשתי), גאולה. נביא בישראל. אחד מהתרי־עשר בכתבי־הקודש.

מיכל, סנהדריה. בתו המפורסמת של שאול, המלך הראשון בישראל.

מירון, כרם. עיר היסטורית בגליל העליון. מקום קברו של רבי שמעון בר יוחאי.

מישאל, עמק־רפאים. מנכבדי יהדות בבל וחברו של דניאל הנביא.

מכור, גונן. מצודה בעבר־הירדן המזרחי, מפורסמת במרד היהודים ברומאים.

מלאכי, גאולה. נביא בישראל, אחד מהתרי־עשר בכתבי־הקודש.

מליסנדה. שם קודם לרחוב הילני המלכה. מלכה צלבנית בירושלים במאה הי"ב.

מלכי (רפאל מרדכי), ימין־משה. רב ורופא בירושלים. נפטר בה בתס"ה (1705).

מלכי ישראל, גאולה. לכבוד מלכי ישראל בתקופת המקרא וירושלים היתה בירתם.

מל"ל, קוממיות. מ'שה ל'ייב ל'ילנבלום סופר ומראשי חבת־ציון. נפטר ב־1919.

ממילא, מרכז. שם ממוצא ערבי. ונקרא בשם בריכת־המים הנמצאת סמוך לו.

מנדלי (מוכר־ספרים, מו"ס), קוממיות. כינוי לסופר ש"י אברמוביץ, נפטר ב־1918.

מנה (מרדכי צבי), קוממיות. צייר ומשורר עברי ברוסיה. נפטר בתרמ"ו (1886).

מנורה, מרכז. כשם מועדון הנמצא בו. מיסדיו חיילי הגדוד העברי והמנורה סמלם (צ).

מנחם (אורבוך), אחווה. רב בירושלים, שנבד לבניני ציבור בשכונותיה הראשונות.

מנחם בן פרוץ, קרית־שמואל. מחכמי ישראל ספרד, במאה העשירית.

משה לייב לילנבלום (מל"ל)

מנורה—סמל הגדוד העברי

מני (ר' אליהו), מחנה־יהודה. מעולי עיראק, תושב חברון וירושלים נפטר בתרנ"ט.

המשפחה התיחסה לבית דוד המלך, ומכאן מקור השם מני—מ'ן נ'צר י'שי.

מנשה, עמק רפאים. בן יוסף בן יעקב. בני מנשה התנחלו בשומרון ובעבר־הירדן.

מנשה בן־ישראל, מרכז. רב, סופר ומחדש הישוב היהודי באנגליה, ב־1655.

מסילת־ישרים, מרכז. מפרו הנודע של רמח"ל—ר'בי מ'שה ח'יים ל'וצאטו.

הרמח"ל, אבי הספרות העברית החדשה, נפטר בארץ בתק"ג (1793).

מסאריק (תומאס), עמק־רפאים. נשיאה הראשון של צ'כוסלובקיה. נפטר ב 1937 (צ').

תומאס מסאריק

אליעזר מרגולין

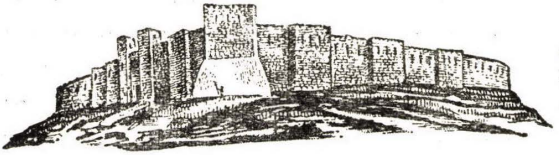
דוד מרכוס

מעון, שבת־צדק. עיר מפורסמת בתקופת המקרא, בסביבות חברון, דרומה.

מעיר־שחר, מאה־שערים. לכבוד הקמים בשחר הבוקר לתפילה אל בורא עולם.

מצדה, תלפיות. המצודה האחרונה של המורדים היהודים ברומאים, בחוף ים המלח.

מצפה, נחלת־ציון. עיר מקראית בצפון ירושלים. בימינו תל א־נצפה בערבית.

מצפה—שיחזור. לפי השרידים ש־ נחשפו בחפירות ש־ נערכו בתלה.

מקור־חיים, כשם השכונה שבו עובר הרחוב, ונקראת על חיים כהן. עיין: שכונות.

מרגולין (אלעזר), גונן. מפקד הגדוד העברי במלחמת העולם א׳. נפטר ב־1944 (צ׳).
מרדכי היהודי, עמק רפאים. בן יהדות ארץ פרס. דודה של אסתר המלכה.
מרי (פרינציס, נסיכה). שם קודם לרח׳ שלומציון. נסיכה במשפחת המלוכה בבריטניה.
מרים החשמונאית, עמק־רפאים. היתה אשתו של הורדוס הגדול.
מרכוס (דוד), קוממיות. קצין בצבא ארצות־הברית. נפל במלחמת השיחרור (צ׳).
משואות־יצחק, תלפיות. ישוב בגוש עציון, נעזב במלחמת השיחרור תש״ח (1948).
יוצאי משואות־יצחק יסדו ישוב אחר בשם זה. נקרא לכבוד הרב יצחק הרצוג.
משכנות, כשם השכונה שבה עובר הרחוב הזה. עיין: שכונות—משכנות.
משכנות־שאננים, ימין־משה. כשם הבנין הראשון מחוץ לחומה (עמ׳ 231).
משמר־העם, גונן. מתנדבים מהתושבים, שפעלו במלחמת השיחרור בירושלים.
משמרות, מורשה. הרחוב בקרבת הגבול, ולאורכו משמרות חיילי צה״ל.
משקלוב (ישראל), בית־ישראל. עסקן בצפת וירושלים. ע״ש עירו שקלוב, רוסיה.
נבו, אוהל־משה. הר מפורסם בעבר־הירדן. עליו עמד משה רבנו. נראה גם מירושלים.
נבון (יוסף), מחנה־יהודה. יוזם מסילת־הברזל מירושלים ליפו. נפ׳ בתרצ״ד (1934).
נבלוס, ירושלים הירדנית. שם ערבי לשכם. שיבוש הרומי ניאפוליס—עיר־חדשה.
נברתא, זכרון־אחים. עיר היסטורית קדומה, בגבול השרון ולרגלי הרי שומרון.
נג׳ארה (ישראל), גבעת־שאול. משורר עברי. נולד בצפת ב־1555. נפטר ב־1628.
נגבה, גונן. קיבוץ בדרום, שעמד בגבורה במערכה לשיחרור ישראל, תש״ח (1948).
נוב, נחלת־ציון. עיר היסטורית בסביבות ירושלים. מפורסמת בתקופת המקרא.
נוחי־יעקב, נחלאות. ישוב יהודי בצפון ירושלים. נעזב במלחמת השיחרור.
נוח (עמנואל), עמק־רפאים. סופר ומדינאי בארה״ב. הטיף לישוב א״י. נפטר ב־1851.
נוסבוים (יצחק), שם קודם לרחוב כהנא בשערי־חסד. רב נודע ביהדות פולין.
נורדאו (מקס), ככר, רוממה. סופר ומנהיג ציוני. נפטר ב־1932. קבור בת״א (צ׳).
נורית, קרית־מנחם. פרח אדום מצוי בימות האביב (ציור בעמ׳ 24).
נחום (האלקושי), גאולה. נביא בישראל. אחד מהתרי־עשר בכתבי־הקודש.
נחום איש־גמזו, מאה־שערים. חכם תלמודי במאה השלישית. בן העיירה גמזו, יהודה.
האגדה מספרת שהיה נוהג לומר על כל דבר שקרה: גם־זו־לטובה, ומכאן שמו—גמזו.
נחלת־צדוק, כשם השכינה שבו עובר הרחוב. על שם צדוק הכהן. עיין: שכונות.
נחמיה, כרם־אברהם. עלה מפרס לירושלים ב־445 לפני סה״נ, ובנה את הריסותיה.
נחמן מברסלב, רב וצדיק של חסידים, ביקר בארץ בתקנ״ח (1798). נקרא על עירו.
נחשון, גבעת־חנניה. פעולה צבאית במלחמת השיחרור, לכיבוש הדרך לירושלים.
ניידיטש (יצחק), קרית־היובל. מנהיג ציוני ביהדות רוסיה.
ניקנור, גונן. נדב דלתות זהב בשער בית־המקדש הנקרא על שמו (עמ׳ 196).
נעמי, גבעת־חנניה. בת בית־לחם. אחרי שהגרה למואב חזרה למולדתה.
נפחא (יצחק), אחווה. חכם תלמודי נודע. עיין: יצחק נפחא.
נפתלי, עמק־רפאים. אחד מבני יעקב. בניו התנחלו בגליל המזרחי—ארץ נפתלי.

נקדימון (בן גוריון), גונן. מעשירי ירושלים, במרד היהודים ברומאים.
נרד, קרית־מנחם. בושם ריחני הנזכר במקרא, בספר שיר־השירים.
נרקיס (מרדכי), מרכז. חוקר אמנות ומנהל מוזיאון 'בצלאל' בירושלים. נפ' ב־1957.
נתאי הארבלי, גונן. מחכמי ישראל בתקופת המשנה. בן ארבל בגליל.
נתיבות־משנה, קרית־משה. לכבוד תושבה ר' ח"י קוסבסקי, מחבר הקונקורדנציות.
נשיא (יוסף), מקור־ברוך. קיבל מהסולטן התורכי סוליימן את טבריה לישובה, ב־1560.
נתן הנביא, מורשה. נביא גדול בירושלים בתקופת דוד המלך ושלמה בנו.
סאלד (הנרייטה), דרך לקרית־הדסה. מיסדת 'הדסה' בארה"ב נפטרה בירושלים.
סאלד (הנרייטה), גן־רחביה. שם קודם לרחוב נרקיס. לכבוד הנזכרת לעייל.
סביון, קרית־מנחם. מין צמח עם פרחים צהובים, מצוי בשדות בימות האביב.
סוכת־שלום, כשם השכונה שבה עובר הרחוב הזה. עיין: שכונת—סוכת־שלום.
סוליימן, מכבר אלנבי מזרחה. סולטן תורכי נודע, בונה חומת ירושלים, ב־1538.
סומך (עובדיה), נחלת־ציון. סופר וראש רבני בבל (עיראק). נפטר בתרמ"ט (1889).
סוקולוב (נחום), קוממיות. סופר ומנהיג ציוני דגול. נפטר בתרצ"ו (1936) (צ').
סחלב, קרית־מנחם. מין צמח בעל פרחים יפים מצוי באביב, באזור ההרים.

נחום סוקולוב

הנרייטה סאלד

מקס נורדאו

סטורס (רונלד). שם קודם של רחוב כורש. מושל בריטי נודע בירושלים.
סילמן (קדיש) מעלה, בית־הכרם. ממיסדי השכונה שהרחוב בה. נפטר בתרצ"ח.
סיפון, קרית־מנחם. צמח מצוי בשדות תבואה ועלהו דומה לסיף, ומכאן שמו.
סירני (חיים), קרית־היובל. צנחן שיצא בשירות נועזת ונספה באירופה.
סלמה. שם קודם של ככר אורד. כשם משפחה ערבית שגרה בבית הבנוי בככר זו.
סלומון (יואל משה), נחלת־שבעה. עסקן ובונה השכונה שבה הרחוב. נפ' בתרע"ג.
סלומון הוציא בירושלים עתון 'הלבנון' והיה ממיסדיה הותיקים של פתח־תקוה (ציור).
סלאנט (שמואל), מאה־שערים. רב נודע בירושלים. נפטר בשנת תרס"ט (1909).
סמדר, יפה־נוף. פרחי הגפן, כדברי שיר־השירים: "והגפנים סמדר נתנו ריח".
סמואל (הרברט), מרכז. בן יהדות אנגליה ונציב בריטי ראשון בא"י, 1920—1925.
סמולנסקין (פרץ), מרכז. סופר עברי נודע ועורך 'השחר'. נפטר בתרמ"ה (1885).
עצמות סמולנסקין הועלו אל הארץ ונקברו בהר המנוחות, בירושלים.

סמאטס (ג'ון, יוחנן), עמק־רפאים. מדינאי וראש ממשלה באפריקה הדרומית (צ').
ג'ון סמאטס היה מחסידי־אומות־העולם. על שמו הקיבוץ רמת־יוחנן, בסביבות חיפה.

פנש (חנה), קרית־היובל. צנחנית נועזת שנספתה בהונגריה וקבורה בהר הרצל.

סעדיה גאון, רחביה. מגדולי הרבנים והסופרים במצרים. נפטר בש"ב (942).

עדו הנביא, מורשה. פעל בימי רחבעם מלך יהודה ואביה מלך ישראל.
בספר דברי־הימים כתוב: „ויתר דברי אביה... כתובים במדרש הנביא עדו".

עובד, גבעת־חנניה. בנם של בועז ורות. סבו של דוד המלך. היה בן בית־לחם.

עובדיה, גאולה. נביא בישראל. אחד מהתרי־עשר בכתבי־הקודש.

עובדיה מברטנורה, רחביה. מפרש המשנה, עלה אל ירושלים ברמ"ח (1488) ונפ' בה.

עוזיאל (הרב, בן־ציון חי), בית־וגן. רב ראשי 'ראשון לציון', בכנסת ישראל (צ').

עוזיה (עזריה), עמק־רפאים. מלך נודע במלכות יהודה ב־788—751 לפני סה"נ.

עונג שבת, מאה־שערים. לכבוד מסיבות הנערכות ביום השבת, לעונג משתתפיהן.

עזה, רחביה. עיר מפורסמת בדרום. מהרחוב נמשכת דרך עתיקה אליה.

עזרא, כרם־אברהם. סופר בן יהדות בבל שעלה אל ירושלים, בשנת 458 לפני סה"נ.

יואל משה סלומון

ג'ון (יוחנן) סמאטס

הרב בן־ציון חי עוזיאל

עזר־יולדות, אחוה. לכבוד האגודה המגישה את עזרתה ליולדות.

עזריה, עמק־רפאים. מנכבדי היהודים בבבל. חברו של דניאל. ניצל מכבשן האש.

עטרות, מזכרת־משה. מושב בצפון ירושלים, עמד בגבורה במלחמת השיחרור ונעזב.

עיטם, מקור־חיים. עיר מקראית מפורסמת, דרומה מירושלים ובית־לחם.

עין־גדי, תלפיות. ישוב היסטורי ומעין בחוף ים המלח. בימינו קיבוץ בשם זה.

עין־גדי, שם קודם לרחוב סומך (עובדיה) בנחלת־ציון.

עין־יעקב, מאה־שערים. ספר מאת רבי יעקב אבן חביב. נפטר ברע"ו (1516).

עין־צורים, נחלאות. קיבוץ בגוש־עציון. עמד בגבורה במלחמת השיחרור ונעזב.
יוצאי עין־צורים הקימו להם ישוב חדש בשם זה, בדרום במישור החוף.

עין־רוגל, גבעת־חנניה. מעין הנובע בקרבת ירושלים. מהרחוב יורד שביל אליו.

עלי הכהן, תל־ארזה. כהן גדול במשכן העיר שילה, בארץ אפרים.

עליאש (מרדכי), מרכז. תושב ירושלים ושגריר ישראל ראשון בבריטניה (צ').

עלמא, שערי־רחמים. כפר בגליל העליון, בו נגלו שרידי בית־כנסת קדום.

עמוס, גאולה. נביא נודע בישראל. אחד מהתרי־עשר. יליד תקוע, בסביבות ירושלים.
עמיאל (משה אביגדור), קרית־משה. רבה של תל־אביב. נפטר בתש״ה (1945).
עמינדב, גבעת־חנניה. אבי נחשון נשיא בשבט יהודה. על שמו מושב ע״י ירושלים.
עמק רפאים. בו נחל דוד המלך את נצחונו על פלשתים, כפי שמסופר במקרא.
עמרם גאון, גבעת־שאול. מגדולי יהדות בבל וראש ישיבה, במאה התשיעית.
ענתבי (אברהם, אלברט), נווה־בצלאל. מנהל מוסדות כי״ח בארץ. נפטר ב־1919.
ענתות, מזכרת־משה. ישוב מקראי במזרחה של ירושלים. מולדת ירמיהו הנביא.
עפים, שם קודם לרח׳ אריסטובלוס, כשם חברה שבו היה משרדה.
עץ־חיים, מחנה־יהודה. כשם הישיבה הגדולה הבנויה בצדו וברחוב יפו.
עקיבא, מרכז. חכם נודע בתקופת המשנה שותפו של בר־כוכבא במרד ביתר.
עשאהל, גבעת־חנניה, בן צרויה, אחות דוד המלך ואחי יואב מפקד צבאותיו.
עתניאל (בן קנז), עמק־רפאים. שופט בישראל בתקופת המקרא. קברו בחברון.
פאול (סנט). שם קודם של רחוב שרי ישראל. קדוש נוצרי שפעל גם בירושלים.
פאת־השולחן, אחוה. שם ספר לר׳ ישראל משקלוב. נדפס בצפת, בתקצ״ו (1836).
פוליאקוב (שושנה), קרית־משה. נדיבה לטובת ירושלים. בת יהדות רוסיה.
פולנסקי (שמשון), בתי־הבוכרים. רב ומעורכי ׳אוהל תורה׳ בירושלים בתש״ח.
פטרסון, (ג׳ון הנרי)) עמק־רפאים. קצין אנגלי ומפקד הגדוד העברי בארץ ב־1918.
פטרסון הוא מחבר הספרים: ,עם הציונים בגאליפולי׳, ׳עם היהודים במלחמה בא״י׳.

מרדכי עליאש

רבי עקיבא

יחיאל מיכל פינס

ג׳ון ה. פטרסון

יהודה פינסקר

רבי צבי קלישר

פינס (ר׳ יחיאל מיכל), רוחמה. מראשוני חובבי־ציון ונציגם בארץ. נפטר תרע״ב.

פינסקר (יהודה), קוממיות. מנהיג דגול בתנועת חובבי־ציון. נפ׳ בתרנ״ב (1892).

עצמות פינסקר הועלו בתרצ״ד (1934) לירושלים וטמונים במערת־ניקנור בהר הצופים (צ׳)

פיק (חיים הרמן), קרית־משה. מנהיג בתנועה הדתית. נפטר בירושלים בתשי״ב.

פישל (ישראל אהרון), בתי־הבוכרים. נדיב בארה״ב ובונה הישיבה ברחוב זה.

פלאיועץ, ימין־משה. ספר לר׳ אליעזר פאפ׳ו. נפטר בתקפ״ח (1828).

פלומר (הרברט) מקור־ברוך. נציב עליון בריטי בא״י, בשנות 1925—1928.

פלורנטין (דוד), גונן. עסקן ציוני רב־פעלים ביהדות יוון.

פקיעין, כרם. עיירה בגליל העליון. בה קיים ישוב יהודי במשך דורות רבים.

פראג (יצחק, אופלטקה), זכרון־משה. נקרא כעיר מולדתו. עלה לירושלים ב־1838.

בנו היה רחמים יוסף חיים (יר״ח) שכתב על סיוריו בארץ בתרל״ו (1876)—מסע היר״ח.

פרבשטיין (יהושע), קרית־משה. מנהיג בתנועה הציונית־הדתית. נפ׳ בירושלים.

פרוש (שלמה זלמן), שערי־חסד. עסקן בירושלים. נפטר בתרנ״ח (1898).

פרחי (חיים), בתי־הבוכרים. יועץ וגזבר של ג׳זאר פחה, מושל עכו ב־1799—1802.

פרחיחן, יפה־נוף. על שלל פרחי הבר המצוים בשפע בסביבה ההררית.

פרידמן (דוד), בית־ישראל. רב השכונה ועסקן בחיי תושביה.

פריחדש, זכרון־משה. ספר לר׳ חזקיה די־סילוה. תושב ירושלים. נפ׳ בתנ״ח (1698).

פרנציס (סנט), העיר העתיקה. קדוש נוצרי מיסד מיסדר הפרנציסקאנים במאה הי״ג.

ברחוב זה נמצא מנזרם הגדול 'סנט סלוואדור' של הפרנציסקאנים בארץ הקודש.

פרס (ישעיהו), זכרון־משה. בן ירושלים, מורה וחוקר א״י. נפטר בתשט״ו (1955).

פרת, זכרון־יוסף. נהר מפורסם בארם־נהרים, בימינו במדינת עיראק.

צת (יעקב) גונן. מפקד ההגנה בירושלים ב־1931—1940. נפטר בתשט״ז (1956).

פתחתקוה, מרכז. המושבה הראשונה בישראל. נוסדה בידי יוצאי ירושלים.

צבעוני, קרית־מנחם. מין פרח אדום מצוי בהרים בימות האביב.

צהרי (יחיא), שערי־פינה. חכם תימני נודע. עיין: יחיא צהרי.

צוער, נחלת־ציון. עיר מקראית מפורסמת, בקצה הדרומי של ים המלח.

ציון, ככר, מרכז. שמה הפיוטי של ירושלים מדורות קדומים (עיין בעמ׳ 30).

ישעיהו פרס

יחיאל צ׳לינוב

ר׳ אברהם הכהן קוק

ציון, מעלות, קרית־משה. הרחוב העולה אל מרומי הר ציון.
צלאח א־דין, ירושלים הירדנית. המנצח המוסלמי על הצלבנים, ב־1187. עמ' 83.
צלף, קרית־מנחם. מין שיח מצוי בירושלים ובסביבותיה (ציור בעמ' 24).
צ'לינוב (יחיאל), קרית־היובל. מנהיג ציוני ביהדות רוסיה. נפ' ב־1918 (צ').
צ'נסלור ג'ון, שם קודם לרחוב שטראוס. נציב בריטי בא"י ב־1928—1931.
צפורי, נחלת־אחים. עיר בגליל. היתה מרכז תורני חשוב. בימינו מושב.
צפניה, גאולה. נביא בישראל, בימי יאשיהו. אחד מהתרי־עשר בכתבי־הקודש.
צפת, נחלת־אחים. עיר המקובלים בגליל העליון, מושבם של רבנים מפורסמים.
צרת, מקור־חיים.

קאפח (יחיא), שערי־פינה, חכם וסופר תימני. נפטר בתרצ"ב (1932).
קארו (רבי יוסף), בית־ישראל. רב בצפת, בעל 'שלחן־ערוך'. נפ' בשל"ה (1575).
קבק (אברהם אבא), בית־הכרם. סופר ומורה בירושלים. נפטר בתש"ה (1954).
קואינקה, (הרב בן־ציון), גבעת־שאול. יליד ירושלים ומחכמיה החשובים.
יסד בירושלים בשנת תרנ"ו (1896) ירחון תורני 'המאסף' והיה עורכו.
קוק (רבי אברהם הכהן), מרכז. הרב הראשי לאשכנזים בא"י. נפ' בתרצ"ה (1935) (צ).
בירושלים קיים 'מוסד הרב קוק' — להוצאת ספרים בספרות הרבנית ובמדעי היהדות.
קוק (רבי אברהם הכהן), קרית־שמואל. שם קודם לר' חרל"פ. לזכר הרב הנזכר.
קוק (רבי אברהם הכהן), בית־וגן. שם קודם לרחוב בית־וגן, במערב ירושלים.
קורא־הדורות, תלפיות. ספר מאת דוד קונפורטו. עלה לירושלים ונפ' בת"ן (1690).
קורדובירו (משה), גבעת־שאול. ממקובלי צפת. מחבר 'פרדס רמונים'. נפ' ב־1570.
קיש, סנהדריה. אביו של שאול, המלך הראשון בישראל. בן שבט בנימין.
קלויזנר (יוסף), תלפיות. היסטוריון מפורסם שחי ברחוב זה. נפ' בתשי"ט (1958).
קליין (שמואל), עמק־רפאים. חוקר אר"י. חי בירושלים ונפטר בה בת"ש (1940).
קליינמן (משה), קרית־היובל. סופר ועורך 'העולם' העתון המרכזי בהסת' הציונית.
קלישר (צבי), קרית־היובל. רב בגרמניה וממבשרי ציון הראשונים (צ' בעמ' 275).
קנאי הגליל, גונן. גבורי ישראל שהרימו את דגל המרד נגד הרומאים.
קצנלסון (יצחק), רסקו. סופר עברי, שנספה בשואה הגדולה בפולין בידי הגרמנים.
קרית־היובל, הרחוב הראשי בשכונה בשם זה. עיין: שכונות—קרית־היובל.
קרית־משה, כשם השכונה שבו עובר הרחוב. לזכר משה מונטיפיורי. עי' שכונות.
קרליבך (יוסף), תלפיות. רב ועסקן במוסדות 'עזרא' בא"י. נפטר בחו"ל בתרצ"ו.
קרמנצקי (יונה), קרית־היובל. עסקן ציוני ונשיא קק"ל. נפטר בשנת 1936 (צ').
ראובן, עמק־רפאים. אחד מבני יעקב אבינו. בניו התנחלו בעבר־הירדן המזרחי.
ראשית־חכמה, אחוה. ספר מאת ר' אליהו די־וידאש. נפ' בחברון בשמ"ח (1588).
הספר 'ראשית־חכמה' נכתב בצפת בשנת של"ח (1578), ונדפס בשנת של"ט (1579) (צ).
רבדים, תלפיות. קיבוץ בגוש עציון. עמד בגבורה במלחמת השיחרור ונעזב.
יוצאי רבדים הקימו ישוב חדש בשם זה בדרום, לרגלי הרי יהודה.

רבינוביץ (אהרון), קרית־היובל. עסקן פועלים ומזכיר מועצת פועלי ירושלים. בנין מועצת פועלי ירושלים ברחוב שטראוס, נקרא על שמו.

רבינוביץ (יוסף), בית־הכרם. עסקן פועלים ותושב ירושלים. נפטר בה ב־1954.

רב־צעיר, קרית־משה, כינוי לרב חיים טשרנוביץ. סופר וחוקר תלמודי. נפ׳ בתש״ט.

רבקה, גאולים. אשת יעקב אבינו ומאמהות ישראל. קבורה במערת־המכפלה בחברון.

רד״ק, רחביה. ר׳בי ד׳וד ק׳מחי, מפרש נודע של המקרא. חי בספרד במאה הי״ג.

רובין (ישראל), שם קודם לרחוב עזר־יולדות בשכונה אחווה. היה עסקן מקומי.

רוזאנים (שלמה), היסטוריון יהדות תורכיה. מחבר ׳דברי ימי ישראל בתוגרמה׳.

שער הספר ראשית־חכמה

ארתור רופין

רוטנברג, קרית־שמואל.

רוממה. כשם השכונה שבה עובר הרחוב מהרמות ביותר בירושלים. עיין: שכונות.

רופין (ארתור), רחביה. מנהל ההתישבות החקלאית בארץ. נפ׳ בירושלים, ב־1943.

רוקח (שמעון), בית־ישראל. יליד ירושלים ועסקן בקהילת יפו. נפ׳ בתרפ״ב (1922).

רות, עמק־רפאים. בת מואב, בבית־לחם. אשת בועז ואם עובד, סב דוד המלך.

רחובות־הבוכרים. רחובות הוא שמה הסמלי של שכונת הבוכרים. עיין: שכונות.

רחל אמנו, גונן. אשתו האהובה של יעקב אבינו. קברה הקדוש במבוא בית־לחם.

רטיספון. שם קודם של רחוב שמואל הנגיד. ע״ש נזיר שבנה את המנזר ברח׳ זה.

ריבלין (יוסף), עמקן בירושלים מיסד שכונות בה. נפטר בתרנ״ז (1897).

ריבלין היה ממיסדי נחלת־שבעה ובונה ביתה הראשון — הבית הפרטי הראשון מחוץ לחומה.

רייכמן (יהושע מאיר), בית־ישראל. עסקן רב־פעלים בעדת האשכנזים בירושלים.

ריינס (יעקב), קרית־היובל. רב נודע בפולין וממיסדי הסתדרות המזרחי (צ׳)

ריינץ (חיים), בית־ישראל. שם קודם לרחוב אשלג. נדיב שחי בשכונה זו.

רישלקיש, גונן. מחכמי ישראל המפורסמים במאה השלישית, נזכר רבות בתלמוד.

מדבריו: „אין דברי תורה מתקיימים אלא במי שממית עצמו עליה״.

רלב״ח, אחוה. ר׳בי ל׳וי ב׳ן ח׳ביב, רב נודע בירושלים. נפטר בה בש״א (1541).

רמב״ן, רחביה. ר׳בי מ׳שה ב׳ן נ׳חמן. עלה לירושלים ב־1266. מחדש ישובה היהודי.

רמה, נחלת־ציון. עיר מקראית מפורסמת בצפון ירושלים. בימינו כפר ערבי א־רם.

יונה קרמנצקי

הרב יעקב ריינס

רמז (דוד), ככר תחנת הרכבת. שר תחבורה ראשון בישראל. נפטר בתשי"ב (1952).

רפאל (עזרא), נחלת־ציון. עסקן בחיי היהודים הפרסים ובוני שכונה זו.

רפאלי (שמואל), מרכז. תושב ירושלים וחוקר מטבעות ישראל. נפ' בתרפ"ד (1924).

ספרו של ש. רפאלי 'מטבעות היהודים', יצא לאור בשנת תרע"ג (1913), בירושלים.

רפפורט (ברוך), בית־ישראל. שם קודם לרחוב דושינסקי. היה עסקן מקומי.

רצבי, נחלת־אחים. שם קודם לרחוב טבריה. עסקן מקומי מיהודי תימן.

רקפת, קרית־מנחם. פרח בר מצוי למכביר בהרים בעונת הגשמים.

רשב"א, רחביה. ר'בי ש'למה ב'ן א'דרת. מגדולי מפרשי התלמוד, במאה הי"ח.

רשב"ם, מקור־ברוך. ר'בי ש'מואל ב'ן מ'איר, מפרש התורה, במאה הי"א.

רש"י, מקור־ברוך. ר'בי ש'למה י'צחקי. גדול פרשני המקרא. חי בצרפת במאה הי"א.

שאול, סנהדריה. המלך הראשון בישראל. בן שבט בנימין. הרחוב בתחומו.

שבזי (שלום), זכרון־אחים. רב, משורר ומקובל נודע בתימן. נפטר בתקמ"ב (1782).

שבטי־ישראל, מרכז. לכבוד בני התפוצות שעלו אל הארץ עם קום מדינת ישראל.

שדה (יצחק), גונן. ממיסדי הפלמ"ח ומפקד חשוב במלחמת הקוממיות, תש"ח (צ').

שבת־צדק, כשם השכונה שבה עובר הרחוב. עיין: שכונות.

שדי־חמד, אחוה. ספר לר' חזקיה מדיני. נולד בירושלים ונפטר בחברון בתרס"ה.

שד"ל, מקור־ברוך. הסופר הנודע ש. ד. לוצאטו באיטליה. נפטר בתרכ"ה (1865).

שוארץ (ר' יהוסף), רוחמה. עלה לירושלים ונפטר בה בתרכ"ה (1865) (צ').

כתב בירושלים, בקירוב בת"ר (1840), את ספרו 'תבואות הארץ', תורגם לאנגלית ולגרמניח

שולל (יצחק), אחווה. רב נודע בירושלים. נפטר בה בשנת רפ"ז (1527).

נוסע אלמוני מספר על ר' י. שולל: „מוכתר בכתר כהונה, כתר עושר וכתר שם טוב".

שומרון, משכנות. אזור הררי במרכז הארץ, בין ירושלים ועמק יזרעאל.

שוני־הלכות, מאה־שערים. שם בית־כנסת ובית־מדרש שבו לומדים הלכות התורה.

שושן, מרכז. עיר הבירה בארץ פרס הקדומה. מפורסמת בחיי ישראל.

שושנה (פוליאקוב), קרית־משה. עסקנית ביהדות רוסיה. עיין: פוליאקוב שושנה.

שח"ל, גבעת־מרדכי. ש'מואל ח'יים ל'נדאו, ממנהיגי הפועל המזרחי נפ' בתרפ"ח.

שחר (חיים דב), בית־הכרם. עסקן בחינוך העברי. ממיסדי השכונה. נפ' ב־1930.

שטראוס (נתן), מרכז. נדיב בארה״ב הקים בתי־בריאות בארץ. נפטר ב־1930. ברחוב זה נמצא בית־הבריאות על שם נתן ולינה שטראוס, שנבנה בוספיו (ציור).

שילה, זכרון־טוביה, עיר בשומרון. מרכז דתי לישראל לפני כיבוש ירושלים.

שילר (שלמה), בית־הכרם. סופר ועסקן ציוני. מנהל הגמנסיה בירושלים (ציור).

שלמה שילר יצחק שדה שלום עליכם

של״ה, שערי־חסד. ש׳ני ל׳וחות ה׳ברית, לישעיהו הלוי הורביץ. נדפס בת״ח (1648). עלה לארץ בשפ״ב (1622) ומיסד ישובה האשכנזי. נפטר בש״צ (1630), וקברו בטבר׳ה.

שלום־עליכם, קוממיות. כינוי הסופר הנודע שלום רבינוביץ. נפטר בתרע״ו (1916).

שלומציון, מרכז. מלכה מפורסמת במשפחות החשמונאים, אשת המלך אלכסנדר ינאי.

שליין (שמואל), בית־הכרם. ממיסדי השכונה ועסקן בחייה הציבוריים.

שלמה המלך, מרכז. בונה המקדש הראשון בירושלים. סמל תור הזהב בישראל.

שלמה עדני, שערי־פינה. מחכמי תימן הגדולים שחי גם בירושלם. בשנת שפ״ד (1624) סיים חיבורו הנודע ׳מלאכת־שלמה׳ פירוש נרחב למשנה.

שמאי, מרכז. חכם מפורסם בירושלים, בתקופת הבית השני. בן דורו של ר׳ הלל.

שמעא (אליהו), עסקן בן סוריה. בונה המרכז המסחרי שבו הרחוב. נפטר בתרצ״ג.

שמגר (בן ענת), רוממה. אחד משופטי ישראל בתקופת השופטים. בן הגליל.

שמואל הנביא, בתי־הבוכרים. מגדולי הנביאים. משח את שאול למלך בישראל. מרחוב שמואל נמשכת דרך צפונה המובילה אל קברו, הידוע במסורת ישראל.

שמואל חנגיד, מרכז. משורר, מדקדק, תלמודי ומדינאי ביהדות ספרד, במאה הי״א.

שמעון, עמק־רפאים. בן יעקב אבינו. בניו התנחלו בנגב: באר־שבע וסביבותיה.

שמעון בן גמליאל (הזקן), גונן. נשיא הסנהדרין בירושלים בימי המרד ברומאים. מדבריו של ר׳ שמעון „לא מצאתי לגוף טוב משתיקה. ולא המדרש עיקר אלא המעשה״.

שמעון בן שטח, מרכז. מחכמי ישראל המפורסמים בירושלים, בתקופת הבית־השני.

שמעון החכבי (הנשיא), מקור־ברוך. ממלכיה הגדולים ביותר של החשמונאים.

שמעוני (דוד), רסקו. משורר גדול בתקופת התחיה. חי בארץ ונפטר בתשי״ז (1957).

שמעיה, עמק־רפאים. חכם נודע בירושלים בתקופת הבית־השני. חברו של אבטליון.

שמשון, עמק־רפאים. גבור מפורסם בישראל. יליד צרעה הנמצאת במערב ירושלים.

שנהר (יצחק), גבעת־הוורדים. סופר עברי שחי בירושלים ובה נפטר ב־1957.

שערי־חסד, כשם השכונה שהרחוב עובר בה. עיין: שכונות—שערי־חסד.
שערי־משה, מאה־שערים. לזכר משה ויטנברג, בונה השכונה שהרחוב מוביל אליה.
שערי־צדק, רוממה. כשם השכונה שבו עובר הרחוב הזה. עיין: שכונות.
שערי־שמים, בית־ישראל. כשם הישיבה הנמצאת בו.
שפיצר (שמואל זאנוול), מאה־שערים. עסקן רב־פעלים בחיי ירושלים החדשה.
שפירא (מאיר), בית־ישראל. רב ומיסד 'ישיבת חכמי לובלין' (פולין).
שפרה, קרית־משה. מילדת עבריה במצרים, בימי הולדת משה רבנו.
רבותינו אמרו: „שפרה זו יוכבד. ולמה נקרא שמה שפרה? — שמשפרת את הוולד".
שפרעם, נחלת־אחים. עיירה מפורסמת בגליל המערבי. מושב הסנהדרין בימי קדם.
שפת־אמת, רוחמה. ברחוב זה הישיבה 'שפת־אמת', מרכז רוחני לחסידי גור.
שץ (בוריס, ברוך), מרכז. אמן מפורסם. מיסד 'בצלאל' בירושלים. נפטר בתרצ"ב.
שריישראל, רוממה. לכבוד שרי ישראל, וירושלים בירה להם.
שרעבי (שלום, הרש"ש), אחווה. רב ומקובל מתימן. נפ' בירושלים בתקכ"ה (1765).

רבי יהוסף שוארץ

נתן שטראוס

חתימת ר' שלום שרעבי
'שלום מזרחי דידיע שרעבי'

תבונים, רחביה. משפחת חכמים מפורסמים בספרד. עיין: התבונים.
תבור, משכנות. הר מפורסם בישראל מתרומם בגבול הגליל ועמק יזרעאל.
תובל, רוממה. עם קדום שעסק גם במסחר המתכת והנביא יחזקאל מזכירו.
תורה־מציון, רוממה. שם עתון שהופיע בירושלים בשנת תרמ"ז (1887).
תחכמוני, מקור־ברוך. כשם בית־הספר העממי הנמצא ברחוב זה.
תימא, שערי־פינה. ארץ בחצי־אי ערב, שבו התקיים ישוב יהודי בעבר.
תל־חי, גונן. ישוב בגליל העליון. מפורסם בגבורתו. בו נפלו טרומפלדור וחבריו.
תלמודי (אברהם, אמינוף) בתי הבוכרים. עסקן בעדת הבוכרים וממיסדי שכונתם.
תם (רבנו), אחוה. מגדולי חכמי ישראל בדורו, במאה הי"ב, בצרפת. נכדו של רש"י.
תקוע, נחלת־ציון. עיר מקראית מפורסמת דרומה מירושלים. מולדת עמוס הנביא.
תרמ"ב (1882), שערי־פינה. שנת העליה של יהודי תימן לארץ. עיין עמ' 205.
תרצה, יפה־נוף. עיר מפורסמת במלכות ישראל. היתה בהרי שומרון.
תשב"ץ, ע"י בי"ח וולך. ת'שובות ש'מעון ב'ן צ'מח (דוראן). חי במאה הי"ד.

התפילה ובתי־כנסת בירושלים

סגולות התפילה בעיר הקודש

המסורת מייחסת חשיבות מיוחדת לתפילה בירושלים, שאליה יפנה היהודי בתפילתו בכל אתר ואתר בעולם. רבותינו אמרו: „העומדים ומתפללין בחוצה לארץ—הופכין את פניהן כלפי ארץ־ישראל... העומדין ומתפללין בארץ־ישראל—הופכין את פניהן כלפי ירושלים... העומדים ומתפללין בירושלים—הופכין פניהן כלפי הר הבית... העומדים בצפון—פניהן לדרום, העומדין לדרום—פניהם לצפון. העומדים במזרח—פניהן למערב, (העומדים) למערב—פניהן למזרח. נמצאו כל ישראל מתפללין אל מקום אחד" [1].

עוד בימים קדומים מאד, נטלו עפר מירושלים אל מקומות שונים בגלויות ישראל ובנו עליו בתי־כנסת, שקדושתם היתה רבה בזכות האדמה היקרה. הרגשתם של המתפללים בהם היתה אפופה בזכרונות עבר נערצים ומזהירים... (עיין בעמ' 186).

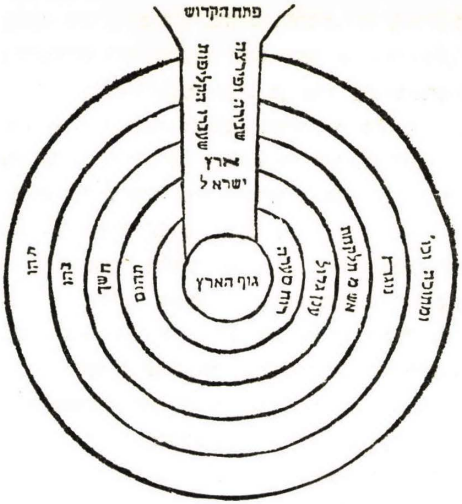
האגדה מספרת על רבון העולמים שהתפלל בירושלים: „מתחילת בריאתו של עולם עשה הקדוש־ברוך־הוא בירושלם סוכה, כביכול, והיה מתפלל בתוכה. ומה היה אומר: 'יהי רצון שיהיו עושין בני רצוני, כדי שלא אחריב את ביתי ומקדשי'... וכיוון שחרב הוא מתפלל: 'יהי רצון מלפני שיעשו בני תשובה שאקרב בנין ביתי ומקדשי' [2]. המדרש אומר: „כל מי שהוא מתפלל בירושלים, כאילו מתפלל לפני כסא הכבוד, ששער השמים הוא שם ופתח פתוח לשמוע תפילה" [3]. יש מייחסים לסעדיה גאון את הדברים הבאים: „מי שרוצה לחזור בתשובה שלמה ורוצה שתשמע תפילתו—ישכון בירושלים ויתפלל בה" [4].

המקובלים יחסו חשיבות מיוחדת לתפילה בירושלים הקדושה, השוכנת עלי האדמות מול השער אל המרומים. לפי אמונת בעלי המיסתורין בישראל, העולם עטוף בתוך קליפות המקיפות אותו סביב. רק אל מול ירושלים יש פירצה דרך הקליפות הללו אל המרום, ומהווה את פתח הקודש של שער השמים. מכאן קדושתה היתרה של ירושלים והערך הרב בתפילה הנשמעת בה ועולה ישר אל מקום קודשו במרומים.

רבי אברהם אזולאי, מקובל מפורסם שחי במאה השבע־עשרה בחברון ובירושלים, מספר: „ועמד זכות הקדמונים ורחמיו של הקדוש־ברוך־הוא וזכות אבותינו הקדושים, ונפתח הפתח ונשברו הקליפות כולם, ונעשתה שם פירצה שתעבור הקדושה... תאיר לישראל ותשרה עליהם... דע מה שהאמינו שארץ־ישראל נתונה תחת שער השמים, רצונו לומר: תחת החלון שבאמצעות כיפת השמים... כשיעור עיר הקודש ירושלים". רבי אברהם אזולאי מביא בספרו 'חסד לאברהם' ציור של העולם והקליפות המקיפות אותו בדמות עיגולים והפירצה הבוקעת דרך כל העיגולים מעל ארץ־ישראל וירושלים, אל מול שער השמים—פתח הקדוש (ציור).

---

1 ירושלמי, ברכות ד, ה. 2 מדרש תהלים עו, ג. בראשית־רבה נו, י.
3 מדרש־תהלים צא, ז. 4 S. Schechter, Saadyana, 1904, p. 42.

ארץ־ישראל וירושלים
מול שער השמים.
ציור משנת תמ"ה (1685) מובא בספרו של רבי אברהם אזולאי—'חסד ל־אברהם'

העולם הזה, 'גוף הארץ', מוקף חמש קליפות בצורת עיגולים גדולים. בהם מובאים דברי יחזקאל ה־נביא: „(וארא והנה) רוח סערה (באה מן הצפון) ענן גדול ואש מתלקחת ונוגה (לו סביב) ומתוכה וכו' (כעין החשמל מתוך ה־אש"). יחזקאל א, ד.

האגדה מספרת שגם הרוחות באות להתפלל אל ירושלים הקדושה. רבי עובדיה מברטנורה, הפרשן הנודע, שבא אל ירושלים בשנת רמ"ח (1488), מספר זאת: „וכל הרוחות שבעולם באות ונושבות בירושלים. ואומרים כי כל רוח בטרם תלך אל המקום אשר תרצה ללכת, באה מקודם להשתחוות לה' בירושלים. וברוך היודע האמת!"

בתי־כנסת בימי קדם

עוד מדורות קדומים נתקיימו בירושלים בתי־כנסת, ששימשו מרכזים דתיים וציבוריים בחיי יהודיה. בחפירות שנערכו בעיר־דוד, נגלתה כתובת יוונית המספרת על תיודוטוס, שם יווני הדומה ליונתן, שבנה בית־הכנסת בירושלים במאה הראשונה: „תיודוטוס בן וטינוס כהן וראש בית־כנסת... בנה את בית־הכנסת לשם קריאת התורה ולשם לימוד (ה)מצוות. ואת האכסניה ואת החדרים ואת כלי המים, בשביל דירה לנצרכים מארץ נכר". לפי הסברה הוא 'תודוס איש רומי' הנזכר בתלמוד (עיין בעמ' 176).

האגדה מספרת על: „ארבע מאות ושמונים בתי־כנסיות היו בירושלים... וכל אחד ואחד היה לו בית־ספר—למקרא, ובית־תלמוד—למשנה"[1].

עולים מארצות שכנות הקימו להם במאה הראשונה בתי־כנסת מיוחדים, שנקראו כשם העיר שממנה באו. רבותינו מזכירים: „בית־הכנסת של אלכסנדרים שהיה בירושלים"[2]. נבנה בידי יוצאי העיר אלכסנדריה של מצרים. כן מסופר על: „מעשה בבית־הכנסת של טרסיים שהיה בירושלים"[3]. טרסוס היתה עיר מפורסמת

1 ירושלמי, מגילה ג, א. 2 תוספתא, מגילה ג, ה. 3 בבלי, מגילה כו, א.

באסיה הקטנה, בימינו בתחום תורכיה. גם בברית החדשה נזכר בית־כנסת של אלכסנדרים ושל קירנאים, והם יוצאי ארץ קירנאיקה באפריקה־הצפונית, בימינו מדינת לוב (עיין בעמ' 193). כן נזכר עמו בית־כנסת של קליקים, והם יוצאי ארץ קיליקיה באסיה־הקטנה, וטרסוס הנזכרת היתה בירתה. כן נזכר בית־כנסת של אסיא ובית־הכנסת המכונה של 'המשוחררים' [1]. לפי הסברה אלו הם שבויים יהודים שנפלו בידי צבא פומפיוס בכבשו את ירושלים וחזרו מהעיר רומי לאחר ששוחררו מעבדותם (עיין בעמ' 60).

נוסע נוצרי אלמוני שביקר בירושלים בשנת 333, בימי שלטון הביזאנטים, מספר על חורבן שבעה בתי־כנסת בהר ציון ורק אחד מהם נשאר. אולי היה באותו מקום שבו מראה המסורת את קברו של דוד המלך.

גם בימי־הביניים נתקיימו בתי־כנסת בירושלים. על שמואל הנגיד שחי בספרד במאה האחת־עשרה מסופר: „עשה גדולות לישראל... ועד עיר הקודש. ועוד היה מספיק שמן זית לבתי־כנסיות שבירושלים בכל שנה".

רבי אברהם בר חייא הנשיא מספר על כיבוש ירושלים בידי הערבים— הישמעאלים, על יחסם האדיב אל היהודים ועל זכות התפילה שנתנה להם בהר־הבית בירושלים שהיתה קיימת עד כיבוש 'מלכות אדום הרשעה' היא מלכות הצלבנים: „וכמו כן היו מלכי ישמעאל נוהגים עמם מנהג טוב והרשו לישראל לבוא אל הבית ולבנות בו בית־תפילה ומדרש. והיו כל גליות ישראל הקרובים אל הבית, עולים אליו בחגים ובמועדים ומתפללים בתוכו... ועל המנהג נהגו כל ימי מלכות ישמעאל עד שפשטה על הבית בעת הזאת מלכות אדום הרשעה... שמנעו את ישראל מלהתפלל בבית... ולא הניחו ישראל לבוא בתוכו. אף איש אחד יהודי אינו נמצא בירושלים בימים האלה" [1*].

הסולטן המצרי אלחאפם שמשל גם על ארץ־ישראל בראשית המאה האחת־עשרה, הוציא, מתוך קנאתו הנפרזת לאיסלם, גזרות נגד נוצרים ויהודים וגם ציווה, בקירוב בשנת 1010, להרוס את בתי־הכנסת בירושלים. במכתב שנשלח מירושלים מאותם הימים מסופר על: „הקהל הקדוש הדרים בעיר הקודש ירושלים עין ישראל ויהודה... וגברו החובות והוסרו הטובות לרוב התועבות... ונהרסו בתי־כנסיות... וספרי תורות נקרעים.... והח(ו)משים נשלכים" [2]. אסון זה גם מתואר בפיוט קדום: „בכו עמי וגם ספדו עלי ציון... בכו וגם אבלו עלי בתי־כנסיות אשר פרץ פריץ חיות ובהם נקבצו דיות" (מין צפור פראית) [3].

יהודים רכשו להם מגרש במרומי הר הזיתים ונהגו להתפלל עליו אל מול מקום המקדש, הנראה יפה למטה. במכתב שנשלח מירושלים, בקירוב בשנת 1057,

---

1 מפעלי־השליחים ו, ט.

1* בספרו מגילת־המגלה, שהשלימו בקירוב בשנת 1129. יצא לאור בשנת תרפ"ד— 1924, עמ' 99.

2 J. Mann, The Jews in Egypt and in Palestine, II, 1922, p. 39.

3 קבץ על יד, ג (יג), ת"ש, עמ' כח.

מספרים ראשי קהילתה: „וקנו הר הזיתים אשר עמדה השכינה עליו... המקום אשר נתפלל בו בימות החגים אל מול היכלה".

בית־כנסת בירושלים שימש מקלט האחרון ליהודיה, כאשר צלבנים הסתערו עליה וכבשוה מידי המוסלמים, בשנת 1099 (עיין בעמ' 69).

מקום תפילה חשוב בחיי היהודים בירושלים והעולים אליה, היה ברחבה הצרה אל מול הכותל המערבי. גם רבי בנימין מטודילה שביקר בירושלים בקירוב בשנת 1175 מספר על הכותל: „ולשם באים כל היהודים להתפלל".

אחרי הצלבנים משלו המוסלמים־הממלוכים בירושלים והרמב"ן שהתישב בה בשנת 1267 הניח את היסוד לישובה החדש וגם בנה בה בית־כנסת (להלן). מסופר על רבנים שעלו מאנגליה ומצרפת אל ירושלים: „ובנו להם שם בתי־כנסיות ובתי־מדרשיות" (עיין בעמ' 180).

נוצרי ספרדי שסייר בירושלים ב־1560 מספר על בית־הכנסת „והוא מעורר תוגה ועצב מכל מה שראינו בארץ הקדם. אבל בחגים הם מקשטים אותו ביריעות יקרות"... בקונטרס 'זכרון בירושלים', שנדפס בשנת תק"ג (1743), מסופר על ירושלים עיר הקדש יש בה שני בתי־כנסיות, מלבד הרבה מדרשות וישיבות ותלמוד תורה"...

בדורות הבאים, עם גידול ישובה היהודי, רבו בתי־הכנסת בעיר העתיקה. כל עדה הקימה לה בית־כנסת משלה, והתפללה לפי נוסח התפילה המיוחד לה. רב שחי בירושלים מספר, בקירוב לפני מאה שנה: „מנהג פשוט פעה"ק ירושלים ת"ו (תבנה ותכונן), להתעטף בטלית גדולה כל העם מקצה, אפי'(לו) המוני עם בפני רבנים וגדולים. ואפי'(לו) בחור שלא נשא אשה עדיין. דלא כמנהג ארצות המערב (יוצאי ארצות באפריקה־הצפונית), שאין המוני עם מתעטפים בטלית גדולה כלל. ורק ת"ח (תלמידי חכמים) תופסי תורה הם לבדם מתעטפים בטלית גדולה ותו לא. ודלא כמנהג ארצות אשכנז שאין בחור שלא נשא אשה מתעטף בטלית גדולה כלל. ואפילו צו"מ (צורבא מרבנן—צעירי רבנים) אינו מתעטף בטלית כ"ז (כל זמן) שהוא בחור. ואין בזה משם יוהרא, כיון שכן נהגו דור אחר דור ואין פוצה פה"[1].

ארבעה בתי־כנסת מחוברים יחדיו, שנקראו בשם הכללי לזכר ר' יוחנן בן זכאי, שימשו מרכז החיים הספרדים בעיר העתיקה מאות בשנים. הישוב האשכנזי הקים לו בתי־כנסת משלו: 'החורבה' ותפארת־ישראל (להלן).

במלחמת השיחרור שימשו בתי־הכנסת עמדות חשובות ללוחמים היהודים במלחמתם נגד הערבים שהסתערו עליהם. בבנין פורת־יוסף של הספרדים ובבנין תפארת־ישראל של האשכנזים היו עמדות קדמיות בחזית הלוחמים. בית־הכנסת יוחנן בן זכאי היה המקלט האחרון של היהודים בעיר העתיקה. מכאן הובלו הזקנים אל העיר החדשה והלוחמים בשבי הירדן (עיין בעמ' 134).

1 בן שמעון, שער־המפקד, תרס"ח, עמ' א. ועיין בעמ' 194.

בתי־כנסת חרבים בעיר העתיקה

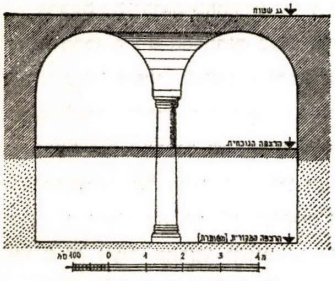
„איכה יועם זהב... תשתפכנה אבני קודש בראש כל חוצות... נחלתנו נהפכה לזרים בתינו לנכרים"[1].

כל בתי־הכנסת בעיר העתיקה, הקדושים והעשירים בזכרונות ישראל, הם עיי מפולת נטושים, גלי אשפה וזבל. אמנם בהתאם להסכם שביתת הנשק (סעיף שמונה) בין ישראל וירדן צריכה ועדה מיוחדת בפיקוח האומות המאוחדות להסדיר ליהודים: „גישה חופשית אל המקומות הקדושים", אולם עד היום טרם נעשה דבר בענין זה בידי מועצת האומות המאוחדות האחראית לניסוחו של ההסכם הזה ולביצועו.

בית־כנסת הרמב"ן

בית־כנסת הרמב"ן נקרא על ר' מ'שה ב'ן נ'חמן, מפרש המקרא הנודע. עלה מספרד אל ירושלים והתישב בה בשנת ה' כ"ז (1267), בימי שלטון המוסלמים. בבואו אליה מצא בה קומץ קטן של יהודים ובביתם של שני אחים היתה נערכת התפילה: „ואליהם יאספו עד מנין מתפללים בביתם בשבתות". הרמב"ן שאף להקים בית־כנסת קבוע שישמש מרכז לחיי היהודים, והאמין שמספרם יגדל עם בוא עולים אל הארץ. באחד הימים יצא לסייר בעיר שהיתה ברובה מכוסה עיי מפולת, ומצא חורבה והתקין אותה לבית־כנסת. באיגרתו מירושלים אל בני משפחתו הוא מספר: „ומה אגיד לכם בענין הארץ, כי רבה העזובה וגדול השממון... וכל המקודש מחבירו—חרב יותר מחבירו... ירושלים יותר חרבה מהכל... ומצאנו בית חרב בנוי בעמודי שייש וכיפה יפה. ולקחנו אותו לבית־הכנסת. כי העיר הפקר, וכל הרוצה לזכות בחורבות—זוכה. והתנדבנו לתיקון הבית". סביב בית־הכנסת הרמב"ן התחיל להתפתח הרובע היהודי בעיר העתיקה.

בית־כנסת הרמב"ן היה ידוע גם בדורות הבאים. כאשר בא אל ירושלים מפרש המשנה הנודע רבי עובדיה מברטנורה, בשנת רמ"ח (1488), הוא מספר: „ובית־הכנסת של ירושלים היום, אין בה ספרי תורה, כי אם מעט מזעיר... בנוי על גבי עמודים וארוך וצר ואפל. ואין נוגה לו כי אם מן הפתח. ובתוכו בור של מים"... גם רבי משה באסולה, שביקר בירושלים בשנת רפ"ב ((1522), בראשית שלטון התורכים בה, מספר על בית־כנסת זה: „אחד בלבד יש בירושלים. ויפה הוא עם ארבעה עמודים... ואין לה לבית־הכנסת אורה אלא מן הפתח, שהוא במערב וחלון קטן עליו. וגם ביום משתמשים לאור הנרות שמדליקים סביב" (ציורים).

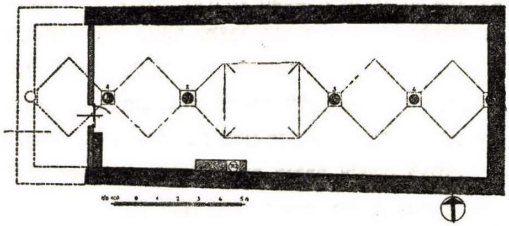
חתך לרוחב בית־כנסת הרמב"ן.
למטה הרצפה הקדומה, מהמאה השלוש־עשרה. למעלה הרצפה החדשה, מהמאה העשרים. לבית גג שטוח נשען על קשתות ועמודים. (ראה בציור הבא).

1 איכה ד, א. ה, ב.

בכתב יד עברי, משנת שנ"ח (1598), שנכתב בידי יהודי אלמוני בעיירה קטנה באיטליה הצפונית, מובא תאור מקומותיה הקדושים של הארץ, וגם ציור דמיוני של בית־כנסת הרמב"ן, ומעליו כתוב: "ובירושלים... יש בית־כנסת קדמון מיוחס להרמב"ן נחמני. ויש בה ד' עמודים של שייש. והרסו אותו הגוים. ועכשיו מחדש בנאוהו במצות המלך, וזו צורתו" (ציור בעמוד הבא).

במאה השש־עשרה גזלו הערבים את בית־הכנסת מידי היהודים, למרות התנגדותם ותעודת הבעלות החוקית שהיתה להם. הבית נשאר בידי הערבים ובימי הבריטים היתה בו תעשיה של גבינה.

סמוך מאד לבנין בית־כנסת הרמב"ן נמצא מסגד מוסלמי, שצריחו הרם מתרומם

תכנית ביהכ"נ הרמב"ן.
אורך האולם—18.70 מ'. תקרתו נשענת על 4 עמודים הבנוים לאורך אמצע האולם. בו בור למי גשמים. במהלך ה־דורות נאגרה על רצפת הבית מפולת רבה, בה תקועים העמודים וה־רצפה החדשה בנויה עליה. ראה ציור קודם.

בלב הרובע היהודי. הערבים לא השתמשו בו ובחדרים הסמוכים גרו יהודים. באחד מהם היתה גם משטרה קטנה. מסורת קדומה מספרת שמסגד זה בנוי במקום בית יהודי, שבעלו התאסלם והקדיש את מעונו למוסלמים, שהפכוהו למקום תפילה להם. רבי עובדיה מברטנורה הנזכר, מספר על המקרה המצער הזה: "מתחילה היה הבית ההוא של יהודי אחד, ומפני קטטה ומחלוקת שהיה לו עם היהודים נעשה ישמעאלי.

ציור משנת שנ"ח—1598. בית־כנסת הרמב"ן.
מתוך קונטרס המתאר את מקומותיה הקדושים של הארץ.

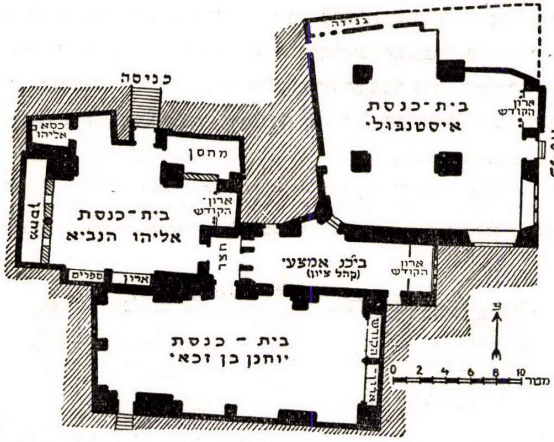
וכראות אמו כי המיר דתו על הכעסים אשר הכעיסוהו היהודים, עמדה והקדישה את ביתה אשר בחצר בית־הכנסת לבית־חרפות של ישמעאל, ולעשות ממנו מוסקיאה (מלה לועזית שפירושה מסגד), כדי להנקם מן היהודים"...

בית־הכנסת יוחנן בן זכאי

בית־הכנסת יוחנן בן זכאי, בלב הרובע היהודי, היה מרכז היהודים הספרדים במשך דורות רבים. לפי מסורת קדומה בנוי במקום שהיה בית־מדרשו של יוחנן בן זכאי, חכם נודע בימי חורבנה של ירושלים. רבותינו מספרים על: "מדרשו של רבן יוחנן בן זכאי ששם היו מתנין גדולותיו של הקדוש־ברוך־הוא" [1].

אל בית־הכנסת יוחנן בן זכאי היו יורדים במדרגות, המעידות על עתיקות המקום הזה. במהלך הדורות הצטברה אדמת חורבות סביב, הבתים נבנו עליה, והמקום הקדוש נשאר במצבו הקדום. יהודים מתפללים במקום נמוך זה קיימו את דברי המשורר בתהלים: "ממעמקים קראתיך ה'"... רבותינו אמרו: "לא יעמוד אדם... ולא במקום גבוה ויתפלל, אלא במקום נמוך ויתפלל. לפי שאין גבהות לפני המקום" [2]... בבית־הכנסת יוחנן בן זכאי היו בוחרים את הרב הראשי לעדת הספרדים בארץ ומכתירים אותו בתואר הנכבד 'ראשון לציון'.

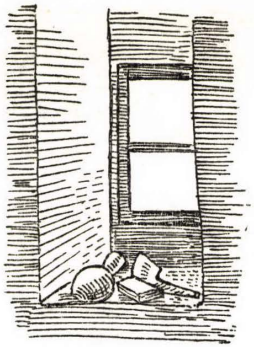
בבית־הכנסת יוחנן בן זכאי ארבע חדרים סמוכים. כל אחד שימש מקום תפילה לקהילה מסוימת, ולכל אחד היה שם מיוחד. הגדול בהם יוחנן בן זכאי וסמוך לו אליהו הנביא ואיסטנבולי. ביניהם בית־כנסת אמצעי או קהל ציון, והוא הקטן מכולם.

תכנית בית־הכנסת יוחנן בן זכאי. ארבעה חדרי תפילה סמוכים: בי"כ"נ איסטנבולי, אליהו הנביא, יוחנן בן זכאי ובי"כ"נ אמצעי או קהל ציון.

באולם התפילה על שמו של יוחנן בן זכאי, במרומי קירו הדרומי היו אשנבים שדרכם חדר אור לאולם התפילה. באשנב אחד היו מונחים שופר גדול וכד שמן

1 ירושלמי, מגילה ג, א. 2 תהלים קל, א. בבלי, ברכות י, ב.

כד ושופר שהיו מונחים באשנב גבוה בבית־הכנסת של ר' יוחנן בן זכאי, בעיר העתיקה.

זית. מספרים שזה היה אחד משופרות בית־המקדש וגם השמן לוקח ממנו. אסור היה לנגוע בהם ואוי לאדם שעשה זאת. הוא לא היה מוציא את שנתו... באחרית הימים יופיע אליהו הנביא והוא יקח את השופר הזה ובו יתקע ויכריז על חרותנו. ומהכד הזה יוצק שמן לנר התמיד בבית־המקדש המחודש...

באולם התפילה על שם אליהו הנביא היתה מערה קטנה ואפלה ובה היה ניצב כסא עץ מכוסה פרוכת, שהיה מפורסם בחיי היהודים. ומעליו היה דולק נר התמיד. יהודים נהגו להתפלל לפני הכסא בתקווה למצוא מרפא לכל כאב וחולי. נשים עקרות היו באות הנה לבקש פרי בטן ואשה הרה היתה מבקשת בן זכר... האגדה מספרת שאליהו הנביא ישב על כסא זה, כאשר הופיע להשלים את מנין המתפללים במקום הזה, ומאז נקרא על שמו.

כסא אליהו הנביא

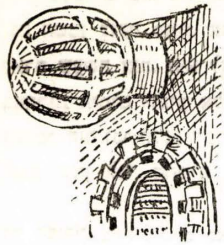
היה שמור בקדושה רבה במערה קטנה בבית־הכנסת אליהו הנביא.

בית־כנסת אליהו הנביא מפורסם גם באגדה עברית אחרת. פעם השליכו בו הנוצרים תינוק מת במטרה להעליל על היהודים. רבי קלונימוס הציל אותם מאסון בדרך נס, בעזרת 'השם המפורש'. לאות זכרון לנס הזה, היתה שמורה בארון הקודש אבן ועליה חקוק השם במלואו 'יהוה' וציור מנורה—סמל ישראל. מתוך הכותל באולם התפילה, היתה בולטת צורה עגולה וחלולה. ספרו שזה היה רמז לגולגולת התינוק שהיתה רצוצה ורבי קלונימוס ריפא והפיח בה חיים (ציורים).

בית־הכנסת איסטנבולי שימש לראשונה מרכז תפילה ליהודים יוצאי תורכיה מבירתה איסטנבול, קושטא, ומכאן שמו. בשנים האחרונות שימש מקום תפילה ליהודים יוצאי כורדיסתאן, בעיראק הצפונית. בקירו הצפוני היה מקום הגניזה שבו שמרו מגילות פסולות ודפים בלים מסידורי תפילה קרועים. מדי פעם בפעם היו מובילים את הגניזה לקבורה אל הר הזיתים או אל שיפולי הר ציון. הובלת הגניזה היתה נערכת בחגיגיות רבה מלווה המון רב.

הציור מימין:
'השם המפורש'
חקוק על לוח אבן. היה שמור בארון הקודש בביהכ"נ אליהו הנביא.

הציור משמאל:
צורה עגולה,
עשויה אבן שהיתה בולטת בקיר ביהכ"נ אליהו הנביא.

בית־הכנסת האמצעי נקרא גם 'קהל ציון'. האגדה מספרת על מנהרה חשאית תת־קרקעית הנמשכת מרצפת אולם התפילה אל הר ציון ואל מערת קברי מלכי בית דוד. עיין להלן בפרק: קבר דוד המלך.

חורבת רבי יהודה חסיד

חורבת רבי יהודה חסיד, בקיצור 'החורבה', היה שמו כסמל הענווה, של בית־הכנסת המפואר ביותר של האשכנזים בעיר העתיקה. הוקם על שרידי חורבה שעליה התחיל רבי יהודה חסיד לבנות בית־כנסת ומכאן שמו. רבי יהודה חסיד עלה אל ירושלים בשנת תס"א (1701) בלווית יהודים רבים במטרה "לקרב את הגאולה ע"י סיגופים וצומות, תפילה וצדקה וקינה על גלות השכינה". מיד עם בואו התחיל להקים מקום תפילה, אולם מקץ זמן קצר נפטר רבי יהודה וקברו במערה קטנה במעלה הר הזיתים היה קדוש ורבים נהגו לבוא ולהשתטח עליו.

אחד מחסידי רבי יהודה מספר בקונטרסו 'שאלו שלום ירושלים': "ובה"כ (ובית־הכנסת) עם חצר הקדש וכל הדיורין שבתוכה, הוציאו עליהן מעות הרבה עד מאוד, ושחדים הרבה הוציאו בו ליתן לראשי עם ישמעאל אשר בירושלים, עד שהניחו לבנות את הבנין הנ"ל"... רבי יהוסף שוואַרץ מספר: "בשנת תפ"א (1720) באו הישמעאלים... פתאום לבית־הכנסת הגדול של האשכנזים ויבעירו באש... ויתפשו כל גדולי ומנהיגי הקהל ויניחום במשמר... ויגרשו האשכנזים..."[1].

יסוד בית־כנסת זה, שהיה מכונה גם בשם הסמלי 'בית־יעקב', הונח ביום טו"ב (י"ז) בניסן תרי"ז (1857). מחוסר כסף ארכה הבניה זמן ממושך והוא חונך בשנת תרכ"ה (1864), 'שנת הבית הזה יהיה עליון'.

. . . . . .

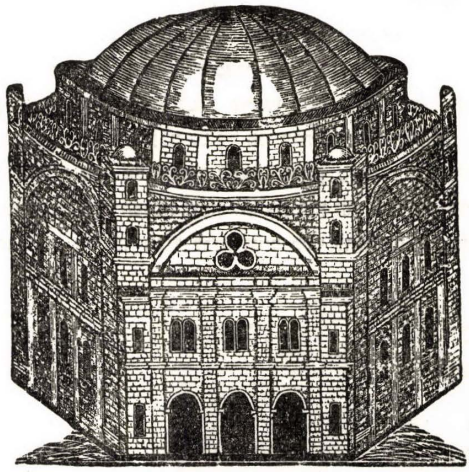
אבן הפנה נורתה בידי הבארון אלפונס די־רוטשילד, אחיו הבכור של 'הנדיב הידוע' 'אבי הישוב' בארץ. לבניתו אספו תרומות בארץ ובחו"ל. בין התורמים החשובים שעזר להשלים את הבנין היה יחזקאל ראובן, יהודי ספרדי תושב בגדאד, בארץ עיראק, שנקראה בבל בקרב היהודים. מעל פתחו הראשי של אולם התפילה, היתה קבועה כתובת המספרת בשבחו של הנדיב הזה: "לזכר עולם יהיה צדיק... נדב לבנות משכן לאביר יעקב... ויותר מחצי גוף הבנין נבנה מכסף הנדבה הזאת"...

---

1 י. שוואַרץ, תבואות־הארץ, תר"ס (1900), עמ' תעא.

גם המון העם תרם לבנין, לפי סיסמת הבונים 'יש קונה עולמו באבן אחת'.. בשנים הבאות שוכלל הבית יותר וכיפתו היתה בולטת יפה מעל גגות ירושלים. באולם התפילה היה ארון הקודש עשוי באמנות רבה. על הקיר היתה מצוירת בצדו האחד— מנורה גדולה, ובצדו השני—תמונה של הר סיני עם לוחות הברית (ציור).

בבית־כנסת 'החורבה' היו שמורים דגלי הגדודים העברים ממלחמת העולם הראשונה שליוו אותם בשדות הקרב בארץ־ישראל וגם בכיבוש עבר־הירדן המזרחי. בבוא הרברט סמואל, בשנת תר"פ (1920), כנציב העליון הראשון בארץ־ישראל, התפלל בשבת הראשונה לבואו בבית־הכנסת זה, וקרא את דברי ישעיהו הנביא: „נחמו נחמו עמי"! הדבר עשה רושם בחיי הישוב בארץ ובעולם היהודי כולו. מבין כותלי הבית הזה יצאה, בשנת תש"ג (1943), זעקת הכאב של יהדות הארץ על מעשי הזוועה ביהדות אירופה, בידי הגרמנים האכזרים. בחצר 'החורבה' היתה קיימת הישיבה המפורסמת 'עץ חיים', הנמצאת בימינו בעיר החדשה.

בית־כנסת 'החורבה' ציור עממי.

מנחם־ציון היה השם לחדר־תפילה מיוחד, בחצר בית־הכנסת של 'החורבה'. אחרי מאמצים ותלאות הצליחו להשיג את הרשיון להקמתו, בשנת תקצ"ז (1837), לפיכך כונה בשם מנחם ציון. מעל פתחו נקבעה כתובת והשם 'יהוה' הובא בה בכתיב מלא, לא רגיל בכתובות עבריות: „זה השער ליהוה, צדיקים יבואו בו. נונת"ל (נבנה ונגמר תודה לאל), בח' כסלו שנת תקצז"יין לפ"ק (לפרט קטן)".

תפארת־ישראל

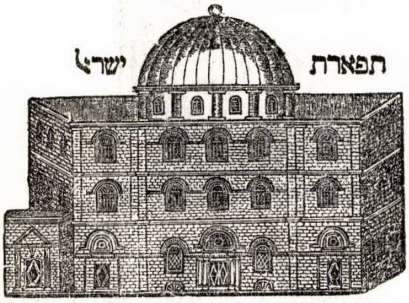
בית־הכנסת 'תפארת ישראל' היה יותר ידוע בשם מיסדו ניסן ב"ק, עסקן רב־פעלים בחיי ירושלים היהודית האשכנזית במחצית המאה התשע־עשרה. הוא

היה בן ישראל ב"ק (ב'ן־ק'דושים), מתושבי צפת שעבר אל ירושלים והקים בה בית דפוס ידוע.

בית־הכנסת היה מפואר מאד וכיפתו המעוגלת היתה מהגבוהות ביותר מכל בניני העיר העתיקה ומשקיפה יפה על כל סביבתה. בבנין רם זה קיימו בוניו את דברי רבותינו על בית־הכנסת: „אין פותחין אותה אלא בגובה של עיר, שנאמר (בספרי משלי): 'בראש הומיות תקרא'[1]... ובהתאם לכתוב ב'שולחן ערוך': „אין בונים בית־הכנסת אלא בגובהה של עיר, ומגביהין אותו עד שיהיה גבוה מכל בתי העיר"[2]... מגגו של תפארת־ישראל היתה מתגלה תמונה נהדרת על פני כל ירושלים, חצר המקדש וההרים סביב ורבים היו באים לחזות במראה נהדר זה.

בית־הכנסת תפארת־ישראל נחנך בשנת תרכ"ה (1865) ונקרא לכבוד רבי ישראל פרידמן, רב נודע ביהדות אירופה ונקרא על הערים שבהם שימש ברבנות: הצדיק או האד"מור מרוזין—סאדיגורה. הוא היה יוזמו של בית־הכנסת והמנדב את התרומה הראשונה לרכישת המגרש שעליו הוא נבנה. רבי ניסן ב"ק שהיה בונהו העיקרי שימש בו גבאי ראשי עד מותו, בשנת תר"ן (1890), ולפיכך היה מכונה על שמו, באידיש: נישה'ס שול—בית־כנסת ניסן.

בעת ביקורו של הקיסר האוסטרי פראנץ יוסף, המפורסם בחסדיו ליהודים, בשנת תר"ל (1870) בירושלים, עבר גם על פני בית־הכנסת 'תפארת־ישראל', שטרם נשלמה כיפתו. הקיסר פנה אל מלוויו ושאל: והיכן כיפת בית־הכנסת?—ענו לו: קיסר מרומם מאד! גם בית־הכנסת שמח לקראת בוא הוד מעלתו, והוריד את כיפתו לכבוד הדר רוממותו... הקיסר הבין לרמז ונדב כסף להשלמת הכיפה...

בית־הכנסת תפארת ישראל — ציור עממי.

במערכה על העיר העתיקה במלחמת השיחרור בישראל, היווה בית־הכנסת 'תפארת־ישראל' עמדה חשובה למגינים היהודים ונקודת תצפית על הסביבה. חיילי הלגיון הערבי, הרבים והחמושים היטב, ריכזו את מיטב כוחותיהם על הבית הזה ואחרי מאמצים הצליחו להתפרץ אל אזור זה, לחבל בעמדות היהודים, להתקרב אל לב הרובע היהודי ולהחריבו כליל.

---

1 משלי א, כא. תוספתא, מגילה ד, כג. 2 שולחן ערוך, אורח־חיים ק"נ.

פורת־יוסף

פורת־יוסף היה שמו של בנין גדול ובו בית־כנסת, בית־מדרש ובתי מגורים של ספרדים. נקרא על שם מיסדו יוסף שלום, נדיב תושב כלכותה בארץ הודו. הבנין היה נמצא בקצה הרובע היהודי ובגבול הרובע המוסלמי, כמעט מול הכותל המערבי, חצר המקדש והר הזיתים המתרומם מזרחה.

הנחת היסוד לפורת יוסף החלה עוד בשנת תרע"ד (1914), אולם מסבת מלחמת העולם הראשונה נפסקה הבניה. אחרי סיום המלחמה המשיכו בבניה והוא נחנך בשנת תרפ"ג (1923). בכניסה אליו היתה קבועה כתובת ארוכה המספרת בשבחו של המנדב וצוואתו לבונים: „למעלת אחי ורעי הרבנים והפקידים משגיחים על המקום המקודש הזה. כת"ר (כבוד תורתכם) יודעים כמה עמלתי ויגעתי, בנפשי ובדמי, עד אשר זיכני ה' ובניתי בית גדול זה להוד ולתפארת במרום הר ציון, נגד וסמוך למקדש אלוקים וכותל המערבי... וזכני ה' לכונן בו בית־המדרש לחכמים שילמדו בו לקיים מצות 'והגית בו יומם ולילה'. והם יקחו קצבתם השנתית מפרי ההקדש שעשיתי בעו"בי (בעיר ואם בישראל) כלכתא יע"א (יגן עליה אלוהים). ובכן השבעתי אותכם אתם המופקדים על מצוה גדולה זו, בשם השוכן בציון אשר לנגד עיניכם ובקדושת המקום הסמוך לכם, שלא תעלימו עין מהנהגת המדרש... ליסד תורה בציון ודבר ה' בירושלים, במקום קדוש זה, שנאמר: 'והיו עיני ולבי שם כל הימים".

בפרוץ מלחמת השיחרור נתפס הבנין, מסבת ערכו האסטראטגי בידי הצבא הבריטי. עם צאת החיילים הבריטים חשתלטו עליו היהודים. הערבים ערכו התקפות רבות עליו. תחת כמות עצומה של פצצות ופגזים התמוטטו בתיו והפכו לעיים. מבין שברי המפולת נסוגו המגינים ממנו, אל מקלטם האחרון אל בתי מחסה הסמוכים.

בעיר החדשה הוקם בנין גדול ומפואר 'פורת־יוסף', המשמש מרכז תורני החשוב ביותר של עדת הספרדים בירושלים.

בית־המדרש בית־אל

בית־הכנסת ובית־המדרש בית־אל, היה בחצר קטנה, בקומה שניה. מרכז חיי המקובלים בירושלים במשך דורות רבים. אחד מהם היה רבי שלום שרעבי, שעלה מתימן בקירוב בשנת תקט"ו (1755), והיה מהרבנים התימנים הראשונים שעלו לארץ הקודש. רבי שלום שרעבי, הידוע בכינויו השמ"ש (ה'רב ש'לום מ'זרחי ש'רעבי), קבע בבית־כנסת זה נוסח תפילה מיוחד שנדפס בסידורו 'נהר־שלום'.

המתפללים בבית־הכנסת בית־אל והלומדים בו יסדו להם, בקירוב בשנת תקי"ז (1757), אגודה 'אהבת שלום' וכתבו ביניהם 'כתב התקשרות', שהיה קבוע על דלת ארון הקודש: „בעה"ו (בעזרת השם וישועתו) ברצות ה' בתשובות השבים, רוח לבשה אותנו צעירי הצאן להיותנו כאיש אחד, חברים לשם יחוד קבה"ו (קדוש־

בית־הכנסת והמדרש בית־אל—ציור עממי.

למעלה כתוב: מה נורא המקום הזה ק"ק (קהילה קדושה) בית־אל יב"ץ (יכוננה בצדק) למקהלת הספרדים נ"י (נרה יאיר), וזה שער השמים.

ברוך־הוא), לעשות נחת רוח ליוצרנו, ועל דבר זה נכרות ברית בינותנו... נהיה כולנו אהודים זה לזה, אהבה רבה, אהבת נפש ואהבת גוף. והכל לעשות נחת רוח ליוצרנו... שאם ח"ו (חלילה וחס) יהיה איזה צער לאחד ממנו לסייעו כולנה יחד... עוד נתחייבנו שכל תקנה וסיג ומנהג טוב שיסכימו רוב החברים לעשות, שכולם, וכל אחד ואחד לבדו, יתנהג ויעשה הדבר ההוא... ונתחייבנו שלא לשבח איש ממנו בחכמה... ואם יחטא איש לאיש, ימחול לו מיד בכל לב ובכל נפש"...

על 'כתב ההתקשרות' מובאות חתימותיהם של הלומדים והמתפללים בבית־אל, ובראשם חתימתו של רבי שלום שרעבי (העתקה בעמ' 281).

אור־החיים

אור־החיים היה בית־כנסת קטן, בצד סימטה צרה ומעוקלת, מסתעפת מרחוב היהודים מערבה. נוסד בידי הרב המפורסם רבי חיים בן עטר וקרא לו כשם חיבורו, פירוש נודע על התורה. רבי חיים עלה מאפריקה הצפונית אל ירושלים והתישב בה בשנת תק"ב (1742). הוא מספר על עליתו זו: "האיר ה' עיני ושכלי לקום לעלות אל מקום השכינה הרמה, אל העיר החביבה על אלוהי עולם. ואזרתי כגבור חלצי, ונדדתי מעיר לעיר, וסיכנתי עצמי בסכנות גדולות, עד הביאני ה' לארץ חפצי... ארץ שאין לשמוח אלא בישיבתה".

על יד בית־הכנסת אור־החיים היתה גם ישיבתו של רבי חיים בן־עטר שקרא לה כנסת־ישראל.

בחצר זו נפטר רבי חיים בן עטר ואל קברו שעל הר הזיתים נהרו רבים להשתטח עליו, ביום בט"ו לחודש תמוז: "היום שנתבקש לישיבה של מעלה להנות מזיו השכינה", כפי שכתוב על מצבתו הקדושה.

סוכת־שלום

סוכת־שלום היה שמו של בית־כנסת קטן בחצר מיושבת יהודים אשכנזים. הראשונים שהתישבו פה היו יוצאי העיר צפת, שנמלטו ממנה אחרי חורבנה ברעש האדמה בשנת תקצ"ז (1837), המתישבים הללו חיזקו את קהילת האשכנזים בירושלים, ועליהם אמרו "לא נתמלאה ירושלים, אלא מחורבנה של צפת".

החצר נקראה בשמו של הרב ישעיה ברדקי, ראש העדה האשכנזית. דוברי אידיש קראו לה בשם העממי: רבי שעי׳ס חוצר, ולבית־הכנסת—ר׳ שעי׳ס מדרש.

בבית־הכנסת סוכת־שלום היו תלוים על הקיר לוחות ועליהם רשומים שמות הנהרגים ברעש צפת, בלוויית קינות מיוחדות לזכרם. בכל שנה, בכד׳ טבת, יום הרעש היו מדליקים בשמן זית נרות רבים לזכר נשמתם הטהורה.

בית־כנסת האר״י הקדוש

בקצה סימטה מעוקלת ומודרגת היתה חצר קטנה, שייכת לערבים אבל ליהודים היתה חזקה עליה משנים רבות. בחצר זו היה חדר קטן ואפל, מקום תפילה לזכרו של האר״י—ה׳אלוקי א׳דוננו ר׳בי י׳צחק (לוריא), ראש מקובלי צפת.

לפי מסורת אחת נולד בחדר זה האר״י הקדוש, בשנת רצ״ד (1534). מספרים כאשר נולד התגלה אליהו הנביא אל אביו ואמר לו: „הזהר ביום מילתו של זה הנער. שלא תמול אותו עד שתראני עומד אצלך בבית־הכנסת! ואחר שנמול נתן אליהו את הילד לאביו ואמר לו: קח את הילד ותחנך בו, כי אור גדול יצא ממנו לעולם!

אחרי שבילה האר״י זמן מה במצרים עלה אל צפת והיה האר״י בקהילת מקובליה המפורסמים, מוקף מעריצים רבים. מת בה בשנת של״ב (1572) והוא בן שלושים ושמונה, ח״ל, שנים. עליו דרשו ביום מותו: „חל עליו חובת הביעור״!

בתי־כנסת אחרים בעיר העתיקה

בעיר העתיקה היו מלבד הנזכרים למעלה, בתי־כנסת אחרים, מרכזי תפילה לבני עדות וחברי כוללים שונים, שבאו מתפוצות הגולה.

ב י ת־מ נ ח ם—לאנשי חב״ד (חכמה, בינה, דעת). נוסד בשנת תרי״ח (1858), לזכר רבם מנחם מנדיל מלובאביטש. היה ברחוב חב״ד שנקרא על שמם שבו התישבו לראשונה, בשנת תרי״ח (1858).

ח ס ד־א ל—ביכ״נ וישיבה לחכמי בבל. נוסד בשנת תר״כ (1860). היה ברחוב חב״ד.

נ ח מ ת־צ י ו ן—לתלמידי הרב המפורסם ׳החתם־סופר׳, שהתישבו בירושלים.

ש ו מ ר י־ה ח ו מ ו ת—לכולל אונגריה. ברחוב חברון וסמוך לרחוב השלשלת.

צ י ו ן־ה מ צ ו י נ ת—לכולל אוסטריה־גליציה. נוסד בשנת תרמ״ו (1886).

ת ו ר ת־ח י י ם—ביכ״נ וישיבה ברחוב חברון. נשרף במאורעות תרפ״ט (1929).

מ ש ג ב ל ד ך—בית־כנסת בבית־חולים בשם זה. בו היתה ספריה תורנית חשובה של בעל ׳שדי־חמד׳—הרב ח. ח. מדיני, רבה המפורסם של קהילת היהודים בחברון.

בתי־כנסת בעיר החדשה

בעיר החדשה קיימים בתי־כנסת רבים ושונים, לבני עדות רבות ויוצאי גלויות שונות. בית־כנסת גדול וחשוב הוא ׳י ש ו ר ו ן׳. נקרא בשמה הפיוטי של ישראל, כדברי המקרא: „וישרון בחרתי בו״[1]. בית־כנסת אחר נמצא ב ה י כ ל־ש ל מ ה הקרוב, הבולט בכיפתו הרמה על פני העיר. הריהוט בו הובא מבית־כנסת בעיר

1 ישעיה מד, ב.

פדובה, באיטליה, שבה היתה קיימת קהילה יהודית גדולה מדורות קודמים. גם הריהוט בבית־הכנסת ה א י ט ל ק י, במרכז העיר, הובא בשנת תשי"ב—1952 מעיירה איטלקית קטנה בשם קונליאנו[1], בקרבת ונציה. אחד מספרי התורה ניתן בידי יהודי איטליה לחיילי החטיבה, מתנדבי ארץ־ישראל, אשר השתתפו בשיחרור איטליה במלחמת העולם השניה. על קיר אולם התפילה רשומים תשעה־עשר שמות של צעירים מעולי איטליה שנפלו במלחמת השיחרור. בלוח שייש שהובא גם הוא מקונליאנו כתוב: 'שחור על הלבן זכר לחורבן".

בית־הכנסת בקרית־האוניברסיטה הבנוי בסגנון מיוחד, בולט בכיפתו הלבנה הנשענת על קשתות. נקרא לכבוד הרב י. גולדשטיין, עסקן ציוני רב־פעלים בארצות־הברית.

בתי־כנסת רבים לעדות מזרח ומערב שונות נמצאים במחנה־יהודה ובשכונות בסביבותיה: לתימנים—בנחלת־אחים, לאורפלים—בזכרון־אחים, ליוצאי עיירות שונות בכורדיסטאן—בשערי־רחמים, ליוצאי העיר חלב (ארם־צובא) בסוריה וליוצאי ערים בפרס—בנחלת־ציון, ליוגוסלאבים—במקור־ברוך, לבבלים ולגורג'ים—ברוחמה.

בתי־כנסת רבים לאשכנזים מצויים במאה־שערים, ובשכונות הצפופות בסביבותיה. בשכונת שערי־פינה בית־כנסת לתימנים, ובשכונת־הבוכרים הסמוכה בית־כנסת 'בבא תמה' לבוכרים. נוסד בשנת תרנ"ה (1895) ונקרא על שם המנדב, כפי שחקוק על אבן הקבועה בקיר אולם התפילה: „מעזבון המנוח ר' באבא בן ר' יעקב תמה... ולעשות אזכרה לשמו... עד שיקיצו וירננו שוכני עפר במרום הר ציון לעינינו, אמן". בשכונת־הבוכרים קיים גם בית־כנסת לכורדים יוצאי פרס הקוראים לעצמם בני 'עדת־תרגום' (עמ' 174). ברחוב סמוך בית־כנסת ליוצאי העיר משהד בפרס, המהווים עדה מיוחדת להם (עמ' 201).

בניני ישיבות בירושלים

„עשרה חלקים של תורה בעולם —
תשעה בירושלים ואחד בכל העולם".

עוד מימים קדומים היו קיימים בירושלים בתי־מדרש וישיבות ויהודים למדו בהם תורה. מסופר על רבנים שעלו אל ירושלים בשנת תתקע"א—1211 מארצות צרפת ואנגליה, ובנו בה גם בתי־מדרשות. רבי אליהו בן העיר פ'ירארה באיטליה, שבא אל ירושלים בשנת קצ"ה—1435, מספר על תושביה: „ושתו עיניהם עלי והעמיסו עלי משא כבד להגיד ג' פעמים ביום הפרק בבית־הכנסת וההלכה עם תוספות בבית־המדרש (עיין בעמ' 87).

במכתב שנשלח בשנת רי"ד—1454 מודיעים הכותבים על „בית ישיבת התורה אשר היא קבועה לעולם בירושלים... ועוד עתה מקרוב באו אנשים חכמ'(ים)

1 Conegliano.

זקנים גדולים עם תלמידיהם... והוסיפו בישיבה ורחבו לימוד התורה, רחב הרבה"...[1].

רבם של היהודים בקושטא, בירת תורכיה, מספר במאה החמש־עשרה על: „ראובן הקדיש בהיותו שכיב מרע סך מעות בשביל ישיבה אחת בירושלים שהקרן קיים והפירות יהיו לתלמוד תורה"...[2].

עם גידול הישוב היהודי בעיר העתיקה וריבוי העולים החכמים אליה, גם נתרבו בתי־המדרש. על לימוד התורה בירושלים מספר ר' משה פוריית, בשנת ת"י—1950, בספרו 'דרכי־ציון': „וכן מנהג בירושלים בבוקר אחרי התפילה נכנסים האנשים לבית־המדרש הגדול הקרוי 'ישיבה' ולומדים בכל יום שלוש שעות ולפעמים יותר. ומפלפלים בגמרא ופירוש ותוספות 'והאשרי' (פירוש התלמוד לרבי אשר בן יחיאל). ואלה שאינם יודעים בפלפול שומעים או מתרגמים לעצמם עד שיבינו. והנשים הצדקניות עומדות בחוץ ושומעות את הלימוד... ובעזבם את הישיבה נכנסים לכמה בתים ולומדים שם עוד שעה אחת ולפעמים יותר. ובצהרים מתאספים התלמידים בבית־המדרש הקטן ולומדים גמרא ומשניות... חבורה אחרת של תלמידים לומדים בצהרים בבית־המדרש הגדול ועוסקים שעה אחת בפוסקים. שעה אחת לפני מנחה נכנסים כל בני הישיבה לבית־המדרש הגדול ולומדים רב אלפס (חיבורו של ר' יצחק אלפסי, הרי"ף, הלכות פסוקות הנכללות בתלמוד בבלי), עד זמן תפילת מנחה. אחרי מנחה לומדים כל בני הישיבה בחצר בית־הכנסת שעור משניות"...

רבי חיים בן עטר, בן אפריקה הצפונית, שהתישב בירושלים בשנת תק"ב—1742, פתח בה ישיבה חשובה שהכתירה בשם 'כנסת־ישראל', בה כתב את ספרו הנודע „ראשון לציון"—ראשית ביכורים על אדמת הקודש", מקושט בציור דמיוני של בית־המקדש. אל ישיבתו נהרו תלמידים רבים. אחד מהם היה החיד"א (ר' חיים ד'וד א'זולאי), המספר: „ואני הצעיר זכיתי והייתי בישיבתו הרמה. וחופף עליו כל היום סדר קדושה והבדלה מעניני העולם הזה"[3].

עם גידול הישוב האשכנזי נפתחו בעיר גם ישיבות לאשכנזים. הראשונה היא ישיבת 'עץ־חיים', שהוציאה מתוכה חכמים מפורסמים. מאורעות הדמים בעיר העתיקה והיהודים סבלו בה רבות, אילצו ישיבות אחדות לצאת ממנה אל העיר החדשה. חורבן הישוב היהודי בעיר העתיקה במלחמת השיחרור הביא קץ לישיבות ובתיהן הפכו לחורבות עלובות. במקומן קמו בעיר החדשה ישיבות רבות ומפוארות.

בירושלים קיימות ישיבות גדולות, השוקקות חיי תורה ולימוד ובהם אלפים של תלמידים ומוריהם מפורסמים בשדה התלמוד. יש ישיבות הקיימות בה משנים רבות ואחרות הועברו אליה מערי הגלה בפולין ובליטא, אחרי חורבנן האכזרי בידי הכובש הגרמני־הנאצי, במלחמת העולם השניה. בהעברת הישיבות מהגולה

1 קבץ על יד, ד, תרמ"ח, עמ' 49.
2 זקן אהרן, שו"ת לר' אליהו הלוי, תצ"ד (1734), עמ' 312, סימן קז.
3 שם־הגדולים, מערכת־גדולים, אות ח' סימן מב. עיין ז. וילנאי, אגדות א"י, מהד' ה', תשי"ט, עמ' 114.

אל הארץ, התקיימו דברי חז"ל: „עתידין בתי־כנסיות ובתי־מדרשות... שיקבעו בארץ־ישראל" [1]. כן אמרו רבותינו: „מבקש את(ה) לראות פני שכינה בעולם הזה, —עסוק בתורה בארץ־ישראל" [2]. רבותינו דיברו בשבח הלומד תורה בעיר הקודש: „כל תלמיד חכם העוסק בתורה (בירושלים) מתוך הדחק תפילתו נשמעת... רבי אבהו אומר: משביעין אותו מזיו השכינה... רבי אחא אומר: אף אין הפרגוד ננעל בפניו" [3]. רבותינו דרשו על דברי זכריהו הנביא: נועם והיצהר, ואמרו: „אלו תלמידי חכמים שבארץ־ישראל שמנעימין זה לזה בהלכה... אלו תלמידי חכמים שבארץ־ישראל שנוחין זה לזה בהלכה" [4].

הישיבות בירושלים קיימות בעיקרן על תרומות של יהודי הארץ והגולה. התלמידים בהן הם מבני הארץ ורבים עולים מגלויות חרבות. כן ישנם תלמידים שבאו מאירופה ומאמריקה לשם השתלמות בלימוד התלמוד בעיר־הקודש.

רוב הישיבות בירושלים הם של אשכנזים ומעטות של ספרדים. הישיבות הוותיקות ביותר הן 'עץ־חיים' של אשכנזים, ו'פורת־יוסף' של ספרדים. ראשית לידתן בעיר העתיקה, ואחרי דילדול ישובה היהודי וחורבנו הועברו אל העיר החדשה בבנינים מפוארים.

יש ישיבות הנקראות על יסוד פסוק במקרא: בית־זבול, מאה־שערים, שפת־אמת, עץ־חיים וכו'. אחרות נקראות בשמות הערים בגולה שמהן באו, כמו בלזא, מיר, וכו'. יש ישיבות המוכתרות בשמות של רבנים ידועים או בשמות ספריהם המפורסמים בספרות הרבנים: חתם־סופר, ייטב־לב, שפת־אמת וכו'.

רוב הישיבות מאוחדות במסגרת של 'ועד הישיבות בארץ־ישראל', שמושבו בירושלים. נוסד בשנת תש"א (1941) ע"י הרבנים הראשיים בכנסת ישראל ונציגיהן של ישיבותיה הגדולות.

ישיבות גדולות

ישיבה גדולה ובעלת עבר חשוב בהווי ירושלים היא 'ע ץ־ ח י י ם', הנקראת על דברי משלי בשבח התורה: „עץ חיים היא למחזיקים בה ותומכיה מאושר" [5]. נוסדה בשנת תר"א—1841 בעיר העתיקה, ובמאורעות תרצ"ז—1937 הועברה אל העיר החדשה. ישיבה אחרת היא ש פ ת־ א מ ת. נקראת בשם ספרו של האדמו"ר (א'ד'וננו, מ'ורנו ו'ר'בנו) אריה לייב, הנקרא על יסוד דברי משלי: „שפת אמת תכון לעד" [6]. הישיבה משמשת מרכז תורני ורוחני לחסידי הרב מגור, הנקרא כשם עיירה בפולין, שבה היה מושבו. הרב מגור, האדמו"ר ר' אברהם מרדכי (אלטר), נפטר בירושלים הנצורה במלחמת השיחרור ונקבר בחצר הישיבה.

פ ו ר ת־ י ו ס ף הוא שמה של ישיבה גדולה של ספרדים, הנקראת על שם הנדיב יוסף שלום. ראשיתה בעיר העתיקה והיתה קיימת בה עד נפילתה בידי חיילי הלגיון הערבי (עמ' 292).

1 בבלי, מגילה כט, א. 2 מדרש־תהלים קה, א. 3 בבלי, סוטה מט, א.
4 זכריה ד, יד. יא, ז. בבלי, סנהדרין כד א. 5 משלי ג, יח. 6 משלי יב, יט.

בשכונה גאולה נמצאות ישיבות רבות סמוכות אחת לרעותה: ישיבת חברון, הנקראת בשם עיר האבות שבה היתה ראשיתה בשנת תרפ"ד—1924. במאורעות הדמים בשנת תרפ"ט—1929 נהרסה בידי הערבים ורבים מתלמידיה נהרגו באכזריות רבה. בקרבתה ברחוב מלכי ישראל, הישיבה הוותיקה חיי עולם. נוסדה בשנת תרל"ו—1876 בעיר העתיקה.

תפארת־צבי היא ישיבה אחרת הנקראת לזכר ר' צבי פינקל. בקרבתה הישיבה ייטב־לב נקראת כשם ספרו של הרב יקותיאל יהודה טייטלבוים. מיסדה הוא בנו רבי יואל, האדמו"ר מסאטמאר, הנקרא כשם עיירה בגולת אונגרן, שנהרסה במלחמת העולם השניה.

ישיבות רבות וחשובות נמצאות בשכונות מאה־שערים ובתי־אונגרן הסמוכה לה: הישיבה חתם־סופר, לזכר הרב משה סופר מגדולי חכמי ישראל בדורו ונקראת על ספרו ח'דושי ת'ורת מ'שה. תורת־אמת היא ישיבה המשמשת מרכז תורני ורוחני של חסידי חב"ד (ח'כמה ב'ינה ד'עת). נוסדה בידי מנהיגם האדמו"ר מליבאוויץ.

הישיבה תורה ויראה משמשת מרכז תורני ורוחני לאנשי נטורי־קרתא. הישיבה בית־אברהם בבנינה המפואר, נקראת לזכרו של רבי אברהם ווינברג, האדמו"ר מסלונים, עיר בפולין. ישיבת־מיר, נקראת כשם עיירה אחרת בפולין, שבה היתה ראשיתה. נהרסה בכיבוש הגרמני ופליטיה שבאו אל הארץ, הקימו את הישבה מחדש בירושלים.

בית יוסף־צבי, בקצה בית־ישראל, היא ישיבה הנקראת לזכרו של ר' יוסף צבי דושינסקי, מגדולי רבני ירושלים וממנהיגי אגודת ישראל. מכון פישל, ישיבה חשובה בשכונת־הבוכרים, נוסדה בשנת תרצ"ב—1932 ונקראת על שם מיסדה ר' ישראל אהרון (הרי) פישל, נדיב בארצות־הברית. בלזא היא ישיבה אחרת, במחנה־יהודה, ומשמשת מרכז תורני של חסידי בלזא. נוסדה בידי האדמו"ר מבלזא ר' אהרן רוקח, שנפטר בירושלים. בלזא היא עיירה בגליציה. בית־זבול ישיבה בשכונת שערי־חסד, נקראת על דברי התפילה של שלמה המלך בחנוכת המקדש: „בנה בניתי בית זבול לך מכון לשבתך עולמים"[1].

בקצה שכונת רחביה נמצא 'בית־המדרש לרבנים ודיינים' על שם הרב עוזיאל, רבה הראשי 'ראשון לציון' של כנסת ישראל. בקרבתו בשכונה קוממיות (טלביה) מוקמת ישיבה אחרת של הספרדים, 'מתיבתא הגדולה' בית־הראש"ל (הראשון לציון) הרב עוזיאל. באותה שכונה קיימת הישיבה מכון מהרש"ל, לזכר מ'ורנו ה'רב ר'בי ש'למה ל'וריא, מגדולי הרבנים וחוקרי התלמוד במאה הט"ז.

בירכתי העיר מערבה, במרומי השכונה בית־וגן, הישיבה מרום־ציון, ובקרבתה הישיבה קול־תורה, בנויות במרומי הר נישא, צופה יפה על פני ירושלים והריה סביב.

1 מלכים־א ח, יג.

קרית־האוניברסיטה

קרית־האוניברסיטה בירושלים בנויה על רכס משקיף יפה על סביבתה ההררית. בה מתנשאים בניניה הבנויים לתפארת, מוקפים גנים שופעים ירק ושלל פרחים. אלפים של תלמידים מבני הארץ ומחוצה לה לומדים תורה במכוניה השונים. בשנת תש"ך—1960 היו באוניברסיטה בירושלים כ־5000 תלמידים.

קרית־האוניברסיטה משתרעת במרומי השלוחה הדרומית של גבעת־רם ונמצאת כ־781 מ' מעל פני הים. בשכנותה בנויה הקריה—בניני הממשלה שבחלקם כבר קיימים, ובתחומם מזרחה מוקם בנין הכנסת. מרחוק מערבה נשקף יפה הר הרצל שבפסגתו טמונות עצמותיו של החוזה הגדול של מדינת היהודים.

חולמי ציון הראשונים שאפו לראות בארץ־ישראל לא רק חלוצים בוני ערים וכפרים ומחיים את השממה, אלא גם מוסדות חינוך ומדע לתחית התרבות העברית. פרופ' הרמן שפירא, מראשוני חובבי־ציון, הביע לראשונה בשנת תרמ"ב—1882 את רעיון יסוד אוניברסיטה עברית בירושלים. בשנת תרע"ג—1913 הובא הדבר לפני הקונגרס הציוני ונבחרה וועדה מיוחדת שניגשה להגשים את התוכנית. היא רכשה בנין במרומי הר הצופים, הודות לתרומה של חובבי־ציון ברוסיה והנדיב מר י. ל. גולדברג בראשם. הבנין, שהיה שייך לאנגלי, נמצא בפיסגה רמה צופה יפה על פני ירושלים וסביבותיה—מצד אחד, ועל פני בקעת הירדן, ים המלח והרי עבר־הירדן —מצד אחר.

מיד אחרי כיבוש ארץ יהודה בידי הצבאות הבריטים, עם בואו של ד"ר חיים וייצמן בראש המשלחת הציונית 'ועד־הצירים', הונחה במרומי הר הצופים אבן הפינה לאוניברסיטה, ביום ט"ו באב תרע"ח—24 יולי 1918, בעוד שבצפון במרחק קילומטרים אחדים, היתה חזית המלחמה ונשמע רעם התותחים. בשנת תרפ"ב—1922 הגיע אל הארץ דר' יהודה ל. מגנס מארצות־הברית והתמסר בכל נפשו להקמת האוניברסיטה ולהתחלת הלימודים בה. הפתיחה הרשמית נערכה בחגיגיות רבה וברוב עם, ביום ז' ניסן תרפ"ה—1 אפריל 1925, באמפיתיאטרון הבנוי במרומי הר הצופים וצופה על ארץ רבה. הפותח היה לורד ג'יימס בלפור, המדינאי הבריטי המפורסם, בעל ההצהרה הנקראת בשמו והמבטיחה הקמת בית־לאומי ליהודים בארצם ההיסטורית. באוניברסיטה הוקמו המכונים השונים והודות לתרומות נוספו בה בנינים שונים. בשנת תרצ"ב—1932 ניתן למסיימים הראשונים התואר 'מוסמך למדעי הרוח' (מ.א.) ומקץ ארבע שנים ניתן לראשונה התואר דוקטור לפילוסופיה.

מראשית מלחמת השיחרור נמצאו בניני האוניברסיטה במצב קשה מסיבת השכונה הערבית שיח'־ג'ראח, הבנויה בצדי הדרך אליה, שבבתיה התבצרו לוחמים ערבים נגד היהודים. רק בשיירות של מכוניות משוריינות, מלוות משמרות, אפשר

היה להגיע אל האוניברסיטה הנצורה. התקפה חזקה נערכה על שיירה אחת, ביום ד' ניסן תש"ח—13 אפריל 1948, ובה נהרגו ונשרפו 77 אנשים וביניהם גם מורי האוניברסיטה ומהם חוקרים מובהקים. אחרי מאורע זה נשארו הבנינים במרומי הר הצופים מנותקים מהעיר, נתונים במצור סביב וקבוצת מגינים שומרים עליהם.

במשך המערכה הכבדה בירושלים, אמנם נשאר האזור במרומי הר הצופים בידי ישראל, אולם הדרך אליו עבר לשלטון הירדן, מוחזק בידי חיילי הלגיון הערבי. בניני האוניברסיטה, שהרבה עמל וכסף הושקעו בהם, חדלו למלא את תפקידם החיוני והם הופקדו בידי משמרות של שוטרים ישראלים, שרק בפיקוח האומות־המאוחדות הם עולים בשיירה אל ההר ויורדים ממנו פעם בשבועיים.

האוניברסיטה נאלצה למצא לה מעון בעיר ושכרה לה את הבנין הגדול טרה־סנטה (הארץ הקדושה) של הנזירים הפרציסקאנים וכן בנינים אחרים. במשך שנים אחדות היתה האוניברסיטה שסועה ופעולותיה היו מתנהלות בתנאים קשים, שהשפיעו לרעה על מהלך עבודתה התקינה.

ביוני 1954 התחילו בבנין קרית־האוניברסיטה בשטח שהיה כולו מכוסה טרשים חשופים, כ־668 דונם. אחרי עבודה של שש שנים הפך שטח זה שוקק חיים ומרבית הבנינים עומדים על תלם, הודות לתרומות של נדיבים מארצות שונות. שמותיהם של הגדולים בהם ניתנו לבנינים, מעונות ולמכונים שונים.

הרחוב הראשי העובר לאורך הקריה נקרא לזכרו של ד"ר יהודה מגנס הנזכר, בן יהדות ארצות־הברית, ורחוב המקביל לו נקרא לזכרו של אשר (זליג) ברודצקי, בן יהדות אנגליה, שהיה נשיא האוניברסיטה, בשנות 50—1949.

בנין ההנהלה, על קומותיו הרבות, מתרומם בכניסה אל הקריה. במבוא אליו משובץ פסיפס קדום מהמאה הששית, שהובא מעמק יזרעאל. בצד בנין ההנהלה האודיטוריום, המשמש אולם הרצאות מרכזי. בקרבתו אולם הרצאות אחר הנקרא על שמה של יהדות קנאדה, שתרמה את הכסף להקמתו. אחריו דרומה בנינים למכונים שונים: למדעי היהדות, למדעי הרוח, לכלכלה ולמדעי החברה, למשפטים, למתימטיקה, לגיאוגרפיה וכו'. בלב הקריה מתרומם הבנין הגדול של הספריה הלאומית ודרומה ממנו בנין האקדמיה העברית. בקצה הקריה דרומה בולטת כיפתו הלבנה של בית־הכנסת הבנוי בסגנון מיוחד.

בצד הכניסה לקריה בנין הפלנטריום, ללימוד תורת הכוכבים, השייך לאגודת האסטרונומים החובבים בישראל. בקרבתו, הבנין הצפוני ביותר בקריה ובו המכון לארכיאולוגיה על־שם אלישבע (אליזבת) מלכת בלגיה. הוקם בתרומתם של שוחרי האוניברסיטה בבלגיה. בו נמצא גם בית־נכות ללימודי הארכיאולוגיה.

הנוצרים בירושלים הישראלית

„עתידה ירושלים שיתקבצו בתוכה כל הגוים" [1]...

רוב הנוצרים בעיר החדשה הם נזירים קתולים בני מיסדרים שונים, ונזירים אורתודוקסים יוונים ורוסים. בתחומי ירושלים על הר ציון ובעין־כרם הסמוכה בנויים מנזרים, המפורסמים בקדושתם בעולם הנוצרי. בירושלים גם מתגוררים פרוטסטאנטים מעטים, ברובם דוברי אנגלית יוצאי בריטניה וארצות־הברית.

המנזרים הקתולים:

מנזר אבות־ציון (ראטיספון)

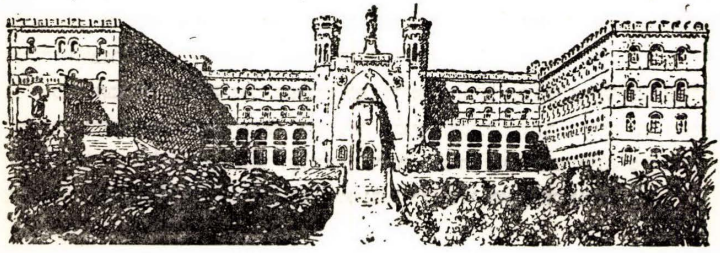
מיסדר אבות־ציון, הנקרא בשמה הפיוטי של ירושלים, נוסד ע"י הנזיר אלפונס ראטיספון, יהודי מומר יליד סטרסבורג, צרפת. הוא בנה בשנת 1874 את המנזר הגדול הנקרא על שמו ונמצא בלב ירושלים העברית, בצד בית־הכנסת ישורון ובקרבת בניני הסוכנות היהודית. שמו הרשמי של המנזר הוא סנט פטרוס, בצרפתית סנט פיאר, ונמצא בחסות ממשלת צרפת. במנזר מתגוררים נזירים מעטים יוצאי ארצות ובני עמים שונים.

בפרוץ הקרבות בירושלים במערכה לשיחרור ישראל, היה מנזר ראטיספון מקלט ליהודים ונזיריו הגישו את עזרתם האדיבה להם. בו השתכנו משפחות יהודיות שנמלטו מבתיהם שהיו בשכנות עם הערבים. ופה מצאו מעון ומקלט ילדים מישובים חקלאים מסביבות ירושלים.

בהקבלה למיסדר אבות־ציון מיסדר הנזירות גבירות־ציון (להלן).

נוטר־דם דא־פ׳ראנס

המנזר נוטר־דאם בירושלים נקרא בשמו הצרפתי המלא: נוטר־דאם דא־פ׳ראנס— גבירתנו (מרים אם ישו) של צרפת. מהבנינים הגדולים ביותר בירושלים. בנוי במרומי הר בולט יפה על פני צפונה של ירושלים, אל מול העיר העתיקה, בקרבת חומתה וחולש על שערה החשוב—שער שכם, המהווה בימינו המרכז החשוב ביותר של ירושלים הערבית (ציור).

המנזר נוטר דאם דא־פ׳ראנס — החזית פונה מזרחה אל מול הר הצופים והר הזיתים.

---

1 אבות דרבי נתן (א) לה.

המנזר נוטר־דאם נמצא ברשות מיוחד של נזירים צרפתים. נקראים בשם: אסמפסיוניסטים, קיצור משמם המלא: אבות אוגוסטין דא־לא־אסמפסיון [1]. במלה 'אסמפסיון' קוראים הנוצרים לעליתה למרום של מרים אם ישו הנוצרי.

בשנת 1887 התחילו הנזירים בהקמת מנזרם, המשמש מעון לחברי מיסדרם ואכסניה לעולי־רגל קתולים. בזמן האחרון השכירו חדרים ליהודים.

בכנסית־המנזר הזה מצוירות תמונות בעיקר מחיי הצלבנים. חבר במנזר זה היה הצרפתי ג'רמה־דיראן, חלוץ המחקר הפריהיסטורי בארץ־ישראל [2].

לנזירים האסמפסיוניסטים מנזר אחר הנמצא במורדו המזרחי של הר ציון, בימינו בתחום המוחזק בשלטון הירדן.

מנזר הישועים

מנזר הנזירים הישועים, הנמצא בצד רחוב דוד המלך וסמוך למלון דוד המלך, בנוי בטעם רב ומשקיף יפה על סביבתו אל מול העיר העתיקה, חומתה ומגדל־דוד המתרומם עליה. המנזר נבנה בשנת 1927. בה כנסיה על שם קדושם סנט אוגנטיוס לויולה, שפסלו ניצב בה. היה ספרדי ומיסד הישועים, בראשית המאה השש־עשרה. ביקר בירושלים בשנת 1523, בראשית שלטון התורכים בה.

חבר במיסדר הישועים מוסיף אחרי שמו את האותיות S.J.—Societatis Jesu —אגודת ישו.

במנזר מתגוררים נזירים יוצאי ארצות ועמים שונים. יש מהם חוקרים חשובים במחקר הארץ. ביחוד התפרסמו החפירות המדעיות שנערכו על־ידם בתלים קדומים הנקראים בשם הערבי: תלילאת ע'סוּל בערבות מואב אל מול יריחו, בימינו בתחומי שלטון הירדן. במוסד הישועים בירושלים אוסף עתיקות מענין מהחפירות הללו.

במנזר הישועים ספריה מצוינת בעיקר במדע המקרא, הברית־החדשה, הדת וארץ־ישראל. פתוחה גם לאזרחים והיא מהספריות הטובות ביותר בתחומי ישראל.

במנזר הישועים נערכים בכל שנה סמינריונים ובהם משתתפים נזירים חברי מיסדרים קתולים שונים, הבאים מכל העולם הנוצרי. הנזירים משתלמים גם בשפה העברית, עורכים טיולים בכל רחבי ישראל, ובעיקר באתריה ההיסטוריים ובמקומותיה הקדושים.

מנזר הלזאריסטים

נמצא ברחוב ממילה ובו מתגוררים נזירים בודדים. נוסד בשנת 1904 ונקרא על שמו של לזאר, אלעזר, קדוש נודע במסורת הנוצרים. היה תושב הכפר ביתניה, הסמוך לירושלים. ישו הנוצרי בעת ביקורו בכפר זה החיה אותו, כפי שמסופר בברית החדשה. בימינו מיושב הכפר ערבים ונקרא בערבית על שמו—אלעזריה.

מנזר הבנדיקטים

מנזר הבנדיקטים בנוי במרומי הר ציון, וניכר במגדלו הרם המתרומם אל מול חומה

1 בצרפתית: A.A.—Pères Augustines de l'Assomption.
2 Père Germer-Durand.

הדרומית של ירושלים העתיקה. במיסדר מתגוררים נזירים אחדים, יוצאי ארצות שונות: שווייץ, גרמניה וכו'.

מיסדר הבנדיקטים הוא מהקדומים ביותר בנזירות הקתולית. נוסד במאה הששית ע"י סנט בנדיקטוס, שחי באיטליה והמיסדר נקרא על שמו. חבר במיסדר זה מוסיף אחרי שמו את האותיות: O.S.B.—Ordinis Sancti Benedicti— מיסדר בנדיקט הקדוש.

מנזר הבנדיקטים בירושלים נקרא בשם הלטיני: דורמיסיון—התרדמה, קיצור משמו המלא: דורמיסיו סנטה מרים—תרדמת הקדושה מרים[1]. לפי מסורתם פה מתה, נרדמה לנצח, מרים אם ישו הנוצרי.

בנינו של הדורמיסיון חונך בשנת 1906, בימי שלטון התורכים בארץ, על מגרש שניתן במתנה מאת הסולטן התורכי לקיסר גרמניה וילהלם השני, לכבוד ביקורו בירושלים, בשנת 1898. הקיסר מסרו לרשות 'איחוד הגרמנים הקתולים של הארץ הקדושה' ובו השתכנו נזירים בנדיקטים.

אולם־התפילה ורצפתו במנזר הבנדיקטים מקושטים בציורים שונים (ציור).

המוזאיקה בקיר כנסית דורמיסיון.

משובצת במרומי הכופה מעל פני המזבח. דמותה של מרים נושאת את תינוקה ישו. בידו ספר פתוח ובו כתוב ביוונית: דברי הברית החדשה: „אני אור העולם"[1]. למטה משובצים דמויות שונות של נביאי ישראל ושמותיהם כתובים בצדיהן: מיכה, ישעיהו, ירמיהו, דניאל, חגי, זכריה ומלאכי. מעליהם מובאים בלטינית דברי ישעיהו הנביא: „הנה העלמה הרה וילדת בן וקראת שמו עמנואל"[2].

1 Dormitio Beatae Mariae Virginis (B.M.V.).

1 יוחנן ח, יב. 2 ישעיהו ז, יד.

הרצפה המקושטת באולם התפילה של הדורמיסיון.
סביב סמלי החדשים. בפנים סמלי קדושים נוצרים, ושמותיהם ושמות גביאים מפורסמים בישראל. במרכז הרצפה סמל 'השילוש' הנוצרי.
סביב כתובים בלטינית דברי משלי: „מעולם נסכתי מראש מקדמי ארץ: באין תהמות חוללתי באין מעינות נכבדי מים: בטרם הרים הטבעו לפני גבעות חוללתי" [1].

מנזרי הפרנציסקאנים

הפרנציסקאנים הם חברי מיסדר מהגדולים ביותר בעולם הנוצרי. נוסד בראשית המאה השלוש־עשרה, ונקרא על שם מיסדו, הנזיר האיטלקי סנט פרנציס דא־אזיסי, על שם מולדתו העיירה אזיסי באיטליה. ביקר גם בארץ־ישראל בשנת 1219, בתקופת הצלבנים.

מיסדר הפרנציסקאנים נקרא בשמו הלטיני: Ordinis Fratrum Minorum— מיסדר האחים הקטנים, ולפי זה נזיר פרנציסקאני מוסיף אחרי שמו את האותיות: O.F.M. מיסדר הפרנציסקאנים בארץ־ישראל נקרא בשם מיוחד: משמר הארץ הקדושה—Custodia Terrae-Sanctae. ולראש המיסדר התואר: שומר הארץ הקדושה— Custos Terrae Sanctae.

מרכז הפרנציסקאנים בארץ־ישראל נמצא בירושלים, בעיר העתיקה, במנזרם הגדול הידוע בשמו הלטיני: סנט סלבדור—Saint Salvador, ובצרפתית: סנט סוֹבר— Saint Sauveur— הקדוש המציל, כנויו של ישו הנוצרי. מנזר זה הוא הגדול ביותר בארץ ומשתרע ברובע הנוצרי, בקרבת קבר ישו. מגדלו הגבוה נשקף על פני הסביבה וגם על ירושלים הישראלית.

---

1 משלי ח, כג־כה.

בירושלים הישראלית יש לפרנציסקאנים כנסיה קטנה שנבנתה בשנת 1936, על הר ציון, בשכנות עם הבנין שבו מראים את קברו של דוד המלך. המסורת הנוצרית מספרת שבאותו מקום שמתחתיו נמצא קבר דוד, היה הבית שבעליתו נערך סדר הפסח—הסעודה האחרונה של ישו ותלמידיו. הנוצרים קוראים לעליה זו בשם הלטיני: קנאקולום— Coenaculum.הכנסיה הפרנציסקאנית הסמוכה נקראת על שמו ועל שם קדושם סנט פרנצים— Saint Francis ad Coenaculum.

ברשות הפרנציסקאנים הבנין הגדול בירושלים, הנקרא בשמו הלטיני: טרה סנקטה (באיטלקית: טרה סנטה)—אדמת הקודש. בו נמצאה זמנית האוניברסיטה העברית והספריה הלאומית.

בכפר עין־כרם, הסמוך לירושלים, יש לפראנציסקאנים כנסיות חשובות. לפי מסורת הנוצרים נולד בכפר זה יוחנן המטביל, שקדושתו רבה בחייהם. בברית החדשה מסופר על לידתו להוריו זכריה ואלישבע: „ויאמר אליו מלאך: אל תירא זכריה, כי תפילתך עלתה לרצון, ואלישבע אשתך תלד לך בן וקראת שמו יוחנן, והיה לך לשמחה ולששון, ורבים בהיולדו יעלוזו... אנוכי גבריאל העומד לפני האלוהים, שולחתי לדבר אליך ולבשרך כזאת. ותקם מרים בימים ההם ותחש ללכת ההרה אל עיר־יהודה, ותבוא בית זכריה ותפקוד את אלישבע רוח הקודש... וימלאו ימי אלישבע ללדת, ותלד בן... וימלא זכריה אביו רוח הקודש וינבא לאמור: ברוך ה' אלוהי ישראל, כי פקד ושלח פדות לעמו“ [1].

לפי מסורת נוצרית קדומה 'עיר־יהודה' הנזכרת היא זהה עם עין־כרם. הנוצרי תיאודוסיוס, בשנת 530, מספר: „מירושלים אל המקום שבו חייתה אלישבע אמו של יוחנן המטביל הוא חמשה מילין“. המרחק מתאים לעין־כרם שרק בדורות הבאים מובא שמה בספרות של הנוצרים. רבים מעולי־הרגל הנוצרים נהגו לקרוא לעין־כרם—בית־זכריה *, או על שם בנו: יוחנן הקדוש בהרים **.

בעין־כרם יש לפרנציסקאנים שני מנזרים חשובים. האחד בנוי לפי דבריהם במקום לידתו של יוחנן המטביל ובו כנסיה מפוארת (ציורים).

מגדל מעל כנסית יוחנן המטביל, בעין־כרם.
בנויה במקום לידתו, לפי המסורת הנוצרית.

---

1 לוקס א, יג־סח. 2 ירמיה י, א.

* Domus Zachariae.

** בצרפתית: Saint Jean in Montana
באיטלקית: Giovanni in Montana.
בספרדית: San Juan in Montana.

תוכנית מנזר הלידה של יוחנן

1—2) כניסות. 3) חדר השומר. 4) כניסה אל המנזר. 5) כנסיה אל הכניסה. 6) מזבח 7) כניסה למערה שבה נולד יוחנן, לפי המסורת הנוצרית (ראה בציור הבא).

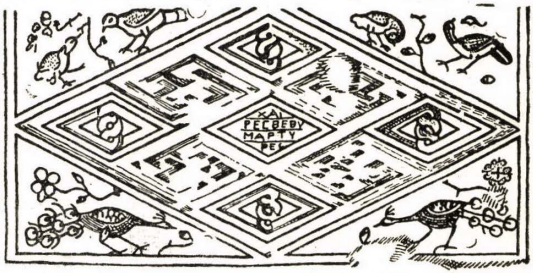
בירכתי אולם התפילה מערה קטנה, שבה לפי המסורת נולד יוחנן להוריו זכריה ואלישבע, שהיו ממשפחות הכוהנים בישראל. מעל הכניסה אל מערה זו בנויה קשת ועליה כתובים בלטינית דברי הברית־החדשה הנזכרים (ציור).

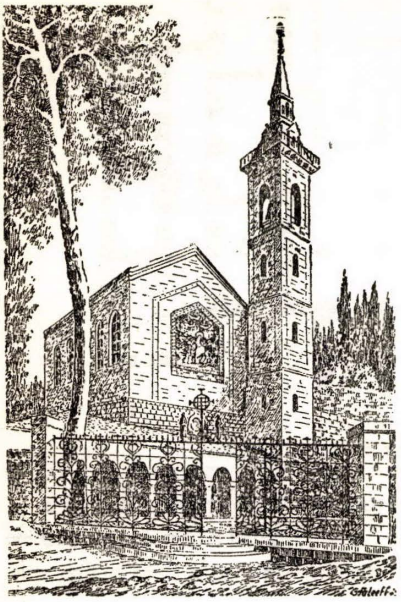
הקשת מעל הכניסה אל מערת יוחנן

עליה כתוב בלטינית דברי הברית־החדשה „ברוך ה׳ אלוהי ישראל, כי פקד ושלח פדות לעמו״.

במרתפי הכנסיה שרידים קדומים וגם מוזאיקות מימי הביזאנטים בארץ (ציור).

מוזאיקה בכנסית יוחנן המטביל, בקירוב מהמאה הששית לסה״נ. בה משובצים צפרים וגם שני טווסים, ובמרכזה כתוב ביוונית: ׳הו אתם הקדושים לאלוהים׳.

כנסית 'הביקור' בעין־כרם.
בחזית הבנין משובצת מוזאיקה חדשה המראה את 'ביקורה' של מרים מנצרת בעין־כרם — בעירו של זכריה ואלישבע אשתו (ראה בציור הבא).
הכנסיה החדשה בנויה על חלקים קדומים ובהם אבני גזית גדולות.

מנזר אחר של פרנציסקאנים בעין־כרם בנוי במורד ההר הסמוך, אל מול כנסית יוחנן, במקום בית הקיץ של הוריו, זכריה ואלישבע. אליהם באה מרים אם ישו הנוצרי לביקור, כפי שמסופר בברית־החדשה, ולפיכך קוראים הנוצרים למנזר ולכנסיה בשם: 'ה ב י ק ו ר' Visitation (ציור).

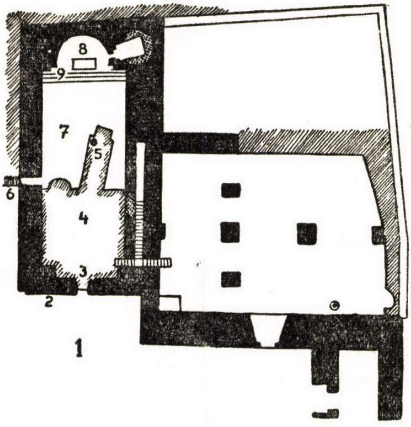

בקיר הכנסיה מבחוץ משובצת מוזאיקה חדשה המציגה את עליתה של מרים מעירה נצרת בגליל אל עין־כרם ביהודה (ציור).

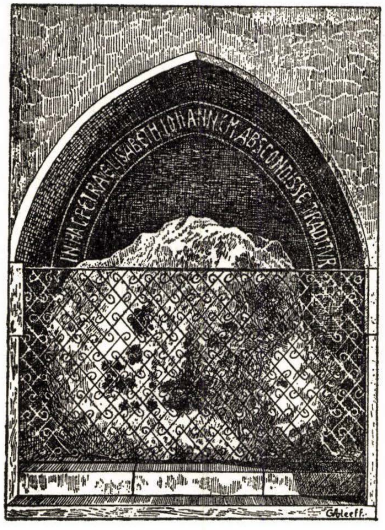
מוזאיקה חדשה משובצת בחזית כנסית הביקור.

מרים רוכבת על חמור בדרכה מנצרת עירה, אל עין־כרם העיר של אלישבע וזכריה הורי יוחנן. למטה כתובים בלטינית דברי הברית החדשה:
"Exurgens autem Maria in diebus illis ablit in montana cum festinatione, in civitatem"—„ותקם מרים בימים ההם ותחש ללכת ההרה אל עיר יהודה" (לוק א, לט).

כנסית 'הביקור' של ימינו בנויה על יסודות יותר עתיקים ובה שתי קומות (ציור). בקומה התחתונה של כנסית 'הביקור' שמורה אבן שלפי האגדה נבלע בה יוחנן התינוק, מפני רודפיו, שבאו לחפשו מטעם הורדוס השליט (ציור).

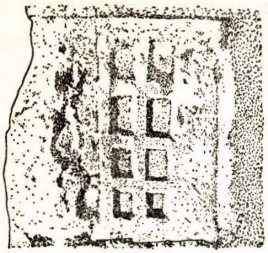

תוכנית כנסית 'הביקור'.
בה שתי קומות:
1—5) קומה ראשונה.
6—9) קומה שניה.
קומה ראשונה: 1) החצר. 2) קיר עתיק. 3) כניסה. 4) אולם תפילה ועל קירותיו ציורים שונים מחיי אלישבע וזכריה בעלה. בקיר מ־ימין שמורה אבן על שם יוחנן בנם (ציור הבא). 5) בור קדום למי גשמים.
קומה שניה: 6) כניסה. 7) אולם תפילה ובקירות ציורים שונים. 8) מזבח. 9) אבן עתיקה ובה גו־מות, כעין צורת האפוד של הכהן בימי קדם (ראה בציור הבא).

האבן שבה נבלע יוחנן מפני רודפיו.
שמורה בכנסית 'הביקור' בעין־כרם.
סביב כתוב בלטינית:
in hac petra Elisabeth Johannem abscondisse traditur
„בסלע זה החביאה אלישבע את יוחנן".

בקומה העליונה של כנסית 'הביקור' אולם תפילה גדול ובו שקועים חלקים קדומים יותר. באבן אחת בקיר חקוקים מרובעים. הנזירים מספרים שזוהי צורת האפוד 'אורים ותומים', שהיה על חזה הכהן הגדול, רמז לזכריה אבי יוחנן, שהיה ממשפחת הכוהנים בישראל ושרת בבית־המקדש (ציור).

אבן עתיקה
בקיר הכיפיה בכנסית 'הביקור'.
לפי אמונת הנוצרים זו צורת האפוד שזכריה הכהן היה נושא על חזהו, בעת עבודתו בבית־המקדש בירושלים.

בסביבות עין־כרם מערבה, בקרבת מושב אבן־ספיר, מנזר של פרנציסקאנים, בנוי על מערה קטנה שבה התבודד, לפי המסורת הנוצרית, יוחנן בצעירותו, בראשית חייו כנזיר. הנוצרים מאמינים שזהו 'המדבר' הנזכר בברית החדשה, בתאור חיי יוחנן: „ויגדל הילד ויחזק ברוח ויתגורר במדבר, עד יום הראותו אל ישראל" [1]. הנוצרים קוראים למנזר זה: מדבר יוחנן*. הואיל ויוחנן התגזר אחר כך במדבר־יהודה, קוראים לזה הסמוך לעין־כרם—'המדבר הראשון של יוחנן'.

המנזר בנוי במורד תלול של הר השופע אל נחל שורק, בסביבה הררית נהדרת. הערבים קראו למנזר: אלחביס, שפירושו מערת נזיר מתבודד. בצד המערה נובע מעין קטן. במרחק־מה מהמנזר במעלה ההר, בנוי בנין קטן בחלקו עתיק, המשמש מקום תפילה. בו חצוב קבר קדום. מסורת נוצרית מספרת שאלישבע יחד עם תינוקה יוחנן נמלטו מפני הרומאים אל המקום הזה ופה היא מתה.

מנזרי נזירות קתוליות

סנט וינסאן דא־פול S. VINCENT DE PAUL (Filles de la Charité)

מנזר גדול בין רחובות ממילה ושלמה המלך. הנזירות הנקראות 'אחיות החסד', הן ברובן צרפתיות. ראשית פעולתן בירושלים בשנת 1886.

מנזרן נקרא על שם סנט וינסן דא־פול, כומר צרפתי שיסד את המיסדר הזה, בראשית המאה השבעה־עשרה. במנזר מוסד לעיוורים ובית־יתומים בטיפול הנזירות, העובדות גם בתפירה וברקמה הנמכרת לתושבים ומזה פרנסתן.

מנזר אחיות 'המחרוזת' SOEURS DU SAINT ROSAIRE

ברחוב ממילה ובקרבת רחוב המלך ג'ורג', אל מול גן העצמאות. נקרא על המחרוזת הקדושה, רוזר בלע"ז, המסמלת את סידרת התפילות אל ישו ואל מרים אמו.

המנזר נוסד ב־1880. אליו נוסף, לפני שנים אחדות, אגף חדש ובו כנסיה מפוארת.

המיסדר 'אחיות המחרוזת' נוסד בשנת 1880 ע"י האב הערבי־נוצרי טאנוס בעירו נצרת. הנזירות הן ברובן ערביות נוצריות מבנות הארץ ועוסקות בעיקר בחינוך ילדים. לאחיות המחרוזת מעון גם בעין־כרם השכנה.

1 לוקס א, פ. * בצרפתית: Desert de Saint Jean.
באנגלית: The Desert of S. John. באיטלקית: Il Deserto di S. Giovanni.

מנזר אחיות פרציסקאניות SOEURS FRANCISCAINES

בין השכונות רחביה, קוממיות (טלביה) וקרית־שמואל. הנזירות ברובן איטלקיות. הן גם נקראות 'אחיות פרנציסקאניות של מרים הטהורה' *.

מנזר סנט קליר SAINTE CLAIRE (Clarisses)

בקרבת תחנת הרכבת וסמוך לדרך אל תלפיות ואל בית־לחם ובצד הדרך אל צפון־תלפיות ואל בנין או"ם, על גבול ישראל הנוגע בשלטון הירדן. הנזירות ברובן צרפתיות. המנזר נבנה בשנת 1884 ונקרא כשם מיסדת המיסדר סנט קליר, נזירה איטלקית במאה השלוש־עשרה.

מנזר בורומיאום SAINT CHARLES BORROMEOS

במושבה הגרמנית, בקרבת תחנת הרכבת והחשמל. הנזירות הן גרמניות, חברות מיסדר הנקרא על שם מיסדו: סנט שרלס בורומיאוס, נזיר איטלקי במאה השש־עשרה.

מנזר סנט ג'וסף SAINT JOSEPH DE L'APPARITION

ברחוב הגביאים. בו נמצא בימינו סניף אחד של בית־החולים הדסה. הנזירות ברובן צרפתיות, חברות מיסדר הנקרא על שם יוסף (בלעז: ג'וסף) בעלה של מרים, שאליו התגלה המלאך והודיע לו שיברח עם מרים והתינוק ישו מפני רודפיהם. ולפיכך כנויו הנוצרי: יוסף של ההופעה.

מנזר הפולניות סנט אליזבת SAINTE ELIZABETH (Dom Polski)

בין השכונות מאה־שערים, בתי אונגרן ומורשה (מוצררה). הנזירות הן פולניות, חברות מיסדר הנקראת על שם אליזבת (אלישבע), קדושה מהמאה השלוש־עשרה. היתה בת מלך אונגריה, ואחרי שבעלה נהרג במסע צלב היתה לנזירה והתקדשה בכנסיה הקתולית.

האחיות הקטנות של ישו PETITS SOEURS DE JESUS

„האחיות הקטנות של ישו' אינו נזירות במובן המקובל, שוכנת במנזר קבוע, אלא חיות בין עניים ומסכנים ומגישות להם את עזרתן. ראשית בואן אל ירושלים בשנת 1950.

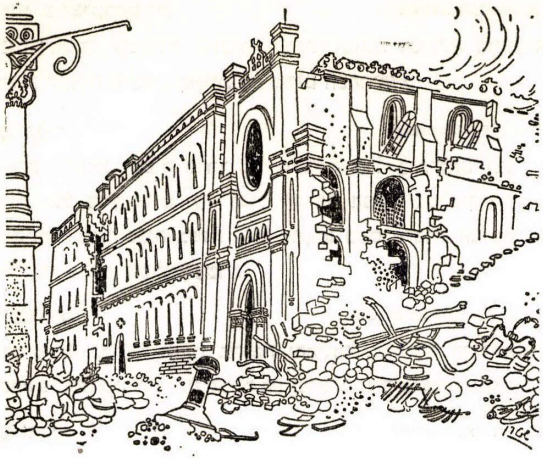
האחיות המתקנות SOEURS DE MARIE REPARATRICE

קרוב לרחוב יפו וסמוך למנזר נוטר־דאם, לצד חומת העיר העתיקה. נבנה בשנת 1888. במלחמת השיחרור, בשנת 1948, נהרס המנזר בקרבות הקשים שהתחוללו סביבו בין הכוחות היהודים וחיילי הלגיון הערבי, שניסו לפרוץ בסביבה זו אל ירושלים היהודית (ציור בעמוד הבא).

האחיות המתקנות עברו לעיר העתיקה אל המנזר סנט אן, קרוב לשער־האריות.

---

* Le Suore Francescane Missionarie d'Coure Immacolato di Maria.

המנזר החרב של 'האחיות המתקנות', בקרבת המנזר נוטר־דאם.

גבירות־ציון DAMES DE SION

מנזר בעין־כרם של נזירות השייכות למיסדר מקביל למיסדר אבות־ציון, בעלי המנזר רטיסבון בירושלים. בגנו של המנזר בעין־כרם נמצא קברו של הנזיר ראטיסבון שמת בשנת 1884.

מנזרי אורתודוקסים־יוונים

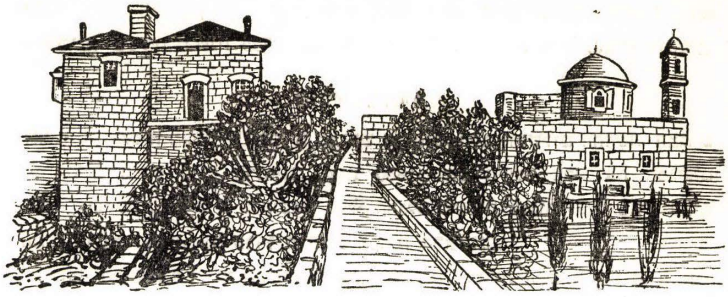
מנזר סנט סימון

בשכונת גונן (קטמון). נקרא על שם סנט סימון—שמעון הקדוש שהכיר בישו הנוצרי, בעודו תינוק רך, שיהיה המשיח, כפי שמסופר בברית החדשה: „והנה איש היה בירושלים ושמו שמעון, איש צדיק וחסיד. ומחכה לנחמת ישראל, ורוח הקודש נחה עליו: ודבר נגלה לו ברוח הקודש, כי לא יראה מות עד אשר יראה את משיח ה': ויבוא ברוח אל בית־המקדש והאבות הביאו את הילד ישו... ויקחהו על זרועותיו ויברך את האלוהים, ויאמר:... כי ישועתך ראו עיני... אור להאיר לגוים" [1]. לפי המסורת הנוצרית פה היה ביתו ובכנסיה מראים גם את מקום קברו במערה קטנה חצובה בסלע (ציור בעמ' הבא).

עולי־רגל נוצרים בסוף תקופת ימי־הביניים מזכירים לראשונה את המקום על שם סנט סימון בירושלים ואחדים גם מתארים אותו.

בצד הכנסיה בנין ששימש מעון קיץ לפטריאך האורתודוקסי־היווני בירושלים. בו נמצא בימינו בית־הבראה לילדים חולי פוליו. השכונה קטמון הסמוכה נבנתה בידי אורתודוקסים־יוונים ונקראת על שם המנזר סנט סימון. עיין בעמ' 221.

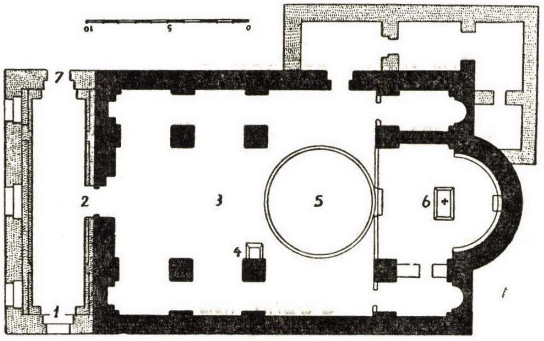
1 לוק ב, כה־ל.

כנסית סנט סימון—מימין.
משמאל: בנין ששימש מעון לאפטריארך היווני. בימינו נמצא בו מוסד לילדים משותקים.

מנזר המצלבה

בבקעה קטנה בשיפולי השכונה רחביה ולרגלי ההר שעליו בנויה הקריה. המנזר הנוצרי הקדום ביותר בתחומי ירושלים הישראלית. ראשיתו בימי שלטון הביזאנטים בארץ. לפי המסורת הנוצרית נבנה במקום שגדל העץ, שממנו הכינו את הצלב שעליו צולב ישו הנוצרי. לפיכך נקרא המצלבה, בערבית אלמצלבה, או דייר א־צליב, דומה לשמו הנוצרי—מנזר הצלב. האגדה מספרת כי לוט נטע את העץ הזה לכפר על עוונותיו. במנזר כנסיה עתיקה ואפלה. בה מראים את מקום צמיחת העץ. ברצפה משובצת מוזאיקה קדומה מקושטת בציורי חיות ועופות (ציור).

תוכנית הכנסיה הקדומה במנזר המצלבה.
1) הכניסה אל המנזר. 2) הכניסה אל הכנסיה. 3) אולם התפילה. 3) מושב האפטריארך. 5) הכיפה 6) המזבח. 7) הכניסה אל בניני המנזר.

המצלבה נבנתה בראשיתה בידי נוצרים גיאורגים (גרוזיאנים), שבאו מארצם בהרי קוקאז, ברוסיה. מסורתם מספרת כי מלך גיאורגיה הראשון בנה את המנזר בימי ביקורו בירושלים. בו התגורר גם גדול משוררי גיאורגיה—שותה רוסטאבלי, בראשית המאה השלוש־עשרה. ביחוד מפורסמת יצירתו הספרותית 'האיש בעור הברדלס'. גם בימי־הביניים התגוררו כאן נזירים גיאורגים. רבי בנימין מטודילה

שביקר בירושלים בקירוב בשנת 1170, מזכיר בין תושביה גם „גורגיין", הם הגיאורגים. בקירוב בשנת 1755 עבר מנזר המצלבה לידי היוונים־האורתודוקסים.

מנזרי הרוסים

מנזר רוסי וכנסיה מפוארת נמצאים במגרש הרוסים, בלב ירושלים החדשה. המגרש רחב־הידים נרכש בידי הרוסים בשנת 1860, והם הקימו עליו את הבנינים לצורכי מפעליהם הדתיים ולאיכסון עולי־הרגל, ברוסית בוגומולצי, שהיו באים בהמוניהם אל הארץ, עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה.

אחרי הכיבוש הבריטי השתכנו בבניני הרוסים מוסדות ממשלה שונים. בימינו נמצאים בהם: משרדי המשטרה, בתי המשפט ומוסדות ממשלה אחרים.

על הבנינים הרוסים בירושלים, ובצדי השער המוביל אל מגרש הרוסים קבוע לרוב סמלם המיוחד ובו כתובים ברוסית דברי ישעיהו הנביא: „למען ציון אל אחשה ולמען ירושלם לא אשקוט" (ציור).

סמל הנזירים הרוסים.

בו תשליב של שתי האותיות ק—ר, מהמלה: קריסטוס, היינו ישו הנוצרי. בצדיו האותיות היווניות: אלפא אומגה, האות הראשונה והאות האחרונה בא־ב' היווני. זה מסמל את האלוהים הכל יכול, כפי שכתוב בברית החדשה: „אני האלפא והאומגה, הראש והסוף" [1]. סביב הסמל כתובים בכתב רוסי קדום, דברי ישעיהו הנביא: „למען ציון לא אחשה ולמען ירושלם לא אשקוט" [2].

בעין־כרם הסמוכה לירושלים, נמצאת שכונה רוסית גדולה, בנויה במעלה ההר ונשקפת יפה על פני הסביבה ההררית. בה בתי אכסניה, כנסיה ומנזר שבו מתגוררות נזירות רוסיות, רובן זקנות. הרוסים קוראים למרכזם בעין־כרם בשם 'מנזר־ההר', לזכר ביקורה של מרים במקום הזה, כמסופר בברית־החדשה: „ותקם מרים בימים ההם ותחש ללכת ההרה"... [3]. הערבים קראו לאזור הרוסים בעין־כרם בשם הערבי: אלמוסקוביה, מהמלה מוסקוב, הם הרוסים הנקראים על שם מוסקבה בירתם.

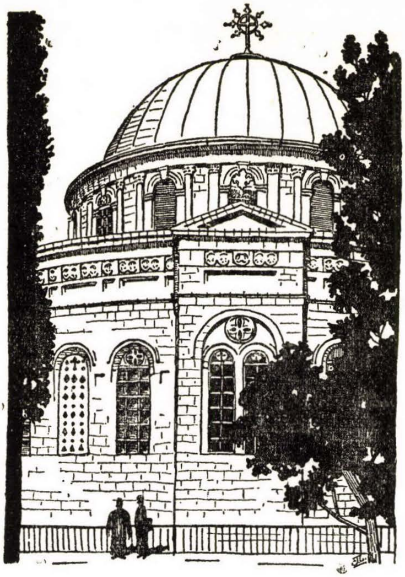
מנזר החבשים

בירושלים הישראלית ישנה קהילה קטנה של חבשים נוצרים, הנקראים גם אתיופים או אבסינים, וברובם חיים על כספים הנשלחים אליהם מארצם. בלב ירושלים היהודית בנויים מנזרם וכנסיתם, הנשקפת מרחוק בכיפתה הרמה והירוקה. הרחוב העובר בצד הכנסיה נקרא על שמם—רחוב החבשים, בלועזית רחוב האבסינים, בשער אל החצר שבה בנויה כנסיתם, חקוקים במשקופו דמויות של אריות—סמל מלכות החבשים, בלווית כתובת בלשונם הקדושה (ציורים).

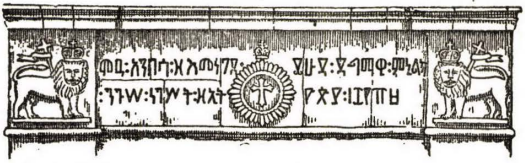
1 חזון יוחנן א, ח. כא, ו. 2 ישעיה סב, א.
3 לוק א, לט— Gornensky Convent.

נזיר חבשי.

כנסית החבשים בירושלים.

המשקוף בשער הכניסה אל חצר כנסית החבשים בירושלים.

בכל צד של המשקוף חטוב אריה—סמל של בית המלכות במדינת חבש.

בצדי האריה כתובים בחבשית דברי הברית־החדשה: „הנה גבר אריה משבט יהודה"... [1]

בקרבת הכנסיה החבשית, ברחוב הנביאים, נמצא בנינם הגדול של החבשים שנבנה ע"י ממשלתם. בו הקונסוליה החבשית וחבר העובדים עם משפחותיהם. בבנין זה התגורר קיסר חבש כאשר גלה מארצו, אחרי שנכבשה בידי האיטלקים (צ).

המוזאיקה המשובצת בקיר בנין החבשים ברח' הנביאים בירושלים

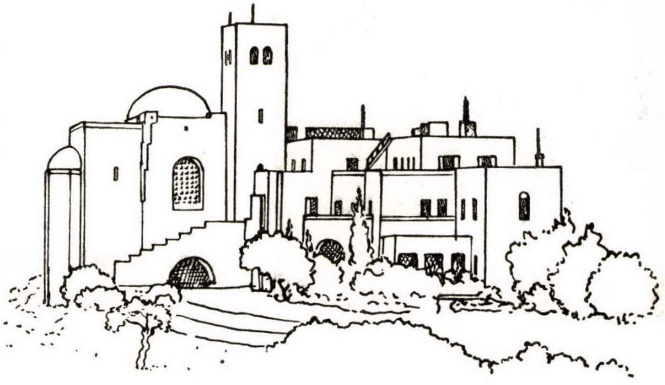
בכתובת החבשית כתוב: „מצאצאי אריה יהודה, מנליך השני, מלך המלכים של אתיופה". לפי מסורת החבשים היתה מלכת שבא מלכה חבשית ובעת ביקורה אצל שלמה המלך בירושלים קיבלה ממנו את דגל יהודה עם דמות אריה, ולפיכך גם אריה יהודה הוא סמל החבשים [2].

1 התגלות ה, ה. 2 כך מספר גם יוסף בן־מתתיהו (פלביוס) בספרו קדמוניות ח, ו, ה. ארץ שבא מתורגמת אתיופיאס—חבש.

כנסיות ומוסדות של פרוטסטאנטים

הכנסיה הסקוטית SCOTTISH CHURCH

בנויה במרומי גבעה בקצה רחוב דוד המלך, בקרבת תחנת הרכבת, אל מול הר ציון. נקראת על שם סנט אנדריוס בן הגליל, מחסידיו הראשונים של ישו והתקדש במסורת הנוצרית[1]. הכנסיה נבנתה בשנת 1927, לזכר החיילים הסקוטים שנפלו בכיבוש הארץ בידי הבריטים, במלחמת העולם הראשונה.

הכנסיה הסקוטית — מראה כללי מהמערב

ברצפת אולם התפילה של הכנסיה הסקוטית קבועה טבלה עשויה נחושת לזכר מלכה המפורסם של סקוטיה רוברט ברוס, שמת בשנת 1329. הוא ציווה לקבור את לבו בירושלים. אולם השליח שיצא עם הלב בקופסת כסף, נהרג בספרד. הלב הוחזר אל סקוטיה ונטמן בכנסית מלרוז וגופו קבור בכנסית דנפ׳רמלין הקדושה לסקוטים (ציור).

טבלת הזכרון לרוברט ברוס
בכנסיה הסקוטית בירושלים. בה כתוב באנגלית:

IN REMEMBRANCE OF THE PIOUS WISH OF KING ROBERT BRUCE THAT HIS HEART SHOULD BE BURIED IN JERUSALEM. GIVEN BY THE CITIZENS OF DUNFERMLINE AND MELROSE IN CELEBRATION OF THE 6TH CENTENARY OF HIS DEATH. 1329—7th JUNE—1929

לזכר משאלתו החסודה של המלך רוברט ברוס, שלבו יקבר בירושלים. נדבת האזרחים של דנפרמלין ומלרוז. בחגיגת המאה השישית אחרי מותו. 1329, 7 יוני, 1929.

1 Saint Andrew's Church.

....

ימק"א YMCA—YOUNG MEN CHRISTIAN ASSOCIATION

מהבנינים הגדולים ביותר בירושלים. הוקם ע"י 'איחוד הצעירים הנוצרים', בתרומתו של נדיב בארצות־הברית. הבנין משמש אכסניה ומועדון לאספורט. בו גם ספריה ואוסף עתיקות. רוב הבאים אליו הם יהודים.

על מגדלו הבולט על פני סביבתו, וממנו תצפית נהדרת על פני ירושלים, חקוקות דמויות אגדתיות, מלאכי השרפים, כפי שמתוארים בחזונו של ישעיהו הנביא: „שרפים עמדים ממעל לו שש כנפים, שש כנפים לאחד בשתים יכסה פניו ובשתים יכסה רגליו ובשתים יעופף וקרא זה אל זה ואמר קדוש קדוש קדוש ה' צבאות מלא כל הארץ כבודו" [1].

כנסית סנט פול SAINT PAUL

בקרבת מאה־שערים ומורשה (מוצררה). נקראת על שם פאולוס, באנגלית פול, מתלמידיו המובהקים של ישו הנוצרי ומהקדושים המפורסמים במסורת הנוצרית. על שמו היה נקרא גם הרחוב העובר בצד הכנסיה, עכשו—רחוב שבטי ישראל. הכנסיה היא של פרוטסטאנטים־ערבים.

כנסית הבפטיסטים JERUSALEM BAPTIST CHURCH

בקרבת רחוב המלך ג'ורג', בין השכונות גן־רחביה ונווה־בצלאל. הבפטיסטים בעלי הכנסיה הזאת הם נוצרים אמריקאים. נקראים על שם יוחנן המטביל, בלע"ז סנט ג'ון די בפטיסט, שנולד לפי מסורת הנוצרים בעין־כרם הקרובה לירושלים.

כנסית הנזרינים CHURCH OF NAZARENE

בצד רחוב דוד המלך, על־יד בנין ימק"א וברחוב לינקולן. הכנסיה שייכת לאנשי הכת הנזרינית, שנוסדה במחצית המאה התשע־עשרה. השם נזרינים היא צורה יוונית של נוצרים, כפי שנזכר בברית החדשה [2].

בית־האדוונטיסטים ADVENT HOUSE

בקרבת בנין ימק"א ברחוב לינקולן, המסתעף מרחוב דוד המלך. אדוונט היא מלה אנגלית ופירושה ההתגלות השניה של ישו הנוצרי. האדוונטיסים הם נוצרים שומרי שבת. הבית הוקם בידי האדוונטיסים בארצות־הברית ובאפריקה הדרומית.

סמינר השוואדי לתיאולוגיה SWEDISH THEOLOGICAL SEMINARY

ברחוב הנביאים. בו משתלמים צעירים מארצות סקנדינביה בתורת היהדות וישראל. הבית נקרא בשם 'תבור' לפי הכתוב בתהלים: „תבור וחרמון בשמך ירננו" [3]. הבית נבנה ע"י קונרד שיק, חוקר ירושלים נודע בסוף המאה התשע־עשרה.

הכנסיה האמריקאית AMERICAN GOSPEL CHURCH

ברחוב הנביאים ובגבול זכרון־משה. שייכת למיסיון הפרוטסטאנטי 'האחווה הנוצרית', מארצות־הברית. על־יד הכנסיה הוקם, בשנת 1959, 'המכון הישראלי־אמריקני', ללימוד המקרא והארץ, לתלמידים הבאים מארצות־הברית.

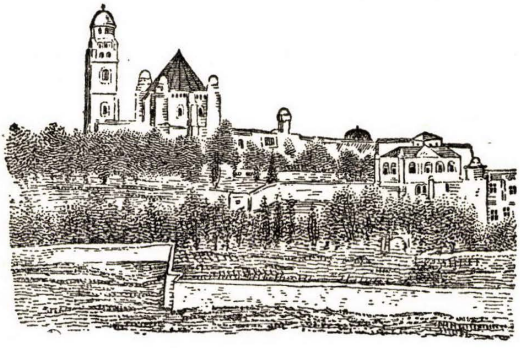
קהילות אלוהים ASSEMBLIES OF GOD

מרכז מיסיוני ברחוב ממילה, בפינת רחוב המלך ג'ורג'.

1 ישעיה ו, ב—ג. 2 מפעלי־השליחים כד, ה. 3 תהלים פט, יג.

קבר דוד המלך

קבר דוד המלך במרומי הר ציון הוא מהמקומות הקדושים והנערצים ביותר בישראל. בירכתי הקומה התחתונה, בחדר קטן, בנויה מצבה על שם דוד המלך. המצבה מכוסה יריעה ועליה מונחים כתרי תורה, שהובאו מקהילות שונות בגולה שנחרבו במלחמת העולם השניה. מעבר למצבה, בקירו המזרחי של החדר בנוי שקע הפונה בכיוון אל הר הבית, מקום המקדש בימי קדם.

הר ציון וקבר דוד המלך

הכיפה השחורה מימין בנויה בבנין שבו מראה המסורת את קבר דוד המלך.

החדר הסמוך אל המצבה משמש מקום תפילה ליהודים ובו ארון הקודש. בקירו הדרומי של חדר זה, ישנו שקע, מיחראב בערבית, שאליו פונה הערבי בתפילתו והוא מעיד שפה היה גם מקום תפילה למוסלמים (ציור בעמוד הבא).

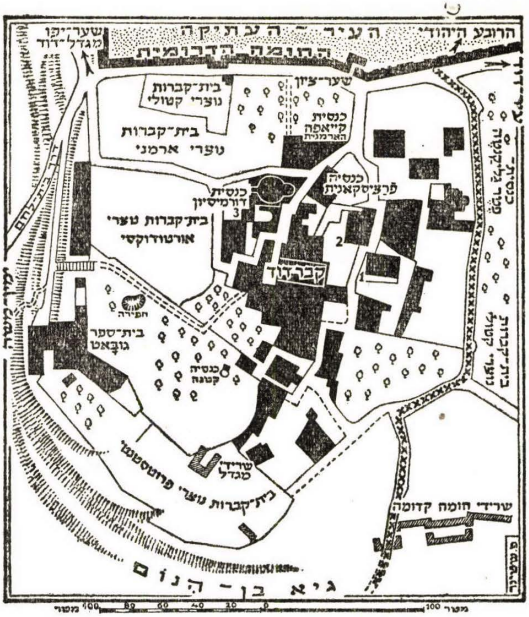
תולדות קברי בית דוד

דוד המלך נקבר בעירו, כפי שמסופר בספר מלכים: „וישכב דוד עם אבתיו ויקבר בעיר־דוד“ [1]. בה נקברו גם שלמה, רחבעם ומלכי יהודה אחרים. על כל אחד מהם נאמר בנוסח הידוע: „וישכב... ויקבר עם אבתיו בעיר־דוד“, או „בקבורתו עם אבתיו בעיר־דוד“.

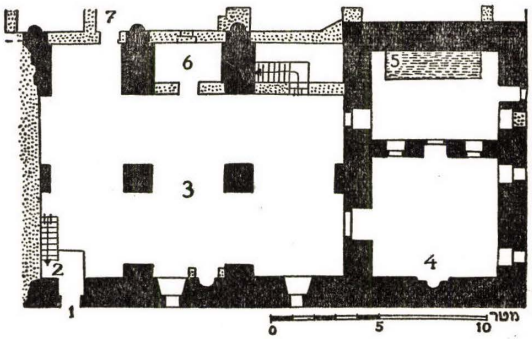
מסופר על אסא המלך: „וישכב אסא עם אבתיו... ויקברהו בקברתיו אשר כרה לו בעיר־דויד וישכיבהו במשכב אשר מלא בשמים וזנים מרקחים במרקחת מעשה, וישרפו לו שרפה גדולה עד למאד“ [2]. מלכים שנהרגו בשדה הקרב הובאו לקבורה אל עיר־דוד. אחזיה המלך נהרג במגידו, בעמק יזרעאל: „וירכבו אתו עבדיו ירושלמה ויקברו אתו בקברתו עם אבתיו בעיר־דוד“ [3]. אמציה המלך נהרג בעיר לכיש, ביהודה: „וישאו אתו על הסוסים ויקבר בירושלם עם אבתיו בעיר דוד“ [4].

---

1 מלכים־א, ב, י. 2 דה״י־ב, טז, יג־יד. 3 מלכים־ב, ט, כח. 4 שם יד, כ.

מפת הר ציון:
קבר דוד המלך והבניינים סביבו.
הקבר נמצא במרומי הר־ציון—769 מ' מעל פני הים התיכון. בגבול הר ציון, מערבה־דרומה, עובר גיא בן־הנום היורד אל נחל קדרון.
בימינו עובר במורדו המזרחי של הר ציון גבול ישראל XXXX הנוגע בשטח המוחזק בידי צבא הירדן.

תוכנית הבנין שבו קבר דוד המלך (קומה ראשונה)
1. כניסה. 2. מדרגות אל קומה שניה. 3. אולם גדול. 4. חדר תפילה קטן. בקירו הדרומי בגוי שקע הפונה דרומה. 5. המצבה על שם דוד המלך. 6. חדר קטן. 7. יציאה אל חצר פנימית.
תוכנית הקומה העליונה, ראה בעמוד 332.

על חזקיהו המלך מסופר: „וישכב יחזקיהו עם אבתיו, ויקברהו במעלה קברי בני־דויד וכבוד עשו לו במותו כל יהודה וישבי ירושלם" [5]. שאלו חכמים: „מה כבוד עשו לו?—בית־וועד בנו למעלה מקברו של חזקיהו. בשעה שהיו הולכים לשם, היו אומרים לו: למדנו!... ספר תורה נתנו למעלה מקברו של חזקיהו ואמרו: זה שהוא מוטל בארון זה, קיים מה שכתוב בזה. ורבנן אמרו: הציעו לו טפטיות (מרבדים) מפתח בתיהם עד קברי בני דוד. וכל כך למה?—כדי שלא יתיחפו רגליהם" [6]. חכמים הוסיפו על דברי המקרא: „ויקברהו במעלה קברי בני דויד"—אצל מעולים שבמשפחה, ומאן נינהו?—דוד ושלמה... „וכבוד עשו לו במותו" — מלמד שהושיבו ישיבה על קברו... שיצאו לפניו שלשים ושנה אלף חלוצי כתף"... [7].

יאשיהו המלך נהרג במגידו, אשר בעמק יזרעאל, במלחמתו נגד פרעה נכו מלך מצרים, כפי שמסופר בספר מלכים: „וירכבהו עבדיו מת ממגדו ויביאהו ירושלם ויקברהו בקברתו". ובספר דברי־הימים כתוב: „ויעבירהו עבדיו מן המרכבה וירכיבהו על רכב המשנה אשר לו ויוליכהו ירושלם וימת ויקבר בקברות אבתיו וכל יהודה וירושלם מתאבלים על יאשיהו" *[7].

מלכי יהודה אחדים לא נקברו בקבר המשותף של אבותיהם, אלא במקומות אחרים. מסופר על יואש המלך: „ויקברהו בעיר־דויד ולא קברהו בקברות המלכים" [8]. עוזיה המלך לא נקבר בקבר דוד „כי אמרו מצורע הוא" [9].

קברי המלכים בירושלים נזכרים בדברי ירמיהו הנביא: „בעת ההיא, נאום ה' ויציאו את עצמות מלכי יהודה ואת עצמות שריו... מקבריהם. ושטחום לשמש ולירח וכל צבא השמים אשר אהבום ואשר עבדום... לא יאספו ולא יקברו לדמן על פני האדמה יהיו" [10]. הנביא יחזקאל מדבר קשות על קברי המלכים הסמוכים לבניני המקדש ומטמאים את קדושתו: „ולא יטמאו עוד בית־ישראל שם קדשי, המה ומלכיהם בזנותם ובפגרי מלכיהם במותם. בתתם ספם את ספי ומזוזתם אצל מזוזתי והקיר ביני וביניהם וטמאו את שם קדשי... עתה ירחקו את זנותם ופגרי מלכיהם ממני" [11].

בימי נחמיה, שעלה אל ירושלים בקירוב בשנת 445 לפני סה"נ, היו קברי דוד ידועים. בחלוקת ירושלם לשרים השונים נתן נחמיה לשר אחד את חלקו: „עד נגד קברי דויד" [12]. בתקופה יותר מאוחרת מספרים חכמים: „קברי בית דוד... היו בירושלים ולא נגע בהם אדם מעולם... מחילות היתה להן והיתה מוציאה הטומאה לנחל קדרון" [13]. נחל קדרון עובר במזרחה של ירושלים, בגבול עיר־דוד, נמשך דרך מדבר יהודה ויורד אל ים המלח.

כאשר צר אנטיוכוס בן דמטריוס על ירושלים, בתקופת החשמונאים, בקירוב ב־135 לפני סה"נ, הוציא יוחנן הורקנוס מקברי מלכי יהודה, אוצר לשחד את המלך

---

5 דברי־הימים־ב, לב, לג. 6 פתיחתא דאיכה־רבה, כה.
7 בבלי, בבא־קמא טז, ב—יז, א. *7 מלכים־ב, כג, ל. דה"י־ב לה, כד.
8 דברי־הימים־ב, כד, כה. 9 שם כו, כג. 10 ירמיה ח, א־ב.
11 יחזקאל מג, ז—ט. 12 נחמיה ג, טז. 13 תוספתא, בבא־בתרא א, יא.

היווני. יוסף בן־מתתיהו (פלביוס) מספר: „כשאנטיוכוס, הנקרא חסיד, בן דמטריוס צר... על הורקנוס הכהן הגדול, רצה זה ליתן לו כסף על מנת שיסיר המצור וירחיק את צבאו. וכשלא היה בידו אוצר אחר, פתח חדר אחד בקבריו של דוד והוציא שלושת אלפים כיכר ונתן חלק מהם לאנטיוכוס, וכך הסיר את המצור... ושוב כעבור עשר שנים מאז המאורע הזה, פתח המלך הורדוס חדר אחר והוציא כסף רב. אולם בארונותיהם של המלכים לא נתקל איש מהם. משום שהיו קבורים באופן מחוכם מתחת לאדמה, שלא יהיו נראים לנכנסים לקבר", [14]

„ויאמר הורדוס בלבו לפתוח את קבר דוד, ויהי באחד הלילות ויסר שמה בלוית מרעיו הנאמנים וילך בסתר, למען לא יודע בעיר מאומה. אך לא מצא שם כסף רב, כאשר לא מצא גם הורקנוס ויקח תחת זה עדיי זהב רבים וכלים יקרים מכל הבא לידו. ולבלתי השאיר מקום נעלם ממנו, אמר לבוא חדרי הקבורה הפנימים, אשר ינוחו בהם עצמות דוד ושלמה. ותפרוץ להבת אש מבפנים ותשרוף, כאשר יאמרון, שנים משומרי ראשו. וינס הורדוס בפחי נפש מן הקבר החוצה. ולמען כפר את פני האלוהים ציווה להקים במבוא הקבר מצבת שייש לבן, יקרה עד מאד" [15].

המצבה על קברי בית דוד המלך היתה קיימת גם בימי ישו הנוצרי. אחד מתלמידיו מספר על: „דוד אבינו אשר מת וגם נקבר, וקברו אתנו עד היום הזה" [16]. היסטוריון רומאי המתאר את חורבנה של ירושלים אחרי מרד בר־כוכבא בימי אדריינוס, בשנת 135 אחרי סה"נ, מספר על ארץ יהודה שחרבה „וקבר שלמה המלך הנערץ מאד ביניהם (בקרב היהודים) חרב מאליו" [17], כנראה בתקופה זו נחרבו הקברים ונהרסו כליל או כוסו מפולת ונטמנו בחיק האדמה של ירושלים המקראית.

ירושלים המקראית, עיר־דוד ומקום קברי בית דוד, השתרעה מזרחה־דרומה מירושלים של ימינו, באותו שטח הנמצא מחוץ לחומה הנוכחית ומכוסה גנות ירק של בני הכפר הערבי סילואן (כפר־השילוח) השכן. החפירות הרבות שנערכו בעיר־דוד, שאפו למצוא שרידים מקברי בית־דוד, אולם עד היום טרם גילו כל סימן מהם.

מתחת לעיר־דוד עוברת הניקבה המפורסמת שנחצבה בימי חזקיהו המלך, ממעין הגיחון אשר בנחל קדרון אל ברכת־השילוח שהיתה בתוך חומות ירושלים המקראית. הניקבה אינה חצובה בקו ישר אלא עקומה מאד. יש סוברים שעקמומית זו באה לא רק משום אי־ידיעת הכיוון הנכון של החציבה מחוסר כלים לכך, אלא גם משום שהחוצבים לא רצו לנקוב מתחת לקברי דוד ולחלל בזה את קדושתם [18]. גם מעל עקמומית זו נערכו חפירות מדעיות ע"י החוקר הצרפתי־יהודי ר. וואיל, בתמיכת הבארון רוטשילד. החופרים גילו שרידי בנינים, אולם מקברי בית דוד לא נמצא דבר.

---

14 קדמוניות יג, ח, ד. מלחמות א, ב, ה. 15 שם טז, ז, א.
16 ברית־חדשה, מפעלי־השליחים ב, כט.
17 Dio Cassius, Historia Romana LXIX. 14.
18 Clermont-Ganneau, Le Tombeaux de David: RAO, II, 1898, p. 254-94.

המסורת העממית לא השלימה עם העובדה שקברי בית דוד נעלמו לגמרי, והיא יחסה להם מקומות שונים. עולי־רגל נוצרים מהמאה שלישית ועד השביעית לסה"נ, ציינו את קברי בית דוד בבית־לחם, על יסוד הכתוב: „וישכב דוד עם אבתיו ויקבר בעיר־דויד". עיר־דוד במקרה זה היתה לדעתם בית־לחם שהיא מולדת דוד, לפי שכתוב בברית־החדשה: „עיר־דוד שנקראה בית־לחם"[19]. הנוסע האלמוני הצרפתי, מהעיר בורדו, שעבר בארץ בשנת 333 לסה"נ, מספר על: „בית לחם... משם לא רחוק מצבת יחזקאל, אסף, איוב וישי, דוד ושלמה ושמותיהם כתובים בכתב עברי, באותה המערה לצד הירידה למטה"[20]. פה השתבשו כנראה שמות שונים של אישים ידועים בחיי דוד המלך. במקום השם איוב צריך להיות יואב, ובמקום השם אסף—אבישי אחי יואב, ובמקום יחזקאל—עשהאל אחי יואב. כפי שמסופר עליו: „וישאו את עשהאל ויקברהו בקבר אביו אשר בית־לחם"[21]. הנוצרי אנטונינוס מספר, בשנת 570 לסה"נ: „חצי מיל מבית־לחם קבור דוד ובנו שלמה, שתי מצבות. הכנסיה נקראת על שמו של דוד הקדוש"[22]. גם התייר הנוצרי ארקולפוס, שעבר בארץ בשנת 670 לסה"נ, מספר על קבר דוד בבית־לחם: „ועליו מצבה של אבנים, בלי כל קישוט ועליה דולקת תמיד מנורה. קבר זה נמצא בתוך כנסיה בנויה מחוץ לחומת העיר בית־לחם, בבקעה סמוכה בצדה הצפוני"[23]. כנראה היתה כנסיה זו בצד אותה באר הנקראת על שמו של דוד המלך וידועה גם בימינו בגבול בית־לחם. לפני שנים נגלתה פה שרידי כנסיה עתיקה שמתחתה מצאו גם מערת כוכים. אולי אותה המיוחסת לפי עולי־הרגל הקדמונים למלכי בית דוד המלך.

מסורת אחת ערבית בימי־הביניים ספרה על קברי דוד ושלמה שהיו טמונים בסלע אחד בים כנרת. קשה לבאר את מוצא המסורת הזאת, הנזכרת בכתבי רבים מעולי הרגל המוסלמים, שבקרו בארץ בדורות קודמים[24].

חוקרים צרפתים במאה הקודמת חשבו שקברי בית דוד היו באותה מערת קברים מפורסמת הנקראת בימינו קברי־המלכים ונמצאת בצפונה של ירושלים. על יסוד סברה זו כתוב בשפות צרפתית ועברית, בטבלת נחושת הקבועה במבוא אל חדרי הקברים: 'קברי מלכי יהודה', ובערבית: 'קבור אלמולוך'—קברי המלכים. במערה זו היתה, כידוע, קבורת הילני ובני משפחתה, שהתגיירו וחיו בירושלים במאה הראשונה, עד חורבנה בידי הרומאים.

קבר דוד על ההר הנקרא ציון.

המסורת המראה את קברו של דוד המלך במרומי הר ציון של ימינו היא בת אלף שנה בקירוב. עולי־הרגל הנוצרים במאות הראשונות לסה"נ ועד המאה התשיעית שבקרו במקום הזה, מסיבת קדושתו להם, מתארים אותו בכל הפרטים

19 לוק ב, ד. 20 Itinerarium Burdigalense, 1898, p. 25.
21 שמואל־ב, ב, לב. 22 Antonini Placentii Itinerarium, 1898, p. 178.
23 Itinera Hierosolymitana, 1898, p. 257.
24 החומר נאסף במאמר שפורסם במאסף הערבי ‚אלמשרק', יד, 1909, עמ' 897—906.

ואינם מזכירים כלל את קברי בית דוד, אלא בבית־לחם הסמוכה. במקום זה המיוחס לקברי בית דוד בימינו, נערכה לפי מסורת הנוצרים, 'הסעודה האחרונה', סדר הפסח של ישו הנוצרי ותלמידיו ונקרא בפיהם בשם 'קנאקולום', וקדושתו רבה במסורת הנוצרית.

כנראה הגיאוגרף הערבי אלמקדסי, מתושבי ירושלים, הוא הראשון המזכיר כאן את קבר דוד המלך. הוא מספר, בקירוב בשנת 985, על אמונות מוטעות שונות: „ואנשי הספר (יהודים ונוצרים) אומרים שקבר דוד בציון (צהיון)". הוא קורא לאחד משערי ירושלים בשם הערבי באב צהיון—שער־ציון, והוא השער הידוע בשם זה בקרב היהודים[25]. הערבים קוראים לו בימינו על שם דוד המלך: באב א־נבי דאוד — שער הנביא דוד.

במצבה אחת משנת דתשס"ב (1002) שנמצאה בקרים, בדרום רוסיה, על קברו של הקראי שלמה בן יעקב שזכה להיקרא 'הירושלמי', הודות לביקורו בירושלים, חקוק גם: „אשרי לאיש אשר נדר לראות מקום מקדש...הלך ושלם נדרו לאל... טוב מזלו של האיש הזה וחבריו הבאים שנכנסו למערת קברי דוד המלך ושלמה בנו ע"ה, שעד עתה לא נכנס בהם זולתם"[26]. אמנם קשה לדעת כמה אמת בכתובת זו.

היסטוריון הצלבנים רימונד, בערך בשנת 1100, מזכיר לראשונה מבין הסופרים הנוצרים את קבריהם של דוד ושלמה באותו המקום שמראים אותם בימינו[27]. רבי בנימין מטודילה שביקר בארץ בתקופת שלטון הצלבנים, בקירוב בשנת 1173, מספר כיצד נתגלו קברי בית דוד המלך במקום הזה, וכה דבריו: „ובהר ציון קברי בית דויד וקברי המלכים אשר קמו אחריו. ואין המקום ידוע אלא מהיום ט"ו שנה נפל כותל מן הבמה (כנסיה) אשר בהר ציון ואמר הפטריארקא לממונה שלו: קח את האבנים מחומות הקדמונים ובנה ממנו הבמה (הכנסיה). והוא עשה כן. ושכר פועלים בשכר ידוע וכן היו עשרים אנשים והיו מוציאין את האבנים מיסוד חומת ציון... והקימו אבן ומצאו שם פי מערה. אמר אחד לחברו: נכנס ונראה אם יש שם ממון. והלכו במבוא המערה עד שהגיעו אצל ארמון אחד גדול בנוי על עמודי שייש מצופה בכסף ובזהב ולפניו שלחן זהב ושרביט ועטרת והוא קבר דוד המלך. לשמאלו קבר שלמה המלך כמו כן. וכן קברי כל המלכים הקבורים שם ממלכי יהודה. ושם ארגזות סגורות שאין אדם יודע מה שבהם. ורצו אלו שני האנשים ליכנס לארמון והנה רוח סערה יוצא מפי המערה והכה אותם ונפלו לארץ כמתים ושכבו עד הערב. והנה רוח אחד בא צועק בקול רם והוא כקול אדם: 'קומו, צאו מן המקום הזה"[28].

אולי אפשר למצוא רמז לקברו של דוד המלך בפיוט של רבי אברהם אבן־עזרא

---

25 אלמקדסי, אחסן אלתקסים פ' מערף אלאקאלים, עמ' 162, 167.

26 א. פירקאוויץ (אבן־רשף), אבני זכרון. תרל"ב, עמ' 37, מס' 135.

27 Raimondi de Agiles, Historia Francorum, Ed.: Bongras Gesta dei per Francos I, 1611, p. 147.

28 מסעות רבי בנימין.

(נפטר תתקכ"ד—1164), הפיוט מתאר אדם בשם שלמה שחזר מביקור בארץ־ישראל: „רבה תפארתך עוד בלכתך למקדשי אל, מקום הנבואה וההוד אשר היו לישראל, וקברות כל נביא ודוד ונות ציון והראל (הר בית־המקדש)" [29].

בימי שלטון הצלבנים היתה קבורת בית דוד ברשותם. הם בעיקר העריצו וקידשו את המקום הזה מסבת ערכו הרב במסורת הנוצרית, מקום סעודתו האחרונה של ישו. ולפיכך בנו כאן כנסיה מפוארת, 'הקנאקולום', ששרידיה נשארו בימינו.

תייר אלמוני, תלמידו של הרמב"ן, שביקר בארץ בקירוב בשנת 1272, כשירושלים היתה שוב בשלטון המוסלמים, מספר על מקומותיה הקדושים: „בהר שם מצודת ציון ושם קברי המלכים, ושם בנין ישן קוראים אותו היכל דוד, מכוון נגד בית־המקדש, מדליקין שם נרות לקדושת המקום. אומרים שהוא בניין דוד, הוא המקום אשר היה שם ארון האלהים כשהביאו דוד לביתו, עד שנבנה הבית, וקרוב משם הוא מגדל דוד" *[29].

במאה החמש־עשרה, בקירוב בשנת 1427, בימי שלטון המוסלמים־הממלוכים בארץ־ישראל, פרץ סיכסוך בין הנוצרים והיהודים בירושלים בגלל קבריהם של בית דוד. סיכסוך זה גרם שכנסית הקנאקולום ומצבת הקבורה על שם דוד, עברו מרשות הנוצרים לידי המוסלמים. הם קראו לכנסית הקנאקולום בשם הערבי: עלית צהיון— העליה של ציון [30]. בפקודת הסולטן הממלוכי א־צ'אהר סייף א־דין ג'קמק הפכה הכנסיה למסגד ובאולמו הגדול בנו אנשיו 'מיחראב', היינו השקע בקיר הדרומי שאליו פונה המוסלמי בתפילתו. בחדר קטן, בצד האולם, נבנתה מצבת קבורה על שם דוד, כנראה אותה הנמצאת שם בימינו. השלטונות הפקידו על המקום הזה את השייח' יעקוב א־רומי, ראש כת החנפיים בירושלים [31].

על סיכסוך זה מספר גם התייר הנוצרי פ'ליקס פ'ברי, שביקר בירושלים בשנת 1483. הוא מתאר את קברי בית דוד שהיו בידי הנוצרים. היהודים השתדלו לפני הסולטן לרכוש אותם. הנוצרים כמובן התנגדו להם. כאשר חקר הסולטן בקדושתו של המקום ונודע לו שדוד ומלכי ירושלים האחרים קבורים פה, אמר: הלא אנו המוסלמים מעריצים את דוד כמו הנוצרים והיהודים. גם אנו מאמינים בכתב־הקודש כמו שהם מאמינים; ולפיכך לא לנוצרים ולא ליהודים יהיה המקום הזה, אלא לנו. המוסלמים ניקו את המקום מהצלבים והתמונות שהיו בו והקימו שם בית־תפלה להם. פ'ברי מוסיף: „גם עכשיו משתדלים היהודים להוציא את המקום הקדוש הזה מידי המוסלמים. הם מבטיחים לשלם בעדו סכום גדול של אלפים שקל. ולא רק מסיבת קדושתם של קברי המלכים הם רוצים לרכוש אותם, אלא הם מקווים למצא בארונות המתים מטמונים ואוצרות שהוטמנו בהם בימי קדם" [32].

---

29 ש. ברנשטיין, תרביץ ה, תרצ"ד, עמ' 65—66.

29* ירושלים (לכבוד לונץ), תרפ"ח, עמ' נו. 30 Baldi, Enchiridon, p. 664; 446

31 מוג'יר א־דין, אלאונס א־ג'ליל בתאריך אלקודס ואלח'ליל, עמ' 679, 682.

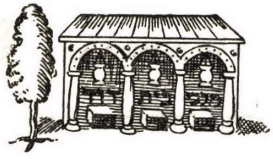
32 F. Fabri, Evagatorium in Terrae Sanctae I, 1843, p.253.

מסיבת הסכסוך סביב קבר דוד המלך, הציקו הנוצרים ליהודים בתפוצות הגולה. הם האשימו אותם שבגללם עברה כנסיתם הקדושה לידי המוסלמים, ולפיכך אסרו על הספנים הנוצרים להסיע בספינותיהם יהודים אל ארץ הקודש. בשנת 1428 הוציא פקודה מיוחדת האפיפיור בכבודו ובעצמו וכן הצטרף אליו פרצ'סקו פוסקארי, הדוג'ה של העיר ונציה, שהיתה באותם הימים הנמל החשוב ביותר שממנו הפליגו אל ארץ־ישראל. בפקודה זו מצווים כל רבי־החובלים לא להעביר באניותיהם יהודים לארץ־ישראל [33].

יצחק צרפתי שהתישב בא"י, לפי סברה אחת, שלח בקירוב בשנת 1460, אגרת „אל קהילות הקודש היהודים... להודיע להם מיטב ארץ תוגרמה (תורכיה) ויתרון מלכות ישמעאל", ובה מספר: „נגזרה גזירה לגזירה ואינם מניחים שום יהודי לעבור... לירושלים ארץ החיים אדמת קודש... היהודים קנו הר בת ציון (מקום קברו של דוד המלך) הבית והאפריון, הובישה כי תועבה עשו. ולפיכך הגויים אינם מניחים שום יהודי לעבר ועתה נבוכים הם בארץ, סגר עליהם הים... אכן גזרו דלא כהלכתא על רב־החובל להיות מקלקל ופטור במבעיר וחובל כל יהודי אשר ימצא בירכתי הספינה להטילו אל הים ואל שאונה, ולאו כל שעתא ושעתא מתרחש ניסא דיונה... אין יוצא ואין בא ואין דורש לאמור: „שאלו את שלום ירושלים" [34].

עולה־הרגל רבי משולם בן רבי מנחם הנקרא על שם עירו באיטליה וולטרה, סייר בירושלים בשנת 1481 והוא מספר על הר ציון: „ולמעלה סמוך לקבורת דוד יש כנסיה של גוים סן פרציסקו (נזירים קתולים ממיסדר הפרציסקאנים). ומקום קבורת דוד הוא בית בנוי ויש לו פתח גדול של ברזל. והישמעאלים מחזיקים המפתח ומכבדים המקום ומתפללים שם".

רבי עובדיה מברטנורה שבא אל ירושלים בשנת רמ"ח (1488) מספר על: „קברות המלכים גם כן היו תחת ידם (של הנוצרים), ובא פה בירושלים אשכנזי אחד עשיר וביקש לקנותם מאת המלך, ונתקוטט עם הכומרים. ומהיום ההוא לקחו אותם מיד הכומרים והם עתה תחת הישמעאלים. ויודע הדבר בויניציאה כי היהודים הבאים מאדום (מאירופה) גרמו לקחת קברות המלכים מתחת יד האדומים (הנוצרים), אז גזרו לבלתי תת יוצא ובא ליהודים העולים ירושלים דרך ארצם. ועכשיו—תהלה לאל חי—בטלה הגזירה".

קברי מלכי בית דוד
ציור משנת רצ"ז—1537.
מתוך: יחוס האבות והנביאים.

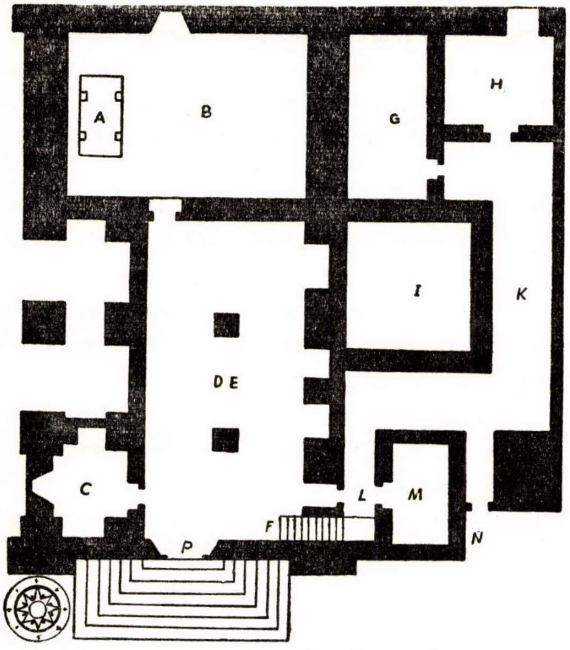
---

33 L. Lemmens, Die Franziskaner im Hl. Lande, 1925, S. 93; J. Starr. JQR, XXXI, 1940—41, p. 76; H. Graetz, Geschichte der Juden VIII. Note 6, s. 437—40. (מהדורה ד'), צ. גראטץ, דברי ימי ישראל, ו, תרנ"ח, ציון ו, עמ' 430.

34 גזירות תתנו, הוצאת ילינק, תרי"ד (1854) עמ' 25, 41.

המוסלמים אסרו על נוצרים ויהודים להכנס אל הבנין הבנוי על קברי בית דוד. היהודים היו באים ומסתכלים על הבנין מבחוץ ומתפללים לפניו את תפילותיהם. משה באסולה, שביקר בירושלים בשנת רפ"ב (1522), מספר: «בהר ציון... בית סגור עם דלת ברזל. אומרים ששם קבורים דוד ושלמה, עליהם השלום. וקרוב לשם בית אחר סגור בפתח ברזל. גם כן אומרים ששם כל מלכי בית דוד. ובשני אלו המקומות לא יניחו הישמעאלים לכנס אדם בעולם».

הנזיר הנוצרי־איטלקי ברנארדו אמיקו, הצליח בשנת 1596 לבקר בבנין שבו נמצא קבר דוד והכין תוכנית ממנו, הדומה בהרבה למצב הבנין כמו שהוא בימינו.[35]

תוכנית בנין קבר דוד המלך. התוכנית הותקנה בשנת 1596.
A — המצבה על שם דוד המלך. B — חדר תפלה. C — חדר צדדי.
DE — אולם גדול ותקרתו נשענת על שני עמודים.

הקראי שמואל בן דוד מספר על ביקורו בירושלים בשנת רנ"א (1641): «באנו אל עיר ציון... ושם קבורת דוד ושלמה עליהם השלום... אינם עוזבים ליהודים להכנס להתפלל עליהם ועמדנו מקרוב».

עולה־רגל קראי אחר, בנימין בן אליהו, ביקר בירושלים בשנת תקמ"ה (1785) והוא מספר על סיוריו במקומותיה הקדושים: «והלכנו לשער דוד המלך... לקבורת

35 B. Amico, Trattato delle Piante et Immagini de Sacri Edifizi di Terra Santa, 1626.

דוד המלך ושלמה המלך. ויצא לקראתנו שייך אחד מן המרגז (מלת גנאי למסגד— מקום תפילה למוסלמי) שיש אצל דוד המלך. והוליך אותנו אל קיר אחד שהוא קיר קבורת דוד המלך. וקבורתו היא הנקראת 'טורבא' (מלה ערבית שפירושה מצבת קבורה), גדול מאד... ובקיר ההוא יש שנים חלונות. ואמר לנו השייך ההוא, שתחת החלונות קבורת דוד ושלמה בנו. ואמר לנו השייך ההוא שיש גם כן בתוך הטורבא ט' קברות מלכים, ואין אנו יודעים שמותם. אבל דוד ושלמה בנו אנו יודעים את קבריהם אי זה הם. ומכבדים אנו אותם בזהב ובכסף; בחלונות כסף ומסגרות ומפתחות כסף. ומכסים אנו עליהם על קבורתם בגדים מוזהבים. ואין מי שיראה קבריהם אלא מי שהוא גדול. בתוך הטורבא עליהם בנוי בנין עצים טובים ועליהם מכוסה בגדים מוזהבים. ושמענו איך בשנה זו, שהמשנה הגדול, משנה של דמשק, נדר בעת עלותו למלחמה על עיר בצורה שלא יכול לתפשה, אם יתן אלוהים בידו אותה העיר שיכסה מכסה אחד... על קבר דוד המלך. ועשה המלחמה והצליח ובנה מכסה... לקבר דוד המלך ע"ה... ואחר־כך יצאנו אל החלונות, וראינו מעט תוך הטורבא שהוא בנוי קובא (מלה ערבית ופירושה כפה) מאבן, ותקרתו בנויה בפחי עופרת. וקראנו תפילות במקום ההוא. ואחר־כך הוליך אותנו אל שער המרגז (המסגד) והוליך אותנו לפנימה, קרוב לחצר הטורבא והוציא קנדיל (עששית בערבית) ונתנו שמן להדליק על קבר דוד המלך"...

רבי משה ירושלמי מספר בשנת תקנ"ט (1769) על ירושלים ועל 'ארמון' הנמצא בהר ציון: "והרבה ישמעאלים וערבים הולכים לתוכו להתפלל. ויש שם שמש ישמעאלי המפקח שם, ומדליק נרות ביום ובלילה. בארמון זה נמצאת מערה שבתוכה קבורים כל מלכות בית דוד. ואין שום אדם יכול להכנס בתוכה, מפני הקדושה"[35].

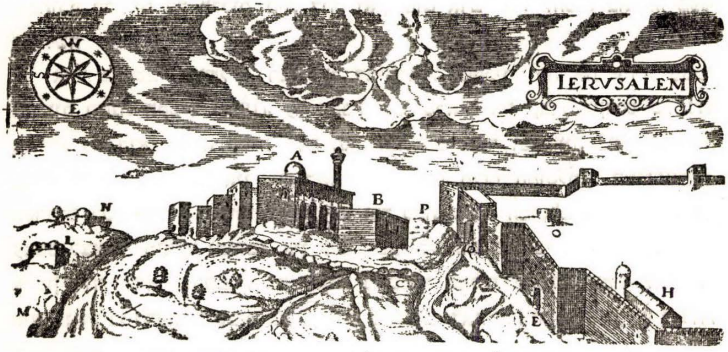
אחד מתושבי ירושלים, רבי דוד דבית־הלל, שהכיר יפה את עירו, מספר בקירוב בשנת תקפ"ד (1824), על הבנין שבו מראים את קברו הקדוש של דוד המלך: "זו היא מצודה קטנה ויפה מאד ובה קבר דוד וצאצאיו. בתוך המצודה בנוים בתים רבים, אבל אין איש רשאי לדור בהם, מלבד המוסלמים רמי־המעלה, הקרויים בשם סידים (ופירושו אדונים), וכך מכונים גם המוסלמים המיחסים את עצמם לצאצאי מוחמד נביאם). אין איש רשאי לשפטם, כי לפי דבריהם הם אנשי ארמון דוד, והוא שופטם. רוצח שאינו מהם כי הצליח להמלט שמה, לא יוכל איש לנגוע בו לרעה. תושבים אלו קרויים בערבים 'דאודיה', היינו תושבי עיר דוד, והמוסלמים מכבדים אותם מאד".

בשנת תקצ"א (1831) היתה ירושלים בידי שלטון המצרים שכבשו את הארץ מידי התורכים, מושלה היה איברהים פחה בן מוחמד עלי, מושלה העליון של מצרים. הם היטו חיבה ליהודים בארץ. בסוף תקופת שלטונם ביקר בירושלים, בפעם השניה, השר משה ומנטיפיורי ואשתו יהודית, בלווית מזכירו ד"ר אליעזר

35* יד משה, תקכ"ט, דף מג.

הלוי. באחד מימי יוני הם סרו אל בנין קבר דוד. על הסיור במקום הזה מספרת יהודית ביומנה: „ודרשנו שירשה לנו השומר לבקר את קבר דוד המלך. וימאן השוער לעשות זאת והשיב בגאווה ובבוז, שלא נוכל לראות הקבר, וכך ציווה הפחה איברהים. וירם ד"ר הלוי את מקלו והזהיר בו שאם לא ישמור את מוצא שפתיו מרה תהיה לו. ויקראו את הממונה וישתחווה ויבקש מאתנו שנסלח לשגגת בנו. ויליכנו אל אחד החדרים אשר נראה בו תבנית קבר ויאמר: ‚זה קבר דוד'! ואנחנו ביודעינו שקבר דוד הוא תחת הכיפה במערה, הוכחנו את הפקיד על שבא לרמותנו. ונכתוב מכתב בלשון ערבי אל מושל העיר שיבוא הנה. המושל בא וברוח טובה ובמאור על פניו ציווה להביא את ספר חוקי הפחה לפניו. ויקרא בו על הפחה שציווה לבל יבוא זר במקום הזה. אבל אנחנו הוכחנו כי לא לנו החוק הזה, והפחה חפץ להשביע את רצוננו וגם כתבי המלצה נתן בידינו. אחרי דומיה קצרה, אמר: ‚גרדה אל הקבר'. ונלוו אלינו עוד הרבה מאחינו בני ישראל. ואנו ירדנו כולנו אחרי המושל ונבוא אל חדר רחב־ידים... ומבעד לאשנבים ראינו את הקבר של נעים זמירות ישראל"...

בשנת תר"ה—1855 היתה בצורת ממושכת, שהביאה סבל רב גם לתושבי ירושלים וכל התפילות לא הועילו. כאשר גברה הבצורת פנו ראשי הדת המוסלמית בירושלים אל הרבנים היהודים שיואילו לבוא אל חצר המקדש ולהתפלל את תפילת הגשם. היהודים סרבו להכנס למקום הקדוש הזה וביקשו להשתטח על קברו של דוד המלך, והמוסלמים הרשו להם. רבני הקהילה היהודית ואנשיה באו אל המקום הזה וערכו את תפילת הגשם אל מול מצבת דוד המלך[36].

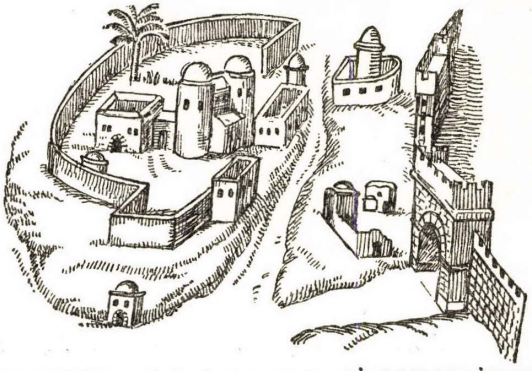

הבנין על קבר דוד המלך, קטע מתמונה משנת 1586.
המראה מצד מזרח בכיוון מערבה
מימין חומת ירושלים ובה שער ציון E בקרבתו בנין דוד A עם כיפה ומגדל, כמו בימינו.
על ידו בית B על שם קייפה, הכהן הגדול בימי ישו. קיים גם בימינו ונמצא בידי הארמנים.

אחרי עשרות שנים אחדות התחילו, תמורת תשלום, להרשות לעתים רחוקות ליהודים ולנוצרים להיכנס לפנים הבנין. רב מירושלים כותב, בקירוב בשנת תר"כ

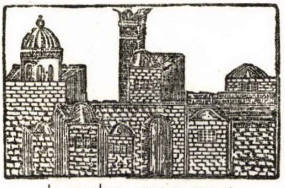
36 Reminisences of Mrs Finn, p. 150.

(1860): „ובעוותינו הרבים, כשאנו רוצים להשתטח להתפלל שמה (על קברי בית דוד) אנו מוכרחים ליתן כופר נפש עשרים פאריס לגולגולת ובכל זאת אינם מניחים אותנו ליכנס לפנים למטה במערה רק למעלה לבית תפילה שלהם, הנבנה כנגד מקום המערה... ואין מניחים אותנו לגמור אף עשרה מזמורי תהלים, כי תיכף ומיד מגרשים אותנו משם. היש מכאוב כמכאובנו!".

הבנין שעל קבר דוד המלך—קטע מתמונה של ירושלים, משנת 1604, בקירוב.
מימין: החומה של העיר ובה שער ציון. משמאל: הבנין על קבר דוד, בחצר מוקפת גדר גבוהה.

היהודים התקינו תפילה מיוחדת לאמרה על קברי בית דוד: „רבונו של עולם אלהי הצבאות יושב הכרובים, באתי היום להשתטח על קבר מלכות בית דוד אשר שרתו לפניך באמת ובתמים, לכן אפיל תחינתי לפניך, כשם ששמעת אל תפילת דוד עבדך ולשלמה בנו... כן תאזין ותקשיב ברחמיך הרבים גם תפלתי ותחינתי אשר הנני מתפלל פה על קברם, וזכות מלכי ישראל יעמוד לכל ישראל, שתתן את עמך בית ישראל בכל מקום שהם לחסד ולרחמים בעיני המלכים ושרים"[37].

הבנין על קבר דוד המלך
ציור מסוף המאה התשע־עשרה.
למטה מובאים דברי תהלים: „כי בחר ה' בציון אוה למושב לו" (תהלים קלב, יג).

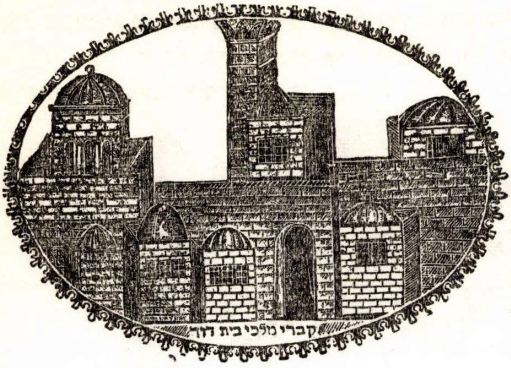
כי בחר ה' בציון אוה למושב לו

אל קבר דוד המלך נהרו יהודים בכל ימות השנה. ביחוד רבו הבאים בימות החגים, ובעיקר בחג השבועות, העצרת, שהוא יום מותו של דוד, לפי מסורת ישראל.

רבותינו מספרים: „דוד מת בעצרת. והיו כל ישראל אוננין (מתאבלים)"...[38] האגדה מספרת על דוד שבא לפני הקדוש־ברוך־הוא, ואמר לו: „רבון העולמים, הודיע לי אימתי אני מת?—אמר לו: סוד הוא ואינו מתגלה לבני אדם וגם אי־אפשר לגלות לך', ומת (דוד המלך) בעצרת (שבועות) שחל להיות בשבת... מה עשה (שלמה

37 שערי דמעה השלם, דף ה. יצחק אלפייה, שיח יצחק, תרפ"ג, עמ' ריב—ריה.
38 ירושלמי, חגיגה ב. ג.

המלך)?... לנשרים קרא, ופרשו עליו (על גופו המת של דוד) כנפיהם, כדי שלא תרד עליו השמש״ [39].

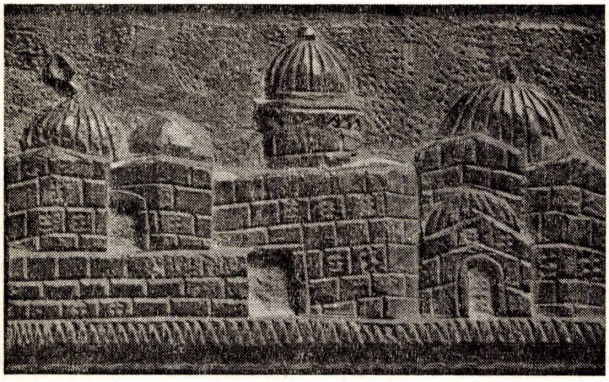

ציור של קברי מלכי בית דוד

ציור עממי מובא בספרים עבריים שנדפסו בירושלים וגם על דגלי שמחת־תורה.

קבר דוד המלך היה קדוש גם לערבים. הם קראו לו בשם הערבי: א־נבי דאוד — הנביא דוד. השכונה הקטנה סביבו נקראת חרת א־נבי דאוּ — שכונת הנביא דוד, והשער הדרומי בחומת העיר, שער ציון, הפונה אל המקום הזה נקרא: באב א־נבי דאוד — שער הנביא דוד.

בבנין קבר דוד ובבתים הסמוכים אליו, גרו ערבים מבני משפחת א־דג׳אני, מהמשפחות החשובות ביותר של המוסלמים בארץ־ישראל. עוד מדורות קדומים, קבלו את הזכות הנכבדה של שמירה והשגחה על קברי בית־דוד, ולפיכך נוסף לשם

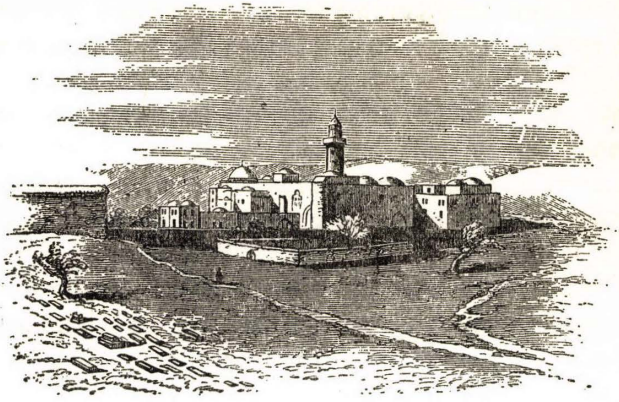

הבנין על קבר דוד המלך

ציור רקוע בלוח נחושת, הקבוע על כסא אליהו הנביא. שמור במוזיאון היהודי בניו־יורק.

39 רות־רבה ג, ג (בארמית).

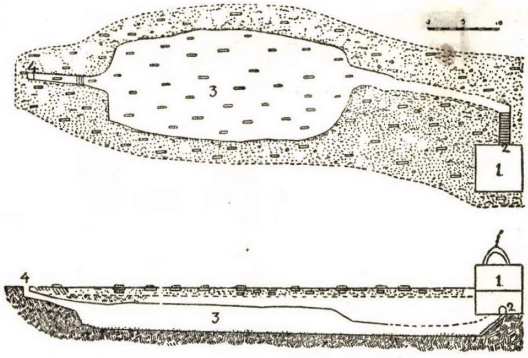
משפחתם גם הכינוי הערבי: אלדאודי (רבים: אלדאודנה), כשם דוד המלך. בחצר סמוכה לקבר דוד נקברו אחדים מבני המשפחה ומצבותיהם נשארו עד ימינו.

הבנין על קבר דוד המלך, ציור משנת 1853. מאת הצייר האנגלי בארטלט.
מראה הבנין מצדו הצפוני. לפניו שטח גדור ובו בית־קברות של אַרְמֶנִים נוצרים. בימינו נמצאת במבוא אל מנזר הדורמיסיון.

במחצית המאה התשע־עשרה שירת בעירית ירושלים התורכית מהנדס איטלקי בשם ארמת פיארוטי, שהתענין גם במקומותיה ההיסטוריים של עיר הקודש וערך חקירות ומדידות בהם. בשנת 1864 הרשו לו הערבים מבני משפחת א־דג'אני, בהשפעת המושל התורכי, להכנס אל בנין קבר דוד, לבדוק אותו וגם לחפר בו. הוא גילה מתחת לרצפת הבנין מערה שטוחה והתקין תרשים ממנה (ציור).

היו זמנים בתקופת המנדט הבריטי והערבים בעלי קבר דוד היו מרשים למבקרים, יהודים ונוצרים, להיכנס תמורת תשלום, אל פנים הבנין. הערבים

תוכנית המערה מתחת לבנין דוד המלך. התוכנית הותקנה בשנת 1864.
למעלה: תוכנית המערה. למטה: חתך לאורך המערה.
1) החדר שבו המצבה ע"ש דוד המלך. 2) המבוא אל המערה. 3) המערה.
4) היציאה מהמערה.

היו מובילים את המבקרים רק אל הקומה העליונה, אל חדר קטן שבו היתה מצבה על שם דוד, ודרך אשנב הסתכלו בה. המצבה (באורך—4½ מ' ורוחב—1 מ' בקירוב) היתה עטופה יריעה ירוקה, הצבע הקדוש לערבים, ועליה היה רקום בערבית: „הו דוד עשה עשיתיך למושל עלי האדמות ושפטת בין האנשים בחוק, צדק אלוה"[1].

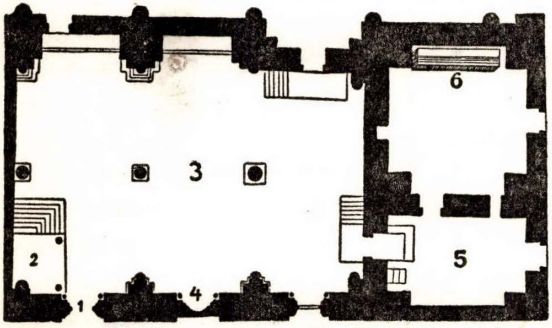
בהשתדלות השלטון הבריטי הסכימו הערבים להרשות, רק בחג השבועות ולמחרתו, ליהודים לבקר בפנים בנין קבר דוד, בקומתו העליונה. המונים היו נוהרים בפיקוח המשטרה הבריטית, אל המקום הקדוש הזה ולא היו צריכים לשלם כל דמי כניסה. כשהמצב היה מתוח בין ערבים ויהודים היו השלטונות הבריטים מבטלים את הביקור הזה.

במלחמת השיחרור בירושלים היה הר ציון ובניני דוד המלך בסיס חשוב ללוחמים הערבים, אשר פעלו ממנו נגד היהודים בקרבתם. ימים אחדים אחרי צאת הבריטים מירושלים, הסתערו לוחמים יהודים אל מרומי הר ציון ובניני דוד המלך והשתלטו עליו, ביום ט' אייר תש"ח (18 מאי 1948). עיין בעמ' 132.

בעת הקרבות שהתחוללו בהר ציון וסביבו היה בבנין קבר דוד משכן המפקדה של הלוחמים היהודים. אחרי המלחמה עבר הבנין לרשות משרד הדתות ונפתח לפני המוני המבקרים הנוהרים אליו, אל קומתו התחתונה.

בקומה העליונה של בנין קבר דוד המלך, מראה המסורת הנוצרית את המקום שבו נערכה 'הסעודה האחרונה' של ישו, ונקרא בשם הלטיני קנאקולום — חדר האוכל. נוצרים נוהגים לבקר במקום הזה גם בחג השבועות, כי הם מאמינים שבמקום הזה ירדה רוח הקודש, בצורת להבות אש, כפי שמסופר באוונגליון[40].

גם אולם הקנאקולום שימש מקום תפילה למוסלמים. בקירו הדרומי הוסיפו את ה'מיחראב', שאליו פונה המוסלמי בתפילתו, בכיוון אל מכה ומדינה ערי

תוכנית הקומה העליונה בבנין שבו קבר דוד המלך.

האולם הנקרא בקרב הנוצרים בשם הלטיני: קנאקולום—חדר האוכל. 1) כניסה. 2) מדרגות מהקומה התחתונה. 3) אולם גדול. 4) שקע בקיר 'מיחראב', למתפללים המוסלמים. 5) חדר קטן שיהודים נהגו להתפלל בו. 6) מצבה מדומה על שם דוד המלך.

1 קוראן צ, כה.

האיסלם הקדושות. סמוך למיחראב משובץ בקיר פסוק ערבי מהקוראן, המדבר בשבחו של דוד המלך: „הו דוד עשה עשיתיך מושל עלי האדמות ושפטת בין האנשים בצדק, ואל תלך בהבל" [41] (ציור בעמוד קודם).

אגדות על קבר דוד המלך

על קברו של דוד המלך נוצרו הרבה אגדות־עם שונות. רבי בנימין מטודילה מספר אגדה על גילוי הקבר הזה (לעיל עמ' 323).

אגדה אחת מספרת על אדרינוס קיסר רומי, מדכא מרד בר־כוכבא: „ויעל אדריגוס, ישחקו עצמותיו, ויצר על ביתר ויילכדה ויחריבה. וילך בכל ארץ־ישראל לראות קברם של המלכים והנביאים... ויצא וימצא קברו של דוד. פתח וראה שפניו אדומים וצהובים. ושם (אדרינוס) ידיו בפניו (של דוד) ודחק בשרו והיה הדם הולך לכאן ולכאן, כאדם שיש בו רוח ונשמה. פתח אותו רשע את פיו ואמר: נאה היה לזה להיות מלך על כל העולם בחיים, שכשמת הוא כאדם חי" [42].

מספרים על פחה תורכי שבא לבקר את קבר דוד המלך, שהיה סגור במערה ורק חור היה פתוח אליה. כאשר השקיף הפחה לתוך החור נשמטה חרבו היקרה ונפלה למערה, הוריד בחבל את אחד מאנשיו המוסלמים להביא את החרב, אולם אחרי רגעים העלוהו מת. וכאשר הורידו אדם שני, שלישי, ורביעי כולם מתו. הפחה קצף וקרא שמוכרח הוא להשיג את חרבו, אם גם כל יושבי ירושלים ירדו שאולה. בא אליו השופט ואמר לו: אם רצונך להעלות חרבך מתוך מערתו של דוד המלך, שלח אל ראש רבני היהודים, ויתן לך יהודי, אשר יעלה את החרב. היהודים חביבים על דוד ולא יעשה להם כל רע. בחרדה רבה שמע הרב את דרישתו של הפחה ובקש את אנשיו להתפלל ולהשתטח על קברי הצדיקים. וכאשר הפיל גורל ביניהם, נפל הגורל על שמש העדה, שהיה חסיד גדול. השמש נטל את גורלו, ופנה אל קברי בית דוד למלא את שליחותו. המוסלמים קשרוהו לחבל והורידוהו אל חשכת המערה. אחרי רגעים אחדים שמעו קול מתוכה: למעלה! למעלה! וכאשר העלוהו ראוהו בריא ושלם ובידו החרב. השמחה היתה רבה בקרב משכנות היהודים. וכאשר שאלוהו כיצד קרה הדבר? — ספר להם, כאשר היה במערה, הופיע לפניו זקן והגיש לו את החרב. וכולם ידעו שזקן זה הוא דוד המלך [43].

לפי האגדה ישנה מחילה נסתרת במעמקי האדמה בהר ציון מקבר דוד, אל בית־הכנסת הספרדי יוחנן בן זכאי ברובע היהודי. ולפיכך אולם אחד בבית־הכנסת הזה היה נקרא בשם 'ציון' (עיין בעמוד 290).

ר' א. רייזמאן, מתושבי ירושלים, מספר בקירוב בשנת תר"ד (1844) במכתב אל בניו: ...„על הטוב אשר עשה עמנו ולדרוך בכל מצבת קברי הקדושים אשר בארץ המה להתפלל בעדכם שמה לה', להיות משגב לכם ומעוזכם... בש"ת

40 מפעלי־השליחים ב, א. 41 קוראן צ, כה.
42 אגודת אגדות, עקטאן דמר יעקב, תרמ"ה, עמ' 23.
43 אגדה זו מסופרת לראשונה ע"י ר' משה ירושלמי בספרו „ידי משה". עיין פראנקל, לעיל הערה 35. אגדה דומה מסופרת על מערת המכפלה.

(בשמחת תורה) הייתי בביה"מ (בבית־המדרש) של הספרדים... ויש בה אחד הנקרא בית־המדרש של ציון, נאה ומהודר וגדול מאד. שמעתי אומרים שהולך מערה משם עד ציון מלכות בית דוד השוכנים שם" [44].

ר' שניאור זלמן, מתושבי ירושלים, מספר בקירוב בשנת תרל"ה (1875): „ולמה נקרא בית־כנסת של ציון? — ששמעתי מה שספרו לי, שפעם אחד בשנים קדמוניות היתה אשה אחת מהיהודים מוכרת מחטים וש"ד (ושאר דברים) להגויות היושבות בציון וסמוך לירושלים. ונתאוה האשה להכנס על קברי מלכות בית דוד. ואמרו לה הגויות שאי־אפשר שבודאי יהרגו אותך הגוים. אבל ביום שישי שהגוים כלם הולכים למקום המקדש, בזו השעה תבוא ותכנס לפנים. וכך היה שבאה האשה בזו השעה והכניסו אותה לפנים לתוך המערה. אבל מה עשו? — סגרו הפתח, כדי שיבואו הגוים ויהרגו אותה או תשתמד, חלילה וחס. כך היתה הגזירה מקודם. וכיוון שראתה האשה שסגרו הפתח נכנסה לקבריהם ובכתה מהפחד, ובא המלך דוד, זיע"א, ואמר לה: לא תתפחד אשריך שזכית לכך, אבל לא תאמר לשום אדם. והוציאה מן המערה לתוך הבית־הכנסת הזה ונשארה חיים אחר־כך שנים רבות. ועל־כן נקראת הבית־הכנסת ציון" [45].

מספרים על כובסת יהודיה שהיתה בירושלים והיתה עובדת לערבים. פעם הלכה להחזיר את הלבנים לערבי שומר קבר דוד המלך. הערבי היה חייב לה כסף ורצה להפטר ממנה. הכניסה אל המערה שבו קבר דוד המלך, וכאשר היתה בפנים, סגר את פתחה, הלך והלשין לפני ראשי הערבים, הנה אשה יהודיה התגנבה אל מערת דוד המלך. ראשי המוסלמים התרגזו הרבה וקראו: לאללה הרחמן הרחום, האשה מוכרחה להשרף חיים"!.

וכאשר נסגרה האשה הכובסת בפנים המערה וראתה שחייה בסכנה, נפלה על ברכיה והתחילה להתפלל ולבקש רחמים. הופיע זקן נשוא פנים והובילה בנחת מתוך המערה והוציאה דרך בית־הכנסת 'ציון' אל רחוב היהודים עד ביתה. וציווה עליה להמשיך את עבודת הכביסה כאילו לא קרה דבר.

בינתים התאספו הערבים אל קבר דוד לנקום ביהודיה שהעיזה להכנס למקום קדוש זה. אולם חרדה תקפה את שומר הקבר בראותו שאין איש במערה. הערבים חרפוהו וגדפוהו על מעשה השקר וכאשר הלכו אל האשה היהודיה מצאו אותה יושבת במקומה כתמיד וכובסת את לבניה. וכאשר שאלוה מה קרה לך, ספרה שבהיותה במערה הופיע אליה זקן והוציאה בשלום מן המערה והובילה אל ביתה. וכולם ידעו שזהו דוד מלך ישראל חי וקים [46].

---

44 אהרן רייזמאן, בית אהרן, תרכ"ב. ועיין: סיני, כט, תשי"א.

45 זכרון ירושלים, תרל"ו, עמ' ג. נוסח אחר של האגדה על הכובסת במערת דוד, עיין י. ש. בלויא, ישבת ציון, תרמ"ג, עמ' לב.

האגדה מסופרת ע"י פראנקל בספרו G. A. Frankel, Nach Jerusalem, 1858, 5. 501-3

ספר זה יצא לאור גם בתירגום עברי. עיין: י. ש. פרחי. מוראים גדולים, תרע"ד, עמ' עד, עה. האגדות על קבר דוד עובדו יפה ע"י ח. נ. ביאליק ונדפסו גם בכתביו.

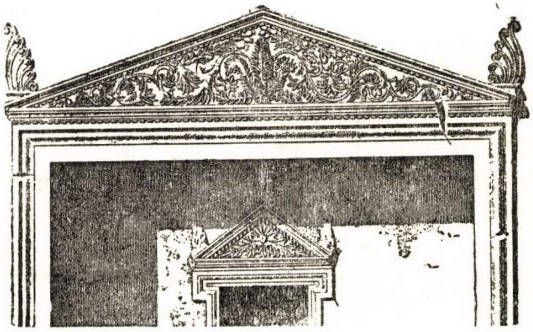
מערת קברי הסנהדרין

מערת קברי הסנהדרין נמצאת בקצה הצפוני של ירושלים החדשה, בירכתי רחוב שמואל הנביא, בגבול גינה ציבורית יפה וסמוך לשכונה סנהדריה, הנקראת על שמה. מסורת עברית מספרת שבמערה זו נטמנו חברי סנהדרין גדולה שהיתה בירושלים בתקופת הבית־השני. המערה התקדשה במסורת ישראל בדורות האחרונים. ציור פתחה מובא גם בחצי הלירה הישראלית החדשה (ציור).

מערת קברי הסנהדרין, מצוירת בחצי לירה ישראלית.

לפני פתח קברי הסנהדרין בנוי מבוא מרובע. בשולי המבוא בשיפולי הסלע חצוב רובד ארוך לישיבה. מעל הפתח משקוף מקושט יפה, דוגמה של האמנות העברית הקדומה. גם המשקוף של הפתח הפנימי מקושט עלים (ציור).

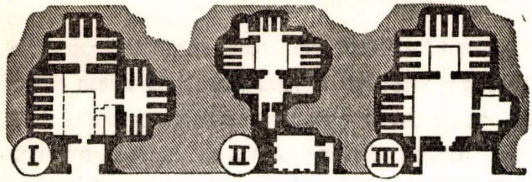

הפתח והמבוא אל מערת קברי הסנהדרין

במשקוף חקוק קישוט עשוי בטעם רב. בו רימונים, אתרוגים ועלי הצמח הנקרא בלטינית: אקנטוס, הערבים בימי־הביניים קראו לו שוק אליהוד—קוץ היהודים במשקוף הפנימי של פתח המערה, חקוק ציור אחר עשוי עלי־אקנטוס.

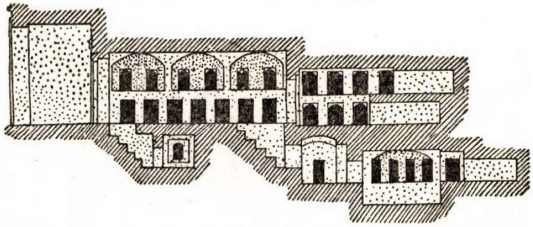
בשנת 1869 נבדקה מערת הסנהדרין בידי חוקר צרפתי שמצא בה קטע של גלוסקמה ועליו חרות בעברית השם 'יצחק'. שמור במוזיאון לובר פריז.

דרך הפתח נכנסים אל חדר הכוכים, החצובים בסלע הקשה בשני נדבכים. ממנו אפשר לרדת אל שני חדרי כוכים אחרים (ציורים).

תוכניות הקומות ב־מערת קברי הסנה־דרין.

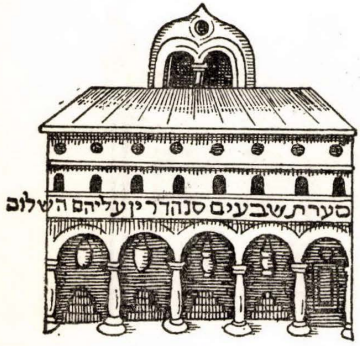
III. הקומה העליונה. II. התיכונה. I. התחתונה.

חתך לאורך מערת קברי הסנהדרין על שלוש קומותיה. המבוא—משמאל.

הערבים קראו לקברי הסנהדרין: קבור אלקוצ'א (קרי: אלקודא)—קברי השופטים, ומכאן שמם האנגלי: Tombs of the Judges. והגרמני: Gräber der Richter

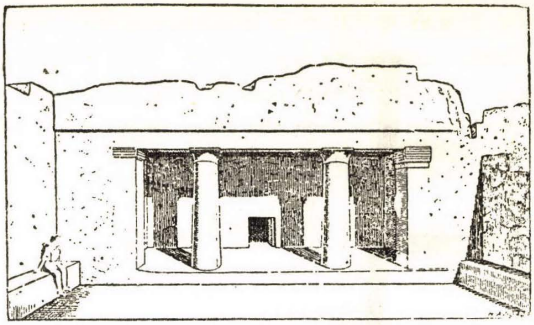
הראשון המזכיר את המערה הזאת, בלי לקרוא לה בשם ובלי ליחסה לסנהדרין, הוא רבי יעקב השליח שביקר בירושלים בשנת 1235, וכה דבריו: „מערה אחת שהיא קברות חכמים הרבה, בנין נאה, מערה בתוך מערה". רבי יוסף הלוי, בשנת 1450, מזכיר בין הקברים הקדושים בירושלים גם: „שבעים הסנהדרין". המפרש הנודע רבי עובדיה מברטנורה שעלה לירושלים בשנת 1488, קורא לה: 'מערת שבעים הזקנים'. רבי משה באסולה, שביקר בירושלים בשנת 1522, מעיד על עצמו: „ראיתי מערת סנהדרין ולה פתח גדול ובתוכה כוכין"...

בקונטרס המתאר את המקומות הקדושים בארץ ונקרא 'יחוס אבות ונביאים' שנכתב בשנת 1537 נזכרת מערת הסנהדרין, בלווית ציור מענין (ציור).

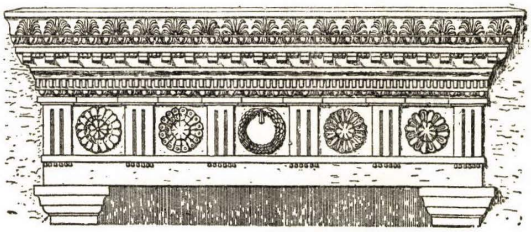
מערת הסנהדרין
מתוך 'יחוס האבות והנביאים', בשנת רצ"ז—1537. עליו כתוב: „מערת שבעים סנהדרין, עליהם השלום"

סביב קברי הסנהדרין חצובות מערות רבות והן חלק מבית־קברות גדול (נקרופוליס) שהשתרע על פני ההר הזה שהוא שלוחה של הר הצופים. בחצר הגינה הציבורית מערת קברים אחרת ובמבוא אליה היו שני עמודים, ורק אחד מהם נשאר (ציור בעמוד הבא).

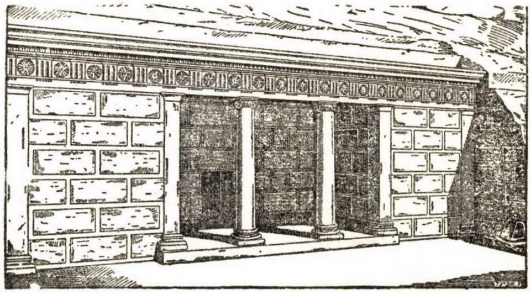

חזית מערת־העמודים—שיחזור
נקרא על שני העמודים במבוא אליה. העמוד הימיני נהרס ונעלם.
אורך החזית—9.18 מ'. הגובה—2.57 מ'.

בקרבת מערת העמודים חצובות מערות אחרות ואחדות מהן היו מקושטות יפה. דוגמה יפה של האמנות העברית הקדומה (ציורים).

משקוף מקושט מעל פתח של מערת קברים יהודית—שיחזור.

חזית מערת־קברים קדומה—שיחזור.

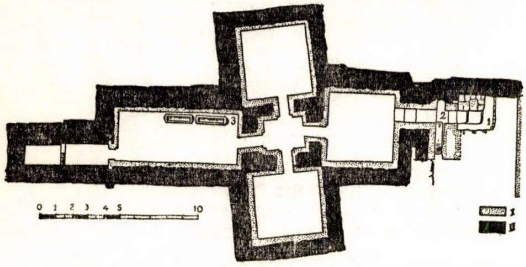
המערה נמצאת מזרחה מקברי הסנהדרין, בשטח המוחזק בידי הירדן. הערבים קוראים לה: מע'ארת אלענב—מערת־הענבים, מסבת הקישוטים החקוקים על חזיתה ודומים לאשכולות ענבים.

מערת הורדוס.

מערת־הורדוס, נמצאת בצד רחוב דוד המלך ועל יד מלון דוד המלך. מערת קברים קדומה המיוחסת למקום קבורתה של מרים אשת הורדוס, מראשית המאה

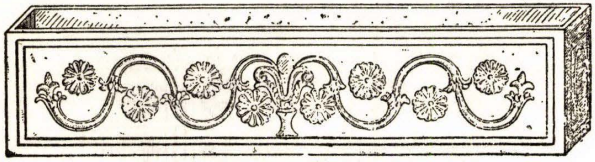
הראשונה לסה"נ. נזכרת פעם אחת בשם 'מצבת הורדוס', בספר 'מלחמות היהודים' מאת יוסף (פלביוס) בתאור מצור הרומאים על ירושלים הנצורה[1].

בפתח המערה מונחת אבן גולל, היפה והגדולה ביותר בארץ. מדרגות אחדות יורדות אליה. המערה חצובה בצורת צלב וקירותיה מרוצפים לוחות אבן (ציור).

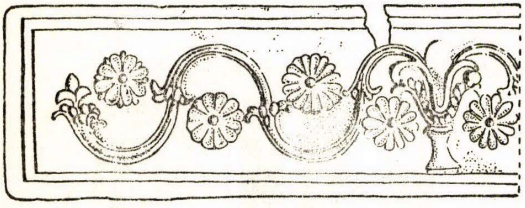

תוכנית מערת הורדוס:
1) הכניסה.
2) הגולל.
3) ארונות־מתים.
ראה בשני הציורים הבאים

במערה נמצאו ארונות מתים, אחדים עשוים אבן וחטובים יפה. הם העברו אל בנין האפטריארכיה האורתודוקסית־היוונית בעיר העתיקה (ציורים).

ארון־מתים שנמצא במערת הורדוס.
הארון עשוי אבן ועל דפנו חקוק ציור יפה (ראה בציור הבא).

קטע מציור החקוק על ארון־־מתים נמצא במערת הורדוס.

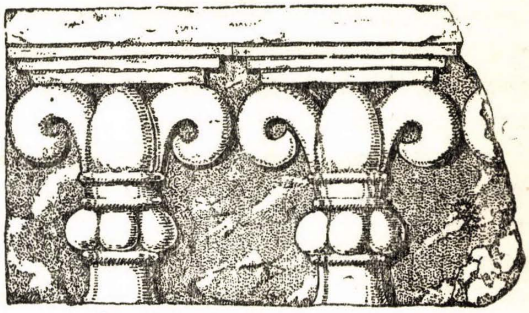
החפירות ברמת־רחל

החפירות המדעיות נערכו בגבול הקיבוץ רמת־רחל, בקצה הדרומי ביותר של ירושלים הישראלית. במרומי הר המתנשא כ־820 מ' מעל פני הים ונשקף יפה על פני ירושלים—צפונה, בית־לחם—דרומה וחולש יפה על הדרך ביניהן. החופרים חשפו שרידי ישוב מתקופת המקרא ובעיקר מימי המלוכה בישראל, מהמאה השמינית לפני סה"נ וחורבת כנסיה ביזאנטית, מהמאה הששית אחרי סה"נ.

בשנת 1931 התחילה חפירה מדעית ראשונה ע"י ב. מזר (מייזלר) ומ. שטקליס,

1 יוסף בן־מתתיה (פלביוס), מלחמות־היהודים ח.ג.ב.

מטעם החברה לחקירת ארץ־ישראל. החופרים גילו שרידים מעניינים: מערת קברים ועתיקות שונות וביניהם גם כותרת קדומה וחפץ עשוי זכוכית (ציורים).

אבן חטובה מחפירות רמת־רחל
לפי הסברה קטע מכותרת קדומה. בקירוב מהמאה הששית לפני סה"נ.

כלי עשוי זכוכית מגוונת

בעת התקנת תעלות קשר בתחום רמת־רחל ללוחמים היהודים במלחמת השיחרור בשנת 1948, נחשפו עתיקות אחרות. בשנת 1954 התחילה חפירה שניה ע"י י. אהרוני, מטעם אגף העתיקות של מדינת ישראל. חשפו שרידים מהחומה הקדומה וגם קטע של חומת־סוגרים. מתוך החורבות העלו שפע של הרסים, גילו יסודות בתים ובמפולת נמצאו כותרות מעניינות, שדוגמתן נחשפו גם באתרים מקראים אחרים בארץ־ישראל (ציור בעמ' 355).

מעניינות הן החותמות העבריות הקדומות, רובן טבועות בידיות של כדים. בחותמת אחת מובא שמה של 'ירשלם'—ירושלים, ואותיותיה רשומות בין קצוות של 'מגן־שלמה' (ציור). בחותמת אחרת רשום השם 'יהד'—יהודה, כיחידה אדמניס־טרטיבית (ציור). החותמות מוצגות בבית־הנכות הארכיאולוגי בירושלים.

ציור מימין:
השם 'ירשלם'
(ירושלים)
בחותמת עברית קדומה

ציור משמאל:
השם 'יהד'
(יהוד)
בחותמת עברית קדומה

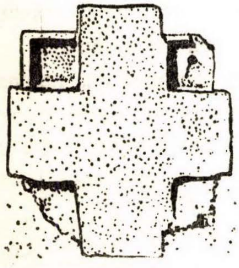
בחותמת אחת טבוע השם הפרטי 'לאחיו', והיא היתה שייכת לאדם בשם אחיו, כנראה קיצור של אחיהו. בחותמת אחרת כתוב: 'מנחם (בן) יה(ו)בנה". אותה טביעה נמצאה גם בחותמת אחרת דומה, שנגלתה בחפירות בית־שמש, הנמצאת מערבה מירושלים.

בעונת החפירות האחרונה, בשנת 1959, גילו החופרים שרידים נוספים מתקופת

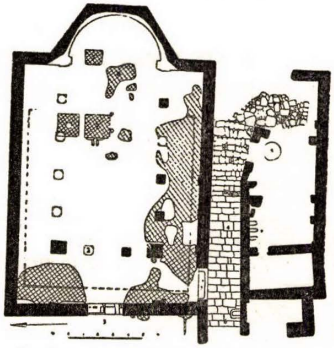
המלוכה בישראל וכן מספר רב של חותמות עבריות קדומות טבועות על ידיות של כדים מתקופת המלוכה ומתקופת שיבת ציון. בחותמת אחת נמצאו השמות: ׳נרה (בן) שבנא׳. בחותמת יותר מאוחרת כתוב: ׳יה(ו)ד פחוה׳—מחוז יהודה. פחוה הוא אזור שבו שולט פחה, תואר רם באדמיניסטרציה של השלטון הפרסי בארץ. כן נגלה קטע של חרס, אוסטרקון, ועליו כתובים בכתב עברי קדום השמות הפרטים: אחיהו וחסדיהו. בשטח נחשפו גם קטעים של רעפים רומאים המעידים שבמקום הזה חנו גם אנשי־צבא רומאים מהלגיון העשירי, במאה השניה לסה״נ.

האתר בתחום רמת־רחל היה נקרא בשם הערבי: ח׳רבת צאלח—חורבת צאלח (קרי: סאלח), שם פרטי רגיל בקרב הערבים. לפי סברה אחת היתה כאן העיר נטופה, הנזכרת במקרא יחד עם בית־לחם השכנה[1]. לפי סברה אחרת כאן מקומה של העיר בית־הכרם המקראית (עיין בעמ׳ 237)

בשנת 1954 נחשפה בחפירות רמת־רחל, בגבול האתר הישראלי, חורבה של כנסיה נוצרית מהמאה הששית, מתקופת שלטון הביזאנטים־הנוצרים בארץ. אולם־התפילה היה משובץ ברצפת פסיפס ורק קטעים ממנה נשארו. בה היו משובצות צורות גיאומטריות צבעוניות. בשטח אולם־התפילה נגלתה גם גת חצובה בסלע ובה דרכו ענבים והכינו יין. כנראה מהמאה הרביעית לסה״נ והיתה קיימת לפני שבנו את הכנסיה עליה. במפולת נמצא צלב גדול עשוי אבן המעניין בסגנונו. כנראה הוא ניצב מעל המבוא אל הכנסיה (ציור).

צלב קדום
נמצא במפולת הכנסיה הקדומה
ברמת־רחל

תוכנית הכנסיה הקדומה ברמת־רחל

בצד אולם התפילה שרידי חדרים אחדים, אשר שימשו מעון לנזירים או אכסניה לעולי־רגל. בצד אחד החדרים נשארו שרידי כיריים עשוים אבן, לצרכי בישול למתגוררים במקום הזה. במפולת הכנסיה גם נמצאו נרות שמן עשויים חרס ועל אחד חקוקה כתובת יוונית־נוצרית.

לפי הסברה, הכנסיה שנחשפה ברמת־רחל היא הכנסיה שנקראה בשם היווני

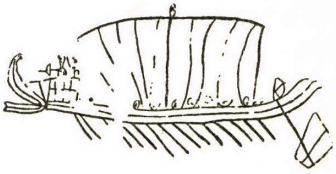
1 נחמיה ז, כח. בדברי־הימים־א ב, נה, הגירסה: „בית־לחם ונטופתי״.

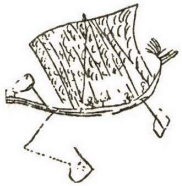
'קתיסמה', ופירושו 'המושב', כי כאן ישבה לנוח מרים עם תינוקה ישו בדרכה מבית־לחם אל ירושלים הקרובה. שם יווני זה נשאר בקרב הערבים בצורה 'קדיסמו' לבאר הסמוכה הנמצאת בצד הדרך ירושלים—בית־לחם. הנוסע הרוסי ההגמון דניאל, שעבר בסביבה זו בשנת 1107, בראשית שלטון הצלבנים, מספר על מרים שראתה בדרכה אל בית־לחם „שני אנשים אחד בוכה ואחד צוחק. ובמקום הזה בנו כנסיה ומנזר שנקראו על שמה, אולם הם עכשיו חרבים מידי הכופרים (המוסלמים)".

מערת יזון

מערת־יזון הוא שמה החדש של מערת קברים קדומה שנגלתה במקרה בשכונת רחביה, ברחוב אלפסי ושמורה ברשות אגף העתיקות הממשלתי. בעת הכשרת המגרש לבניה וחפירת יסודות לבית חדש נחשפה מערה זו, ששימשה לקבורה בקירוב במאה הראשונה לפני סה"נ, בתקופת שלטון החשמונאים ביהודה. בכתובת מטושטשת שנמצאה בה נזכר השם הפרטי יזון, ומזה שמה בימינו.

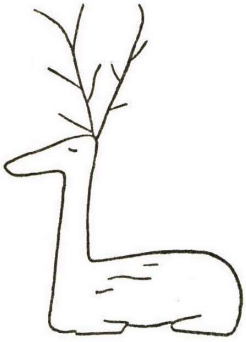
על קיר המערה נמצאו חרותים ספינות על מפרשיהן ומשוטיהן. כנראה ספינת־קרב רודפת אחרי ספינת מסחר (ציור).

ספינות חקוקות בקיר מערת יזון בירושלים.

במערת יזון נמצא חקוק בקיר גם ציור מטושטש של איילה מקרינה רובצת בשלווה (ציור).

איילה רובצת
ציור במערת יזון, ירושלים.

מצד רומאי

שרידי מצד רומאי קטן נגלו בתחום בניני האומה, במרומי גבעת־רם. המצד בקירוב מהמאה השניה לסה"נ. בעת הכשרת הקרקע להקמת בניני האומה ניגלו שרידיו, בורות למי גשמים חצובים בסלע, יסודות אבנים וחרסים רבים. כן נמצאו

רעפים רומאים עשויים חרס ועליהם טבועה חותמת של הלגיון הרומאי העשירי 'פרטנסיס', שהיה בין מדכאי מרד היהודים בירושלים ונשאר לחנות בה גם במאה השניה לסה"נ. תפקיד המצד של חיילי הלגיון היה לפקח על הדרך, שעברה פה מערבה. קטעי רעפים, שנמצאו במקום הזה, מוצגים בבית־הנכות הארכיאולוגי המקומי (ציור בעמ' 357).

בתחום בניני האומה נגלו גם שרידי כנסיה ובה כתובת יוונית־נוצרית, בקירוב מהמאה הששית לסה"נ, מימי שלטון הביזאנטים בארץ. הכתובת המשובצת ברצפת פסיפס מבקשת את „אדוני אלוהי הקדוש גיאורגוס, זכור את המתנדב"... הכתובת שנמצאה בחלקה פגומה, שוחזרה ומוצגת בבית־הנכות הארכיאולוגי בירושלים (ציור בעמ' 356).

רגמים קדומים

בירכתי ירושלים החדשה, בצדה המערבי ובגבול השכונות קרית־היובל וקרית־מנחם, מתרוממים על רכס ההר רגמים אחדים, גלי אבנים מעוגלים מימי קדם. יש מהם הבולטים יפה מעל פני הסביבה ההררית.

רגם אחד נמצא בצד הדרך מקרית־היובל אל מושב אורה הקרוב והוא הגבוה ביותר. רגם אחר נמצא מזרחה ממנו ובקרבתו רגמים אחרים. הערבים קראו להם רג'ום (וליחיד: רוג'ם) והכתירו אותם בשמות שונים.

שנים־עשר רגמים, בצורות ובגדלים שונים, מצוים בסביבה זו על שני רכסי הרים סמוכים. קבוצה אחת ובה שבעה רגמים על הרכס של אורה וקבוצה אחרת של חמשה רגמים על הרכס של עמינדב, מערבה.

הרגמים הללו משכו את תשומת הלב של החוקרים, אשר הביעו השערות שונות עליהם. יש וסברו שאלו הם גלי־עד על קברים קדומים, מהסוג הנקרא במדע טומולי (יחיד: טומולוס), שנמצאו בארצות שונות, גם סביב הים התיכון.

המשלחת הבריטית 'הקרן למחקר ארץ־ישראל' (פאלסטיין אקספלוריישן פאנד), שערכה סקר של הארץ והתקינה מפה גדולה ממנה, ציינה לראשונה, בקירוב בשנת 1875, את הרגמים הללו והוסיפה לאחדים מהם את שמותיהם הערבים.

בשנת 1923 נערכה בדיקה מדעית ברגם אחד, ולפי דעת הבודק הארכיאולוג פ. אולברייט, הרגמים הם מצבות קבורה של אותם לוחמים פלשתים אשר באו להלחם בירושלים ונפלו בקרב עם חילות דוד המלך בעמק רפאים הקרוב...

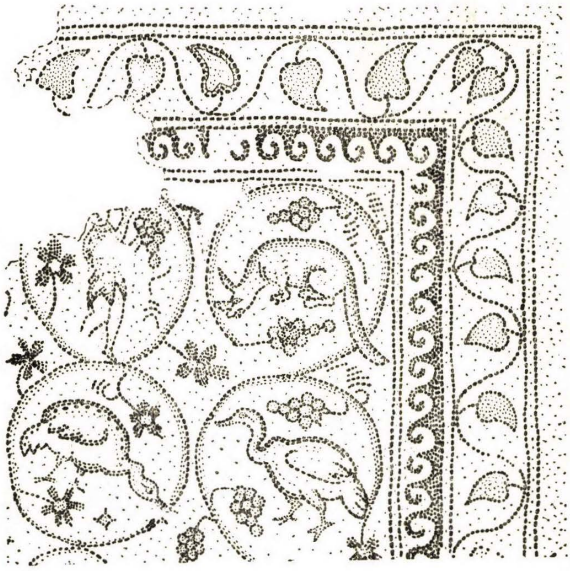
בשנת 1953 נערכה חפירה מדעית ברגם אחר בהנהלת רות עמירן מטעם אגף העתיקות הממשלתי. החופרים חשפו את האבנים והגיעו אל קרקע הרוגם.

לפי עדות החרסים שנחשפו במקום הזה, משערים שהרגמים הם יצירות התושבים היהודים מהמאה השמינית־שביעית לפני סה"נ, בתקופת המלוכה. הם גלי אבנים שהערימו הקדמונים על במות ששימשו לפולחן עבודה זרה בימי קדם, והיו למורת רוחם של היהודים המאמינים.

בית־הנכות הארכיאולוגי בירושלים.

בית־הנכות הארכיאולוגי הממשלתי נמצא ברחוב שלמה המלך, בבנין שהיה בימי הבריטים בית־מלון ערבי. במוזיאון מוצגים שונים מהתקופה הפריהיסטורית, הישראלית, היוונית, הרומאית והביזאנטית. הרבה מהמוצגים נמצאו על פני האדמה ואחרים נתגלו בחפירות מטעם אגף העתיקות, החברה לחקירת הארץ והאוניברסיטה העברית. במוזיאון ערוכים המוצגים לפי תקופות היסטוריות שונות.

במבוא הצר מוצגות רצפות מוזאיקה מקושטות. ברצפה אחת משובצות צפרים שונות, בין דליות גפן נושאות אשכולי ענבים. הרצפה נתגלתה במקרה בקיבוץ שדה־נחום, בגבול עמק יזרעאל ובקעת בית־שאן (ציור).

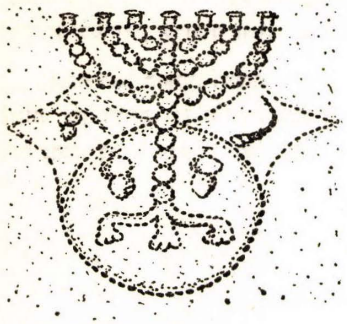
קטע מרצפת הפסיפס שנמצא בקיבוץ שדה־נחום.

בחדר א' מוצג אוסף מענין של שרידים שהובאו מבתי־כנסת קדומים, מהמאה השניה—חמישית לסה"נ, מתקופת המשנה והתלמוד בישראל. רוב העתיקות נמצאו על פני האדמה ואחרים נגלו במעמקי האדמה, לרוב במקרה כאשר חפרו יסודות לבנינים או סללו דרכים חדשות.

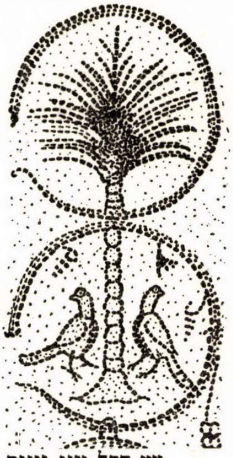
בחדר זה מוצגים קטעים מרצפת מוזאיקה גדולה של בית־כנסת קדום שנגלה בשנת תשי"ז (1957) בנגב המערבי, בקרבת קיבוץ נירים וחורבת מעון הקדומה. התגלית נעשתה במקרה כאשר התחילו בסלילת דרך אל הישוב החדש ניר־עוז, בגבול רצועת עזה. הרצפה בקירוב מהמאה החמישית לסה"נ, והיא מהתגליות

המענינות ביותר שנתגלו בישראל בשנים האחרונות. בפסיפס משובצת מנורה גדולה ובכל צד אריה—סמל יהודה. למטה על הרצפה מונחת כתובת ארמית המזכירה את שמות התורמים להקמת הרצפה הזאת. בקרבתה מוצגים קטעי פסיפס אחרים מאותה רצפה: צפור בכלוב, תרנגולת בצד ביצתה, אווז מחטט בצמח וכו' (ציורים).

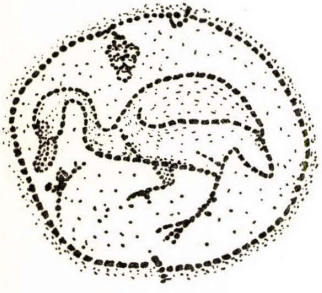
בארון קטן שמורים חפצים שונים שנמצאו במפולת של בית־הכנסת הזה:

מנורה ובצדיה אתרוגים.

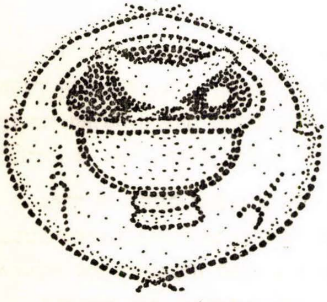
עץ דקל וזוג יונים.

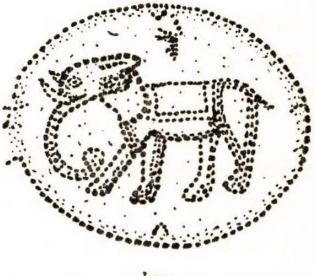
אווז מחטט בצמח

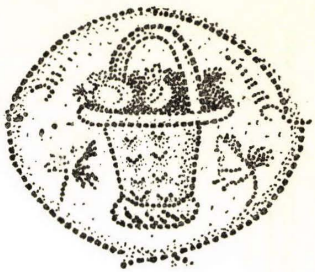
צפור בכלוב

תרנגולת בצד ביצתה

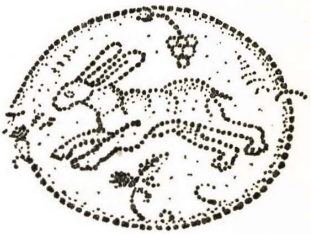
פיל

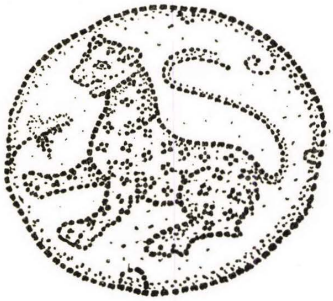
סל עם פירות

מגש עם פירות

ארנבת

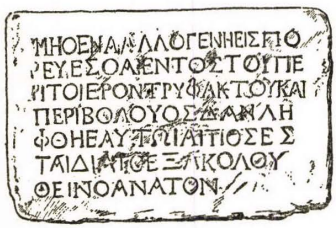

ברדלס

בחדר זה מונחת אבן גזית גדולה שהובאה מהכפר עלמא, בגליל העליון. האבן מקושטת ובשוליה למטה כתובת עברית קדומה.

על הרצפה מונח בסיס גדול עשוי שייש ובו חקוקה יפה מנורה בולטת. הובא מחורבות אשקלון. כנראה שריד מבית־כנסת קדום מהמאה השניה־שלישית לסה"נ.

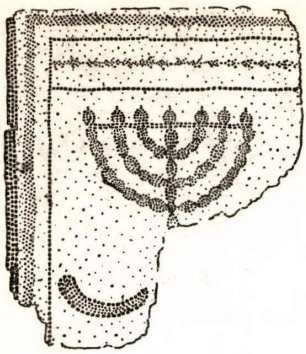
בקיר החדר הזה ממול, קבוע העתק בגבס של כתובת יוונית מענינת שנגלתה בגבול חצר המקדש בירושלים ועליה כתוב: "זר בל יבוא מבפנים לסורג ולמחיצה שסביב המקדש. כל מי שיתפס דמו בראשו" (ציור).

הכתובת היוונית.

המודיעה על איסור הכניסה לזר אל בית־המקדש. חקוקה באבן גזית, שנגלתה בשנת 1871 בגבול חצר המקדש של ימינו. שמורה במוזיאון הארכיאולוגי בקושטא (איסטנבול). בשנת 1935 בעת הרחבת דרך בסביבה שנמצאה הכתובת הנזכרת, נגלה קטע של כתובת יוונית דומה. הקטע הזה שמור במוזיאון רוקפלר, בירושלים הירדנית.

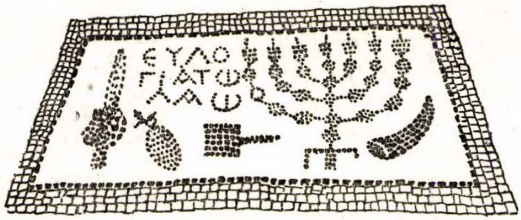
מתחת לכתובת היוונית מונחים על הרצפה ארונות אבן, גלוסקמאות, לליקוט עצמות המתים. על אחד חרותה כתובת יוונית־יהודית: 'יהודה בן תדאוס', נמצא בשדות מושב כפר־ברוך, בעמק יזרעאל המערבי, ובקרבת נחל קישון.

בחדר מוצגות רצפות מוזאיקה של בנינים יהודיים קדומים: באחת משובצת מנורה גדולה, שנגלתה בתל קדום בעמק בית־שאן הדרומי, בקרבת טירת־צבי. אולי מאותו ישוב קדום כפר־קרנים, הנזכר בתלמוד ירושלמי, בקירוב במאה השלישית לסה"נ (ציור).

מנורה גדולה משובצת ברצפת פסיפס למטה משמאלה: שופר. כנראה שריד מבית־כנסת של כפר־קרנים בימי קדם.

על־יד רצפה זו פסיפס אחר שנגלה בקרבת חולדה, בשפלת יהודה. בה משובצת מנורה, לולב, אתרוג וכתובת יוונית קצרה: 'ברכה לעם' (ציור).

פסיפס מקושט, נגלה בסביבות חולדה, בשפלת יהודה.

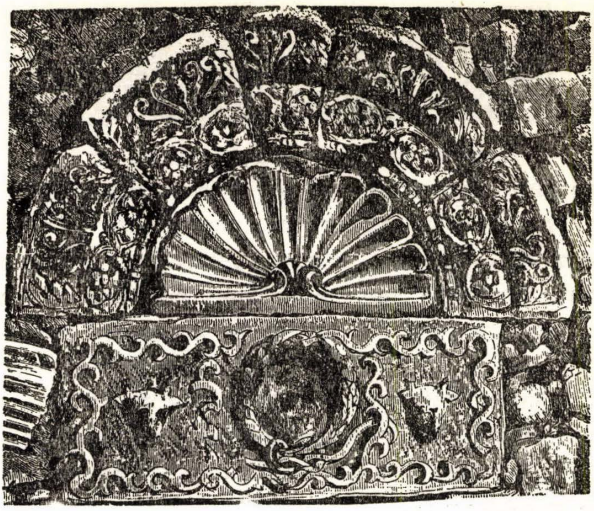
באמצע החדר ניצב כסא מאבן בזלת, שהובא מחורבות בית־הכנסת של כורזים, בקרבת חוף הכנרת וסמוך לכביש טבריה—ראש־פנה. על הכסא, מהמאה השלישית לסה"נ, חקוקה כתובת ארמית־עברית (ציור).

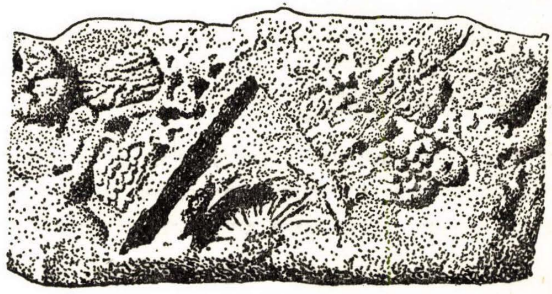
כסא עשוי אבן בזלת, מחורבות בית־הכנסת בכורזים. על הכסא כתוב בארמית־עברית: 'דכיר לטב יודן בר ישמעל דעבד הדן סטוה ודרגוה. בפעלת יהי לה חלק עם צדיקים'. זכור לטוב יודן בן ישמעאל שעשה אולם־עמודים זה והמדרגות. בשכרו יהיה לו חלק עם הצדיקים.

אל מול הכניסה קבוע בקיר למעלה משקוף מקושט, שהובא מהכפר סיפסופה בגליל העליון, בין מירון וגוש־חלב. המשקוף שריד מבית־כנסת קדום, היה נמצא במסגד הערבי של הכפר, שהפך לעיי מפולת (ציור בעמוד הבא).

מתחת למשקוף של סיפסופה אבן חטובה שהובאה מדלתון בגליל העליון, כנראה גם היא שריד מבית־כנסת קדום (ציור בעמוד הבא).

משקוף מקושט. הובא מחורבות סיפסופה, בגליל העליון.

אבן חטובה מחורבות דלתון, בגליל העליון.

בחדר זה מונחת אבן גזית מקושטת בצלבי קרס וסמלי חודשים, קטע מלוח מזלות עם סמלי החודשים שנמצא בחורבת בית־הכנסת של כפר־ברעם, בגליל העליון. לפי קטע זה נעשה שיחזור הלוח כולו (ציורים).

קטע מלוח מזלות עשוי אבן
נמצא בחורבות בית־הכנסת הקדום בכפר־ברעם.
בעמוד הבא מובא שיחזור הלוח הזה.

לוח אבן ובו חקוקים מזלות החודשים—שיחזור.

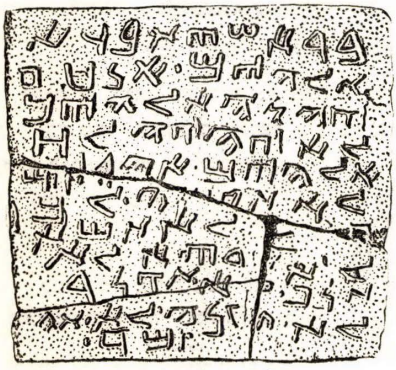
בלוח חקוקים בתורת קישוט 20 'צלבי קרס' בשלוש שורות. קוויהם משולבים יחד ומהווים 19 משבצות. באחדות מצוירות שושניות וצדפים. בשתים־עשרה משבצות מצוירים סמלי החודשים. בשורה א', מימין: טלה—ניסן, שור—אייר, תאומים—סיוון, סרטן—תמוז. בשורה ב': אריה—אב, בתולה—אלול. בשורה ג': מאזנים—תשרי, עקרב—חשוון, קשת עם ראש אדם ובידיו קשת—כסליו, גדי—טבת, דלי—שבט, ודגים—אדר.

בצד מונחת אבן אחרת ובה חטובה מנורה ומעגל מקושט. נתגלתה לפני שנים אחדות, בכפר הערבי עיבלין, אבלים הקדומה, בגליל המערבי. כנראה קטע מדלת מקושטת שהיתה בפתח של מערת קברים יהודית, מהמאה השניה—שלישית לסה"נ

אבן מקושטת במנורה.
נמצאה בכפר הערבי עיבלין, אבלים הקדומה, בגליל המערבי.

בקיר קבוע לוח אבן ובו חקוקה כתובת שומרונית. נמצאה בשדות כפר־בילו, הסמוכה לרחובות. בה כתובים פסוקים שונים מהתורה. כנראה שימשה מזוזה בבית־כנסת או בבית פרטי שומרוני, בקירוב מהמאה הרביעית־חמישית לסה"נ (ציור).

כתובת שומרונית קדומה.
נתגלתה בשנת 1954, על־יד כפר־בילו, בעת חפירת תעלת ביוב, בצד הכביש המוביל אל רחובות ה־סמוכה.

בכתובת מובאים פסוקים מהתורה: בראשית ברא אלהים. אנכי ה' אלהיך. לא יהיה לך אלהים אחרים. לא תעשה. לא תשא... לא תרצח. לא תנ(א)ף. לא תגנוב. לא תענה. לא תחמד.

מוזאיקה מענינת, הקבועה בקיר, הובאה מחורבות שעלבים הקדומה השוכנת ביהודה, בגבול עמק אילון. נתגלתה בעצם ימי הקרבות במלחמת השחרור שהתלקחו בסביבה זו. המוזאיקה היתה ברצפת בית־כנסת שומרוני, מהמאה החמישית (ציורים).

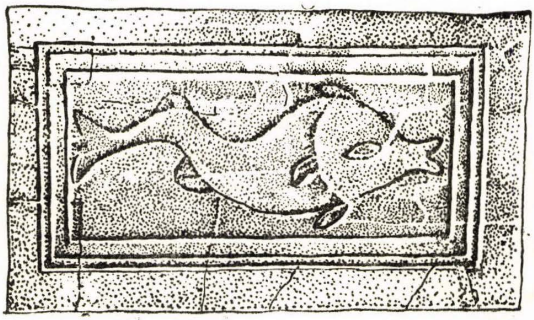
פסיפס מבית־כנסת שומרוני בשעלבים. בו משובץ בכתב שומרוני: 'יהוה ימלך עולם ועד'. במקור העברי כתוב: 'יהוה ימלך לעולם ועד'.

קטע אחר של הפסיפס בחורבת שעלבים.

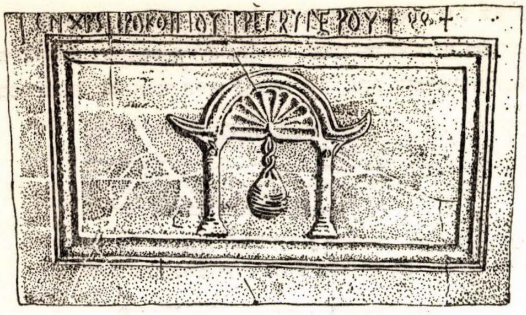
למטה משובצות שתי מנורות ומעליהן קטע מכתובת יוונית: „...חודש מקום התפילה". בין שתי המנורות כנראה משובץ ציור של הר. אולי גריזים הקדוש לשומרונים, והם פונים אליו בתפילתם.

באמצע החדר ניצב לוח שייש שהובא מחורבות סוסיתא, במרומי הר תלול בקרבת הקיבוץ עין־גב, בחופה המזרחי של הכנרת. הלוח הוא שריד מכנסיה נוצרית־ביזאנטית, בקירוב מהמאה החמישית־ששית. בצד אחד של הלוח חקוק דולפין, ובצד השני—מנורה תלויה בתוך שער מקושט. למעלה בשולים חקוקה כתובת יוונית קצרה (ציורים).

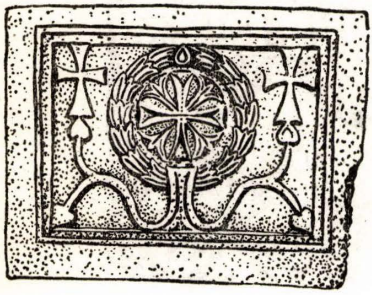
לוח שייש נוצרי מחורבות כנסיה בסוסיתא

צד א': ציור של דולפין, חקוק בלוח. צד ב' של הלוח, ראה בציור הבא.

צד שני של הלוח הנוצרי מחורבות סוסיתא ראה ציור קודם

מעל מנורה תלוית בשער מקושט, כתוב ביוונית: נעשה בזמנו של ה־כומר פרוקופיוס.

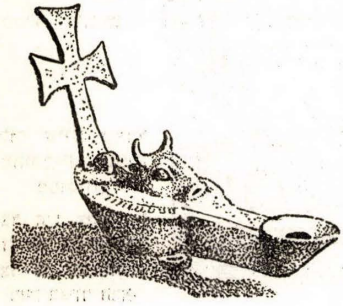
לוח שיש דומה מוצג בקרבתו ובו חרוטים בצדי זר מעוגל שני צלבים, כנראה שריד מכנסיה נוצרית־ביזאנטית מהמאה החמי־שית־ששית לסה"נ. הלוח נמצא בשדות הקיבוץ משואות־יצחק, בסביבות אשקלון (ציור).

לוח שייש נוצרי. נמצא בשדות הקיבוץ משואות־יצחק,

מעניינים הם קטעי הפסיפס של כנסיה ביזאנטית שנתגלתה בתחום הישוב החדש בחן, בגבול השרון וסמוך לרגלי הר שומרון. בקטע אחד משובצים ביוונית דברי תהלים: „(עדותיך נאמנו מאד) לביתך נאוה קודש, ה' לאורך ימים" (ציור). (תהלים צג, ה).

הציור מימין: קטע מפסיפס נוצרי שנמצא בקיבוץ בחן.

בארון מעל הכתובת היוונית מוצגים שרידים נוצרים שונים שנמצאו בכנסיות קדומות. מעניינת מגורת הנחושת שנתגלתה בבית־שאן. הידית בה עשויה בצורת צלב ועל גבה דמות של ראש שור. בחור מש־מאל היה מונח הפתיל להדלקה (ציור).

מנורה נוצרית עשויה נחושת. נגלתה בבית־שאן.

אל הקיר נשען עמוד אבן בזלת, ועליו חקוקה כתובת יוונית קדומה. האבן הובאה משדות קיבוץ שמיר, השוכן בגבול עמק החולה ולרגלי הרי הגולן. האבן שימשה, לפי עדות הכתובת, ציון גבול בין תחומי כפרים שונים, בימי שלטון הרומאים בארץ (ציור).

אבן גבול קדומה.
נמצאה בקיבוץ שמיר, עמק החולה. באבן, העשויה בזלת שחורה, חקוקה כתובת יוונית בזו הלשון: „דיאוקלטיינוס ומקסימיינוס האבגוסטים, קונסטנטיוס ומקסימיינוס הקיסרים ציוו להציב את האבן הגובלת באדמות הכפרים גאלאניה(?) ומיגראמה(?), לדאגת סטאטוטוס הנעלה". אין ידוע מקומם של שני הכפרים הללו.

אבן הגבול נגלתה בשנת 1955, יחד עם שתי אבנים אחרות. בזמן האחרון נמצאו עוד שתי אבני גבול אחרות, בשדות הקיבוץ להבות־הבשן, קצת דרומה מקיבוץ שמיר הנזכר. באחת מהן כנראה מובא שמו של אותו הכפר מיגראמה הנזכר.

אל הקיר נשענת אבן ארוכה ועליה חקוקה כתובת יוונית קדומה. זו מצבת קבורה שהובאה מחורבות רשפון (אפולוניה), בחוף הים התיכון, בסביבות הרצליה ובקרבת הכביש תל־אביב—נתניה. כנראה זה ציון קבורה ליהודיה תושבת רשפון הקדומה, במאה השניה לספה"נ (ציור).

כתובת יוונית־יהודית, מחורבות רשפון (אפולוניה).
'פה נחה זואילה, בת שלושים שנה. אוהבת בעלה. (מתה בשנת) 233, לחודש אפלאיוס, ביום 26, אמצי'. המצבה מהמאה השניה לסה"נ.

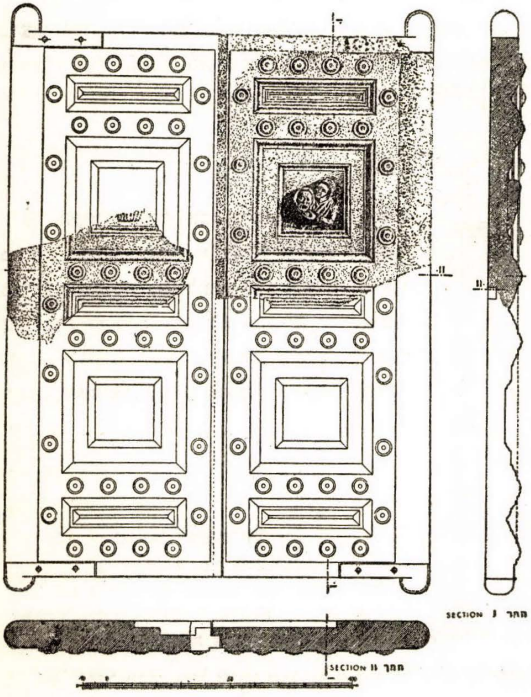
אל הקיר מוצג פסל שייש קטן, ולפי שכתוב עליו ביוונית הוא פן—אל הרועים

באגדה היוונית הקדומה. הפסל נמצא בסביבות באר־שבע, בנגב הצפוני. בצדו פסל שייש אחר מאשקלון ולמטה אבן גזית גדולה אף היא מאשקלון (ציור).

כתובת יוונית מאשקלון: 'קדימה רומא, קדימה אשקלון'.

בחדר זה מוצג שבר גדול מדלת שהיתה עשויה שייש. השבר נמצא ביפו, בעת ניקוי מפולת של בית שנהרס במלחמת השיחרור. בו גם חקוק ראש אדם מחזיק מסכה (ציורים).

דלת עשויה שייש, נמצאה ביפו.

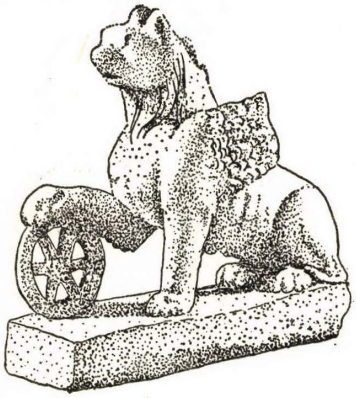
הקטעים הכהים נשארו. במשבצת אחת, מימין, חקוק אדם מחזיק מסכה. ראה ציורו בעמוד הבא.

משמאל: חתך לאורך הדלת. למטה: חתך לרוחב הדלת.

משבצת אחת בדלת השייש מיפו.
אדם מחזיק מסכה.
ראה ציור בעמוד קודם.

בפינה ניצב פסל שייש גדול של אשה שנמצא בתל אשקלון, בחוף הים התיכון. מענין הפסל של האלילה נמזיס, בדמות לביאה בעלת כנפי נשר וכף רגלה הקדמית נשענת על גלגל. נמזיס היתה אלילת המשפט והתגמול בחיי היוונים הקדמונים. הפסל עשוי שייש בגובה כ־½ מ'. נגלה בשנת 1957 ע"י חורש עברי בשדות קיבוץ ארז אשר בדרום, סמוך לרצועת עזה. על הבסיס חקוקה כתובת יוונית: 'בשנת 522 אני מרקוריוס (בן) אלכסנדר, מציב (פסל זה) בהיותי כומר'. שנת 522 היא לפי תאריך הסילוקים, ומתאימה לשנת 210 לתאריך הנוצרים (ציור).

האלילה היוונית נמזיס.
נמצאה בשדות קיבוץ ארז, בשפלת יהודה ובקרבת רצועת עזה.

אל הקיר נשען פסל אדם חצוב באבן, קטע ממכסה לארון מתים, שנמצא במושבה שבי־ציון, בגליל המערבי, בחוף הים התיכון. בארון למעלה מוצג ראש עשוי שייש והוא מהמאה השניה לסה"נ. נמצא בחורבות דור (דאר), בחוף הכרמל. למעלה מוצג משקוף ארוך מעוטר ומקושט בזוג יונים שותות מתוך גביע. המשקוף מהמאה השלישית. הובא מצפת, בגליל העליון.

חדר ב: המוצגים הישראליים (תקופת הברזל).
בכניסה מימין שמור בארון קטן חרס שנתגלה בתל קסילה, בתחום תל־אביב ועל גדות מי הירקון. החפירות שנערכו בתל מטעם החברה לחקירת ארץ־ישראל גילו

גם הרבה שרידים מתקופת המקרא. בחרס חרותה כתובת בכתב עברי קדום (ציור).

חרס מתל קסילה.
עליו כתוב בכתב עברי קדום:
זהב. אפר. לבית חרן.
ש
זהב אופיר לבית־חורון.
שקלים שלושה (או שלושים)
הכתובת בקירוב מהמאה התשיעית לפני סה"נ,
מתקופת המלוכה בישראל.
בית־חורון היתה עיר חשובה על הדרך הקדומה
מיסו אל ירושלים. אופיר היתה ארץ מפורסמת
בזהבה, ולה קשרים רבים עם מלכות ישראל,
לפי עדות המקרא.

בצד מוצגים שני כלי חרס קדומים מכוסים שברי צדפים, כי היו שקועים במשך מאות בשנים במעמקי הים. הם הובאו מימה של קיסריה—בירת הרומאים בימי שלטונם בארץ. כדים דומים נמצאו גם בחוף אשקלון ודור.

בארון שמורים כלי חרס שונים. מעניינים הכדים המקושטים שנמצאו בחולות בת־ים, בחוף הים התיכון (ציורים).

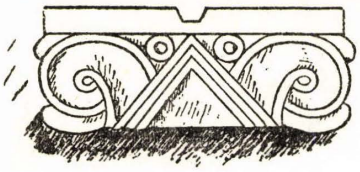
כדים מקושטים
מחולות בת־ים,
סמוכה אל יפו, בחוף
הים התיכון.

בארון זה מוצגות עתיקות שונות שנמצאו בקברים קדומים שנחשפו בקרבת תל אכזיב, בגליל המערבי, בחוף הים התיכון.

בקיר קבוע העתק של כתובת השילוח המפורסמת, שנגלתה בירושלים והיא מימי חזקיהו מלך יהודה, בקירוב משנת 700 לפני סה"נ. כתובת זו היא מהעתיקות החשובות והמעניינות ביותר מתקופת המקרא בישראל (עיין בעמ' 147).

בארון הקיר שמורות עתיקות שונות. ביחוד מעניינות אבני המשקל מתקופת המקרא. על אחת המלה 'פים'. בצדה אבן משקל עגולה שנמצאה בחפירות רמת־רחל, בדרום ירושלים. על ידיות של כדים טבועה חותמת בכתב עברי קדום: 'יהוד', השם הארמי של פחוות יהודה, בשלטון הפרסים (ציורים בעמ' 339).

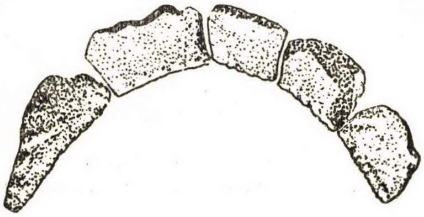
בחותמת אחרת כתוב: ׳(למלך) חברון׳, היא העיר חברון. בארון זה גם שמורה כף לקטורת בפולחן הקדמונים. נתגלתה בקיבוץ עברון, ע״י נהריה, בגליל המערבי.

למעלה מוצגות כותרות ישראליות שנחשפו בחפירות רמת־רחל, בדרומה של ירושלים (ציור).

כותרת ישראלית, מחפירות רמת־רחל. כותרות דומות נמצאו בתל מגידו, עמק יזרעאל.

בארון סמוך מוצגים כלי חרס טיפוסיים של תקופת המקרא. בארון אחר עתיקות שנמצאו בחפירות תל קסילה, בתחום תל־אביב. מענין כור היתוך לנחושת ומגל עשוי חתיכות אבני צור (ציור).

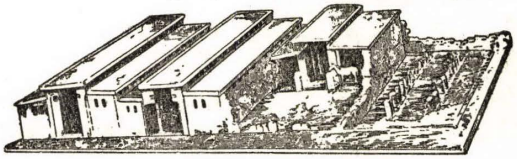
מגל עשוי אבני צור מחפירות תל קסילה.

בארון סמוך כלים פלשתיים שונים ומסכת פני אדם, שנמצאה בשדות קיבוץ מעוז, בעמק בית־שאן ובקרבת גדת הירדן (ציור).

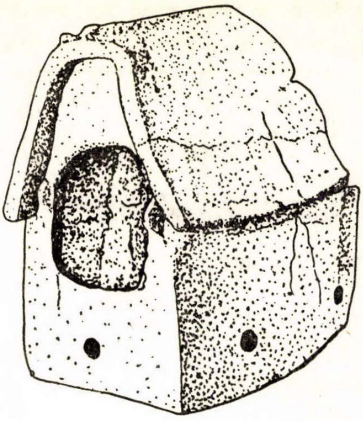
מסכת פני אדם
עשויה חומר. נמצאה בשדות קיבוץ מעוז, בית־שאן.
כנראה קטע ממכסה לארון מתים. ארונות דומים נמצאו בתל בית־שאן, הקרוב למעוז.

באמצע החדר תבנית של אורוות שלמה המלך, כפי שנמצאו בחפירות בתל מגידו, שהיתה מערי הרכב במלכות ישראל (ציור).

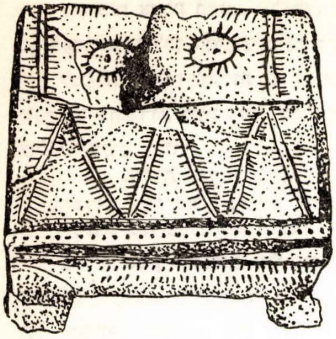

אורוות שלמה המלך בעיר המקראית מגידו—שיחזור.

חדר ג׳, מוצגים שנגלו בקברים קדומים בתחום העיירה אזור, הסמוכה לתל־אביב. ארונות המתים עשויים חרס, והם מהתקופה הכלכוליתית, המעבר בין האבן והברונזה, בשנות 4000—3000 לפני סה״נ (ציורים בעמוד הבא).

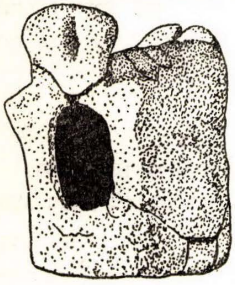

ארון מתים בשלמותו.
עשוי חומר, בדמות הבית של האדם הקדמון.

צד אחד של ארון מתים.
עליו ציור של פרצוף אדם.

בארון הקיר הסמוך מוצג גם ארון מתים קטן שנמצא בתחום העיר בני־ברק בסביבות תל־אביב (ציור).

ארון קטן עשוי חומר
נמצא בבני־ברק.
בארון כזה נהגו ללקוט ולשמור עצמות מתים.

בארון קיר מוצגים מעניינים: כלי חרס וכלי צור מחפירות שנערכו בזמן האחרון בקיבוץ מצר, בגבול השרון ולרגלי הר שומרון. בשלושה ארונות סמוכים, כלים שונים מהתקופה הכנענית והישראלית שנחשפו בתל גת אשר בדרום, בקרבת קרית־גת החדשה.

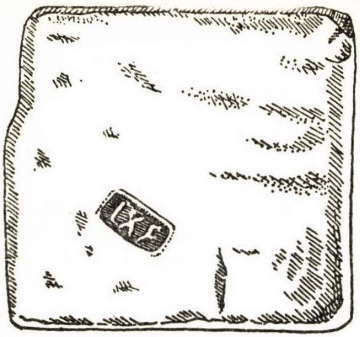
בחדר ד' מוצגת תמונה גדולה של ירושלים ומתחתה על הרצפה כתובת יונית, בחלקה משוחזרת, שנגלתה במקרה בחפירות ליסודות בניני האומה בירושלים, בגבעת־רם. בה כתוב: „אדוני אלוהי הקדוש גיאורגיוס זכור את המתנדב". הכתובת היא נוצרית מהמאה הששית, מימי שלטון הביזאנטים בארץ־ישראל.

כתובת יונית משובצת בפסיפס קדום.
שריד מכנסיה נוצרית קדומה.

בארון הסמוך מוצגים שרידים שונים שנמצאו במערה בנחל חבר, היורד מהרי מדבר יהודה אל ים המלח, בין מצדה ועין־גדי. בין המוצגים נראה שבר מכלי חרס גדול ועליו כתובות אותיות אחדות, חתיכת בד, סוליות מנעלי ילדים וכו'. לפי הסברה אלו הם שרידים של לוחמים יהודים שנמלטו אל מערה זו בסוף

מרד בר־כוכבא ברומאים בשנת 135 לסה"נ. בארון זה אוסף קטן של שברי רעפים רומאים ועליהם חותמות של הלגיון העשירי 'פרטנסיס', שהובא לארץ לדכא את מרד היהודים ברומאים, בשנות 66—70 לסה"נ. הלגיון נשאר בארץ במשך שנים רבות. מפקדתו הראשית היתה בירושלים, במקום הנקרא מגדל־דוד בימינו (ציור).

רעף רומאי, עשוי חומר.
עליו חותמת של הלגיון העשירי פרטנסיס
LXF
Legio X Fretensis

בארון סמוך שרידים שונים שנמצאו במערת קברים קדומה הנקראת עכשיו על שם הקבור בה—קבר יוון. נגלתה במקרה בירושלים, ברחוב אלפסי, כאשר חפרו יסודות לבית חדש. לפי הסברה הקבר הוא מתקופת שלטון המכבים בארץ, מהמאה הראשונה לפני סה"נ (עיין עמ' 341).

בארון אחר מוצגים שנמצאו בחפירות רמת־רחל. ביחוד מעניינות החותמות בשברי ידיות כדים עם המלה 'יהוד'. שמה הרשמי של מחוז יהודה בתקופת הפרסים בארץ. הידיות הן מכדים שבהם שלחו שמן או יין כמס לאוצר השלטון בארץ. בארון סמוך כלים בסגנון שונה, שנמצאו במקרה במערת קברים עתיקה, שנגלתה בשכונת נחלת־אחים, בירושלים.

חדר ה'. בו מוצגים מתקופת שיבת ציון (התקופה הפרסית) התקופה הרומית, תקופת התלמוד (הביזאנטית) והתקופה הערבית. בכניסה מימין שמורים בארון כלי זכוכית שונים מהתקופה הרומית המאוחרת. בצדו מונחים על הארץ כלים רומאים שהוצאו מהים ועליהם שברי צדפים. בצדם: מכתש ועלי עשויים אבן. למעלה קבוע אל הקיר, משקוף מקושט יפה שהובא מחורבות חלוצה אשר בנגב, בקרבת קיבוץ רביבים של ימינו. חלוצה היתה עיר חשובה בימי שלטון הרומאים והביזאנטים בארץ. הם שיבשו את שמה העברי לצורה—אלוסה. (ציור).

אבן חטובה מחורבות חלוצה, בנגב.
באבן חקוקים ראש אשה, פרי רמונים, שושניה ואשכול ענבים.
כנראה משקוף שהיה קבוע בפתח של כנסיה נוצרית.

כד לשתית מים עשוי חרס.
נמצא בחפירות בית־שאן.
לכד מכסה מחובר אל הידית.

בארון אחר אוסף עתיקות מהתקופה ההלניסטית. סמוך לו פסל שייש גדול שנמצא באשקלון. על־ידו ארון ובו כלים מהתקופה המוסלמית, שנמצאו בארץ. כלי אחד הובא מחורבות הארמון המוסלמי הנקרא בערבית בשם מינית. נמצא בחוף ים כנרת, בקרבת הכביש מטבריה אל ראש־פנה.

בארון העומד בצד הפתח, אוסף יפה של כלי זכוכית מהתקופה הרומית הקדומה והמאוחרת, שנמצאו במקומות שונים בארץ. מעניינים הכלים שנגלו במקרה בקבר קדום בתחום הישוב אזור, במבואות יפו—תל־אביב (ציור).

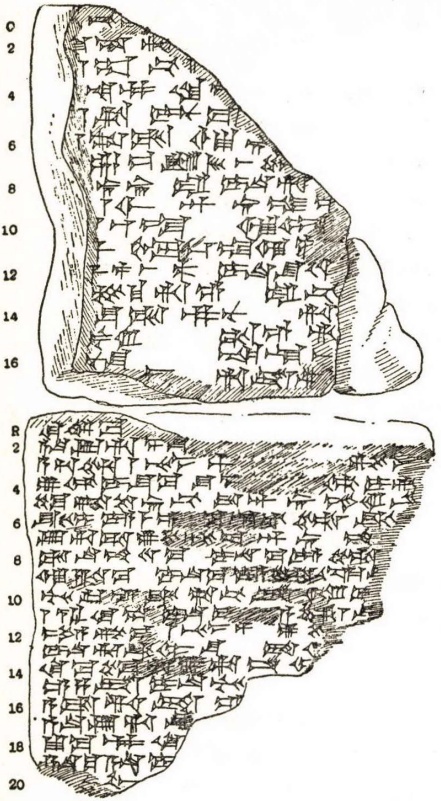
כלי זכוכית מקושטים.
נמצאו בקבר קדום, בתחום העיירה
אזור במבואות יפו—תל־אביב.

חדר ו'. בו אוסף מוצגים מתקופת האבן החדשה ועד התקופה הכנענית. בכניסה משמאל מוצג קטע מלוח עשוי חומר השמור במסגרת חדשה, ועליו מתוארת הפרשה האגדתית של עלילת גילגמש המפורסם. הלוח כתוב בכתב היתדות של הבבלים הקדמונים, נמצא במקרה בתל מגידו בידי רועה עברי (ציור בעמוד הבא).

שבר לוח של עלילות גילגמש, כתובות בכתב היתדות.

בקירוב מהמאה הארבע־עשרה לפני סה"נ. נמצא בתל מגידו בשנת 1955.

תירגום עברי של הכתוב בלוח: העתק הכתוב על הלוח בכתב־היתדות.
למעלה: הצד הקדמי. למטה: הצד האחורי.

הצד הקדמי:

1. . . . . .
2. [אנ]כדו גו[שא דברו]
שעה שדבר א[לגלגמש חברו]
4. כרתי [את הארז . . . . .]
כאשר אתה [. . . . .]
6. את הרו [. . . . .]
את יער הארזים החרבתי
8. אכן הרגתי ב . . . . . .
. . . . . כדברים האלה [קרו לי]
10. טוב ונ[עים היה חלומי]
יקר טוב אלא ש[. . . . .]
12. גרם לכך שה[. . .] יעצר בחלומי
14. היתה שאיפתו מכוונת י[דיו]
לעושר רב [. . . . .]
היו [צי]פורנים של נשר
16. פניו . . . . . .
. . . . . ידיו

הצד האחורי:

. . . .
. . . . . .
2. אל חברו [נושא] דברו [לאמור]
אחוז גלגמש . . . . . ולך אל. . .
4. אין לי . . . ל]א נשאר [לי . . . .]
גרמת לי לרוץ . . . . . .
6. הלואי ויגיעו מי חיים א[ליך] בקומי
החבר שגרם לי לעזוב את . . . . .
8. יום שני [הוא שוכב] על מיטתו
וגלגמש [שומר] עליו ליד המיטה
10. המחלה הלכה והחמירה ביום שלישי
[שכב] אנכדו על מיטתו
12. קרא לגלגמש [. . . . . אותו]
בקולו העיר[ו את חברו]
14. דמעות סנוורו [את עיניו]
חלש היה ב[. . . . . ו . . . . .]
16. הראשון מבין ה[. . . . . .]
אל חברו [הוא . . . . . .]
18. בבכי . . . . . .
ואילו אני ל . . . . . .
20. . . . . .

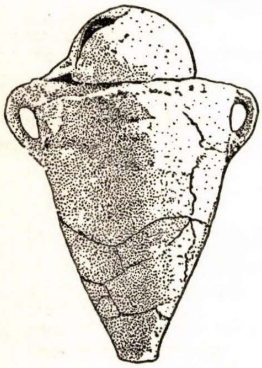
תאורים של עלילות גילגמש נמצאו מסופרים בלוחות חומר שנגלו בחפירות מדעיות שנערכו בארץ בבל הקדומה, בימינו עיראק.

בארון סמוך שמורים כלי חרס ובהט, בחלקם מובאים מהעיר מיקיני בארץ יוון ומהאי קפריסין, ובחלקם חיקוים מקומיים להם. בארון זה שמור שרביט קסמים עשוי שנהב שהובא מתל מגידו, שבר עשוי בסיגנון מצרי קדום, מקירוב מהמאה הארבע־עשרה לפני סה"נ. עליו חרותים ציורים שונים: צב, קוף, גבר, חיה בעלת־כנפים וכו'. מצדו השני כתוב בכתב החרטומים: „חסות קסמים לבעלת הבית בעתומו (שם פרטי), במשך הלילה והיום, במשך היום"... (ציור בעמוד הבא).

שרביט קסמים עשוי שן־פיל. נמצא בתל מגידו.

בארון אחר כלי חרס שונים מחפירות חצור—בגליל העליון, עפולה ומגידו—בעמק יזרעאל, ומעין־הנציב וכפר־רופין—בעמק בית־שאן.

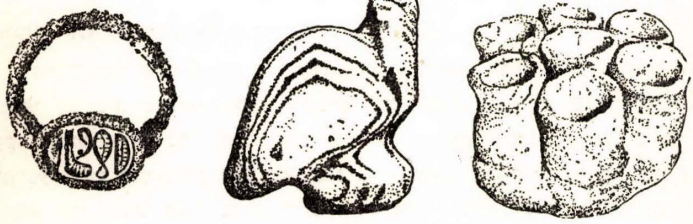

בצד הארון מוצג כד קבורה מיוחד במינו ועל פיו למעלה—מכסה קטן. הכד, שהוא שריד מבית־קברות כנעני קדום, נתגלה בשנת 1952 בחיפה, בעת בנין נמל הקישון. כנראה שימש מקום קבורה לתושבים של הישוב שהיה על התל הסמוך הנקרא בשם הערבי אַבּוּ־הוּאַם ושמו הקדום אינו ידוע. בו נערכה חפירה מדעית שגילתה הרבה משרידיו הקדומים (ציור).

כד קבורה מסביבות חיפה.
שריד מבית־קברות כנעני קדום.

בארון הסמוך מוצגים כלים שהובאו ממקומות שונים בארץ: קיבוץ ברקאי השוכן במבוא אל בקעת עירון ומהתל הסמוך אליו הנקרא בערבית אסאויר, אולי מקומה של ארובות המקראית. כן שמורים כאן כלים שנמצאו בחפירות במעלה־החמשה הסמוכה לירושלים ובקיבוץ נען בסביבות רחובות.

בארון מיוחד אוסף מענין של עתיקות שנחשפו בנהריה במקדש כנעני קדום שנתגלה במקרה בשעת חפירת יסודות לבית חדש, בחוף הים התיכון. בין המוצגים דפוס מיוחד חרות באבן ליציקת פסלונים בעלי־קרנים. החופרים גילו את הדפוס והפסלון בצדו הוכן בו אחרי גילויו (ציורים).

עתיקות שונות מהמקדש הכנעני בנהריה.

קבוצת נורות. דמות של עוף. טבעת היקסוסית.

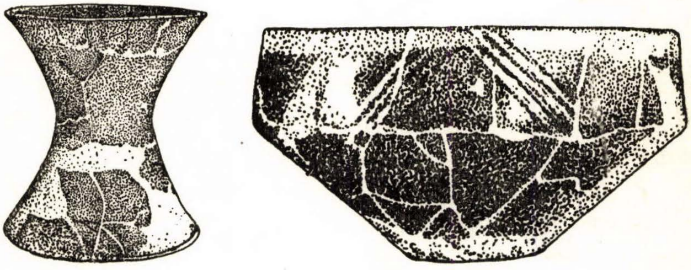

פסלון מהמקדש הכנעני בנהריה.
מימין: פסלון שהוכן בו אחרי גילויו.
משמאל: דפוס הפסלון חרות באבן.

בארון זה עתיקות אחרות מהמקדש הכנעני בנהריה: קבוצות של נורות מחוברות יחדיו, קמיעות שונות בדמות צפור ואריה רובץ, טבעת קדומה מתקופת ההיקסוס, בקירוב מהמאה השבע־עשרה לפני ספה"נ (ציורים בעמוד קודם).

בארון הסמוך אוסף כלים שנגלו באתרים שונים: בקרבת ברקאי, הנמצא במבוא אל בקעת־עירון, ובקרבת קיבוץ גינוסר בחוף ים כנרת. בארון אחר שמורים עתיקות שנמצאו בחפירות בית־ירח—בחוף הכנרת, בבית־שאן—בעמק הירדן, ובמעין־ברוך—בעמק החולה.

בצד הארון מוצגים שני כלי חרס מעניינים מחפירות בית־ירח, מהתקופה הכנענית: קערה גדולה עשויה חרס אדמדם, וכן להעמדת כד (ציורים).

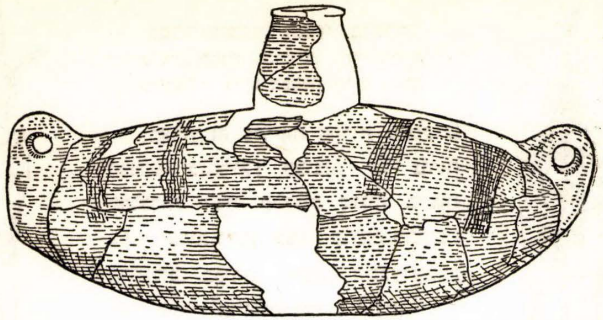

כלים שנתגלו בחפירות בית־ירח, בחוף הכנרת.
קערה עשויה חרס אדמדם. כן להעמדת כד.

בפינת האולם אוסף מענין של מוצגים שהובאו ברובם מחפירות התלים הסמוכים לבאר־שבע החדשה. על הקיר תלויה מחבצה גדולה לעשיית חמאה (ציור בעמוד הבא). על הרצפה מונחים כלים שונים עשוים בזלת (ציור).

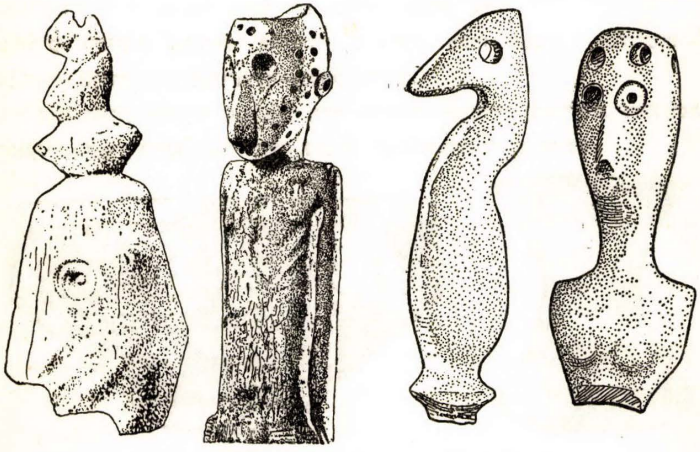

כלים עשוים בזלת, מחפירות באר־שבע.

מחבצה קדומה—כלי לעשיית חמאה, עשוי חרס. נמצאה בחפירות באר־שבע.

בארון מוצגים עתיקות שונות מחפירות באר־שבע. ביחוד מעניינים הפסלונים השונים עשויים עצם (ציורים).

פסלונים שנתגלו בחפירות באר־שבע.

בארון סמוך אוסף של אבנים צבועות שנגלו בחפירות באר־שבע, ברצפת מעון של האדם הקדמון חפור באדמה (ציור בעמוד הבא).

בארון אחר מוצגים שונים של האדם הקדמון שנתגלו בשדות קיבוץ שער־הגולן בעמק הירדן: אלילת הפוריות בצורה פרימיטיבית מאד, כלי צור וראשי חצים. בארון זה מוצגת גם אלילת הפוריות שנתגלתה בחפירות במרומי גבעת יפו.

חדר ז'. מוצגים מיוחדים מתקופת האבן בארץ־ישראל, ממצאים ממערות שונות ששימשו מעון לאדם הקדמון: ראשי חצים, איזמלים, גרזנים, מגרדים, מרצעים, נקרים, דקרים, ושברי קערות אבן. הכלים ברובם עשויים אבן וצור,

אוסף של אבנים צבועות.
היו משובצות ברצפת מעון האדם הקדמון, בבאר־שבע.

וקצתם—עצם. רוב המוצגים נתגלו בחפירות במערת אורן אשר בהר הכרמל, דרומה מחיפה. בחדר זה מוצגים גם מכתשים עתיקים ושלדי בני האדם הקדמון.

בארון אחד מוצגים של האדם הקדמון שנחשפו במפולת אשר במערה כבארה בקצה הכרמל הדרומי ובסביבות זכרון־יעקב. באוסף זה נראים כלי צור: סכינים, להבים, חודים, מגרדים, נקרים וכו'.

בארון אחד שמורים כלים מחפירות עינן בגליל העליון. עינן הוא השם החדש של מפעל מים חשוב בצד הכביש ראש־פינה—מטולה. המעין נקרא בשם הערבי—מלאחה. בארון אחר מוצגים כלים שנמצאו בעת העמקת אפיק הירדן העליון, דרומה מים חולה ובקרבת גשר בנות יעקב. באוסף זה מעניינים ביחוד ניבי הפילים.

בקומה השניה, מעל בית־הנכות הארכיאולוגי, ישנה ספריה מקצועית לארכיאולוגיה, היסטוריה וגיאוגרפיה של ארץ־ישראל וארצותיה השכנות. בבנין זה גם נמצא המשרד הראשי של אגף העתיקות הממשלתי, המפרסם לפרקים „עלון"—'למען חבר שוחרי העתיקות', בו מובאות ידיעות על הגילויים הארכיאולוגים, סקרים על אתרים היסטוריים, סקירות ביבליוגראפיות וכדומה. האגף מוציא לאור בירושלים קובץ מדעי „עתיקות", הנדפס גם באנגלית, ובו מאמרים חשובים בארכיאולוגיה הישראלית, מחקרים יסודיים על אתרים היסטוריים שונים ותאורים של ממצאים חשובים בשדה המדע.

גבולות עירית ירושלים

גבול תחום שיפוטה של עירית ירושלים נוגע בצפון ובמזרח בשטחי שלטון הירדן, בדרום—באזור מפורז הנתון לרשות או״ם ובתחום המועצה המקומית רמת־רחל, ובמערב—בתחום המועצה האזורית הרי־יהודה. הגבול מקיף לתוכו לא רק את שטחי העיר, אלא גם שיכונים הבנוים בסביבתה, ישובים יהודים בארבעה כפרים נטושים וחציו של כפר שתושביו הם ערבים־מוסלמים.

בצדה הצפוני־מזרחי עובר גבול ירושלים הישראלית בירכתי השכונה סנהדריה הבנויה לרגלי הר הצופים ונוגע בשטח ירדני. הגבול עובר בשיפולי הבנין הגדול ששימש בית־ספר לשוטרים בימי המנדט הבריטי, ועכשיו נמצאים בו מחסני ׳אונרוה׳ [1], מוסד מיוחד מטעם או״מ לעזרת הפליטים הערבים. הגבול נמשך בהקבלה אל רחוב שמואל הנביא, נוגע בשטחי הפקר קטנים ובא אל מעבר שמעון הצדיק (מנדלבוים), שבו הקשר היחידי בין שני שטחי ירושלים; הישראלי—מערבה, והירדני—מזרחה.

הגבול נמשך דרומה באזור צפוף של בתים בתחום השכונה מורשה, בערבית מוצררה, ובא אל מול חומת העיר העתיקה ובקרבת שער־שכם, המהווה בימינו את מרכז חיי ירושלים הירדנית. בסביבה זו משתרע, בין ישראל וירדן, שטח הפקר בצורת משולש, שבסיסו עובר לאורך החומה. הגבול נמשך עם החומה אל הקצה המערבי ביותר של העיר העתיקה, בין בנין המנזר ׳נוטר דאם׳—בישראל ו׳השער החדש׳—בירדן, יורד דרומה וחוצה את רחוב יפו בהקבלה אל החומה המערבית, אל פינתה הדרומית־מערבית. בין הגבול והחומה המערבית, אל מול שער־יפו ומגדל־דוד, משתרע שטח הפקר נרחב, כולו מכוסה עיי מפולת, מאז מלחמת השיחרור בשנת 1948.

מהחומה הדרומית, בקרבת שער־ציון, נמשך הגבול דרומה בהר ציון, בקרבת קבר דוד המלך הנמצא בתחום ישראל, יורד בירידה תלולה אל גיא בן־הינום ועולה בקו ישר אל השכונה גבעת־חנניה, בשמה הערבי אַבּו־תור. בהקבלה אל הגבול הישראלי משתרע מהחומה דרומה, במורד הר ציון, שטח הפקר ובו עיי מפולת ובית־קברות נוצרי נטוש. שטח ההפקר עולה במעלה גבעת־חנניה ונמשך ברצועה צרה לאורך רחוב עשהאל דרומה.

מגבעת־חנניה קו הגבול פונה דרומה ונוגע בגבול האזור המפורז, הנתון בידי מפקחי האומות המאוחדות ובו מעונם המפואר, צופה על סביבתו, שהיה ארמון הנציב העליון הבריטי. הגבול סובב את השכונה היהודית הקטנה צפון־תלפיות, ונוטה מערבה בקו ישר עם גבול שטח או״מ לאורך רחוב ביתר, בשכונה היהודית הגדולה תלפיות. הגבול סובב דרומה, מקיף לתוכו את השכונה ארנונה אל מול

---

1 Unrwa—United Nations Relief Works Agency—
סוכנות האומות המאוחדות לפעולות עזרה.

קיבוץ רמת־רחל, השוכן במרומי ההר הקרוב, ומהווה מועצה מקומית ברשות עצמה, במחוז ירושלים.

מהשכונה ארנונה, המהווה את הנקודה הדרומית ביותר בתחום עירית ירושלים, עובר הגבול בקצה אדמותיה של רמת־רחל, מקיף לתוכו שיכונים חדשים ונמשך לאורך הכביש הנקרא דרך חברון, המוביל גם אל בית־לחם הקרובה.

הגבול חוצה את הכביש, מקיף לתוכו את מעברת תלפיות, ונמשך דרומה מהשכונה מקור־חיים ועמק־רפאים, אל קרבת מסילת־הברזל היורדת מירושלים אל לוד. הגבול פונה מערבה ועובר בתוך הכפר הערבי בית־צפ׳אפ׳ה, המשתרע בשני צדי מסילת־הברזל; חציו הצפוני—בתחום ישראל, וחציו הדרומי — בתחום הירדן. תושבי בית־צפאפה הערבים מהווים את המעוט המוסלמי בקרב האוכלוסיה בירושלים.

מהכפר בית־צפאפה סובב הגבול מערבה בהקבלה עם פיתולי מסילת־הברזל ואחרי מרחק כ־4 ק״מ נוטה מהשטח הירדני צפונה, חוצה את מסילת־הברזל ונחל רפאים, ועולה באזור הררי, בגבול תחום שיפוטה של המועצה האזורית הרי־יהודה. הגבול העירוני מקיף לתוכו את קרית־היובל לשטח שיפוטה, יורד ומקיף לתוכו את הכפר עין־כרם, המהווה את האזור הנמוך והמערבי־דרומי ביותר בשטח העיריה. הגבול עולה ברכס מזרחה־צפונה, עובר על פני הר הרצל והר הזכרון, חוצה את נחל רבידה ועולה ברכס הגבוה הנקרא מצפה־נוף המתרומם מימין, בקרבת כפר־שאול, ומשמאלו—גבעת־ברושים, מחוץ לתחום העירוני. הגבול נמשך צפונה על פני המושבים בית־זית ומוצא בתחום המועצה האזורית הרי־יהודה, יורד אל הכביש הגדול מירושלים אל תל־אביב ועולה עם קו הכביש מזרחה. מימינו מתרומם הר המנוחות שעליו משתרע בית־הקברות החדש. הגבול בא אל מבואות ירושלים ויורד אל נחל שורק, אל מול השכונה מי־נפתוח, הבנויה במורד תלול השופע אל הנחל הזה, אל מול מצפה־נפתוח המתרומם נגדו. הגבול נמשך עם אפיק הנחל מזרחה, נוגע בגבול הירדני ובא אל סביבות השכונה סנהדריה, אל רגלי הר הצופים.

שלטי אזהרה על גבול ירושלים הישראלית והשטח המוחזק בידי הלגיון הערבי בשלטון הירדן.

השטח הישראלי בהר הצופים

במרומי הר הצופים הצופה על פני ירושלים, משתרע שטח ישראלי מפורז ובו נמצאים בניני האוניברסיטה העברית, בית־החולים 'הדסה', בית־הקברות הצבאי־הבריטי והכפר הערבי עיסויה, במורד ההר מזרחה. אורך השטח יגיע ל־1½ ק"מ ורוחבו—כ־1 ק"מ. מוקף באזור השלטון הירדני. בצדו הדרומי, מעבר לאוכף קטן משתרע במרומי הר הזיתים, שטח מפורז ירדני ובו הבנין הגדול הנשקף במגדלו הרם על הסביבה שנבנה בידי גרמנים ונקרא על שמה של מלכת גרמניה ויקטוריה־אוגוסטה, אשת הקיסר וילהלם השני. בין האזור הישראלי המפורז והאזור הירדני המפורז משתרעת, באוכף הרכס, רצועה צרה של שטח הפקר.

האזור הישראלי המפורז נמצא במרחק כ־2 ק"מ מתחום ירושלים הישראלית. דרך המובילה משער שמעון הצדיק (מנדלבוים) עולה אליו, ועוברת בשכונה הערבית שייח'־ג'ראח, בשטח המוחזק בידי הירדן. לפי הסדר מיוחד עולה פעם בשבועים שיירה עם שוטרים ישראלים והספקה, בפיקוח מפקחי האומות המאוחדות, אל מרומי ההר לשם השגחה על הבנינים והחלפת הנמצאים בהם.

אמנם לפי הסכם שביתת־הנשק (סעיף 8) שנחתם בין מדינת ישראל וממלכת הירדן, בשנת תש"ט—1949, בפיקוח האומות המאוחדות ובאחריותן, חייבת ועדה מיוחדת לטפל בדבר „חידוש עבודתם הסדירה של המוסדות התרבותיים וההומניטריים שעל הר הצופים וגישה חפשית אליהם", אולם עד היום טרם נעשה דבר והמוסדות התרבותיים וההומניטריים הם נטושים, מלבד הפיקוח המשטרתי עליהם.

העיר העתיקה

העיר העתיקה — סקירה
החומה ושעריה
מגדל-דוד
הר הבית
מסגדי עומר ואקצא
הכותל המערבי
בניני מוסלמים
מוסלמים בעיר העתיקה
נוצרים בעיר העתיקה
קבר ישו הנוצרי
מקומות קדושים לנוצרים
מנזרים וכנסיות
הרובע היהודי החרב
קברי המלכים
קבר שמעון הצדיק
מערת צדקיהו המלך
חצר-המטרה
יד-אבשלום, קבר-זכריה ובית-החפשית
החפירות בירושלים העתיקה
פסיפסים קדומים בירושלים
כפר-השילוח (סילואן)
הר הזיתים
רשימת הציורים
ביבליוגרפיה עברית ולועזית
מפתח לשמות מקומות

ספרי ד"ר זאב וילנאי

תולדות הערבים והמוסלמים בארץ-ישראל
הוצאת שטיבל, תל-אביב, תרצ"ב — 1932

חיפה — בעבר ובהווה
הוצאת החברה העברית לחקירת א"י ועתיקותיה, תרצ"ו — 1936

המפה העברית של ארץ-ישראל
הוצאת החברה העברית לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה
ובהשתתפות מוסד ביאליק, ירושלים, תש"ה — 1945

אגדות ארץ-ישראל
הוצאת קרית-ספר, ירושלים תש"י — 1950
מהדורה ה', מסודרת מחדש בתוספת מרובה, תשי"ט—1959

המערכה לשחרור ישראל
מהדורה ד', מסודרת מחדש בתוספת מרובה, תשי"ג — 1953

מצבות קודש בארץ-ישראל
הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים, תשי"א — 1951
מהדורה ב' מורחבת, תחת מכבש הדפוס

הישובים בישראל
הוצאת דבר, תל-אביב, תשי"א — 1951

חופי ישראל ושכנותיה
חיל הים, צבא ההגנה לישראל, תשי"ג — 1953

מדריך ארץ-ישראל
שבעה חלקים

סקירה כללית (טרם הופיעה)	ירושלים יהודה ים המלח שומרון	תל-אביב השרון השפלה הנגב	חיפה הגליל העמקים החרמון	עבר-הירדן הבשן החורן סיני
ביבליוגרפיה עברית ולועזית (טרם הופיעה)	הוצאת תור-ישראל ירושלים			תחבורה ונסיעה

הארץ במקרא
ביאור גיאוגרפי-היסטורי למקרא. הוצאת תור-ישראל, תשי"ד — 1954

אנציקלופדיה לידיעת הארץ
(שלושה כרכים). הוצאת ידיעות אחרונות, תשט"ז — 1956

המעוטים בישראל
הוצאת ראובן מס, תשי"ט — 1959

ISRAEL GUIDE
מהדורה רביעית, הוצאת ירושלים, תש"ך—1960

THE LEGENDS OF PALESTINE
Jewish Publication Society of America, 1932

ספרים הנמצאים למכירה, אפשר להשיג בבית-המסחר

'אחיעבר', ברחוב יפו 56, ירושלים.